

Хмельницький національний університет
Найменування закладу вищої освіти, де здійснювалася підготовка здобувача
Міністерство освіти і науки України
Орган, до сфери управління якого належить заклад
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Найменування закладу вищої освіти, у спеціалізованій вченій раді якого проводився захист дисертації
Міністерство освіти і науки України
Орган, до сфери управління якого належить заклад

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПОСВІСТАК ОЛЕСЯ АНАТОЛІВНА

УДК: 159.922.27

ДИСЕРТАЦІЯ
**СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ СІМ'Ї ЯК ГАЛУЗІ НАУКОВИХ
ЗНАНЬ У ХІХ–ХХ СТОЛІТТЯХ**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Подається на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Посвістак О. А.

Науковий консультант:
Потапчук Євген Михайлович,
доктор психологічних наук, професор

АНОТАЦІЯ

Посвістак О. А. Становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у XIX–XX століттях. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – Хмельницький національний університет; Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України, Київ, 2017.

Дисертаційна робота присвячена теоретичному дослідженню становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у XIX–XX століттях.

Обґрунтовано необхідність історико-психологічної реконструкції процесу становлення психології сім'ї. Проведено комплексне теоретичне дослідження становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у загальнонауковому, теоретико-методологічному, психологічному вимірах.

Розроблено концепцію, згідно з якою становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у XIX–XX століттях зумовлене комплексом зовнішньо-та внутрішньонаукових чинників, а саме: економічних, політичних, соціальних. Вони призвели до зміни типу і функцій сім'ї і, породжуючи нові проблеми, зумовили запит на їх вирішення. З огляду на це, з'ясовано взаємозв'язок виникнення психологічних ідей з тими зовнішніми впливами, в яких вони формулювалися. Становлення психології сім'ї пов'язане із зміною предмета, метода та розробкою спеціальнонаукової методології, на основі чого виокремлено і теоретично обґрунтовано основні етапи.

Розроблено періодизацію становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у XIX–XX століттях, яка містить етапи. Їх виділення зумовлене зміною наукової проблематики (та предмету), соціально-історичними умовами та розвитком психологічного знання. Виокремлено чотири етапи становлення галузі. Межі етапів визначені умовно. На першому, донауковому, етапі (до середини XIX століття) предметом осмислення є роль сім'ї у розвитку

суспільства, сімейні ролі, моральні аспекти сімейного життя. Виникають філософські концепції сімейних стосунків, в яких, подекуди, сімейні взаємини трактуються як відносини політичні. До XIX століття знання про сім'ю отримуються, переважно, з використанням емпіричних, сенсуалістичних та раціоналістичних методів. Закладаються підвалини методологічно-інструментальної та гносеологічної підсистем психології сім'ї. На другому етапі (з середини XIX століття) сім'я стає предметом наукових рефлексій в історії права, антропології та психіатрії. Предметом дослідження є мінливість форм шлюбно-сімейних стосунків, структурні та функціональні зміни сім'ї та розгляд сім'ї як чинника травмуючого впливу на дитину. Розробляється методологія дослідження сім'ї. На цьому етапі починається формування інформаційно-комунікативної підсистеми психології сім'ї як галузі наукових знань. Третій етап з 1920-х рр., пов'язаний з уявленнями про психологію сім'ї, розробленими на основі досліджень психоаналізу та біхевіоризму, а з середини XX століття – гуманістичної та когнітивної психології. В межах цього етапу відбулося закладення підвалин галузі психології сім'ї, напрацювання психологічного емпіричного досвіду. Сім'я розглядається як: чинник травмуючого впливу на особистість; середовище, в якому програмується поведінка; середовище актуалізації; зв'язок, обумовлений когнітивними процесами тощо. Розпочинається формування соціальної підсистеми галузі. Четвертий етап (з середини XX століття) пов'язаний з відкриттям системних властивостей сім'ї та розвитком підсистем галузі. Активно використовується методологія психології загалом та розробляється спеціально-наукова методологія (трансгенераційний, структурний, стратегічний, експірієнціальний підходи). Предметом уваги фахівців стають системні властивості сім'ї.

Розкрито динаміку розвитку історико-психологічних досліджень проблеми становлення психології сім'ї в означений період, яка зумовлюється вимогами практики.

Визначено основні передумови становлення психології сім'ї, серед яких найбільш важливими є культурно-історичні, політичні, інституційні

(економічні перетворення XIX століття та політичний контекст: Перша і Друга світові війни, революція 1917 року та становлення тоталітарних режимів); виявлено закономірності цього процесу.

Теоретично обґрунтовано взаємозв'язок еволюції форм шлюбно-сімейних стосунків у XIX–XX століттях та становлення психології сім'ї як галузі наукових знань, який полягає в тому що перехід від одного домінуючого типу сім'ї до іншого (від розширеної патріархальної до нуклеарної), призвів до зміни соціальних основ шлюбу та формування запиту на психологічну допомогу у вибудові сімейних стосунків.

Встановлено теоретичні засади психології сім'ї з урахуванням теорій, створених представниками основних психологічних підходів. В кожному з них створене наукове підґрунтя для фундаментального осмислення специфічних складових психології сім'ї. В межах психологічних підходів у вже існуючих наукових традиціях розробляються аспекти: обумовленості сімейних стосунків процесами, які протікають в глибинних шарах психічної активності особи (психоаналіз), програмування бажаної поведінки в сім'ї (біхевіоризм), потенціалу сім'ї як середовища самоактуалізації (гуманістична психологія) та детермінації сімейних стосунків когнітивною сферою людини (когнітивна психологія). В традиціях, які сформувалися при роботі із сім'єю як системою досліджується залежність специфіки функціонування сім'ї від: її структури (структурний), особливостей взаємодії членів сім'ї (стратегічний), розвитку емоційної сфери учасників сімейної взаємодії як засобу передачі досвіду та реалізації особистості в сім'ї (експірієнціальний); патернів взаємин багатьох поколінь родини (трансгенераційний).

Уточнено зміст основних наукових підходів до вивчення сім'ї у XIX–XX століттях та їхнє значення у становленні психології сім'ї як галузі наукових знань; показано, що дослідники аналізують сімейні стосунки на макросистемному (еволюціонізм, емпіризм, структурний функціоналізм, соціально-біологічний та соціально-екологічний підхід) та мікросистемному

(індивідуальному: психоаналіз, біхевіоризм, гуманістична та когнітивна психологія; системному: трансгенераційний, структурний, стратегічний, експірієнціальний) рівнях.

Дослідження цих підходів дозволило поглибити знання про структуру психології сім'ї як галузі наукових знань. Її інтегральний характер психології сім'ї зумовлює предмет: терміном «психологія сім'ї» позначається галузь наукових знань, що досліджує шляхи, методи і умови вирішення на науковій основі практичних завдань формування та функціонування людини в системі «людина – сім'я – довкілля».

Визначено, що основні тенденції розвитку психології сім'ї в XXI столітті пов'язані зі зміною її функцій: концентрацією на виконанні функцій соціальної групи та втратою ознак соціального інституту. Все більшого розповсюдження набуває сім'я, основою якої є індивідуальна відповідальність. Особливо вираженими ці тенденції є в країнах Заходу. З усім цим, наявні соціокультурні умови стимулюють переосмислення поняття сім'ї, тому дослідники пропонують замінити визначення сім'ї через структуру та функції уявленнями про сім'ю як процес. Основними тенденціями розвитку психології сім'ї в XXI столітті є: концентрація інституцій, які навчають та координують роботу фахівців у країнах Заходу; поширення передусім американської моделі практичної роботи з сім'єю на інші континенти; визначальний вплив соціокультурного середовища на формування запитів практики; динаміка та складність функціонування психологічних форм, видів і типів сім'ї, визначення функцій сім'ї для суспільства і для окремої людини та вплив глобальних соціальних змін на форми існування сім'ї як соціального інституту.

Ключові слова: шлюб, сім'я, інституціонування галузі наукових знань, історико-психологічна реконструкція, психологія сім'ї як галузь наукових знань.

SUMMARY

Posvistak O. A. Formation of Family Psychology as a field of scientific knowledge in the nineteenth-twentieth centuries. – Qualifying scientific work presented as manuscript.

Thesis for obtaining a scientific degree of Doctor of Psychological Sciences, speciality 19.00.01 – General Psychology, History of Psychology. – Khmelnytskyi National University; Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2017.

The thesis on the theoretical research of the Family Psychology formation as a field of scientific knowledge in the nineteenth–twentieth centuries.

The necessity of historical and psychological reconstruction of the formation process of the Family Psychology is argued. The conceptual model of the formation of the Family Psychology is developed; theoretical and methodological principles of the Family Psychology as a field of scientific knowledge are comprehensively studied and proved. There is developed the concept, according to which in the 19-20th centuries the family psychology formation as a branch of scientific knowledge was caused by a complex of external and internal scientific factors, namely: economic, political, and social. They led to changes in family type and functions; also causing new problems, they determined demand for their solution. With that in mind, there is cleared up the relationship between psychological ideas emergence and those external influences under which they had been formed. The formation of family psychology is related to changing in subject and method, and to development of specific scientific methodology, on the basis of which the main stages are emphasized and theoretically substantiated.

Periodization of formation of the Family Psychology as a field of scientific knowledge in the nineteenth -twentieth centuries is developed. The research specificity that involves work with the natural object in its real dynamics in natural and historic environment is defined and establishing process of the Family

Psychology is reconstructed according to the specificity by comparing two different cultural sections, two semantic and conceptual spaces – past and present. Four stages, namely: the stage of diffuse accumulation of knowledge on family problems (till the middle of the nineteenth century); the stage of systematic accumulation of knowledge within various sciences (from the middle of the nineteenth century); the stage of diffuse accumulation of knowledge within the major psychological schools (from the beginning of the twentieth century); the beginning of scientific design and institutionalization of the Family Psychology (since 50s of the twentieth century) are singled out. The stage of systematic accumulation of knowledge within various sciences (from the middle of the twentieth century), which is characterized by emerging of the first independent integrated scientific works on the problems of family in which the evolution of family is argued and the family research methodology is developed, family as a social institution (macro approach) and family as a small social-psychological group (micro approach) becomes the subject of a separate study. The period of diffuse accumulation of knowledge within the major psychological schools (from the beginning of the twentieth century). The stage of scientific forming and institutionalization of the Family Psychology (from the fifties of the twentieth century), during which the focus of analysis upon studying family relationships is transferred from the individual to the family system; the violation of family interaction becomes mainly the research subject of specialists in given period; questionnaires, tests, diagnostic techniques which allow to work with psychological area of family on the new qualitative level work and contribute to the development of methods of correction and psychotherapy of family problems.

There is disclosed the development dynamics of historical and psychological studies about the family psychology formation during the specific period, which had conditioned the practice requirements.

Cultural, historical and institutional preconditions for the formation of the Family Psychology as a field of scientific knowledge are studied by comparison of past and present; the influence of the evolution of views on the forms of marriage

and family relationships in the nineteenth – twentieth centuries on the establishment of the Family Psychology as a field of scientific knowledge is analyzed; the influence of the historical context on the formation of geography of the Family Psychology is traced and regional specificity of psychological developments of family relationships problems is defined.

There is substantiated the relationship between the marriage forms evolution in the 19-20th centuries and the formation of family psychology as a branch of scientific knowledge. The relationship lies in that the transition from one dominant family type to another (from the extended patriarchal to the nucleic) led to a change in the social basis of marriage and formation of a demand for psychological assistance in the family relationship-building;

Taking into account the theories created by the representatives of the main psychological approaches, there are developed the theoretical principles of family psychology. Each of approach creates a scientific basis for a fundamental understanding of family psychology specific components. Within the limits of psychological approaches in already existing scientific traditions the aspects are developed, they are conditionality of family relations by processes occurring in the deep layers of psychic activity of person (psychoanalysis); programming of the desired behavior in family (behaviorism) and the potential of family as the self-actualization environment (humanistic psychology); determination of family relations with the individual's cognitive sphere (cognitive psychology). The traditions that were formed during working on family as a system, examine the dependence of the family functioning specifics on its structure (structural), peculiarities of the family members interaction (strategic), development of family interaction participants' emotional sphere as a means of experience transfer and implementation personality in the family (experiential); patterns of many family generations' relationships (transgenerational). The integral nature of family psychology as a branch of scientific knowledge predetermines the subject: the term "family psychology" refers to the branch of scientific knowledge, which explores

ways, methods and conditions for solving practical tasks of individual's formation and functioning in the man-family system on a scientific basis.

It is determined that the main tendencies of the family psychology development in the 21th century are related to family functions changings: concentration on the performance of the functions of social group and loss of social institute features. The family based on individual responsibility replaces family, based on social responsibility. These trends are particularly pronounced in the West countries. With all this, existing socio-cultural conditions stimulate a rethinking of the family concept, so researchers propose to replace definition of family through the structure and functions on understanding of a family as a process. The main trends in the development of family psychology in 21th century consists of the concentration of teaching and work coordinating institutions for specialists in the West countries; distribution, particularly, of American practical family work model to the other continents; determining influence of socio-cultural environment on the formation of demand for practice; the dynamics and complexity of family psychological forms and types functioning; the definition of family functions for society and for an individual; the impact of global social changes on the forms of family as a social institution existence.

It is determined that the use of the results of thesis research will allow to do thorough educational, consultative and psychotherapeutic work with family on the base of full theory of the Family Psychology, providing a variety of perspects during the analysis of family interaction. The study results also help to improve a number of training courses for higher education institutions that prepare psychologists, namely Psychology of the Family, Psychology of Family Relationships, Psychology of Family Relationships with the Basics of Family Counseling, etc.

Key words: marriage, family, establishment of scientific knowledge field, historical and psychological reconstruction, formation of family psychology as a branch of scientific knowledge.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографія:

1. Посвістак О. А. Теоретико-історичні основи психології сім'ї / О. А. Посвістак. – Хмельницький: ХНУ, 2017. – 402 с.

Статті у вітчизняних наукових фахових виданнях:

2. Посвістак О. А. Вплив революційних подій 1917 року на формування теоретичних уявлень про шлюбно-сімейні стосунки / О. А. Посвістак // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України: електрон. наук. фах. вид. – Вип. 1. Хмельницький: [б. в.], 2015. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadpn_2015_1_9.pdf (дата звернення: 10.01.2017).

3. Посвістак О. А. Еволюційний підхід до вивчення психології сім'ї / О. А. Посвістак // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – Вип.1, т. 2. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. – С. 120–124.

4. Посвістак О. А. Функціональний підхід до вивчення психології сім'ї / О. А. Посвістак // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України: електрон. наук. фах. вид. – Вип. 2. – Хмельницький: [б. в.], 2015. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2015_2_16 (дата звернення: 10.01.2017).

5. Посвістак О. А. Причини та основні етапи становлення психології сім'ї як наукової сфери / О. А. Посвістак // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: психологічні науки. – № 2. – Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2015. – С. 172–182.

6. Посвістак О. А. Психодинамічний підхід до психології сім'ї / О. А. Посвістак // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – Вип. 3. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. – С. 142–148.

7. Посвістак О. А. Теоретико-методологічні основи психології сім'ї / О. А. Посвістак // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – Вип. 5. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. – С. 157–162.

8. Посвістак О. А. Теоретичні основи експерієнціального підходу до сімейної психотерапії та його внесок у становлення психології сім'ї як наукової галузі / О. А. Посвістак // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – Вип. 6. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. – С. 164–169.

9. Посвістак О. А. Вплив постмодернізму на психологічні підходи до вивчення сім'ї / О. А. Посвістак, Є. М. Потапчук // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – Вип. 1, т. 2. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – С. 90–95.

10. Посвістак О. А. Психологія сім'ї в контексті синергетичного підходу / О. А. Посвістак // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України: електрон. наук. фах. вид. / Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Богдана Хмельницького. – Вип. 1. – Хмельницький: [б. в.], 2016. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadrpn_2016_1_9 (дата звернення: 10.01.2017).

11. Посвістак О. А. Роль та місце психології сім'ї як галузі наукового знання в науково-освітньому просторі / О. А. Посвістак // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – Вип. 2, т. 2. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – С. 159–163.

12. Посвістак О. А. Проблема визначення предмета психології сім'ї: трансдисциплінарний підхід / О. А. Посвістак // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – Вип. 3, т. 1. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – С. 149–153.

13. Посвістак О. А. Психологічні концепції представників основних шкіл психології та напрямів системної сімейної психотерапії як підґрунтя становлення психології сім'ї / О. А. Посвістак // Науковий вісник Херсонського

державного університету. Серія «Психологічні науки». – Вип. 4. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – С. 162–167.

14. Посвістак О. А. Біхевіористський підхід до сім'ї: специфіка та основні концепції / О. А. Посвістак // Наука і освіта. – № 7. – Одеса: Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, 2016. – С. 111–117.

15. Посвістак О. До проблеми дослідження становлення психології сім'ї / О. А. Посвістак // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України: електрон. наук. фах. вид. – Хмельницький: [б. в.], 2016. – Вип. 4. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadrpn_2016_4_9 (дата звернення: 13.01.2017).

16. Посвістак О. А. Інституціонування психології сім'ї як галузі наукових знань / О. А. Посвістак // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – Вип. 5, т. 2. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – С. 140–144.

17. Посвістак О. А. Соціально-політичні та економічні передумови становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у ХІХ–ХХ ст. / О. А. Посвістак // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: психологічні науки. – № 2 (4). – Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2016. – С. 216–227.

18. Посвістак О. А. Аналіз взаємозв'язків психології сім'ї з іншими сферами наукових знань / О. А. Посвістак // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – 2016. – Т. ІХ. Загальна психологія. Етнічна психологія. Історична психологія. – Вип. 9. – С. 399–408.

19. Посвістак О. Проблеми та переваги сучасної студентської сім'ї / О. Посвістак, О. Русин // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України: електрон. наук. фах. вид. – Вип. 2. – Хмельницький: [б. в.], 2016. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadrpn_2016_2_10 (дата звернення: 10.01.2017).

Статті у вітчизняних наукових фахових виданнях, що входять до наукометричних баз даних:

20. Посвістак О. А. Використання методології акмеології в дослідженнях психології сім'ї / О. А. Посвістак // Психологічні перспективи. – Вип. 27. – Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2016. – С. 195–204.

21. Посвістак О. А. Вплив Другої світової війни на шлюбно-сімейні стосунки та розвиток психологічних знань про сім'ю / О. А. Посвістак // Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Серія: Психологія. – Т. 21, вип. 1 (39). – Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2016. – С. 206–215.

22. Посвістак О. А. Становлення психології сім'ї як науки / О. А. Посвістак // Проблеми сучасної психології: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Вип. 30. – Кам'янець-Подільський: «Аксиома», 2015. – С. 564–574.

23. Посвістак О. А. Комунікативна парадигма психології сім'ї / О. А. Посвістак // Проблеми сучасної психології: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Вип. 31. – Кам'янець-Подільський: «Аксиома», 2016. – С. 367–376.

24. Посвістак О. А. Аналіз внеску представників системної сімейної психотерапії у становлення психології сім'ї як наукової галузі / О. А. Посвістак // Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип. 22. – Київ: [б. в.], 2016. – С. 179–183.

25. Посвістак О. А. Проблеми психології сім'ї в науковому дискурсі США ХХІ ст. / О. А. Посвістак // Український психологічний журнал: збірник наукових праць / головн. ред. І. В. Данилюк: КНУ імені Тараса Шевченка. – Київ, 2017. – № 4 (6). – С. 88–98.

Статті у зарубіжних періодичних наукових виданнях, що входять до наукометричних баз даних:

26. Posvistak O. A. Formation of the Family Psychology as a branch of the scientific knowledge: external and internal context / O. Posvistak // American Journal of Fundamental, Applied & Experimental Research. – New York NY, USA, 2017. – Iss. 7 (4). – P. 56–61.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

Тези наукових доповідей:

27. Посвістак О. А. Проблеми шлюбу та сім'ї в сучасних феміністичних концепціях / О. А. Посвістак // Зб. матеріалів міжнародної наук.-практ. конференції «Актуальні дослідження в соціальній сфері» (м. Одеса, 17 листопада 2015 р.) / гол. ред. В. В. Корнещук. – Одеса: Видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2015. – С. 24–26.

28. Посвістак О. А. Комунікативний підхід до психології сім'ї / О. А. Посвістак // Зб. тез міжнародної наук.-практ. конференції «Роль і місце психології та педагогіки у формуванні сучасної особистості» (м. Харків, 15 – 16 січня 2016 р.). – Харків: Східноукраїнська організація «центр педагогічних досліджень». – С. 68–72.

29. Посвістак О. А. Становлення психології сім'ї як галузі наукових знань: причини та основні етапи / О. А. Посвістак // Зб. статей учасників тридцять шостої Всеукр. наук.-практ. конференції «Інноваційний потенціал світової науки – ХХІ сторіччя» (29 грудня 2015 – 05 січня 2016). – Том 1: Науки гуманітарного циклу; Соціально-економічні науки. – Запоріжжя: [б. в.], 2016. – С. 12–14.

30. Посвістак О. А. Внесок представників функціонального підходу у становлення психології сім'ї як сфери наукових знань / О. А. Посвістак // Зб. матеріалів міжнародної наук.-практ. конференції «Психологія в Україні та за кордоном» (м. Київ, 18 – 19 березня 2016 р.). – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – С. 20–22.

31. Посвістак О. А. Внесок представників системної сімейної психотерапії у становлення психології сім'ї як наукової галузі / О. А. Посвістак // Зб. тез доповідей IV Всеукраїнської наук.-практ. конференції «Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців» (Хмельницький, 20–21 квітня 2016 р.). – Хмельницький: ХНУ, 2016. – С. 123–125.

32. Посвістак О. А. Проблема міждисциплінарного підходу у психології сім'ї / О. А. Посвістак // Зб. матеріалів міжнародної наук.-практ. конференції «Людина, суспільство і наука в умовах сучасних цивілізаційних змін» (Дніпропетровськ, 15 квітня 2016 р.) / Відп.ред. О. В. Добридень. – Дніпропетровськ: ДЗ «ДМА», 2016. – С. 86–91.

33. Посвістак О. А. Теоретичні уявлення про сім'ю під впливом реалій постмодернізму і соціального конструктивізму / О. А. Посвістак // Зб. матеріалів міжнародної наук.-практ. конференції «Особистість у соціальному, віковому та клінічному вимірі сучасного життя» (7 квітня 2016 р.) / гол. ред. Ж. П. Вірна. – Луцьк: Вежа-Друк, 2016. – С. 297–302.

34. Посвістак О. А. Внесок представників психодинамічного підходу у становлення психології сім'ї як наукової галузі / О. А. Посвістак // Зб. матеріалів міжнародної наук.-практ. конференції «Актуальні дослідження в соціальній сфері» (м. Одеса, 16 травня 2016 р.) / гол. ред. В. В. Корнещук. – Одеса: видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2016. – С. 20–21.

35. Посвістак О. А. Перспективи використання методології акмеології в дослідженнях психології сім'ї / О. А. Посвістак // Зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конференції «Психологія: сучасні методики та інновації у досвіді діяльності практичного застосування» (Умань, 13-14 квітня 2016 р.) / ред. кол.: Сафін О. Д. (гол. ред.) та ін. – Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2016. – С. 104–106.

36. Посвістак О. А. Психологія сім'ї крізь призму соціально-екологічного підходу / О. А. Посвістак // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія

Сковороди». – Дод. 3 до вип. 36; т. 1 (17): Тематичний випуск: «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». – Київ: Гнозис, 2016. – С. 232–239.

37. Посвістак О. А. Трансформація уявлень про шлюбно-сімейні стосунки в добу постмодерну / О. А. Посвістак // Зб. матеріалів міжнародної наук.-практ. конференції «International Stientific-Practical Conference questions and problems of development of social scienses: Conference Proceedings» (June 28 – 30, 2016). – Kielce: Holy Cross University. – P. 102–105.

38. Посвістак О. А. Проблеми трансформації шлюбно-сімейних стосунків на тлі суспільних перетворень у працях представників структурного функціоналізму / О. А. Посвістак // Зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конференції (Хмельницький, 9–10 вересня 2016 р.) «Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень». – Хмельницький: ХНУ, 2016. – С. 79–81.

39. Посвістак О. А. Философские основы психологии семьи / О. А. Посвістак // Materials of the VII international scientific conference «Family in a context of pedagogical, psychological and sociological researches» (Prague, October 5 – 6, 2016). – Prague: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ», 2016. – P. 5–7.

40. Посвістак О. А. Становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у XIX–XX столітті: соціально-політичний аспект / О. А. Посвістак // Medzinárodná vedecko-practická konferencia «Realita a perspektívy vývoja spoločnosti: sociálne, psychologické a politické aspekty» (Sládkovičovo, Slovak Republic, 28 – 29 októbra 2016). – Sládkovičovo, Slovenska republica [б. в.]. – P. 113–116.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

Статті в іноземних наукових виданнях:

41. Posvistak O. Stages of Formation of Psychology of the Family as a Field of Scientific Knowledge / O. Posvistak // The Advanced Science Journal Volume. – Iss. 6. – Torrance, California, USA: Scireps Corporations, 2015. – P. 112–115.

Posvistak O. The impact of the second world war on the formation of psychology of the family in the USA / O. Posvistak // Scientific enquiry in the contemporary world: theoretical basics and innovative approach.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	20
ВСТУП.....	21
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ СІМ'Ї ЯК ГАЛУЗІ НАУКОВИХ ЗНАНЬ.....	30
1.1. Процеси та механізми становлення наукової галузі в контексті загальнонаукових та психологічних знань.....	30
1.2. Критерії дослідження становлення психології сім'ї як галузі наукових знань	48
Висновки до розділу 1	75
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ СІМ'Ї В СФЕРІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ.....	78
2.1. Початок психологічних досліджень сім'ї крізь призму роботи з дітьми на фоні соціально-політичних трансформацій ХІХ ст.	78
2.2. Проблеми психологічної роботи з сім'єю в першій половині ХХ століття.....	89
2.2.1. Револьюційні події 1917 р. та становлення тоталітарного режиму в СРСР як визначальні чинники формування теоретичних уявлень про сімейні стосунки. Дослідження окремих аспектів психології сім'ї в СРСР	89
2.2.2. Перехід від індивідуальної психологічної роботи до роботи із сім'єю як системою в Західній Європі та США у першій половині ХХ ст.	105
2.3. Розвиток психологічних знань про сім'ю та інституціонування психології сім'ї в другій половині ХХ століття.....	116

2.3.1. Початок систематичних психологічних досліджень сім'ї в Центральній і Західній Європі та США у повоєнний період.....	116
2.3.2. Вітчизняні розробки проблем психології сім'ї в контексті радянської психологічної науки. Психологія сім'ї в Україні у 1990-ті роки.....	144
Висновки до розділу 2.....	158

РОЗДІЛ 3. МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ЗНАННЯ ЯК РЕСУРСНИЙ КОНТЕКСТ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ СІМ'Ї

3.1. Еволюційний або інституційно-історичний підхід до вивчення сім'ї як теоретична основа психології сім'ї.....	161
3.2. Становлення емпіричного підходу до психології сім'ї.....	173
3.3. Сім'я та шлюб як об'єкт соціально-психологічного дослідження: структурний функціоналізм, теорія дзеркального «Я» та теорія сімейного стресу.....	177
3.4. Теорії біологічних основ і еволюційних стратегій шлюбно-сімейної поведінки.....	189
3.5. Соціально-екологічна теорія сімейних стосунків	206
Висновки до розділу 3.....	213

РОЗДІЛ 4. АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ СІМ'Ї В СИСТЕМАХ РІЗНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ

4.1. Розробка проблем психології сім'ї в основних психологічних піходах.....	220
4.1.1. Психоаналітична теорія: вплив несвідомого на сімейні стосунки.....	220
4.1.2. Соціальне наочіння як основа сімейних стосунків у біхевіористському підході.....	249
4.1.3. Теорія партнерських стосунків та вплив Я-концепції на дитячо-	

батьківські взаємини у гуманістичній психології.....	262
4.1.4. Когнітивно-біхевіористський підхід до психології сім'ї.....	267
4.2. Системна сімейна психотерапія як теоретична основа психології сім'ї.....	271
4.2.1. Формування системного підходу до вивчення сім'ї.....	271
4.2.2. Роль системної сімейної психотерапії у становленні психології сім'ї. Теорія сімейних систем М. Боуена.....	281
4.2.3. Структура сім'ї як визначальний чинник функціонування сімейної системи	288
4.2.4. Психологія сім'ї в теоретичних розробках представників стратегічного підходу до системної сімейної психотерапії.....	293
4.2.5. Концепція особистісного зростання в заснованому на досвіді підході до системної сімейної психотерапії.....	297
Висновки до розділу 4.....	306
РОЗДІЛ 5: ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ЗМІНИ ІНСТИТУТУ СІМ'Ї ЯК НАУКОВА ЗАДАЧА НА МЕЖІ ХХ–ХХІ СТОЛІТЬ	310
5.1. Основні тенденції розвитку сімейних стосунків та нові концепти сім'ї.....	310
5.2. Розширення перспективи психологічного пізнання сімейних стосунків у контексті міждисциплінарних досліджень на межі ХХ – ХХІ ст.....	334
5.2. Розвиток психології сім'ї на початку ХХІ століття та аналіз проблематики сучасних досліджень.....	353
Висновки до розділу 5.....	383
ВИСНОВКИ.....	387
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	393
ДОДАТКИ.....	479

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ААПСП – Американська асоціація подружньої і сімейної психотерапії;

ААСТ – Американська асоціація сімейної терапії;

ЗТС – загальна теорія систем;

ІДП – Інститут досліджень психіки;

ЄАСТ – Європейська асоціація сімейної терапії;

НПЗ – Національний інститут психічного здоров'я;

ААМФТ – American Association for Marriage and Family Therapy (Американська асоціація подружньої і сімейної психотерапії);

АФТА – American Family Therapy Association (Американська асоціація сімейної терапії);

ЕФТА – European Family Therapy Association (Європейська асоціація сімейної терапії);

ІАФП – International Academy of Family Psychology (Міжнародна Академія сімейної психології);

МРІ – Mental Research Institute (Інститут досліджень психіки);

МСРБ – The Margaret Sanger Research Bureau (Дослідницьке бюро Маргарет Сенджер);

НСФР – Національна рада з питань сімейних стосунків;

НІМН – National Institute of Mental Health (Національний інститут психічного здоров'я);

ВА – Veterans Administration (Управління у справах ветеранів).

ВСТУП

Актуальність теми. Розвиток наукових знань про сім'ю розпочався порівняно недавно, що пов'язано із низкою причин. Сім'я є соціальним інститутом і малою соціальною групою, яка складається з осіб, об'єднаних: шлюбом, стосунками кровного споріднення або породження (усиновлення); спільним побутом, економічним, морально-психологічним укладом та взаємною відповідальністю. Здебільшого проблеми, з якими зустрічаються учасники сімейної взаємодії, регулюються культурними нормами соціуму, інколи є об'єктом соціальних табу. Внаслідок цього запит на психологічну допомогу у вирішенні проблем сім'ї сформувався пізніше, аніж окремої особи, тому фахівці з психічного здоров'я початково розглядали сім'ю в контексті психології особистості, медичної, вікової, соціальної психології тощо.

Становлення психології сім'ї як галузі наукових знань зумовлюється потребами суспільної практики та фіксується у досліджуваних аспектах проблеми. Зокрема, йдеться про розробку проблем сім'ї в філософії (Г.-Ф. Гегель, Т. Кампанелла, Конфуцій, Т. Мор, Платон та ін.), антропології (Л.-Г. Морган, М. Мід та ін.), соціології (Е. Берджесс, Е. Дюркгайм, В. Огборн, Т. Парсонс), соціобіології (Д. Басс, В. Гамільтон, Р. Тріверс), психології (К. Гордон, Ф. Каслоу, Дж. Тобурн, Т. Секстон, М. Стентон та ін.) тощо.

У психологічних дослідженнях здійснені спроби визначення предмета та узагальнення методів психології сім'ї (О. Г. Лідерс, Л. Б. Шнейдер); виокремлення основних наукових підходів до аналізу сім'ї (Л. В. Доманецька, В. М. Дружинін, В. В. Злагодух, О. О. Карабанова, М. С. Корольчук, І. І. Кранц, П. П. Криворучко, А. В. Лисова, О. І. Ніколаєва, В. І. Осьодло, Н. І. Погорільська, Л. В. Помиткіна, М. М. Посисоєв, Є. М. Потапчук, К. В. Седих, В. І. Слепкова, Р. П. Федоренко, Н. С. Хімченко, Л. Б. Шнейдер та інші); встановлення особливостей інституціонування психології сім'ї в окремих країнах (К. Шнеевінд); обґрунтування парадигми (Дж. Лебоу, Дж. Магнавіта, В. Пінсоф) та методологічних засад психології сім'ї (Дж. Брей); застосування теоретичних підходів до практичної роботи з сім'єю (Дж. Браун, Д. Крістенсен,

М. Ніколс, А. Б. Холмогорова, Р. Шварц); розробки окремих напрямів психології сім'ї: сімейного втручання (family psychology intervention science) (Дж. Брей, Р. Левант, Г. Ліддл, Д. Сантістебан) та сімейного подолання труднощів (coping) (Т. Л. Крюкова, О. У. Куфтяк, М. У. Сапоровська); дослідження впливу соціально-економічних перетворень у СРСР на трансформацію вітчизняної психології сім'ї (В. М. Поліщук); розвитку сімейної психотерапії в Росії (Е. Г. Ейдемільер, О. В. Черніков, В. Юстіцкіс); виявлення найпоширеніших зарубіжних моделей практичної психологічної допомоги сім'ї та особливостей їх застосування у вітчизняних соціокультурних умовах (А. Я. Варга, З. Г. Кісарчук); вивчення замінних сімей як одного із типів сімей (Г. М. Бевз), позанаукових форм психологічного пізнання проблем сім'ї (О. В. Яремчук), наукового дискурсу з проблем сиблінгових стосунків (В. І. Осьдоло) та сімейних конфліктів у практичній психології (В. В. Турбан).

З усім тим, психологія сім'ї, по-перше, все ще розглядається переважно як сфера практики, оскільки розвиток практичної роботи з сім'єю мав випереджальний характер. Звідси виникає потреба у створенні теорії, яка б узагальнила існуючі дослідження і створила умови для пояснення та передбачення фактів.

По-друге, одним із критеріїв становлення науки є виокремлення її предмета. Станом на сьогодні немає єдності в розумінні того, що ж є предметом психології сім'ї. Це є свідченням неструктурованості галузі на рівні теорії.

По-третє, зростання складності функціонування психологічних форм, типів, видів сім'ї, з одного боку, і розвиток психології в цілому, її методологічного і методичного апарату робить можливим конкретне розв'язання завдань психології сім'ї з подальшим використанням результатів досліджень у практичній роботі.

По-четверте, глобальні соціальні зміни призводять до прогнозованих і непрогнозованих змін інституту сім'ї, а подекуди навіть до втрати нею

інституційних ознак. Це свідчить про нагальну потребу моделювання на науковій основі наслідків таких змін як для особи, так і для суспільства.

По-п'яте, в XXI столітті змінюється форма сім'ї, її структура та функції; дитячо-батьківські, подружні та інші соціально важливі ролі наповнюються новим змістом. Це породжує запит на надання кваліфікованого психологічного супроводу учасників сімейної взаємодії та, водночас, потребу систематичних психологічних досліджень.

Отже, актуальність та недостатня розробленість означеної проблеми у сучасній психологічній науці зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: «Становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у XIX–XX століттях».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота пов'язана з тематичним планом досліджень лабораторії загальної психології та історії психології імені В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України «Історико-психологічний аналіз становлення провідних ідей в українській психологічній думці» (номер державної реєстрації 0112U001470), «Становлення базових парадигм української психології» (номер державної реєстрації 0115U000804). Тема дисертаційного дослідження затверджена вченою радою Хмельницького національного університету (протокол № 3 від 29 жовтня 2015 р.) та узгоджена рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук НАПН України (протокол № 8 від 15 грудня 2015 р.).

Мета роботи – розробити цілісну концепцію становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у XIX–XX століттях.

Для дослідження поставленої мети вирішувалися такі **завдання**:

1. З'ясувати провідні теоретико-методологічні підходи до аналізу проблем психології сім'ї як галузі наукових знань у XIX–XX століттях.
2. Обґрунтувати та розробити концепцію становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у XIX–XX століттях.

3. З'ясувати в історичній ретроспективі особливості зміни предмету, наукової проблематики та становлення методологічних засад психології сім'ї як галузі наукових знань; виокремити і теоретично обґрунтувати основні етапи її становлення у досліджуваній період.

4. Встановити специфіку соціально-історичної детермінації змісту психологічних досліджень проблем сім'ї.

5. Виявити роль міждисциплінарних досліджень у становленні психології сім'ї як галузі наукових знань.

6. За результатами дослідження наукових концепцій представників основних психологічних підходів виокремити провідні теорії психології сім'ї як галузі наукових знань.

7. Визначити основні тенденції розвитку психології сім'ї в ХХІ столітті.

Об'єктом дослідження є психологія сім'ї як галузь наукових знань.

Предмет дослідження – становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у ХІХ–ХХ століттях.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять розробки проблем методології історії психології (К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, Л. І. Анциферова, Дж. Ф. Бреннен, О. О. Будилова, Е. Г. Борінг, І. В. Данилюк, А. М. Ждан, В. О. Кольцова, Г. С. Костюк, Т. Д. Марцинковська, Ю. М. Олійник, А. В. Петровський, В. А. Роменець, М. В. Савчин, В. О. Татенко, Б. М. Теплов, А. В. Фурман, П. Р. Чамата, А. В. Юревич, М. Г. Ярошевський, В. В. Умрихін, Д. Шульц, С. Шульц); фундаментальні положення та теоретичні принципи системного (Б. Г. Ананьєв, О. Є. Бочарова, В. О. Ганзен, Д. Гаспер, І. А. Доннікова, А. В. Карпов, Г. С. Костюк, Б. Ф. Ломов, С. Л. Рубінштейн), культурно-історичного (Л. С. Виготський, В. А. Роменець), соціально-історичного (Е. Г. Борінг, С. Шульц, Д. Шульц), логіко-наукового (Т. Кун, А. Койре, І. Лакатос, К. Поппер, А. Холл), особистісно-діяльнісного (К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, Р. Бенедикт, А. Кардинер, О. М. Леонт'єв, С. Д. Максименко, Н. В. Чепелева та ін.) підходів. Теорії і положення про системну модель науки (Ю. П. Сурмін);

методологію: історичного (О. М. Медушевська, М. Ф. Румянцева), історико-психологічного (А. М. Ждан, В. О. Кольцова, Т. Д. Марцинковська, Ю. М. Олійник, А. В. Петровський, В. А. Роменець, С. Шульц, Д. Шульц, М. Г. Ярошевський), джерелознавчого (М. Я. Варшавчик, Я. С. Калакура) дослідження; концепції: структури і генези наукової теорії (С. В. Стьопін), зовнішнього і внутрішнього інституціонування науки (Л. П. Киященко, М. Г. Лазар, Е. З. Мирська, О. О. Радугін), побудови міждисциплінарної галузі знань, зокрема етнонаціональної психології (І. В. Данилюк); проблем сім'ї в системі державної політики (Г. М. Бевз, Л. З. Сердюк).

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань використано такі теоретичні методи: а) *організаційно-стратегічні*: комплексного (Б. Г. Ананьєв, М. Блок), системного, порівняльно-історичного (М. Блок, І. Д. Ковальченко), історико-генетичного (В. І. Вернадський, М. Г. Ярошевський), історико-типологічного аналізу (І. Д. Ковальченко), єдності історичного та логічного (О. А. Буділова), моделювання та аналогії; б) *отримання наукових даних*: бібліографічний (Б. Г. Ананьєв, П. І. Ковалевський, М. Г. Ярошевський), аналіз продуктів наукової діяльності вчених (праксиметричний метод), історико-біографічний; в) *вивчення різних аспектів предметної сфери дослідження*: біографічний (персоналістичний аспект), категоріальний аналіз (логіко-предметний аспект), культурно-логічний та історичний (соціальний аспект), розробки періодизації досліджуваного явища (процесуальний аспект); г) *методи обробки, інтерпретації та пояснення отриманих даних*: методи якісного та кількісного аналізу, синтезу, індукції, дедукції, систематизації, класифікації; метод «обґрунтованої теорії» (Б. Глезер, А. Страусс).

Наукова новизна одержаних результатів полягають в тому, що *вперше*:

– *проведено* комплексне теоретичне дослідження становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у загальнонауковому, теоретико-методологічному, психологічному вимірах та *розроблено* концепцію становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у XIX–XX століттях, в якій відображено формування

основних її підсистем: соціальної, інформаційно-комунікативної, методологічно-інструментальної та гносеологічної (емпірико-теоретичної).

– *досліджено та обґрунтовано* теоретичні та методологічні засади психології сім'ї як галузі наукових знань;

– *розроблено* періодизацію становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у ХІХ–ХХ століттях, яка містить етапи, виокремлення яких зумовлене зміною наукової проблематики (та предмету), соціально-історичними умовами та розвитком психологічного знання;

– *розкрито* динаміку розвитку історико-психологічних досліджень проблеми становлення психології сім'ї в означений період, яка зумовлюється вимогами практики;

– *визначено* основні передумови становлення психології сім'ї, серед яких найважливішими є культурно-історичні, політичні, інституційні (економічні перетворення ХІХ століття та політичний контекст: Перша і Друга світові війни, революція 1917 року та становлення тоталітарних режимів); *виявлено* закономірності цього процесу;

– *теоретично обґрунтовано* взаємозв'язок еволюції форм шлюбно-сімейних стосунків у ХІХ–ХХ століттях та становлення психології сім'ї як галузі наукових знань, який полягає в тому, що перехід від одного домінуючого типу сім'ї до іншого (від розширеної патріархальної до нуклеарної) привів до зміни соціальних основ шлюбу та формування запиту на психологічну допомогу у вибудові сімейних стосунків;

– *розроблено* теоретичні засади психології сім'ї з урахуванням теорій, створених представниками основних психологічних підходів, та *з'ясовано* їхнє значення в становленні психології сім'ї як галузі наукових знань;

– *визначено* основні тенденції розвитку психології сім'ї в ХХІ столітті;
уточнено:

– *зміст* основних наукових підходів до вивчення сім'ї у ХІХ–ХХ століттях та їхнє значення у становленні психології сім'ї як галузі наукових знань; *показано*, що дослідники аналізують сімейні стосунки на

макросистемному (еволюціонізм, емпіризм, структурний функціоналізм, соціально-біологічний та соціально-екологічний підходи) та мікросистемному (індивідуальному: психоаналіз, біхевіоризм, гуманістична та когнітивна психологія; системному: трансгенераційний, структурний, стратегічний, експірієнціальний) рівнях;

удосконалено категоріально-понятійний апарат психологічної науки та психології сім'ї як галузі наукових знань;

подальшого розвитку набуло вивчення зв'язку психології сім'ї із соціогуманітарними галузями знань: філософією, етнологією, антропологією, соціологією, соціобіологією тощо.

поглиблено:

– знання про структуру психології сім'ї як галузі наукових знань.

Теоретичне значення дослідження полягає у визначенні місця психології сім'ї як галузі наукових знань у системі психологічного знання; систематизації категоріально-понятійного апарату та уточненні понять «шлюб», «відкритий шлюб», «партнерські стосунки»; уточненні юридичного, біологічного та соціально-психологічного змісту терміну «шлюб» і розмежування понять «шлюбні стосунки» та «статеві стосунки»; обґрунтуванні основних етапів розвитку психології сім'ї як галузі наукових знань у XIX–XX століттях в культурно-історичному контексті.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в можливості їх використання у науково-дослідній роботі – для подальшого вирішення теоретичних та практичних проблем психології сім'ї; навчальному процесі – для змістовного наповнення навчальних дисциплін у закладах вищої освіти, зокрема: «Психологія сім'ї», «Психологія сімейних стосунків», «Робота практичного психолога з сім'єю», «Історія психології» тощо та для підготовки навчально-методичної літератури; для діагностики та психологічного супроводу у просвітницькій, консультативній та психотерапевтичній роботі із сім'єю.

Результати дослідження **впроваджено** у навчально-виховний процес Хмельницького національного університету (довідка №76 від 29.12.2016 р.),

Вінницької академії неперервної освіти (довідка №01/21-370 від 05.05.2017 р.), Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (довідка №117/01 від 17.05.2017 р.), Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (довідка №03-28/02/1574 від 25.05.2017 р.), Хмельницького інституту соціальних технологій ВНЗ ВМУРОЛ «Україна» (довідка №70/1 від 19.05.2017 р.), Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» (довідка №1628/01-12 від 11.05.2018 р.), Київського національного торговельно-економічного університету (довідка №1245/30-04 від 11.05.2018 р.), Мукачівського державного університету (довідка №230 від 20.02.2018 р.), Краматорського інституту ПрАТ «ВНЗ «МАУП» (довідка № 28/1 від 6.02.2018 р.) та науково-дослідній роботі Інституту психології імені С. Г. Костюка НАПН України (довідка №47-01-26 від 16.01.2017 р.)

Особистий внесок здобувача. У статті «Вплив постмодернізму на психологічні підходи до вивчення сім'ї», виданій у співавторстві з Є. М. Потапчуком, авторові належить визначення впливу постмодернізму та соціального конструктивізму на психологічні підходи до вивчення сім'ї (50%). У статті «Проблеми та переваги сучасної студентської сім'ї», виданій у співавторстві з О. І. Русин, авторові належить аналіз ступеня наукової розробки проблеми (50%). Розробки та ідеї співавторів у дисертації не використовуються.

Надійність і обґрунтованість отриманих результатів дослідження забезпечено різнобічним теоретико-методологічним аналізом проблеми, застосуванням коректного комплексу методів, які відповідають меті, об'єкту, предмету та завданням дослідження, використанням методології системного, культурно-історичного, логіко-наукового та особистісно-діяльнісного підходів, достатнім обсягом теоретичного матеріалу.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і результати дисертаційної роботи доповідалися та обговорювалися на *міжнародних зарубіжних конференціях*: «International Stientific-Practical Conference questions and problems of development of social scienses» (Kielce, 2016), «Family in a context

of pedagogical, psychological and sociological researches» (Prague, 2016), «Realita a perspektívy vývoja spoločnosti: sociálne, psychologické a politické aspekty» (Sládkovičovo, 2016); *на міжнародних конференціях в Україні*: «Актуальні дослідження в соціальній сфері» (Одеса, 2015), «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання» (Київ, 2016), «Роль і місце психології та педагогіки у формуванні сучасної особистості» (Харків, 2016), «Особистість у соціальному, віковому та клінічному вимірі сучасного життя» (Луцьк, 2016), «Психологія: сучасні методики та інновації у досвіді діяльності практичного застосування» (Умань, 2016), «Актуальні дослідження в соціальній сфері» (Одеса, 2016), «Психологія в Україні та за кордоном» (Київ, 2016); *на всеукраїнських науково-практичних конференціях та семінарах*: «Інноваційний потенціал світової науки – ХХІ сторіччя» (Запоріжжя, 2015–2016), «Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців» (Хмельницький, 2016), «Філософсько-гуманітарні читання» (Дніпропетровськ, 2016), «Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень» (Хмельницький, 2016), «Філософія. Людина. Сучасність» (Вінниця, 2017). Основні положення і результати дослідження обговорювалися на засіданнях наукового семінару кафедр філософії і політології та практичної психології Хмельницького національного університету.

Публікації. Результати дослідження відображено в 42 публікаціях, серед яких 1 монографія, 24 статі у наукових фахових виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України (6 з яких входять до міжнародних наукометричних баз даних), 1 стаття у зарубіжному періодичному науковому виданні та 14 тез доповідей на наукових форумах.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Список використаних джерел містить 927 найменувань, із них 251 – іноземною мовою. Загальний обсяг роботи становить 503 сторінки. Основний зміст викладено на 372 сторінках. Робота містить 5 таблиць (на 2 сторінках), 3 рисунки (на 1.5 сторінках) та 13 додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ СІМ'Ї ЯК ГАЛУЗІ НАУКОВИХ ЗНАНЬ

1.1. Процеси та механізми становлення наукової галузі в контексті загальнонаукових та психологічних знань

Реалістичне відображення теоретико-історичних основ психології сім'ї як галузі наукових знань у XIX–XX століттях потребує налагодження методологічної «оптики» «як системи лінз професійного мислення» [465, с. 7]. Як стверджує М. Савчин, «методологія – це, передусім, рефлексія щодо власної діяльності, частково з приводу вже здійсненої, а більше – з приводу тієї, яка має відбутися. Методологія розробляє знання про діяльність, а зі створенням нових засобів і методів – отримує знання про нову діяльність. Рефлексія зорієнтована на майбутню діяльність і повинна створити її проект, план або програму. Методологія покликана стати відповідним способом організації ефективної діяльності, тобто окреслювати найуспішніший результат процесу пізнання. Для неї характерна тенденція переходу від учення про знання до вчення про діяльність. Разом зі знаннями методологія охоплює весь процес діяльності, що зумовлює вироблення певних методологічних настанов. Тому її цікавлять знання як: результат; необхідна умова і передумова; засоби діяльності. Не менш важливе для неї – рефлексивне обміркування досліджуваного предмета, його осягнення, а також відтворення історії та логіки його розвитку. У парадигмальному розумінні методологія – це наукове вчення про структуру, логічну організацію, способи і засоби, методи і процедури здійснення діяльності, про поняттєво-категоріальний апарат, конкретні форми і методи досягнення завдань дослідження. Методологічні твердження описують

діяльність, яка ґрунтується на певних засобах, спрямована на певні об'єкти і дає, відповідно до цього, цілком певний продукт» [465, с. 10–11].

За допомогою теорії пізнання, його методів ми вивчаємо генезу психології сім'ї, що передбачає уточнення її витоків, дослідження основних етапів розвитку і визначення місця в системі соціальних наук.

Сучасна методологія ґрунтується на загальній теорії наукового пізнання та здобутках дослідницького досвіду і виступає як синтез теорії і практики наукового дослідження [196, с. 25]. Загалом, проблеми методології історії психології стали предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, зокрема, таких як: К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, Л. І. Анциферова, Дж. Ф. Бреннен, О. О. Будилова, Е. Г. Борінг, І. В. Данилюк, А. М. Ждан, В. О. Кольцова, Г. С. Костюк, Т. Д. Марцинковська, Ю. М. Олійник, А. В. Петровський, К. К. Платонов, О. М. Раєвський, В. А. Роменець, Д. Росс, М. В. Савчин, В. О. Татенко, Б. М. Теплов, О. М. Тутунджян, А. В. Фурман, П. Р. Чамата, А. В. Юрєвич, М. Г. Ярошевський, В. В. Умрихін, П. М. Шихірев, К. В. Шорохова, Д. Шульц, С. Шульц та ін. Ведучи мову про методологію нашого дослідження, слід зауважити, що найважливішим онтологічним аспектом методології наукового пізнання, умовою забезпечення його ефективності є адекватність обраного методу об'єкту та предметній сфері дослідження [134; 236].

Варто враховувати, що, вивчаючи становлення психології сім'ї як галузі наукових знань, ми працюємо не з експериментально сконструйованим, а з природнім історичним об'єктом в його реальній динаміці, у природному соціальному середовищі, а, отже, не можемо цілеспрямовано подіяти на нього з метою проведення експериментальних досліджень, а ставимо за мету найбільш повно відтворити, реконструювати цей процес. Розвиток психології сім'ї відбувається дотепер, тому варто дослідити цей процес в ретроспективі. Однак є всі підстави стверджувати, що становлення психології сім'ї як самостійної міждисциплінарної галузі наукових знань вже відбулося. Тому ми можемо говорити про те, що вивчення цього процесу потребує найбільш повного і

точного відтворення та осмислення тих подій та явищ минулого, на які дослідник вже не може вплинути. Водночас, погодимося із В. Кольцовою, яка стверджує, що для створення об'єктивного історико-психологічного дослідження необхідним видається зіставлення двох різних культурних зрізів, двох семантичних і смислових просторів – минулого і теперішнього [236]. Враховуючи це, в своїй роботі ми добрали методологічний інструментарій як органічно цілісний і взаємообумовлений комплекс підходів, принципів (правил) дослідження та методів (прийомів, способів) пізнання, який дозволив провести максимально обґрунтоване дослідження процесу становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у XIX–XX століттях.

Беручи за основу класифікації В. А. Кольцової та Ю. М. Олійника [236, с. 235; 203], виділимо такі **підходи** в історико-психологічних дослідженнях проблем становлення психології сім'ї як галузі наукових знань: інтернальний (логіко-науковий), екстернальний, особистісно-орієнтований.

Дисертаційне дослідження здійснене також відповідно до таких підходів (за В. А. Кольцовою) [236, с. 235]:

1. Підхід вивчення наукової спадщини видатних вчених, які зробили значний внесок у розвиток дослідження проблем психології сім'ї. Предметом вивчення тут виступають роботи окремих особистостей, які здійснили суттєвий внесок у становлення психології сім'ї – створені ними ідеї, концепції, теорії. Цей підхід відповідає особистісно-персональному.

2. Дослідження розвитку психології сім'ї в історичній ретроспективі включаючи виявлення та аналіз важливих віх в її становленні, її подальший хронологічний опис. Предметом вивчення виступають наукові досягнення вчених і співтовариств різних країн, які суттєво вплинули на становлення психології сім'ї як галузі наукових знань.

3. Культурологічний підхід (за В. Роменцем), або культурно-історичний (по аналогії із культурно-історичною концепцією Л. Виготського), в руслі якого робиться акцент на формулювання різних ідей в окремих країнах в конкретний історичний період.

4. Підхід «духу часу» або *Zeitgeist* орієнтований на розгляд психологічних ідей і прикладних психологічних розробок в контексті інтелектуальної атмосфери певного історичного часу. Саме об'єктивні запити часу диктують необхідність розробки тих чи інших ідей, проблем і галузей психології, виступають в ролі головного стимулу і причини їх появи, визначаючи вибір предмета наукових досліджень. Е. Борінг під контекстом розуміє соціально-психологічні обставини, які впливають на розвиток наукової думки. Для опису цього явища він використовує термін «психосоціальна матриця», під якою розуміє загальну «сцену наукової дії» [236, с. 240].

5. Соціально-історичний підхід. В даному випадку предметом спеціального вивчення виступає виявлення особливостей соціально-економічного та політичного життя, які обумовлюють становлення та розвиток галузі наукових знань. Факторами, які вплинули на формування психології сім'ї як окремої галузі наукових знань, ми можемо виділити промисловий переворот ХІХ століття, війни, які змінили саму сім'ю та породили потребу психологічної допомоги військовим та їхнім сім'ям, що прискорило формування та розвиток практичної психології і, в її контексті, психології сім'ї; крім того, вони наочно продемонстрували суспільству користь психології у вирішенні цілої низки проблем, з якими стикається сім'я; крім того, під їх впливом змінилася доля психології: центр досліджень перемістився із Європи до США, і, як наслідок, становлення психології сім'ї відбулося саме у США тощо. Понад те, ідея обумовленості розвитку психологічної науки зовнішніми ідеологічними чинниками обґрунтовується також у праці Ф. Паро та М. Рішеля «Введення у психологію. Історія і методи» [840].

6. Логіко-науковий, згідно з яким в епістемології та історії психології ріст наукового знання обумовлюється і пояснюється, передусім, на основі внутрішньонаукових закономірностей його розвитку. Так, К. Поппер, А. Койре, І. Лакатос, А. Холл та ін. доводять, що наука як унікальне явище культури вивчається, передусім, з точки зору своїх внутрішніх закономірностей [275, с. 203]. А А. Холл вважає, що аналіз науки в контексті соціально-економічних

умов непродуктивний, адже наука є незалежною і автономною стосовно дійсності[236]. Загалом, можемо дійти висновку, що з позиції дослідженням лише внутрішніх законів логіки розвитку наукової думки навряд чи можливо вичерпно пояснити рушійні сили розвитку науки та дати її системний опис, тому не варто обмежуватися дослідженням лише внутрішніх чинників.

6. З точки зору історико-дисциплінарного підходу предметом вивчення історіографії є психологія сім'ї як окрема галузь наукових знань, а також окремі фрагментарні описи етапів, які передували її дисциплінарному оформленню.

7. Комплексний підхід, в якому основою відбору є кілька критеріїв вивчення та структурування матеріалу. Так, Д. Шульц та С. Шульц пишуть про можливість поєднання як взаємно доповнюючих один одного персоналістського та контекстного підходів, оскільки «ідеї, занадто далекі від пануючої в дану епоху загальної атмосфери, практично приречені на забуття. Будь-яка індивідуальна творчість скоріше схоже на призму, пройшовши через яку світло сучасної суспільної думки або розсіюється, або стає яскравішим, ніж маяк...» [653, с. 14]. Поряд з логіко-науковим аспектом в їхній роботі ціннісно-методологічним орієнтиром стали й економічні і соціальні фактори, які визначають розвиток психології.

Фундаментом, основою будь-якого дослідження є методологічні принципи, які, за Я. Калакурою постають правила пізнання, що емпірично вироблені, науково осмислені і усталені практикою. Їх дотримання гарантує глибоке вивчення і об'єктивне висвітлення досліджуваних процесів, подій та явищ [196, с. 26]. В. А. Роменець розуміє принцип як керівне положення з самодостатньою цінністю «в ідеальній площині по-перемінно пульсуючих у його свідомості теоретизування (з'ясування сутності та особливостей «поведінки» предмета пізнання) і методологування (вибір і застосування на цьому шляху до прихованих таємниць предмета форм, методів, способів, засобів та інструментів мислення і діяльності)» [398; 753]. Методологічні принципи визначають основу, межі допустимих дій при формуванні наукових

концепцій, в контексті певного об'єкта в процесі пізнання. Крім того, отримані принципові висновки, базові філософсько-світоглядні установки самі є методологічним інструментом пізнання. Власне, вибір стратегії пізнання зумовлюється баченням предмета пізнання, тому наукові концепції – завжди методологічні установки, оскільки містять в собі те чи інше ставлення до базових методів [522].

У нашому дослідженні ми виходили із того, що єдиний підхід до вивчення проблем становлення психології сім'ї відсутній. У сучасній науці відправною засадою постнекласичних наукових уявлень про психічну діяльність людини є мультипарадигмальність [134, с. 365], що у випадку із психологією сім'ї забезпечує інтеграцію загальнонаукового дискурсу в психологічне знання з одного боку, а з іншого – дозволяє охопити різні рівні психологічної реальності. Відповідно до цього, в контексті постнекласичних підходів, В. Леонт'єв розглядає психологічну науку як відкриту систему парадигм і теорій, що забезпечує інтегративність психологічного знання не тільки на рівні внутрішньонаукових теорій, а й на загальнонауковому рівні [293].

Отже, ми працюємо із системою знання, основа якого уже сформована і якій властивий плюралізм підходів, тому необхідним видається звернення до його джерел і вивчення генези та основних векторів розвитку. Звідси, цілісне відтворення становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у XIX–XX століттях спирається на низку вихідних теоретичних принципів дослідження, найперше, на вчинковий принцип, який, за В. Роменцем, є засадничим у побудові історії всесвітньої психології та дає змогу «побачити логічну структуру психології, вибудувати її систему, вказує на шлях становлення психології як самостійної науки із її психологічними закономірностями. Зрозуміти історично усвідомлювані форми вчинку – означає осмислити якісно відмінні етапи становлення самої психології, зрозуміти її історію» [449, с. 10].

Крім цього першозасадничого принципу, дослідник відрефлексовує принаймні ще дві четвертинні групи принципів, що відображають базові характеристики предмета пізнання й зорієнтовують його в актуалізованому

історико-психологічному матеріалі, утворюючи своєрідний стартовий майданчик аналізування, пояснення, витлумачення, керівництва до вчинкового мислєдїяння і самовизначення в океані уявлень, поглядів, фактів, різнодосконалих знань [753]. А. Фурман виділяє першу групу – це принципи загальної періодизації, які концептуалізують усю сферу дослідження В. Роменця. Відповідно до другої групи принципів вчинкової періодизації історії всесвітньої психології, становлення психології сім'ї досліджено на основі дієвого і післядієвого принципів, які стають найважливішим фокусом у вивченні психології ХІХ–ХХ століть як логічно та структурно обґрунтовані моменти-складники вчинку, що позначають основний зміст головних етапів розвитку психології; причому кожний її історичний рівень «має свої акценти в цій структурі вчинку, а їх зсув визначає в найсуттєвіших рисах зміст, значення історії психології, передусім перехід до нової позиції бачення предмета, з якого поле даної дисципліни відкриває своє зростаюче багатство» [449, с. 11].

В основу логіки побудови нашого дослідження лягли *принципи детермінізму, історизму, системності, всебічності, спадкоємності та об'єктивності* [405]. Відповідно до принципу детермінізму, становлення психології сім'ї як галузі наукових знань вибудовується з огляду на причинну обумовленість тих чи інших подій або явищ. Врахування умов, у яких жив і творив той чи інший дослідник, у яких формувались його погляди, видавались праці; з'ясування, коли і за яких обставин виникло певне явище, які основні етапи пройшло в процесі свого розвитку і чим стало тепер відповідає принципу історизму.

Складність та багатогранність досліджуваного явища зумовлює необхідність застосування принципу системності. Відповідно до цього принципу історія становлення психології сім'ї вивчається з урахуванням впливу різних галузей соціогуманітарного знання; розкривається обумовленість досліджуваного історико-наукового процесу як станом психологічного знання часового періоду, що досліджується, так і загальнонауковим і соціально-культурним контекстом; прослідковується вплив

періоду, що вивчається, на розробку проблем психології сім'ї на пізніших етапах еволюції психологічного знання і, водночас, відбувається його розгляд та оцінка з позиції сучасної психологічної науки. Системний підхід дозволяє забезпечити єдність між науковими теоріями з метою створення цілісної концепції становлення психології сім'ї як галузі наукових знань.

Відповідно до принципу всебічності виявлено та проаналізовано більшість доступних джерел, які містять інформацію про становлення та розвиток психології сім'ї, вивчено напрацювання представників наукових шкіл та теоретичних підходів, персоніфіковано внесок кожного дослідника в становлення та розвиток наукової галузі. Кожен наступний етап становлення та розвитку психології сім'ї ґрунтується на критичному перегляді результатів роботи на попередніх етапах. Він є логічним продовженням та поглибленням дослідження як окремих проблем, так і галузі в цілому, що відповідає принципу спадкоємності. Максимальну об'єктивність дослідження, відповідно до принципу об'єктивності, забезпечують аналіз та зіставлення різних точок зору на події та явища [405].

Окрім загальнонаукових принципів детермінантами розвитку психології сім'ї як галузі наукових знань стали спеціально-наукові принципи. Серед них виокремимо такі: гуманізації (мета, форми та методи орієнтовані на особистість); нейтральності (об'єктивність вивчення тих чи інших проблеми сім'ї); взаємозв'язку людини та сім'ї (сім'я розглядається з точки зору впливу на особу і навпаки); пріоритетності (першочерговий розгляд проблем, які відповідають запитам практики); контекстуальності (дослідження явищ в культурно-історичному, політичному і соціальному контекстах); процесуальності (дослідження процесів формування та розвитку явищ психології сім'ї); толерантності (повага до інтересів, прагнень, думок суб'єктів); діалогізму (змістовна взаємодія між різними позиціями).

Окрім підбору принципів наукового пізнання, важливою проблемою методології є проблема використання наукових методів. При вивченні становлення психології сім'ї як окремої галузі не вдалося скористатися

практично жодним з основних методів психологічної науки – ані тестуванням, ані експериментом, ані спостереженням, хоча їх, звичайно можна застосувати для вивчення стану розвитку науки на певному історичному відрізку (тобто, в горизонтальному розрізі). Однак, як слушно зауважує О. В. Яремчук [674, с. 284–286], психолого-історичне теоретизування не є довільним. Оскільки предмет нашого дослідження передбачає заглиблення в минуле аж до ХІХ ст. (вертикальний розріз), виникає потреба у запозиченні методів дослідження з суміжних наук: найбільше – з історії та соціології. Методологічний арсенал згаданих дисциплін містить ціннісні потенції до їх використання у дослідженні такого типу і корелюється із завданнями нашого дослідження, що дозволяє не лише відтворити історію становлення психології сім'ї, а й дослідити цей процес у зв'язку із загальним контекстом розвитку психологічної науки та історичної ситуації загалом.

Враховуючи специфіку предметної сфери дослідження та опираючись на схему методів психології, запропоновану Б. Ананьєвим [16], колективом авторів навчального посібника за редакцією О. Киричука та В. Роменця [366; 367], методів історико-психологічного дослідження, розроблену В. Кольцовою [236, с. 350], беручи до уваги складність, багатоаспектність та багаторівневість об'єкта дослідження, ми застосували такі групи методів: організаційно-стратегічні методи; методи отримання наукових даних; методи вивчення різних аспектів предметної сфери дослідження; методи обробки, інтерпретації та пояснення отриманих даних. Нами здійснена класифікація методів на основі тих дослідницьких завдань, які вони дозволяють вирішити (табл. 1.1).

Орієнтуючись на розробки В. Кольцової щодо методу історико-психологічного пізнання, основним стратегічно-процедурним засобом дослідження ми обрали *метод психолого-історичної реконструкції*, зміст якого полягає у відтворенні історії психологічної думки на основі історичних джерел як об'єктивації форм її вираження, розгляду особливостей її буття як реальності минулого і включення в систему сучасного психологічного знання. Цей метод використовується на всіх етапах історико-психологічного

дослідження – від постановки завдання і визначення проблеми до формування узагальнень і наукових висновків. За його допомогою конструюється програма дослідження, визначається алгоритм дослідницьких дій. Він розкриває послідовність введення і способи використання конкретних методів і процедур наукового аналізу. Метод психолого-історичної реконструкції має комплексний характер, характеризується поєднанням гіпотетичності в постановці проблеми з розробкою процедурних аспектів. В його основі лежить принцип діалогічної взаємодії сьогодення і минулого, він забезпечує цілісний розгляд сукупності чинників, що визначають достовірність отриманих під час реконструкції даних [238, с. 12].

Варто згадати вдало апробований комплекс застосованих нами в дослідженні [405] **організаційно-стратегічних методів**: комплексного аналізу, системного аналізу, порівняльно-історичний, єдності історичного та логічного, історико-генетичний.

Таблиця 1.1

**Методи дослідження становлення психології сім'ї
як галузі наукових знань у XIX–XX ст.**

Типи методів відповідно до завдань дослідження	Методи
Організаційно-стратегічні методи	Комплексного аналізу, системного аналізу, порівняльно-історичний, єдності історичного та логічного, історико-генетичний, історико-типологічний, методи моделювання та аналогії
Методи отримання наукових даних	Бібліографічні методи, метод аналізу продуктів діяльності, історико-біографічний
Методи вивчення різних аспектів предметної сфери дослідження	Біографічний метод (персоналістичний аспект), метод категоріального аналізу (логіко- предметний аспект), культурно-логічний і історичний метод (соціальний аспект), метод розробки періодизації досліджуваного явища (процесуальний аспект)
Методи обробки, інтерпретації та пояснення отриманих даних	Методи якісного та кількісного аналізу, синтезу, індукції, дедукції, систематизації, класифікації; метод «обґрунтованої теорії»

Серед вже згаданих методів, фундаментальну роль відіграв *метод комплексного аналізу*, який передбачає реалізацію принципів міждисциплінарності. В суміжних із психологією сім'ї науках та галузях психології досліджуються історичні, культурні, соціально-політичні, наукові чинники, врахування яких допомагає зрозуміти причини виникнення та логіку розвитку конкретних ідей, концепцій, теорій. Із наявного комплексу даних ми виокремили саме ті події, явища, теорії, які привели до формування фундаменту психології сім'ї як галузі наукових знань та продовжують впливати на її становлення.

Застосування *методу системного аналізу* дозволило визначити шляхи цілісного дослідження процесу становлення психології сім'ї як галузі наукових знань, враховуючи його багаторівневість та різноаспектність. На початковому етапі створення теоретичної моделі за допомогою системного аналізу було здійснене всебічне дослідження теорій та підходів до проблем сім'ї; створено максимально повну джерельну базу дослідження шляхом збору та вивчення наукової літератури: як психологічної, так і з суміжних наук. Системний аналіз передбачає виділення та аналітичне дослідження окремих елементів (наприклад, теорій, концепцій); синтетичне вивчення досліджуваних елементів у різних контекстах: історичному, науковому; виявлення їх системотвірних зв'язків, що забезпечують взаємодію елементів та цілісність системи (це як фактори зовнішнього середовища, так і внутрішні чинники), виділення сформованого об'єкта дослідження як цілісності.

Порівняльно-історичний метод ґрунтується на порівнянні як методі наукового пізнання. Оскільки минуле повторюється, в різних історичних відрізках можна помітити тотожні чи схожі за внутрішньою сутністю явища, які різняться лише просторовою або часовою варіацією форм. Проте схожі форми можуть бути наповнені різним змістом, тому їх порівняння відкриває можливості для пояснення фактів, розкриття їх сутності. Історико-порівняльний метод дає можливість розкривати сутність досліджуваних явищ і за подібністю, і за відмінністю їх властивостей, а також проводити порівняння

в просторі і часі, тобто по горизонталі і вертикалі [16, с. 33; 218, с. 186–187; 237, с. 360; 237, с. 97– 99]. Наприклад, зіставлення історичного контексту, в якому відбувалося становлення психології сім'ї в країнах Європи, США та в СРСР після Другої світової війни дає можливість зрозуміти географію цього процесу і усвідомити його логіку (мова йде про порівняння по вертикалі). Горизонтальний зріз, який передбачає заглиблення в теоретичні розробки вчених в окреслений період і їх порівняння, дозволяє виявити напрями розвитку наукової думки, її проблемне поле. Метод ми використовуємо також для зіставлення ідей та поглядів на шлюбно-сімейні стосунки в конкретно-історичний період. Це дає змогу встановити внесок окремих дослідників чи наукових шкіл у становлення психології сім'ї. Крім того, порівняння поглядів та ідей з аналогічними у попередні історичні відрізки часу дає можливість виявити їх наукову новизну. Важливим, також, є порівняльний аналіз психологічної думки, яка формувалася в різних культурних контекстах (компаративний аналіз).

Метод єдності історичного та логічного. Вивчення історії становлення психології сім'ї як галузі наукових знань, глибоке осмислення та опис цього процесу потребує встановлення його логіки та виявлення тенденцій і закономірностей. Відповідно до концепції О. Буділової [69, с. 222–233], пошук фундаментальних основ психології сім'ї здійснюється з врахуванням тих конкретно-історичних умов, в яких наукова галузь включалася в суспільне життя, і в тих логічно-теоретичних зв'язках, в яких вибудовувалися знання з проблем психології сім'ї на кожному історичному відрізку.

Застосування *історико-генетичного методу* дозволило найбільшою мірою наблизитися до відтворення реальної історії досліджуваного об'єкта. Становлення психології сім'ї як галузі наукових знань розглядається в розвитку, тобто, як процес. Повертаючись в минуле, ми виокремлюємо основні етапи його розвитку, розкриваємо динаміку і зміни структурної побудови. За природою генетичний метод є аналітично-індуктивним, а за формою вираження інформації – описовим. Генетичний метод дозволяє показати

причинно-наслідкові зв'язки, закономірності історичного буття в їх безпосередності, а історичні події та особистості охарактеризувати в їх індивідуальності. В нашому випадку використання методу передбачає рух від одиничного до особливого і загального: ми розглядаємо, приміром, окремі теоретичні підходи до психології сім'ї, які сформувалися в руслі системної сімейної психотерапії, шукаємо їх точки дотику і, врешті, оцінюємо їх роль у становленні наукової галузі загалом. У даному випадку роль одиничного враховується у його зв'язку із особливим і загальним.

Використовуючи *історико-типологічний метод*, гносеологічні та методологічні можливості якого були описані І. Д. Ковальченко [218], об'єднано та типологізовано основні теоретичні підходи до психології сім'ї шляхом проведення їх систематизації та виділення сутнісних зв'язків.

Здійснене *моделювання становлення психології сім'ї* як галузі наукових знань, оскільки можливість її безпосереднього спостереження для історика психології відсутня. Методом моделювання відтворені характерні аспекти та особливості цього процесу у відповідності з окресленими принципами і тим самим він є не скопійованим, а постає як сконструйована модель.

При дослідженні процесу інституціонування психології сім'ї як галузі наукових знань перспективним виявився *метод аналогії*, який передбачає встановлення подібності в деяких сторонах, якостях і відносинах між нетотожними об'єктами. При виведенні за аналогією, знання, отримане при розгляді певного об'єкта, переноситься на інший, менш вивчений і менш доступний для дослідження об'єкт [502].

Наукові дані ми отримали, використовуючи *метод аналізу продуктів діяльності вчених, історико-біографічний та бібліографічний методи*. Нами були зібрані, проаналізовані, систематизовані та класифіковані матеріали, які показують ступінь розробки та напрями розвитку досліджуваної проблеми. Різні аспекти предметної сфери досліджувалися за допомогою низки методів [236, с. 350]. Персоналістичний аспект був вивчений за допомогою *біографічного методу*, логіко-предметний – за допомогою *методу*

категоріального аналізу, соціальний аспект – з використанням *методів культурно-логічного і історичного аналізу*, процесуальний аспект досліджений *методом розробки періодизації* становлення психології сім'ї як галузі наукових знань.

Як зазначав Б. Ананьєв, ідеї творця відображають його індивідуально-особистісні характеристики [16], з огляду на це актуальним видається застосування *біографічного методу* [3, с. 3; 255; 302]. Розкриття умов становлення поглядів окремого дослідника, аналіз ролі його соціального оточення допомагає глибше зрозуміти коріння і зміст розроблених ним концепцій та досягнути мотивацію і вектори його діяльності. В даному випадку проаналізовані як об'єктивні, так і суб'єктивні джерела (спогади очевидців) шляхом їх зіставлення. Приміром, зрозуміти концепції М. Боуена значно простіше після дослідження впливу на становлення його поглядів медичної освіти, психоаналітичної підготовки та практики роботи з хворими на шизофренію. Так само аналіз творчого шляху, обставин життя та діяльності психологів, які працювали у 1930-х роках в СРСР, проливає світло на проблеми психологічних досліджень того часу.

Застосування методу *категоріального аналізу* [676, с. 399] дало змогу розглянути трансформацію змісту специфічних конкретно-наукових категорій в ході історичного розвитку психологічних знань, що дозволило зрозуміти предметно-логічні фактори перетворення психології сім'ї в самостійну галузь наукових знань.

Для обробки та інтерпретації даних ми використали методологію якісного аналізу. Одним із її варіантів став *метод «обґрунтованої теорії»* («grounded theory»), розроблений соціологами Б. Глезером та А. Страуссом [520]. Специфіку методу визначає якісний аналіз отриманих даних, який являє собою нематематичну аналітичну процедуру, результати якої опираються на зібрані з різних джерел дані, які були опрацьовані за допомогою аналітичних та інтерпретаційних процедур і, в результаті, було створене узагальнене уявлення

про результати дослідження [236]. В даному випадку мова іде про індукцію як метод пізнання.

Застосування саме якісного методу зумовлене тим, що можливості використання кількісних методів у нашому дослідженні дуже обмежені. Щоправда, основні стандарти, які застосовуються при використанні кількісних методів, в дослідженні збережені: чітко витримані процедурні моменти, під якими розуміємо дослідницькі інструменти, спрямовані на перетворення вихідних даних в теоретичні ідеї [236, с. 390]. Йдеться про традиційні загальнонаукові методи пізнання: аналіз, синтез, індукція, дедукція, систематизація, класифікація тощо, які використовуються на всіх етапах дослідницького процесу.

Виходячи з того, що якісний аналіз спрямований не тільки на розкриття структурних характеристик досліджуваного явища, а і його процесуально-динамічного аспекту [520, с. 121], його проведення дало можливість виявити складну багаторівневу матрицю зв'язків та умов становлення психології сім'ї як галузі наукових знань шляхом виявлення основних етапів її становлення та розвитку, варіацій процесу становлення залежно від історичного контексту, причин зміни напрямів розвитку, наслідків, до яких привели зміни та варіації розвитку.

Єдність процесуального і структурного аналізу забезпечує створення якісної теорії, яка, за А. Страусс та Дж. Кобрін, має відповідати таким критеріям: відповідати досліджуваній реальності; мати пояснювальні та прогностичні властивості; бути валідною, достовірною і надійною; бути створеною в результаті проведення адекватного дослідницького процесу; теорія повинна носити системний характер, який проявляється у взаємопов'язаності елементів та їх концептуальній щільності тощо [236, с. 388–392; 520, с. 133].

Логічно виправданим в нашому дослідженні є також застосування *методів кількісного аналізу*, використання яких, в поєднанні із якісним аналізом, дозволило зібрати та опрацювати дані про дисертації, захищені в Україні з 1991 по 2016 роки в різних галузях психології. Нам вдалося

виокремити та проаналізувати ті роботи, в яких розробляються проблеми психології сім'ї, що дало можливість з'ясувати рівень дослідження проблем психології сім'ї та їх актуальність.

Етапи дослідження. Дослідження становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у XIX–XX ст. за формою організації було комплексним процесом активного цілеспрямованого відтворення минулого у взаємозв'язку із сьогоденням. Для того, щоб вивчення проблеми постало як завершений цикл, воно було організовано у чотири етапи, враховуючи рекомендації з цього приводу вітчизняних і зарубіжних дослідників, зокрема О. Киричука, В. Роменця, В. Кольцової [236; 238; 366; 367]. Зміст етапів дослідження та їх тривалість обумовлюються змістом і складністю заходів, які заплановано провести.

Відповідно до логіки науково-дослідницької роботи, виокремимо такі чотири етапи роботи: пошуковий етап психолого-історичної реконструкції минулого, етап вихідного теоретичного осмислення підходу дослідження, аналітико-синтетичний та підсумково-коригувальний етапи.

1. На початковому (пошуковому) етапі психолого-історичної реконструкції (2013 р.), враховуючи об'єктивні потреби сучасної науки і практики, визначений напрям наукового пошуку та обґрунтовані вектори дослідження. Здійснено такі дії:

- виділено предмет дослідження становлення психології сім'ї як галузі наукових знань шляхом узагальнення наукового досвіду в пізнанні характеристик та особливостей реальності;

- сформульовано проблему, визначено мету, виокремлено завдання, обґрунтовано хронологічні межі дослідження; обрано тип дослідницьких дій, які доцільно застосувати щодо предмета дослідження.

Критерієм завершеності даного етапу, за О. В. Киричуком та В. А. Роменцем, «є міра позитивного змістового співвідношення сутності предмета дослідження, представленій у робочому визначенні предмета, і масштабу пізнавальних дій, спрямованих на предмет, що постає в цілях

дослідження» [366]. Таким чином можна запобігти неефективним та неадекватним дослідницьким діям під час дослідження.

2. На другому етапі – етапі вихідного теоретичного осмислення підходу дослідження (2014 р.):

– обґрунтовано теоретичну модель дослідження, що містить сукупність положень і принципів, які становлять основу розробки проблеми, що розробляється; сформовано методологічну основу теоретизації та обрано методи теоретичного дослідження, які використовуються при цьому; на основі поглибленого теоретичного вивчення проблеми створено каркас роботи – певний науковий конструкт, який визначив напрями систематизації та узагальнення отриманих даних; створено концептуальний простір, в якому шляхом структурування проблемного поля невизначена загалом ситуація наукового пошуку набула ознак визначеності та спрямованості;

– сформульовано гіпотезу; шляхом висунення гіпотези відбулося об'єднання всіх етапів дослідницького процесу, оскільки гіпотеза виступає ідеальним проектуванням очікуваного результату наукового пошуку.

3. На аналітико-синтетичному етапі (2015 – початок 2016 рр.) здійснене виокремлення, обґрунтування та аналіз джерельної бази наукової роботи шляхом відбору джерел, релевантних меті та завданням і здійснений їх джерелознавчий аналіз.

Дослідження становлення психології сім'ї передбачає системну психолого-історичну реконструкцію минулого, яка містить, відповідно до концепції В. Кольцової, сукупність таких елементів: дослідник як репрезентант сучасної культури та наукового знання – історичне джерело як об'єкт історико-наукового вивчення – суб'єкт, творець знання, який уособлює культуру минулого [236]. Зв'язуючою ланкою в цій системі є історичне джерело як основний об'єкт історичного пізнання. Воно слугує тим містком, який зв'язує нас із реальністю минулого [278], є ключем до пізнання ідей його творця [328]. З огляду на це, створення джерельної бази історико-психологічного дослідження вважаємо надзвичайно важливим теоретичним та методологічним

завданням, вирішення якого дозволить створити основу для визначення стратегічних векторів дослідницької роботи, впорядкування та систематизації джерельної бази.

Враховуючи розробки проблем формування джерельної бази історії психології вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема, В. Кольцової, нами була визначена орієнтація та певні принципи історико-психологічного дослідження з метою створення повної та адекватної досліджуваній проблемі джерельної бази та умовою досягнення максимальної об'єктивності:

- принцип об'єктивності, який передбачає відбір історичних джерел, що включають достовірні фактологічні дані; проведення наукової критики з метою визначення цінності того фактичного матеріалу, який в них міститься; виключення будь-якої суб'єктивної інтерпретації отриманої інформації;

- принцип репрезентативності джерельної бази орієнтує на максимально повне охоплення та відображення різних аспектів процесу становлення психології сім'ї як галузі наукових знань;

- принцип валідності, відповідно до якого джерельна база є адекватною проблемі дослідження і повинна максимально повно їй відповідати;

- принцип комплексності, який означає використання різних видів і типів джерел, що стосуються різних рівнів пізнання досліджуваної реальності: приміром, вивчення ролі конкретної теорії чи відкриття для становлення психології сім'ї може здійснюватися шляхом аналізу наукового доробку дослідника (статті, монографії); його результати зіставляються зі спогадами сучасників про діяльність конкретного вченого (мемуари, щоденники); враховується оцінка безпосередньо вченим досліджуваної реальності та результатів своєї праці (спогади) і враховується історичний контекст;

- системно-ієрархічний принцип побудови джерельної бази передбачає орієнтацію не на окремі джерела, а на пошук логічно пов'язаних груп, кластерів джерел, які орієнтують на системно-структурні уявлення про

психологію сім'ї і дозволяють комплексно підійти до дослідження проблеми її становлення;

- принцип суб'єктивно-діяльнісного підходу передбачає аналіз історичних джерел як продуктів діяльності конкретних людей із врахування суб'єктивного компонента джерела.

Пріоритетними також стали принципи історико-психологічного дослідження, розроблені В. А. Роменцем, які передбачають підхід до тексту як багатозмістового і багатомірного явища, здатного вмещувати і виявляти простір індивідуального та професійного буття автора; рух змістового і функціонального досвіду автора впродовж індивідуальної історії його життя; час культурно-історичного поступу автора, освоєний ним на шляху поєднання свого індивідуального зростання з культурно-історичним процесом як таким через продукти свого професійного діяння [458, с. 5].

4. На підсумково-узагальнюючому етапі (2016–2017 рр.) систематизовано й узагальнено результати дослідження:

- на основі аналізу, інтерпретації та тлумачення змістових і формально-логічних даних, отриманих під час теоретичного дослідження, здійснено зіставлення отриманих результатів з метою і завданнями дослідження;

- сформульовано, обґрунтовано та перевірено теоретичні висновки дослідницької роботи;

- підготовлено текст монографії та дисертації, в яких представлена змістова презентація результатів пізнавальних дій.

1.2. Критерії дослідження становлення психології сім'ї як галузі наукових знань

Розпочати дослідження становлення психології сім'ї як галузі наукових знань варто з уточнення того сенсу, який ми вкладатимемо в поняття «сім'я» та з визначення основних критерії становлення психології сім'ї.

У навчально-методичній літературі згадується давнє походження, індоєвропейське коріння терміну «сім'я» і акцентується на близькості з термінами, які використовувалися для позначення спільної території [352, с. 10]. Не заглиблюючись в еволюцію терміну з найдавніших часів до сьогодення, зауважимо, що сьогодні в психологічній науці сім'я розглядається «і як мала соціальна група, і як структурна одиниця сучасного суспільства» [651, с. 4], що відповідає мікро- та макропідходу до вивчення сім'ї.

У «Сімейному кодексі України» сім'я визначається як «первинний та основний осередок суспільства. Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. Права члена сім'ї має одинока особа. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства» [495, с. 5–6].

Аналіз сучасної психологічної літератури дозволив дійти висновку, що переважна більшість вітчизняних та зарубіжних дослідників [110; 352; 393; 649; 655; 656] розглядають сім'ю як сукупність осіб, які перебувають в одному з трьох видів стосунків: кровного споріднення (брат – сестра), породження (батько – син, мати – дочка тощо), приналежності (чоловік – дружина) [650, с. 22] і в стосунках з іншими родичами, які живуть разом і ведуть спільне господарство [655]. Окрім родичів, Л. Помиткіна, В. Злагодух, Н. Хімченко, Н. Погорільська до членів сім'ї додають «юридично прирівняних до них людей» і визначають сім'ю як малу соціальну групу суспільства, що виконує ряд функцій, важливих як для членів самої сім'ї, так і для суспільства загалом [393].

В. Слепкова та І. Кранц розглядають сім'ю з позицій структурно-функціонального підходу як структурну одиницю суспільства, цілісне утворення, яке має нормативні параметри і виконує певні функції. При чому

акцентується сімейна функція продовження роду [497, с. 8–9]. Дещо розширює поняття «сім'я» у 2013 р. Л. Шнейдер. Сім'я в її розумінні осмислюється як феномен, «в якому «Я» і Значимі Інші зливалися б таким чином, щоб розв'язка життя була результатом розвитку характеру людини, його особистості та разом з тим забезпечувалася гармонійним і розумним сполученням з близькими рідними людьми, мистецтвом всіх членів сім'ї бути разом» [651, с. 5]. Сім'ю як структуру, що складається зі стосунків: домінування – підкорення (влади), відповідальності і, на додачу, емоційної близькості описує В. Дружинін [160, с. 5]. Хоча, на його думку, коли сім'я аналізується як соціальний інститут, емоційна близькість не є обов'язковим компонентом.

Важливим вважаємо звернення до наукового доробку фундаторів психології сім'ї, які запропонували свої визначення поняття «сім'я» виходячи з того, з яким аспектом сімейних стосунків вони працювали. Так, Н. Аккерман виходить з того, що сім'я – це соціальна група, метою якої є спільне задоволення загальних потреб усіх членів сім'ї біологічного, психологічного та соціально-економічного характеру [10, с. 17]. Сім'ю як біопсихосоціальний організм характеризує і один з представників гуманістичної психології К. Вітакер [88, с. 79–80]. Теоретик трансгенераційного підходу М. Боуен до наявних визначень додає системний компонент і визначає сім'ю як емоційну систему, в межах якої люди народжуються і займають свої функціональні позиції, які істотно впливають на безліч аспектів їх біологічного, психологічного та соціального функціонування [207, с. 65]. Під сім'єю в стратегічному підході до системної сімейної психотерапії розуміється будь-яка група, яка живе разом під одним дахом. Таке широке визначення застосовується тому, що дозволяє працювати з гомосексуальними парами, «комплексними» і сім'ями, які періодично живуть разом, з групою, яка включає сім'ю і далекого родича або знайомого, який має значний вплив на процеси в сім'ї, тощо [318]. Підсумовуючи сказане вище, в цій роботі ми будемо розглядати *сім'ю як систему, яка складається з двох або більше осіб, які перебувають у стосунках кровного споріднення, або породження*

(усиновлення), чи приналежності; стосунки яких характеризуються взаємною відповідальністю та емоційною близькістю; та які проживають разом чи окремо. Це визначення, на наш погляд, максимально гнучке і дозволяє охопити розмаїття сімейних форм. Можемо виділити такі рівні функціонування сім'ї: індивідуальний, груповий, соціальний, інституційний. На кожному з них сім'я виконує певні функції.

Варто також розмежувати поняття «сім'я» та «шлюб». Відразу зауважимо, що юридичне та соціологічне трактування поняття «шлюб» різняться. Так, в Сімейному кодексі України зазначається: «Шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану» [495, с. 16]. Шлюб, за визначенням соціологів, – це форма стосунків між чоловіком і дружиною, що історично змінюється і через яку суспільство упорядковує і санкціонує їх статеве життя, а також вбачає їх подружні та батьківські права і обов'язки [393, с. 28; 497]. С. Гледдінг визначає шлюб як санкціонований суспільством союз між двома дорослими людьми [106]. Однак, на наш погляд, такі визначення не враховують усієї палітри шлюбних стосунків (полігамію, проміскуїтет, ранні шлюби, які було прийнято укладати в різні історичні відрізки часу тощо). З огляду на це, в контексті нашого дослідження будемо розглядати *шлюб як санкціонований суспільством чи/і державою союз між двома і більше особами, шляхом укладання якого відбувається упорядкування і санкціонування їхнього статевого життя та визначення їхніх подружніх та батьківських прав і обов'язків.*

Таким чином, якщо сім'я – це форма стосунків між шлюбними партнерами, батьками – дітьми, братам – сестрами тощо, то шлюб – це форма контролю суспільства і/або держави над сімейними і статевими стосунками.

Перейшовши до дослідження становлення психології сім'ї як галузі наукових знань зауважимо, що вона є відносно молодою галуззю психології. Психологія сім'ї не виникла раптово, її становленню передували тривалі періоди накопичення знань. Психологічні відомості про сім'ю та шлюб виникли і обслуговували практику з прадавніх часів, ще до появи науки як форми

суспільної свідомості. Уявлення, судження про сімейні стосунки займають одне з найважливіших місць в різних формах суспільної свідомості і це чітко відображається в політичних, державно-правових документах, в творах літератури і мистецтва, в філософських і конкретно-наукових роботах, у системі норм моралі. Однак становлення психології сім'ї як галузі наукових знань пов'язують із серединою ХХ ст. [наприклад, 40, с. 59–60; 298; 301; 402; 409; 422; 423; 439; 848; 849], коли вона стала на шлях активного теоретичного і методологічного розмежування з іншими науками та галузями психології, оскільки до цього проблеми сім'ї традиційно розглядалися в межах інших галузей знань.

В контексті нашого дослідження важливою видатся проблема визначення основних критеріїв становлення психології сім'ї як галузі наукових знань. Виходячи з того, що наука є соціальним інститутом, прослідкувати інституціонування психології сім'ї можемо, провівши аналогію із інституціонуванням науки взагалі [663]. В своїй монографії Г. Бевз виходить із розуміння соціального інституту як засобу врегулювання певного виду людської діяльності [46, с. 9], як механізму соціального контролю [46, с. 24], як сукупності соціальних зв'язків соціальних суб'єктів, які забезпечують створення та підтримку відчуття цілісності певної спільноти, орієнтованої на досягнення певних соціальних цілей соціальної системи загалом [46, с. 30]. Виходячи з цього, в нашому випадку під інституціонуванням ми будемо розуміти упорядкування, формалізацію і стандартизацію соціальних зв'язків і відносин [447, с. 97] в галузі. Процес інституціонування пов'язаний, по-перше, із виникненням певної соціальної потреби і умов для її задоволення. По-друге, з утворенням стійких соціальних зв'язків на основі відносин конкретних осіб або соціальних груп. Важливим елементом інституціонування є організаційне оформлення [274], тобто створення сукупності установ, забезпечених певними матеріальними засобами (в тому числі – фінансуванням) і які виконують певні соціальні функції.

У колективній монографії за редакцією Л. П. Киященко та Е. З. Мирської виокремлено такі ознаки, необхідні для інституціонування науки:

– наявність суб'єкта науки (в нашому випадку – галузі наукових знань): вчених чи наукових спільнот, які виробляють нове знання;

– формування організаційних зв'язків і відносин (службових, функціональних, інформаційних) між суб'єктами; інформаційні відносини становлять суть наукової комунікації, втіленої в різних формах;

– становлення інституційних цінностей, норм і ідеалів як спосіб саморегуляції і соціального контролю.

Ціннісні орієнтації науки закладають основу її етосу [663]. Під етосом науки, зазвичай, розуміють «сукупність моральних норм, які прийняті науковим товариством» [568, с. 704] і ці моральні норми повинен засвоїти вчений, який прагне успішно займатися науковими дослідженнями

М. Г. Лазар виділяє четверту необхідну ознаку інституціонування науки – наявність специфічних установ та організацій, що забезпечують координацію, організацію, планування і фінансування наукових досліджень, зберігання та поширення (трансляцію) знань [274, с. 238]. Однак, на наш погляд, ця ознака не є обов'язковою, оскільки фінансуватися наукові дослідження можуть за рахунок грантів, як це, власне, і було із психологією сім'ї; крім того, дослідження, які привели до становлення наукової галузі, ніким не координувалися, а теми досліджень виникли спонтанно, у зв'язку із появою практичних проблем, які потребували вирішення.

Проводячи аналогію між процесом інституціонування соціології, описаним А. А. Радугіним та А. К. Радугіним [477, с. 14], і психології сім'ї, умовно виділимо зовнішнє і внутрішнє інституціонування. У процесі зовнішнього інституціонування можна виділити ряд необхідних компонентів:

- 1) розвиток самосвідомості вчених, які досліджують сім'ю; усвідомлення ними специфіки предмету, з яким вони працюють і поступове напрацювання власних методів дослідження;
- 2) початок видання спеціалізованої періодики;
- 3) введення нових наукових дисциплін в навчальні плани різних типів навчальних закладів: коледжів, університетів, академій тощо;

- 4) відкриття спеціалізованих закладів освіти в конкретній галузі знань;
- 5) створення організаційної форми об'єднання науковців: міжнародних та національних товариств.

Крім зовнішнього інституціонування, психологія сім'ї, як і будь-яка інша наука чи галузь наукових знань, відповідно до прийнятої аналогії, передбачає внутрішнє інституціонування – вдосконалення організаційних і пізнавальних форм, тобто становлення таких трьох рівнів: фундаментальних досліджень, прикладних досліджень та практичного впровадження наукових знань. На рівні фундаментальних досліджень відбувається накопичення наукових знань шляхом побудови теорій, що виконують функцію розкриття універсальних закономірностей і принципів галузі. На рівні прикладних досліджень відбувається дослідження на основі наявних фундаментальних знань тих проблем, які мають безпосередню практичну цінність. І на третьому рівні отримані на попередніх двох рівнях наукові знання впроваджуються в практику з метою, в нашому випадку, надання фахової допомоги сім'ї [477, с. 14]. Дана класифікація дозволяє виокремити в структурі психології сім'ї рівні: теоретичну психологію сім'ї, прикладну психологію сім'ї, сімейну психотерапію та сімейне консультування.

Розглядаючи становлення психології як науки, В. Дружинін пов'язує цей процес із появою інститутів та наукових співтовариств; формуванням уявлень про предмет та методи дослідження та їх узгодження із загальнонауковими нормами та цінностями; розвитком контактів з іншими дисциплінами та урізноманітненням і конкуренцією парадигм [374 с. 36]. Висвітлюючи шляхи розвитку та становлення етнічної психології як галузі наукового знання І. Данилюк звертає увагу на виокремлення предмета дослідження, проблематики й завдань, відпрацювання власної методики, галузевого тезаурусу термінології та визначення її місця серед психологічних дисциплін [134, с. 15]. Становлення науки, за Ю. Сурміним, передбачає формування її підсистем. Звідси, прослідкуємо, застосовуючи метод аналогії, процес інституціонування психології сім'ї як галузі наукових знань. Ю. Сурмін

вважає, що наука – це складне утворення, що містить чотири підсистеми: соціальну, яка складається з учених, колективів і норм; інформаційно-комунікативну, яка включає інформацію, форми і норми комунікації; методологічно-інструментальну, до якої входять методологія, методи та інструментарій наукових досліджень; гносеологічну або емпірико-теоретичну, до якої входять знання (факти, гіпотези і теорії) [568; 304].

Ведучи мову про гносеологічну підсистему науки, варто звернути увагу на формування її парадигми. Модель становлення та розвитку науки, розроблена американським філософом і істориком науки Т. Куном, дає розуміння логіки процесу становлення психології сім'ї як галузі наукових знань. Роблячи акцент на соціально-психологічних детермінантах розвитку наукового знання, у праці «Структура наукових революцій» (1962) дослідник виділив два аспекти парадигми: епістемологічний та соціальний. Під парадигмою, в епістемологічному розрізі, він, головним чином, розуміє наукову теорію, яка в певний історичний період виконує функцію зразка наукового дослідження; сукупність фундаментальних знань, базових пояснювальних принципів, стандартних технічних засобів і методів аналізу, цінностей, переконань [265, с. 24–25, 188]. У соціальному розрізі парадигма – це деякий погляд на світ, загальна наукова або філософська концепція, яка приймається певним науковим співтовариством, на відміну від інших спільнот, об'єднаних іншою концепцією [265, с. 187]. Основою парадигми є методологічні принципи – загальні вимоги до змісту, структури і способів організації наукового знання. Вони виконують функції поєднання і організації методів у єдине ціле і спрямування наукового пошуку. Парадигма слугує фундаментальним методологічним орієнтиром у науці [465, с. 65], маючи не лише пізнавальний, а й нормативний зміст: визначає методи і набір стандартних рішень. Висловленні аргументації дають змогу пов'язати становлення психології сім'ї як галузі наукових знань із проходженням процесів зовнішнього та внутрішнього інституціонування, особливо акцентувавши на формуванні її парадигми.

Отже, на основі виокремлених основних засадничих передумов становлення науки прослідкуємо становлення психології сім'ї:

а) на рівні суспільства як процес інституціювання, тобто розглянемо формування професійних наукових спільнот, відкриття спеціалізованих установ та закладів освіти, появу фахової періодики та встановлення комунікативних зв'язків між фахівцями;

б) у науковій сфері прослідкуємо виділення предметного поля дослідження, формування інструментарію, зокрема, методів дослідження та становлення категоріально-понятійного апарату;

в) у практичній сфері прослідкуємо формування такого підходу до розуміння сім'ї, який би приймався більшою частиною наукового співтовариства, об'єднавши інші.

Ці процеси розглянемо в контексті соціально-політичного та культурного середовища, яке часто здійснювало визначальний вплив.

Наразі, логічним видається контурно окреслити становлення основних підсистем психології сім'ї, виокремивши основні періоди. Проаналізувавши наявні джерела, ми переглянули та доопрацювали розроблену раніше періодизацію [409; 422]. Основними критеріями виділення періодів стали зміна предмета дослідження, наукової проблематики і соціально-історичних умов розвитку історико-психологічного пізнання та динаміка методологічних основ наукової галузі (див. дод. В, Г).

Соціумом створено цілий масив психологічних знань про сім'ю. Людство використовує як достовірні знання, так і помилкові; воно опирається в своєму функціонуванні як на теоретично «відрефлексовані» дані, так і наявні у вигляді припущень; як на зафіксовані в традиційних носіях соціального досвіду, та і наявні в індивідуальній свідомості. Однак всіх їх об'єднує включення у вирішення практичних завдань та вплетеність в повсякдення. Диференціацію форм позанаукового психологічного знання здійснила В. А. Кольцова. Вона виділила і охарактеризувала житейські уявлення, міфологію, релігію, мистецтво [236]. Позанаукові знання, будучи базовою

формою пізнання, формуються на ранніх історичних етапах і дають можливість ще до становлення психології сім'ї як галузі наукових знань прослідкувати уявлення про психологічну сферу шлюбно-сімейних стосунків. Наприклад, фольклор яскраво демонструє ставлення до шлюбу («Не дай Боже два рази женитись, а три рази селитись», «Поможи Боже нежонатому, а жонатому й жінка допоможе», «Про мене синку, хоч і свинку – ... аби була невістка»), уявлення про особливості вибору шлюбного партнера («Ти багатий, а я бідна – не пара з тобою», «Не бери... тоту одиначку, бо їй будеш наймати серед літа прачку»), розподіл подружніх ролей, особливості стосунків, права та обов'язки шлюбних партнерів («Чоловік у домі – голова, а жінка – душа», «Жінка за три угли хату держить, а чоловік за один», «Жінка чоловікові подруга, а не прислуга», «Без хазяїна двір, без хазяйки хата плаче», «Як чоловік жінку любить, то й лиха жінка доброю буде», «І в лиху годину не кидай дружину»), дитячо-батьківські стосунки («Учи дітей не страхкою, а ласкою», «Шануй батька й неньку, буде тобі скрізь гладенько»), взаємини з ріднею («Жінка для совіту, теща для привіту, матінка рідна краща всього світу», «Обідала не обідала, аби рід одвідала») тощо.

Крім того, на психологічні уявлення про сім'ю зафіксовані у праві – як звичаєвому так і писаному, та релігійних традиціях. В Україні православ'я, поєднавшись з язичництвом, утвердило високий статус жінки і у сім'ї, і в суспільстві. Поклоніння їй як символу плодоріддя, втілений в образі Березині, прийшов до нас ще з трипільських часів. Після прийняття християнства цей образ перейняла Богоматір Марія-Оранта. Літописи, «Руська Правда», «Повчання Мономаха» тощо зафіксували право вибору дівчиною нареченого, право на відмову від небажаного шлюбу, право на укладання шлюбної угоди тощо. Водночас, традиційними були обмеження кількості шлюбів – не більше двох, та на розлучення. «У свідомості українців стать є половинним буттям, а смисл сімейного життя українці вбачають не лише у пошуку іншої половини, але й гармонійному співіснуванні з нею» [108]. Отже, до XIX століття знання про сім'ю отримувалися, переважно, шляхом спостереження, порівняння

(емпіричні методи); відчуттів (сенсуалістичні) або раціонального зіставлення, узагальнення (раціоналістичні). В цей час ще не утворилося наукових спільнот, які б професійно розробляли проблеми психології сім'ї.

Проте уже з'являються перші філософські концепції сімейних стосунків [395; 429; 411; 421; 429; 431]. Увага філософів практично аж до ХХ століття зосереджена, передусім, на одній формі сім'ї – тій, що існувала в безпосередньому оточенні мислителя. Так, Конфуцій відтворює китайський тип, Ж-Ж. Руссо – домінуючу форму Паризького регіону, а Аристотель – античну форму інституту сім'ї [333, с. 19–20]. Погодимось з О. Лідерсом, який веде мову про те, що найбільш детально уявлення про сім'ю в цей період описані в формі утопій. На ідеї утопій суттєво вплинули концепції ідеальної держави, розроблені Платоном в його «Державі» та «Законах». Спочатку у Платоновій ідеальній державі моногамна нуклеарна сім'я, а також дитячо-батьківські стосунки визнаються шкідливими і відкидаються для привілейованих прошарків суспільства – воїнів та правителів. Згодом Платон пропонує сім'ю зробити обов'язковою і прагне чітко регламентувати сімейні стосунки. Спільним для обох концепцій є жорсткий контроль держави за сімейною сферою. Ідеї Платона суттєво вплинули на утопічні конструкції, створені спочатку Т. Кампанеллою, а потім і утопістами ХІХ століття – Ш. Фур'є і Р. Оуеном. Платону протистоїть напрям, що походить від Т. Мора. Центральне місце в створеній ним державі відводиться патріархальній сім'ї-клану на чолі з батьком і матір'ю [333, с. 20; 291]. Попри те, що нуклеарна сім'я не виділяється, велике значення надається почуттям, станом окремої людини.

Отже, саме філософами закладається фундамент наукового вивчення сім'ї. Попри те, що їх погляди на сімейну сферу різняться і в уявленнях про пріоритети (індивідуальна свобода або порядок), і в баченні мети (благо людини або благо держави), саме у філософії почалося створення бази для осмислення ролі сім'ї для суспільства та людини, її співвідношення із загальним соціальним порядком, і, перш за все, з державою, співвідношення соціальних і психологічних мотивів

поведінки людей у сімейній сфері, особливостей подружніх стосунків, значущості дітей в сім'ї, взаємозв'язку поколінь тощо.

Таким чином, формування психологічних знань про сімейні стосунки в міфології, релігії, праві, філософії є істотною передумовою становлення і розвитку психології сім'ї як галузі наукових знань. Як можна переконатися, певний комплекс ідей складається задовго до того, як з'являються підстави говорити про появу фахівців, зосереджених на психологічних аспектах шлюбно-сімейних стосунків. Більше того, психологічними проблемами сім'ї займалися спеціалісти, які часто зовсім не були психологами і навіть не працівниками сфери науки, а просто зобов'язані згідно з логікою своїх службових обов'язків розуміти особливості психіки людини: наприклад, вчителі, лікарі, священники, баби-повитухи. [395; 429].

Середина XIX ст. стала періодом початку наукового осмислення проблем сім'ї. Точкою відліку можемо вважати вихід двох наукових робіт. Так, у 1855 році Ф. Ле Пле видає працю «Європейські робітники», в якій розробляє методологію і методику теоретичного та емпіричного дослідження сім'ї [808], а в 1861 році Й. Бахофен друкує книгу «Материнське право» [38], яка стала першим цілісним науковим дослідженням сім'ї. Одночасно інтерес до сімей психічно хворих починають виявляти соціальні робітники та працівники дитячих благодійних організацій [656].

Сутнісна характеристика періоду дозволяє дійти висновку, що про психологію сім'ї як галузь наукових знань ще мова не йде, однак в результаті проведення систематичних досліджень сім'ї з використанням методології еволюціонізму, а згодом – структурного функціоналізму відбулося накопичення значного емпіричного та теоретичного матеріалу та почалося становлення гносеологічної підсистеми наукової галузі. В результаті цілої революції поглядів на сім'ю як на незмінний, встановлений божим промыслом навічно союз, були обґрунтовані погляди про історичну зміну форм шлюбу і сім'ї, визначений порядок та причин їх зміни, трансформації. Отже, поряд з позанауковим масивом знань накопичується науковий досвід, і, як наслідок,

з'являється цілий масив праць, цілеспрямовано присвячених сім'ї, утворюються спільноти фахівців, які цілеспрямовано зосереджені на відповідній проблематиці; починається розробка категоріально-понятійного апарату галузі шляхом формування спеціалізованої мови для чіткого позначення явищ і залежностей, що розглядаються, тощо. Таким чином, робляться перші кроки до конституювання психології сім'ї як галузі наукових знань.

Початком ХХ ст. ми датуємо третій етап становлення психології сім'ї як галузі наукових знань – це період, коли представники психологічних шкіл, переважно психоаналізу та біхевіоризму, напрацьовують масив знань з проблем сім'ї. Однак характерною особливістю психології сім'ї є те, що її проблеми в цей час активно продовжують розроблятися в руслі інших наук, передусім, етнографії та соціології. В соціології ведеться розробка парадигми сім'ї як соціального інституту, зорієнтована в основному на її зовнішні зв'язки. Накопичуються емпіричні дані про стадії, форми, типи шлюбних відносин і починається розробка проблем її внутрішніх зв'язків через призму понять, що характеризують сім'ю як малу соціально-психологічну групу (Ч. Кулі) [263]. Тому заслуговує на увагу пропозиція українського соціолога Н. Черниш [634, с. 206] про доцільність інтеграції цих обох парадигм в межах уявлень про сім'ю як соціальну систему.

Продовжують активно розвиватися антропологія та етнографія, в руслі яких не спадає зацікавленість сім'єю. На початку 1930-х років починаються дослідження Маргарет Мід, етнографа, яка запропонувала ряд гіпотез на межі наук (психології, соціології, етнографії, антропології) про природу батьківських почуттів, походження материнських та батьківських ролей, формуванні ідентичності дитини в сім'ї тощо [330].

В цей же час психологічні дослідження сім'ї розпочинаються в руслі медичного підходу. Клініцисти: психологи та психіатри, розглядаючи сім'ю, як травмуючий чинник, зацікавилися, як вона впливає на пацієнта і яким чином члени сім'ї можуть допомогти у лікуванні. На початку ХХ ст. з'являються

перші роботи з психоаналізу. З. Фройд в своїй теорії особистості заклав основу для розуміння психодинамічних процесів, які відбуваються в сім'ї. Саме в психоаналізі вперше визнається важливість сім'ї у формуванні особистості, концентруючись, однак, на патогенному впливі сім'ї на людини.

На друге десятиліття ХХ ст. припадає становлення психологічної школи біхевіоризму. Попри те, що в класичному біхевіоризмі проблеми психології сім'ї цілеспрямовано не розроблялися, а вивчалися лише окремі їх аспекти в контексті дослідження поведінки [33; 496; 553; 554; 555; 861; 862; 911; 918], біхевіористи займалися аналізом різних аспектів дитячо-батьківської поведінки та поведінки шлюбних партнерів при розробці проблем обумовлення й навчіння.

Хоча ні в класичному психоаналізі, ні в біхевіоризмі сім'я не розглядалася як ціле, а виводилося походження емоційних проблем особи з порушень дитячо-батьківських стосунків у його минулому та вивчалася шлюбно-сімейна поведінка в теперішньому, ми можемо констатувати початок становлення психологічного підходу до сім'ї. Шлюбно-сімейні стосунки вивчаються із застосуванням методології психоаналізу та біхевіоризму, тобто, власне психологічної методології.

Починається формування соціальної та інформаційно-комунікативної підсистем психології сім'ї. Особливо важливим є створення в США Національної ради з питань сімейних стосунків (1938), започаткування щорічних міждисциплінарних конференцій з проблем сім'ї (1938) та відкриття перших сімейних консультацій, в яких спільно працюють групи фахівців з різних галузей, в тому числі і психологи. Одночасно, робляться перші кроки до формулювання концепції психології сім'ї. Початок цього процесу К. Бейкер пов'язує із ім'ям Н. Аккермана: наприкінці 1930-х років з'являються його перші роботи, які розглядають сім'ю як цілісну одиницю і аналізують пацієнта в його сімейному контексті: «Сім'я як соціальний та емоційний осередок» (1937), («The family as a social and emotional unit») та «Єдність сім'ї», (1938), («The unity of the family») [9; 10]. Отже, розробляються перші наукові

психологічні теорії шлюбно-сімейних стосунків, що знаменує початок становлення гносеологічної підсистеми галузі.

Четвертий етап становлення психології сім'ї пов'язаний з її остаточним інституціонуванням та оформленням в межах системної парадигми. Нагадаємо, що процес інституціонування науки пов'язаний із виникненням певної соціальної потреби і умов для її задоволення, стійких соціальних зв'язків та організаційним оформленням. Стосовно психології сім'ї як галузі психологічної науки можна стверджувати, що потреба в упорядкуванні нових знань виникла в середині ХХ ст., коли вже був накопичений значний масив інформації та, паралельно, сформувалася ціла плеяда фахівців, які у своїй роботі так чи інакше торкалися психологічних проблем сім'ї. Результатом їх активної роботи стало організаційне оформлення нової галузі наукових знань [274].

Психологія сім'ї пройшла основні стадії інституціонування в США, починаючи з 40-х років ХХ ст. В Європі ці процеси почалися дещо пізніше у зв'язку з історичною ситуацією. Початком оформлення соціальної підсистеми психології сім'ї, важливим кроком на шляху її інституціонування можемо вважати 1942 рік, коли було засновано перше офіційне об'єднання сімейних психотерапевтів – Американську асоціацію подружньої і сімейної психотерапії (American Association for Marriage and Family Therapy, AAMFT) у США. Основна діяльність асоціації була зосереджена навколо наукових досліджень, а згодом і освіти в сфері сімейної терапії. Головними завданнями цього професійного утворення проголошувалося сприяння проведенню досліджень, розробка теорії та налагодження освіти в сфері сімейної психотерапії, розробка і впровадження стандартів для програм, які є основою для акредитації сімейних психотерапевтів, встановлення і впровадження стандартів клінічного нагляду, професійної етики та клінічної практики сімейної психотерапії. Згодом ААМФТ стала визнаною акредитуючою організацією в Північній Америці. Вона розробляє стандарти для роботи сімейних терапевтів у Сполучених Штатах Америки і Канаді [678]. У 1986 році у США створюється

Міжнародна асоціація консультантів з питань шлюбу і сім'ї (International Association of Marriage and Family Counselors – IAMFC).

Під час інституціонування наукової галузі необхідним є становлення її комунікативних органів (комунікативної підсистеми) – наукових інституцій, які дають змогу дослідникам отримувати суспільні ресурси для проведення своїх робіт, об'єднують різні генерації науковців спільною метою й практикою дослідницької роботи, є зберігачами колективної пам'яті. Логічно, що обмін інформацією у формі комунікації в процесі встановлення і розширення контактів між дослідниками та науковими об'єднаннями породжується потребами спільної діяльності. Наука не засновується єдиною дією певного дослідника, а передбачає вплив комплексу факторів та умов як внутрішніх, так і зовнішніх, як інтелектуальних, так і соціальних. Вони складаються всередині самої науки або віддзеркалюють взаємини науки та суспільства, тобто створюються в процесі становлення наукових комунікацій між ученими. Наукова комунікація передбачає обмін науковою інформацією (концепціями, теоріями, знаннями, повідомленнями) між ученими. Представники комунікації К. Шеннон та У. Вівер визначають комунікацію як всі дії, коли один розум впливає на інший [860]. Комуникантом може виступати як окремий автор, так і колектив вчених, дослідницька група, установа, наукова школа. Він формулює наукову ідею чи концепцію, безпосередньо ділиться нею з колегами для визначення можливих подальших напрямів її розвитку. Можливе поширення інформації серед фахівців як у прямій формі через безпосереднє спілкування осіб, які зайняті у науково-дослідницькому процесі; на конференціях чи симпозіумах або опосередковано: через наукові публікації [249]. Наукові комунікації виконують функцію розкриття механізмів самоорганізації наукового співтовариства, створення локальних традицій і різноманітних наукових шкіл та напрямів. Це дозволяє запобігти поширенню неперевіраних наукових теорій, порушень етики та вкупі з певним дослідницьким консерватизмом дає змогу забезпечити спадковість фахової спеціалізації [516].

На етапі, який передував інституціонуванню психології сім'ї, комунікативні осередки дослідників сім'ї (наприклад, Національна рада сімейних стосунків) також існували, але вони не були спеціалізованими структурами з продукування конкретно-психологічних знань. Проводячи аналогію зі спеціалізованими осередками історії, виділеними С. Стельмахом [516], можемо виокремити такі осередки психологічного дослідження психології сім'ї: професійні інституції внутрішньонаукової комунікації. Це конгреси, конференції, об'єднання сімейних психологів, численна фахова періодика, книжкові видання, великі міжуніверситетські й міжнародні проекти; інституції у вищих навчальних закладах (лабораторії, кафедри, інститути), в яких готують дипломованих фахівців з психології сім'ї. Тут проводяться наукові дослідження та викладання відповідні дисципліни. С. Стельмах вважає цей тип інституцій найбільш повноцінним, оскільки він здатен репродукувати себе, розробляти наукові стандарти й контролювати їх дотримання через систему атестації та рекрутування кадрів [516]; інституції, основна діяльність яких зосереджена навколо проведення наукових досліджень. Це, зазвичай, наукові структури, що проводять масштабні фахові дослідження, готують фахівців вищої кваліфікації, однак, будучи поза університетськими утвореннями, не ведуть викладацьку роботу (наприклад, науково-дослідні установи).

Враховуючи зазначене вище, можна виділити кілька ключових подій, від яких буде логічним відрахувати початок становлення комунікативної підсистеми психології сім'ї. Це, по-перше, згадані уже утворення Американської асоціації подружньої і сімейної психотерапії у 1942 році та Міжнародної асоціації консультантів з питань шлюбу і сім'ї у 1986 році. По-друге, це конференції. Із 1953 року за ініціативи К. Вітакера беруть участь в конференції, присвяченій проблемам сім'ї, Г. Бейтсон та Д. Джексон [354]. У 1955 році Н. Аккерман організував і провів перші наради з проблем сімейної психотерапії на з'їзді американських ортопсихіатрів (American Orthopsychiatric Convention) [63, с. 22]. Але особливо важливою стала конференція Американської психіатричної асоціації, проведена в Чикаго в березні 1957

року: вперше на конференції загальнонаціонального масштабу була організована секція з проблем сім'ї [39; 354]. Після неї в США розгорнувся цілий «сімейний рух», відкрилося безліч дослідних і лікувальних центрів. Щороку по всій країні влаштовуються конференції і симпозиуми, учасники яких отримали можливості регулярного обміну актуальними напрацюваннями. Почала публікуватися література, спеціалізовані періодичні видання – друкувати матеріали про останні роботи в сфері психології і психотерапії сім'ї.

З огляду на це, по-третє, відзначимо появу наукової періодики. Так, ще у 1939 році Національною радою сімейних стосунків був заснований журнал «Життя» («Living»), перейменований у 1940 році на «Журнал шлюбу і сім'ї» («Journal of Marriage and Family») [789], а з 1951 року видається науковий журнал «Сімейні стосунки», однак ці видання носять міждисциплінарний характер. А визначальною подією для конституювання психології сім'ї можемо вважати заснування журналу «Сімейний процес» («Family Process») у 1962 році [39] Н. Аккерманом і Д. Джексоном. Видання виникло як форум для тих, хто займається систематичним вивченням психології сімейних стосунків і довгий час відіграло роль координатора наукових досліджень, ставши платформою для обміну інформацією з проблем сімейної психології і психотерапії, ареною теоретико-методологічних дискусій, місцем знайомства сімейних психологів та психотерапевтів із напрацюваннями «професійного світу».

Ведучи мову про заснування закладів, основними завданнями яких є проведення наукових досліджень як однієї з основних умов інституціонування психології сім'ї, виокремимо відкриття у 1957 році Н. Аккерманом Клініки психічного здоров'я сім'ї (Family Mental Health Clinic) в рамках Єврейської сімейної служби (Jewish Family Services) в Нью-Йорку. Три роки по тому, в 1960 році, Н. Аккерман заснував Інститут сім'ї (Family Institute), перейменований в Інститут сім'ї Н. Аккермана (Ackerman Institute for the Family) після його смерті в 1971 році [63, с. 22]. Цей навчальний заклад став першим закладом вищої освіти, який об'єднав у своїх стінах фахівців, котрі

займалися науковими дослідженнями, психотерапією сімей і підготовкою сімейних психологів та терапевтів [683].

Конституювання психології сім'ї як відносно самостійної галузі психології передбачає також становлення гносеологічної, або емпірико-теоретичної підсистеми. Ядром епістемології сімейної психології М. Стентон визначає знання, здобуті в біологічних, соціальних і психологічних науках [867, р. 5–21]. Наприкінці 1930-х років робляться перші кроки до формулювання концепції психології сім'ї в роботах, передусім, Н. Аккермана [39], а з 1940–1950-х починається оформлення парадигми психології сім'ї на базі системного підходу.

Парадигма є сутнісним ядром методології психології [465, с. 71]. В науці здійснені спроби теоретичного конструювання матриці наукової парадигми психології сім'ї. В. Пінсоф та Дж. Лебов [845; 646, р. 7–8] визначають три взаємопов'язані компоненти наукової парадигми: системний, який звертається до епістемологічного підґрунтя сімейної психології; інтегративний компонент, який спирається на системний шляхом включення напрацювань індивідуальної та системної сімейної терапії; метасистемний, який передбачає врахування широкого контексту: культурного, гендерного тощо.

М. Стентон [867, р. 5–21] пропонує модель системної парадигми психології сім'ї, яка містить в собі три компоненти: індивідуальний; системний; макросистемний, або екологічний (табл. 1.2). Він виходить з того, що сімейна психологія не ігнорує окрему людину: інтрапсихічні, індивідуальні чинники є важливими для розуміння шлюбної поведінки окремого індивіда, шлюбних партнерів чи сімейної динаміки загалом. Однак сімейні психологи розглядають індивідуальні чинники у взаємодії з міжособистісним і макросистемним факторами, а не як самодостатні або автономні [867, р. 12–13]. Дослідження, проведені з середини ХХ ст. Г. Бейтсоном, М. Боуеном, С. Мінухіним, Т. Лідсом та іншими довели, що індивідуальна сімейна поведінка особистості змінюється залежно від міжособистісних обставин. Саме в другій половині ХХ століття представники системного (боуенівського),

структурного, стратегічного та експірієнціального (заснованого на досвіді) підходів до сімейної психотерапії обґрунтували уявлення про функціонування сім'ї як системи, що активізувало процес становлення гносеологічної підсистеми психології сім'ї. В 1950-х роках цілі науково-дослідні центри зайнялися систематичними дослідженнями та розробкою теорії психології сім'ї і ми можемо говорити про початок інституалізації ще однієї галузі психології.

Таблиця 1.2

Системний підхід у психології сім'ї: врахування індивідуальних, системних та макросистемних чинників сімейних стосунків (за М. Stanton) [867, р. 12]

Індивідуальні чинники	Міжособистісні (системні) чинники	Екологічні (макросистемні) чинники
<ul style="list-style-type: none"> – особливості індивідуального розвитку; – рівень розвитку пізнавальних процесів та інтелекту; – особливості внутрішньо-психічної структури; – особистість; – стать, вік, сексуальна орієнтація, фізичні чинники; – психобіологія; – нейропсихологія; – психопатологія; – особисті переконання 	<ul style="list-style-type: none"> – рівень розвитку сім'ї; – етап життєвого циклу сім'ї; – подружні стосунки; – дитячо-батьківські стосунки; – відносини споріднені; – сімейні процеси; – ресурси сім'ї; – сімейні конструкції; – соціальна мережа відносини (в тому числі соціальна підтримка) 	<ul style="list-style-type: none"> – соціально-економічний статус сім'ї; – робота; – культурні відмінності; – політичні сили; – медицина, охорона здоров'я, страхування; – фізичне середовище; – безпека: злочинність, тероризм; – громадські організації; – релігія; – засоби масової інформації

У 1979 році У. Бронфенбреннер вбудував концепт сім'ї в більш широкі рамки суспільства і екологічного оточення, розробивши соціально-екологічну концепцію сім'ї [867, р. 10]. З огляду на це, можемо констатувати переплетеність психологічних знань про сім'ю із напрацюваннями в суміжних

науках не тільки на початковому етапі становлення психології сім'ї, а й на сучасних стадіях її розвитку. Виходячи з цього, психологія сім'ї являє собою систему концепцій, теорій, підходів створених як в межах психології, так і в інших наукових галузях. Аналіз напрацювань в цих сферах дозволяє вибудувати структуровану систему наукових знань з психології сім'ї, яка включає теоретичні конструкції, результати фундаментальних та прикладних досліджень та розробки, придатні для безпосереднього практичного застосування. Враховуючи ці напрацювання, сімейні психологи розглянути сімейні стосунки не як статичну, внутрішню конструкцію. Припущення про те, що психологічний проблеми можна зрозуміти у відриві від соціального та макросистемного контексту науковим співтовариством відкинуто.

Однією із найважливіших конституюючих ознак будь-якої науки, необхідною умовою її розвитку є розробка та удосконалення її методологічного арсеналу, тобто формування методологічно-інструментальної підсистеми, оскільки і глибина аналізу, і ступінь наближення відтворюваної науковою думкою картини реальності залежить, безпосередньо, від засобів пізнання [236, с. 323]. По суті, методологія окреслює способи отримання і конструювання наукового знання [444] і є загальною системою пояснювальних принципів чи підходів до пізнання, які дозволяють визначити найбільш оптимальні способи проведення наукових досліджень виходячи із даного предмета і об'єкта. Психологія сім'ї цілком успішно використовує загальну та частково спеціальну методологію (психології, соціології тощо). Однак аж із 1950-х років розпочинається розробка власного інструментарію для роботи з сім'єю: опитувальників, діагностичних методик. З'являється методика Рене Жіля (1959), спрямована на дослідження соціальної пристосованості дитини, PARI (Parental Attitude Research Instrument) – методика дослідження батьківських установок Е. Шефера та Р. Белла (1958), генограма М. Боуена (1978), яка дозволила проаналізувати сімейні стосунки в поколіннях тощо, АСВ – тест «Аналіз сімейних стосунків» Е. Г. Ейдемільера та В. Юстіцкіса (1987), ORO – тест-опитувальник батьківських стосунків А. Я. Варги та

В. В. Століна (1988) тощо. Щоправда, 1980-90-х роках, за свідченням О. Лідерса, радянські психологи використовували всього кілька методик психологічного дослідження сім'ї: АСВ, ОРО, PARI [299], адаптовану Т. В. Нещерт. Таким чином, психологія сім'ї послуговується методологічним інструментарієм інших наук, напрацьовуючи власні методики дослідження сім'ї.

Формування гносеологічної підсистеми психології сім'ї пов'язане із створенням її теоретичної основи та виокремленням предметної сфери дослідження. На перших двох етапах становлення формуються гіпотетичні знання про сімейні стосунки: гіпотези, ідеї, загальні уявлення; в інших науках (антропології, соціології тощо) накопичується і узагальнюється емпіричний матеріал з проблем сім'ї. Із 20-х років ХХ століття розробляються перші наукові психологічні теорії сімейних стосунків і закладається основа для розуміння психодинамічних процесів, що відбуваються в сім'ї. Із середини ХХ століття відкриття системної якості сім'ї стимулює появу цілої низки підходів, в яких сформульовані основні концепції галузі.

Орієнтація на предметну сферу психології сім'ї спонукала вчених сконцентруватись на принципах і способах вивчення шлюбно-сімейних стосунків та роботі з сім'єю. Враховуючи зазначене, звернемо увагу на предмет психології сім'ї. Предмет науки виділяється з метою розмежування наук; саме предмет дослідження окреслює особливості наукової галузі, її самостійність та відмінність від інших систем знань та визначає вектори її розвитку. Є підстави говорити про сформованість науки або галузі наукових знань тоді, коли виділений та обґрунтований її предмет. Прогрес науки, чи, як в нашому випадку, наукової галузі, залежить від того, чи вдало визначено рамки досліджуваного предмета, тому ще на етапі визначення предмета необхідно на максимально точно розкрити сутність досліджуваного явища. Ведучи мову про предмет психології сім'ї, погодимося з М. Н. Корневим та А. Б. Коваленко, які ведуть мову про постійну зміну предмета науки під впливом конкретних наукових та соціально-історичних умов [242].

Ю. Гіппенрейтер пропонує розглядати предмет психології через психічні явища (факти внутрішнього, суб'єктивного досвіду) та психологічні фати (факти поведінки, неусвідомлювані психічні процеси, психосоматичні явища, творчість і розум – тобто продукти матеріальної та духовної культури). Аналіз предметного поля психології сім'ї свідчить, що до початку ХХ століття (етапи донауковий та невпорядкованого накопичення знань в межах різних наук) предметом дослідження були переважно факти: роль сім'ї у розвитку суспільства, сімейні ролі, моральні аспекти сімейного життя еволюція сім'ї як форми загальнолюдського життя, сім'я як соціальний інститут і соціально-психологічна група тощо. У 20-х роках ХХ століття з'являються праці психологів, в яких досліджуються психічні явища. Предметом вивчення вчених стає роль несвідомого в сімейних стосунках, роль сім'ї як середовища самоактуалізації особистості, вплив когнітивних процесів на сімейні стосунки, проблеми порушення сімейної взаємодії та системні властивості сім'ї.

Спроби чітко сформулювати предмет психології сім'ї пов'язані із межею ХХ–ХХІ століття. При чому серед вчених все ще немає єдності у його визначені. Американські науковці (Дж. Тобурн, Т. Секстон, Ф. Каслоу) розглядають її як комплексну галузь знань, яка включає теорію, дослідження сімей та окремих осіб в межах сім'ї і сферу практики; як професійну спеціалізацію з організованою мережею професійних організацій, які керують розвитком та практикою в галузі [892, р. 7–8]. Вони акцентують на відмінностях між сімейною терапією та психологією сім'ї: перша традиційно орієнтована на уявлення про сім'ю як систему та клінічне лікування, а друга ближча до загальної психології і займається фундаментальними та прикладними дослідженнями та діагностичними методиками. Сімейна терапія здебільшого уникає діагнозу, оскільки розглядається як спосіб підтримати людей і не фокусується на динаміці сім'ї в цілому. Більшість теорій, на яких ґрунтується сімейна терапія, пройшли перевірку клінічною практикою і лягли в основу психології сім'ї. Сімейна психологія розглядає сім'ю ширше, ніж сімейна терапія, через біопсихосоціальну перспективу.

Аналіз досліджень зарубіжних та вітчизняних вчених свідчить, що їх автори не завжди прямо вказують на те, що є предметом психології сім'ї. Однак вони, як правило, включають в нього два компоненти: людину та систему [410]. Наприклад, О. А. Карабанова предметом психології сім'ї визначає вивчення функціональної структури сім'ї, основних закономірностей і динаміки її розвитку; розвиток особистості в сім'ї [202, с. 7–8]. Л. Шнейдер звертає увагу на те, що об'єктивація знання в сімейній психології можлива через функціонально-рольовий аналіз, через аналіз емоційних стосунків членів сім'ї, через розбір процесу розвитку сімейних стосунків на різних етапах життєвого циклу сім'ї в контексті тих факторів, які на неї впливають. До предметної сфери сімейної психології вона відносить, також, питання сексуальних відносин всередині родини [649]. О. В. Лідерс, намагаючись виокремити предмет психології сім'ї, виходить із визначення предмета психології, який дав свого часу А. М. Леонтьєв. Як відомо, А. М. Леонтьєв, ґрунтуючись на ідеях культурно-історичної теорії і виходячи з уявлень про діяльність, визначає психологію як «конкретну науку про породження, функціонування і будову психічного відбитку реальності, що опосередковує життя індивідів». Предметна діяльність виступила тим реальним процесом, «в якому здійснюються взаємні переходи між полюсами суб'єкт–об'єкт». Стосовно психології сім'ї це визначення О. В. Лідерс переформулює таким чином: психологія сім'ї – це галузь наукових знань про породження, функціонування і будову психічного образу сім'ї, що опосередковує життя людей в сім'ї і життя сімейної системи як цілого [301]. Враховуючи описані вище (за А. А. Радугіним та А. К. Радугіним [447, с. 14]) основні структурні рівні науки, беручи до уваги зв'язок психології сім'ї з іншими галузями наукових знань, можна визначити психологію сім'ї як міждисциплінарну, інтегральну галузь наукових знань, предметом якої є вивчення породження, функціонування і будови психічного образу сім'ї, що опосередковує життя людей в сім'ї і життя сімейної системи як цілого з метою надання фахової допомоги сім'ї [410]. В цілому терміном «психологія сім'ї» позначається

галузь наукових знань, що досліджує шляхи, методи і умови вирішення на науковій основі практичних завдань формування та функціонування людини в системі «людина – сім'я – довкілля».

Виходячи із предмета дослідження, існуючі методологічні підходи до психології сім'ї поділяються на дві групи: індивідуальні і системні [443, с. 32–52]. Індивідуальні підходи сягають корінням початку ХХ століття і пов'язані з психоаналізом і біхевіоризмом. Системний підхід (середина ХХ ст.) переміщує центр роботи з особи на групові процеси сім'ї як системи, а проблеми членів сім'ї в цьому разі вважаються такими, що відбивають стан сімейної системи. Загалом, сімейні стосунки являють собою структуровану цілісність, елементи якої взаємопов'язані та співзалежні. Однак, враховуючи, що у методологічному плані психологія сім'ї є комплексною галуззю психології прикладної спрямованості і її прикладний характер проявляється у практично орієнтованих технологіях, в своїх дослідженнях вона все ще послуговується методологічним інструментарієм, розробленим в інших наукових галузях.

Загалом, вивчення наукових джерел дозволяє виділити макро- та мікропідхід до аналізу сімейних стосунків. Представники першого аналізують сімейні стосунки на макросистемному рівні. На наш погляд, на цьому рівні теоретико-методологічний каркас психології сім'ї становлять напрацювання представників еволюціонізму, емпіризму, структурного функціоналізму, соціально-біологічного та соціально-екологічного напрямів. В межах мікропідходу сімейні стосунки вивчаються на індивідуальному та системному рівнях. На індивідуальному рівні найбільш детально дослідили сімейні стосунки і, відповідно, зробили найбільш вагомий внесок у становлення психології сім'ї як галузі наукових знань представники психоаналізу, біхевіоризму, гуманістичної та когнітивної психології. Системний методологічний підхід до вивчення сім'ї показав свою продуктивність завдяки розробкам представників системного (боуенівського), структурного, стратегічного і заснованого на досвіді напрямів сімейної психотерапії.

Поєднанням мікро-та мікропідходів до аналізу сімейних стосунків і становить сутність біопсихосоціального підходу (Г. Бевз, О. Васильченко, Н. Коваленко, Г. Філіппова, І. Добряков та ін.), в руслі якого психічне здоров'я сім'ї розглядається на біологічному, психологічному і соціальному рівнях. Саме такий підхід дозволяє найбільш повно зрозуміти закономірності та особливості функціонування сімейної системи, тому він стрімко набирає популярності в сучасній психологічній науці. Детальніше внесок представників окреслених підходів, напрямів та наукових шкіл у становлення психології сім'ї як галузі наукових знань буде проаналізований у наступних розділах.

Виходячи з описаного, можемо зробити висновок про трансдисциплінарний характер психології сім'ї. Якщо міждисциплінарність передбачає використання певних понять, які є спільними для різних наук, а також кооперацію різних наукових галузей, перенесення евристичних моделей з однієї науки в іншу, взаємодію кількох дисциплін при вирішенні певних проблем, як самоорганізовану комунікацію [68, с. 331–340], то для трансдисциплінарності характерний вихід досліджень за дисциплінарні межі і перенесення дослідницьких схем з однієї галузі в іншу, трансфер когнітивних схем з одного дисциплінарного поля до іншого, розробка спільних проектів дослідження [277; 705, р. 1].

Вважаємо необхідним в контексті нашого дослідження акцентувати на співвідношенні психології сім'ї із сімейною психотерапією. Враховуючи виділені рівні внутрішнього інституціонування галузі наукових знань, в структурі психології сім'ї можна виокремити: теоретичну психологію сім'ї, прикладну психологію сім'ї, сімейну психотерапію та сімейне консультування.

Попри те, що в основі психології сім'ї лежить клінічна практика: саме в результаті практичної роботи із сім'єю сформулювався каркас теорій, які становлять основу психології сім'ї, не варто ототожнювати психологію сім'ї із психотерапією. Аналіз структури психології сім'ї показує, що сімейна психотерапія – це комплекс психологічних впливів на сім'ю як на живу відкриту систему з метою оптимізації її функціонування [655]. Вона є лише

одним структурним компонентом наукової галузі, а сама галузь, аналізуючи сімейні стосунки в межах контексту матриці індивідуальних, міжособистісних і факторів навколишнього середовища або макросистеми [867, с. 11], включає в себе ще два структурні компоненти. Однак, зауважимо, що становлення психології сім'ї відбувалося від практики до теорії: наукові знання, напрацьовані в інших науках та галузях психології використовувалися для надання допомоги сім'ї; а на основі напрацювань клінічної практики формувалися два структурних рівні: теоретичний і прикладний. Власне, ця точка зору збігається із висновками Дж. Тобурна та Т. Секстона, які доводять, що психологія сім'ї ґрунтується на дослідженнях практикуючих психологів; на основі їхніх напрацювань створюється теорія, яка формує концептуальну основу для розуміння клієнтів та їхніх проблем [892, р. 11–13]. Отже, попри те, що власний методологічний інструментарій психології сім'ї все ще потребує розробки, вона успішно послуговується методологічним доробком інших наукових галузей. З огляду на це, актуальною видається розробка її методологічних основ з метою уникнення інтуїтивності та фрагментарності в дослідженнях.

У нашому дослідженні також враховано обумовленість становлення та розвитку психології сім'ї потребами суспільно-історичної практики, яка є головним рушієм і, одночасно, джерелом розвитку науки. Наприклад, Друга світова війна змінила структуру та функції сім'ї, що породило практичну потребу в нових орієнтирах для учасників сімейної взаємодії, з одного боку, та для фахівців з психічного здоров'я, з іншого. Поряд з цим, інтенсивний розвиток науки заклав підґрунтя для розуміння сім'ї як системи: поява кібернетики, загальної теорії систем та дослідження шизофренії вкупі зі сприянням уряду США психологічній роботі та дослідженням створили сприятливу ситуацію для створення системних теорій сім'ї, що, зрештою, стало відправною точкою інституціонуванню психології сім'ї як окремої галузі наукових знань. Саме історичний контекст визначив географію процесу становлення психології сім'ї тощо.

Враховуючи усе зазначене, можемо констатувати, що станом на сьогодні говорити про остаточне інституціонування психології сім'ї як галузі наукових знань з точки зору завершеності цього процесу не доводиться. Розробка проблем, які стосуються самостійного теоретичного статусу, буде процесом тривалим.

Висновки до розділу

З'ясовано, що процес становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у XIX–XX століттях фрагментарно представлений у наукових та літературних джерелах. Звідси виникає потреба історико-психологічної реконструкції цього процесу з метою створення цілісної концепції становлення психології сім'ї як галузі наукових знань, що й визначає мету і завдання даної дисертаційної роботи. На етапі пошуку ефективних шляхів вирішення проблеми історико-психологічної реконструкції становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у XIX–XX століттях встановлено специфіку дослідження, яка полягає у роботі з природним об'єктом в його реальній динаміці, в природному історичному середовищі, і, відповідно, поставлено мету найбільш повного відтворення, реконструювання цього процесу шляхом зіставлення двох різних культурних зрізів, двох семантичних і смислових просторів – минулого і теперішнього. З огляду на це, окреслено теоретико-методологічні засади дослідження та обґрунтовано підбір методологічного інструментарію як органічно цілісного і взаємозалежного комплексу підходів, принципів дослідження та методів пізнання, який дозволив створити максимально достовірне дослідження. Визначено, що найбільш обґрунтована історико-психологічна реконструкція становлення психології сім'ї як галузі наукових знань в XIX–XX столітті потребує застосування комплексу екстернального, інтернального та особистісно-персонального підходів.

Визначено, що становлення психології сім'ї як галузі наукових знань детермінується соціально-історичними та культурними умовами розвитку. В межах екстернального підходу обґрунтовано необхідність використання культурно-історичного підходу, з акцентом на формулювання різних ідей в окремих країнах в конкретний історичний період; підходу «духу часу»,

орієнтованого на розгляд психологічних ідей і прикладних психологічних розробок у контексті інтелектуальної атмосфери певного історичного часу; соціально-історичного підходу; підходу вивчення наукової спадщини видатних вчених, які зробили значний внесок у розвиток дослідження проблем психології сім'ї та передбачає дослідження розвитку психології сім'ї в довгій історичній ретроспективі, включаючи виявлення та аналіз важливих віх в її становленні, її подальший хронологічний опис. Визначено, що у процесі історико-психологічної реконструкції становлення психології сім'ї важливим також є врахування культурного середовища, з яким пов'язане продукування потреб, цінностей, ідеалів тощо. Доведено, що ріст наукового знання з проблем психології сім'ї обґрунтовується як процес історичний, але обумовлений і пояснюваний внутрішньонауковими закономірностями його розвитку.

Відповідно до особистісно-персонального підходу розглядається роль у становлення психології сім'ї окремих особистостей, їхніх ідей, концепцій, підходів. Встановлено, що найбільш ефективним є застосування таких методів дослідження:

- організаційно-стратегічні методи: комплексного аналізу, системного аналізу, порівняльно-історичний, єдності історичного та логічного, історико-генетичний, історико-типологічний, методи моделювання та аналогії;

- методи отримання наукових даних: бібліографічні методи, метод аналізу продуктів діяльності, історико-біографічний; методи вивчення різних аспектів предметної сфери дослідження, біографічний метод (персоналістичний аспект), метод категоріального аналізу (логіко-предметний аспект), культурно-логічний і історичний метод (соціальний аспект), метод розробки періодизації досліджуваного явища (процесуальний аспект);

- методи обробки, інтерпретації та пояснення отриманих даних: методи якісного та кількісного аналізу, синтезу, індукції, дедукції, систематизації, класифікації; метод «обґрунтованої теорії».

Згідно з логікою науково-дослідницької роботи та враховуючи особливості предметної сфери, виокремлено та обґрунтовано основні етапи дослідження становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у XIX–XX

ст.: пошуковий етап психолого-історичної реконструкції минулого, на якому був визначений напрям наукового пошуку та обґрунтовані вектори дослідження; етап вихідного теоретичного осмислення підходу дослідження, на якому обґрунтовано теоретичну модель дослідження та сформульовано гіпотезу; аналітико-синтетичний етап, на якому відібрані джерела, релевантні меті та завданням дослідження і здійснений їх джерелознавчий аналіз; підсумково-коригувальний етап, на якому систематизовано і узагальнено результати дослідження.

Відповідно до виокремлених основних засадничих передумов становлення науки, встановлено, що формування психології сім'ї пов'язане із її інституціонуванням, тобто оформленням соціальної, інформаційно-комунікативної, методологічно-інструментальної та гносеологічної або емпірико-теоретичної підсистем; виділенням предметної сфери дослідження та початком трактування сім'ї як системи. Проведений аналіз наукових джерел дав підстави для виділення та теоретичного обґрунтування основних етапів становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у XIX–XX ст. та виявлення її місця в системі соціогуманітарних наук. На умовно розмежованих етапах охарактеризовано процес невпорядкованого та особливості систематичного накопичення знань з проблем сім'ї в руслі різних наук, визначено специфіку етапу невпорядкованого накопичення знань в межах основних психологічних шкіл та показано характерні риси інституціонування психології сім'ї.

За допомогою методу аналогії встановлені необхідні умови для зовнішнього інституціонування психології сім'ї: формування самосвідомості вчених, які досліджують сім'ю, створення спеціалізованих періодичних видань, введення даних наукових дисциплін у навчальні плани та відкриття спеціалізованих навчальних закладів у галузі знань і створення організаційної форми об'єднання вчених: національних і міжнародних асоціацій. Виокремлені обов'язкові елементи внутрішнього інституціонування, зміст якого зводиться до вдосконалення організаційних і пізнавальних форм наукової галузі.

Основні результати цього етапу дослідження було опубліковано в таких працях автора: [405; 409; 410; 419; 422; 423; 425; 429; 431; 848; 850].

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ СІМ'Ї В СФЕРІ СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ

2.1. Початок психологічних досліджень сім'ї крізь призму роботи з дітьми на фоні соціально-політичних трансформацій ХІХ ст.

Психологія сім'ї, як і будь-яка інша галузь наукових знань, розвивається не тільки під впливом внутрішніх чинників (наукових розробок, відкриттів тощо), а й в тісному зв'язку із зовнішнім контекстом. Логічним є те, що зовнішні чинники (історичні, економічні, політичні, соціальні) стимулюють становлення та задають вектор наукового розвитку. Це пов'язано із запитом на вирішення конкретних практичних потреб, які виникають в результаті соціально-політичних чи економічних трансформацій. З огляду на це, розуміння логіки становлення психології сім'ї вимагає розгляду контексту, в якому відбувалося її зародження та становлення, тобто взаємозв'язку процесу виникнення ідей із тими зовнішніми впливами, в яких вони формулювалися.

Ми звернемо увагу на економічні, політичні, соціальні перетворення та наукові відкриття, які дали поштовх до розробки концепцій психології сім'ї, та, врешті, до її становлення як самостійної наукової галузі. Оскільки цей процес, на нашу думку, розпочався в європейських країнах і США, саме на них зосередимо основну увагу.

Відповідно до гіпотези дослідження, в цьому розділі ми звернемо увагу на історичний контекст становлення психології сім'ї та на формування соціальної та інформаційно-комунікативної системи галузі наукових знань, тобто, відповідно, окреслимо загальний внесок у становлення психології сім'ї окремих науковців, колективів, наукових шкіл як в психології, так і в суміжних галузях та звернемо увагу на роль циркуляції інформації у формі комунікації (проведення конференцій, симпозіумів, видання наукових праць та

започаткування періодичних видань). В наступних двох розділах проаналізуємо формування методології, методів та власного інструментарію наукових досліджень психології сім'ї та прослідкуємо формування повноцінної теорії психології сім'ї.

Вибір нижньої межі нашого дослідження зумовлений тим, що саме в XIX ст. з'являється перше самостійне цілісне наукове дослідження проблем сім'ї. Початок наукового осмислення сім'ї пов'язаний із цілою низкою політичних, економічних та суспільних перетворень, які привели до зміни самої сім'ї і спричинили потребу у наданні допомоги сім'ї, що, в свою чергу, сприяло виникненню інтересу до психологічного вивчення сімейних проблем. Будь-які психологічні аспекти шлюбно-сімейних стосунків залежать від способу життя сім'ї і можуть бути зрозумілими у зв'язку з ним [404; 421]. Тому розглянемо зміну способу життя західноєвропейської сім'ї детальніше.

Поштовхом бурхливих змін XIX ст. стали Велика французька буржуазна революція 1789–1793 років, яка поширила ідеї свободи, рівності та стала каталізатором капіталістичного розвитку, та хвиля європейських революцій XIX ст., які привели до демократизації суспільного життя. Не могли вони не зачепити і сім'ю, яка в Європі XIX ст. була авторитарно-партіархальною. На хвилі загального революційного піднесення боротьби за рівність і свободу, 1792 року, Олімпія де Гуж написала «Декларацію прав жінки і громадянки», в якій містилися вимоги надати жінкам громадянські та виборчі права, можливість займати державні пости та підіймалася проблема врегулювання шлюбно-сімейних стосунків [123]. «Декларація...» дала поштовх виникненню численних жіночих організацій і клубів, учасниці яких намагалися боротися за права жінок. Втім, суспільство кінця XVIII – початку XIX ст. ще не було готовим до таких радикальних змін, тому ці організації досить швидко були заборонені Конвентом, а сама О. де Гуж страчена [96, с. 8–9]. Проте вона зіграла помітну роль у становлення феміністичного руху, в межах якого відбулося дослідження відмінностей чоловіків і жінок та перегляд їхніх

суспільних ролей, що суттєво вплинуло на уявлення про шлюбно-сімейні стосунки у XIX–XXI ст.

Принципи Великої французької революції почали діяти в тому числі і в сім'ї. Ф. Ле Пле виявив всередині сім'ї поширення ідей свободи і рівності: з цього часу відносини між батьком і сином визначалися концепцією свободи або її відсутності, а відносини між братами – ідеєю рівності або нерівності. Так, якщо син після одруження продовжує жити зі своїми батьками, у розширеній домашній групі формується вертикальний зв'язок. Це призводить до утворення авторитарної моделі сімейних стосунків. Для ліберальної моделі, яка характеризується утвердженням незалежності людини, характерним є залишення дитиною після укладання шлюбу рідної домівки та ведення власного господарства. За таких умов продовження та неперервність сімейної групи не є цінністю. Спадкування може відбуватися двома способами. Якщо майно батьків ділиться, то це створює відносини рівності між братами. Якщо механізм успадкування передбачає неподільність спадщини і виключає всіх братів, окрім одного, це передбачає прийняття ідеалу нерівності [333].

На цьому прикладі наочно видно, як революція змінила сім'ю, суттєво її лібералізувавши та поставивши патріархальну владу під загрозу.

Кардинально змінила сім'ю індустріалізація, процеси якої особливо бурхливо розгортаються з середини XIX ст. До XIX ст. структура і життєдіяльність сім'ї визначалися верховенством господарсько-побутової функції, яка опосередковувала всі інші, в тому числі і такі найважливіші, як репродуктивна і виховання дітей. В традиційному суспільстві окрема особистість ідентифікувалася через символічний образ соціальної групи, до якої належала. У взаєминах сім'ї та міської чи сільської громади, частиною якої вона була, елементи суспільного і приватного життя перепліталися надзвичайно тісно. Як пише французький вчений, дослідник історії сім'ї та дитинства Філіп Арьєс, основними завданнями створення сім'ї минулого було збереження майна, спільна діяльність, щоденна взаємодопомога в світі, де покинуті чоловік, а тим паче, жінка, не спроможні були вижити; в окремих

випадках – захист честі. Емоційна функція сім'ї на той час не була пріоритетною [28, с. 9, 425].

До початку індустріалізації більшість населення Центральної і Західної Європи були зайняті в сільському господарстві (80 % населення наприкінці XVIII ст., тоді як у 1900 році – лише 40 %) [180, с. 18], а сім'ї були виробничими осередками: їх члени разом жили і працювали. Причому селянську сім'ю складали особи, які працювали у господарстві, незалежно від того, чи мали вони кровну спорідненість із шлюбною парою, чи не мали такої. Родинні стосунки ставали важливими лише тоді, коли вони наповнювалися соціальним та функціональним змістом [180, с. 16]. Щоправда, на відміну від сім'ї з неспоріднених членів, розширена сім'я ніколи не була поширеною в Сполучених Штатах. Дослідження П. Ласлетта виявили, що в Род-Айленді тільки 3 % домогосподарств мали членів розширеної сім'ї [276; 759].

До початку Нового часу європейська традиція не знала поняття парної сім'ї. Сімейна група в складі батьків із дітьми становила ядро селянського домового співтовариства, а розширення його відбувалося шляхом залучення родичів, найманих робітників чи осіб, взятих під опіку. До XIX ст. основним завданням селянської патріархальної родової сім'ї-господарства було забезпечення власного існування, а не отримання прибутку.

За таких умов на вибір майбутнього чоловіка чи дружини впливали не емоційні поривання, а соціальні та економічні інтереси, що диктували необхідність турботи про членів сім'ї та зумовлювалися потребою безперебійного функціонування сімейного виробництва. Для більшості любовні пристрасті, тісний емоційний контакт у шлюбі були рідкісними. Щоправда, в середовищі сільського дворянства і аристократії романтичні зв'язки сприймалися як належне, але майже завжди виникали поза шлюбом. Загалом, емоційні зв'язки, любовні стосунки трактувалися богословами і моралістами, як правило, як щось неприйнятне. Інтересам родини або громади були підпорядковані усі аспекти шлюбно-сімейної взаємодії, в тому числі і індивідуальна свобода вибору шлюбного партнера [103, с. 278].

Народження дітей зумовлювалося необхідністю ведення сімейного господарства, для чого потрібні були працівники [201, с. 13]. Дитячо-батьківські стосунки також не відзначалися особливою емоційністю. В книзі «Створення сучасної сім'ї» (1976) Е. Шортер писав про байдуже ставлення матерів до дітей, яким не виповнилося двох років через високу дитячу смертність. Е. Шортер пояснював: «Ви не можете дозволити собі прив'язуватися до дитини, яка, можливо, скоро помре». Про практично беземоційне ставлення дорослих до немовлят, як до «продукту», писала і Б. Такман: «Дитина народжувалася і вмирала, а її місце займала інша». Загалом, більшість істориків дитинства сходяться на тому, що прагнення сім'ї завести якомога більше дітей, було зумовлене очікуванням того, що виживе хоча б декілька з них. Згідно тогочасної статистики, близько третини немовлят помирали упродовж першого року життя і близько половини дітей не доживало до п'яти років [61].

В умовах, коли діти часто вмирали, батьки змушені були з цим миритися. Загалом, діти розглядалися, як робоча сила і спадкоємці. Селянська сім'я не концентрувалася на завданнях репродукції, чи, тим паче, соціалізації [180, с. 37]. Проте не варто вважати сучасні стандарти соціальних і психологічних стосунків з дітьми природними і незалежними від культури та епохи і по них міряти сімейні стосунки в минулому [180, с. 37]. Тут не було місця ні для цілеспрямованого індивідуального формування особистості, ні для інтроспекції. Але це не означає, що матері не мали жодних почуттів до дітей. Це означає, що вони виражалися інакше, ніж у сучасний нам час: не інтроспективно емпатією та словом, а символами, ритуальними діями. Адже померлих дітей обов'язково відспівували в церквах, хоронили з належними церемоніями, витрачаючи час і кошти. Р. Зідер доходить висновку, що почуття і емоції – це не позачасові константи. Вони змінюються залежно від епохи, культури, духовної і навіть економічної складової. З огляду на це, твердження Е. Шортера потребує перегляду [180, с. 40–41].

В Європі, починаючи приблизно з XVII ст. (в США дещо пізніше), у міру поширення великого сільськогосподарського виробництва почалося витіснення дрібних фермерських сімей з їхніх земельних ділянок. Процес витіснення значно прискорився з початком індустріалізації, виробництво товарів і послуг перемістилося в майстерні та на фабрики. Люди (особливо чоловіки і спершу діти) залишали будинки, щоб влаштуватися на роботу, сім'я перестала бути виробничим осередком. Як наслідок, різко знижується народжуваність [248, с. 71–97; 276, с. 232–264; 535, с. 98–131; 593, с. 14–70], що сприяє мобільності сім'ї. Ці зміни призвели до повсюдного руйнування відкритої родової сім'ї, утворення ізольованої патріархальної, яка, врешті, еволюціонувала до нуклеарної. Рольові функції чоловіка і жінки змінилися: з перших років індустріалізації багато жінок, як і раніше, виховуючи дітей, почали найматися на роботу [103, с. 280]. Масова жіноча праця у виробництві поступово перетворилася у факт соціального життя, змінюючи традиційний статус жінки як матері та дружини, і відповідно змінюючи засади шлюбу та сім'ї. Цей процес мав як позитивні, так і негативні сторони. З одного боку, масова жіноча праця сприяла зростанню самосвідомості жінок як автономної соціальної групи, створювала можливість зруйнувати традиційну ієрархію статей. З іншого боку, жінки змушені були піти працювати на промислові підприємства, де вони ставали конкурентами чоловікам, що загострювало відносини між статями. Масова жіноча праця призводила також до надексплуатації жінки, оскільки вона як і раніше продовжувала виконувати свої обов'язки матері, дружини, господині дому.

Змінилися також патерни дитячо-батьківських стосунків: в умовах зменшення патріархальної влади батька збільшується вплив матері і поступово вноситься емоційний компонент [104, с. 67].

Е. Тофлер пише, що внаслідок окреслених змін сім'я опинилася в стані стресу. Змінювалися дитячо-батьківські стосунки, відбувалося падіння традиційних патріархальних авторитетів, поступово сформувалися нові уявлення про спадкування та власність – все це породжувало численні

конфлікти. Статус сім'ї як економічного осередку змінило переміщення економічного виробництва з поля та домогосподарства на фабрику. Ключові функції родини перейшли у розпорядження спеціалізованих установ: навчання та виховання дітей перейшли у відання дитячих садків і шкіл; літніми людьми стали опікуватися лікарні, притулки, будинки для людей похилого.

В умовах поширення міського способу життя, нове суспільство потребувало мобільності, яка була недоступна великим патріархальним родинам, перевантаженим великою кількістю дітей, старими родичами, хворими і каліками. Це цілком логічно призвело до поступової і дуже болісної трансформації структури сім'ї. В процесі міграції до міст, родичі змушені були рвати зв'язки, сім'ї ставали все меншими, мобільнішими і, поряд з цим, все більш пристосованими до нових реалій життя [545].

Наслідком цих процесів стала зміна мотивів вступу у шлюб, інтересів подружжя, особливостей подружньої взаємодії, морально-психологічної атмосфери в сім'ї. Із зникненням необхідності контролювати спадкове володіння землею або обробляти земельний наділ сім'ї, шлюб перестав повністю ґрунтуватися на економічній основі. Все менш поширеними стали шлюби «за домовленістю» батьків і родичів, а емоційна прихильність, ідея «закоханості» і прагнення особистої самореалізації стали новою основою для утворення сімейного союзу. Л. Стоун прослідковує процес поступового витіснення ізольованих розширених сімей нуклеарними сім'ями та акцентує на появі між членами останніх тісніших емоційних зв'язків, високому рівні відособленості та підвищеній увазі до виховання дітей. Зростання емоційного індивідуалізму супроводжувалося поширенням шлюбів, укладених на основі чуттєвої любові та власного вибору людини. Ставши з початком індустріалізації достатньо універсальною для західноєвропейських та північноамериканських країн, нуклеарна сім'я поступово набула того вигляду, який в загальних рисах зберігся до XXI століття. Визначальним у виборі шлюбного партнера з XIX століття стало бажання підтримувати з ним стосунки, в основі яких лежить емоційний компонент [103, с. 279].

В умовах, коли в розширеній сім'ї традиційним сімейним обов'язкам все ж надавалася перевага, одночасно із зменшенням ролі економічної складової при укладення шлюбу стали поширюватися уявлення про романтичні любовні стосунки та нові ідеали шлюбно-сімейних взаємин, в основі яких лежить кохання та романтична прихильність. Однак з все більшим віддаленням місця роботи від місця проживання, родинні стосунки стали чітко відокремлюватися від відносин професійних. Емоційний індивідуалізм як основа шлюбу, що прийшов на зміну тотальному соціальному контролю, призвів до модифікації міжособистісних стосунків шлюбних партнерів, нового розподілу сімейних ролей та зміни морально-психологічної атмосфери в сім'ї. З поширенням нуклеарної сім'ї першорядне значення почало надаватися емоційній і сексуальній близькості між шлюбними партнерами і сім'я стала більш закритою для сторонніх [103, с. 280].

Отже, в XIX ст. відбувається процес відділення сімейного життя від праці, яка приносить прибуток. Як наслідок, починає стиратися межа між жорстко закріпленими соціальними ролями чоловіка-годувальника та дружини-домогосподарки. У подружніх та дитячо-батьківських стосунках посилюється емоційний компонент.

Бурхливі суспільні перетворення XIX ст. сприяли інтенсифікації психологічних досліджень і становленню психології як самостійної експериментальної науки. Наслідком зміни структури та функцій сім'ї стала потреба вибудовувати стосунки шлюбних партнерів та дитячо-батьківські взаємини на новій основі. Це, в свою чергу, породило запит до вивчення проблем стійкості і стабільності сімейних стосунків, закономірностей міжособистісних взаємин у сім'ї, особливостей впливу на внутрішньосімейні процеси структури сім'ї; закономірностей формування, функціонування та розпаду сім'ї як групової цілісності. В цей час виникли потреби в практичній роботі з сім'ями, в діагностиці, в терапевтичній перебудові сімейних взаємовідносин батьків і дітей, сиблінгів, подружжя тощо [22, с. 23].

Найбільше уваги стосункам у сім'ї приділяється в руслі педагогічної роботи та медичної роботи. В останній чверті XIX ст. в клінічній практиці багатьох країн (в США, Німеччині, Великобританії, Франції, Польщі) виникло вчення про «сімейну діагностику» і «сімейне лікування» різних психічних станів. В історичному огляді «Сім'я психічно хворого» Й. Шпігель і Н. Белл вказували, що інтерес до сімей психічно хворих першими виявили працівники дитячих благодійних організацій та соціальні працівники. Лікарі ж, захопившись ідеями З. Фрейда, в яких акцент ставився на інтрапсихічних процесах, не приділили належної уваги середовищу, в якому проходили життя та діяльність хворого. Першими зіткнулися з проблемою так званого «сімейного удару» саме соціальні працівники. Вони звернули увагу на проблеми, якими зустрілися пацієнти після повернення в сім'ю з лікарні та прослідкували їх зв'язок із численними реакціями і діями з боку членів сім'ї. Мері Річмонд у своїй широко відомій в Сполучених Штатах монографії «Соціальний діагноз» («Social Diagnosis», 1917) однією з перших звернула увагу на системну якість сім'ї і наголосила на необхідності звертати увагу на особливості взаємин і на психологічний клімат у сім'ї. Більш ніж за 20 років до неї ці ж ідеї, які і сьогодні залишаються засадничими, були висунуті З. Сміт (1890) [656].

У XIX ст. активізується робота з розумово відсталими дітьми, в руслі якої звертається увага на сімейні стосунки як визначальний чинник формування психіки дитини. Так, ще в 1817 році академік Фрідріх Уден (1754–1823), німець за походженням, терапевт, історик медицини і гігієніст, який з 1786 року жив і працював у Чернігові, а згодом – у Петербурзі в Калінкінському інституті та Медико-хірургічній академії; одним з перших звернув увагу на вплив ставлення батьків до дитини на формування психіки та вказав на роль у формуванні у дітей істеричних рис характеру «неправильного виховання». Французький лікар-педолог Едуард Сеген (1812–1880), досліджуючи розумово відсталіх дітей, вказував на роль сім'ї для їхньої адаптації в соціумі [475, с. 83–87].

Справжнім фундатором сімейної психіатрії в Росії і одним з перших у світі був Іван Васильович Маляревський [656]. У 1882 році в Санкт-Петербурзі подружжя Маляревських відкрило «Лікувально-виховний заклад лікаря І. В. Маляревського» для психічно хворих дітей і підлітків [175, с. 271]. І. В. Маляревський вказував на важливість діагностики сімейних відносин і ролі неправильного виховання в формуванні хвороби, з огляду на це в закладі особлива увага приділялася діагностиці взаємин у сім'ях психічно хворих [319]. К. Маляревська багато працювала з батьками хворих дітей: давала рекомендації як вчасно розпізнавати симптоми хвороби і навчала, як правильно виховувати таких дітей. В своїй доповіді «Відсталі діти», яку вперше зачитала під час засідання Петербурзького батьківського гуртка, детально виклала розроблену нею систему занять з дітьми, спрямованих на розвиток органів почуттів і рухів, ознайомлення з навколишніми предметами, розвиток мови, навчання письму, читанню, рахунку, ручної праці [540]. По суті, ці заняття – це прообраз сучасної сімейної психотерапії.

Результатом 20-річного вивчення питань виховання і статевої поведінки дітей Володимиром Михайловичем Бехтеревим (1857–1927) стала розробка об'єктивних методів вивчення нервово-психічного розвитку дітей. Його внеском у психологію сім'ї є висновок про роль «правильно поставленого» виховання, яке передбачає вироблення характеру і створення важливих в житті ідеалів для збереження душевного здоров'я особистості [49]. У 1886 році вийшла праця В. М. Бехтерева «Психопатія (психонервова дратівлива слабкість) і її ставлення до питань уваги», яка стала першою в світі монографією з психопатії. В ній допускалося існування «набутої психопатії», яка могла бути результатом обраного батьками способу виховання дитини [655].

Професор київського університету Святого Володимира, психіатр, психолог Іван Сікорський (1842–1919) першим у світовій науці почав застосовувати експеримент у вивченні дитячої психології («Душа дитини», 1901) і показав роль батьківської любові для розвитку дитини [493].

Розроблена ним типологія видів спотвореного виховного впливу батьків на дітей, загалом зберегла значення і в наші дні (1899) [655].

Водночас, уявлення про дитячо-батьківські стосунки формується в межах популярної на той час педології. Важливість психічного виховання дитини і роль батьків у гармонійному розвитку дитини досліджував Петро Францович Лесгафт (1837–1909) – біолог, лікар, педолог, антрополог, анатом. У своїх роботах «Про покарання в сім'ї і його вплив на розвиток типу дитини» (1884), «Шкільні типи» (перша частина його «Сімейного виховання») (1884), «Керівництво з фізичного виховання дітей дошкільного віку» (1888) П. Лесгафт приділяє увагу ролі дитячо-батьківських стосунків у формуванні особистості. В створеній ним концепції сімейного виховання обґрунтовується необхідність поваги та любові до дитини. Справжня турбота про дитину, за П. Лесгафтом, вимагає вивчення її психічних і фізичних особливостей. Дослідник створив типологію дитячих особистостей залежно від методів батьківського виховання [296].

Як бачимо, окремі ідеї психології сім'ї активно розроблялися уже з XIX ст. в руслі психіатрії, вікової та педагогічної психології, педагогіки, які зосередили основну увагу на закономірностях розвитку особистості в сім'ї на різних вікових стадіях, змісті та проблемах виховання дитини в сім'ї, психологічних особливостях дитячо-батьківських стосунків тощо. Таким чином, можемо стверджувати, що психологічне дослідження сім'ї в межах інших галузей психології та психіатрії розпочалося в XIX ст.

Основними причинами зростання інтересу до психологічних досліджень сім'ї можна назвати зміни в структурі та функціях самої сім'ї, спричинені такими чинниками:

1. Політичним: революційні події кінця XVIII – початку XIX ст. привели до поширення ідей свободи та рівності, які досить швидко проникли із політичної сфери до сімейної.

2. Економічним: промислова революція та перехід від ручної до машинної праці сприяли переходу від сільського до міського способу життя,

завдяки якому шлюб перестав бути наслідком економічних мотивів і зникла необхідність контролювати спадкове володіння землею або обробляти земельний наділ сім'єю; індустріалізація сприяла поширенню нуклеарних сімей, що, в свою чергу, привело до зростання емоційного індивідуалізму та укладення шлюбу на основі особистого вибору; відбулася зміна економічних основ укладення шлюбу на емоційні і прагнення знайти особистісну самореалізацію.

3. Науковим: відбувся розвиток психологічних досліджень, в межах яких розпочалося вивчення окремих проблем сім'ї та зародилася психотерапія, в руслі якої була сформульована ціла низка концепцій, що становлять теоретичну основу психології сім'ї.

2.2. Проблеми психологічної роботи з сім'єю в першій половині ХХ століття

2.2.1. Революційні події 1917 р. та становлення тоталітарного режиму в СРСР як визначальні чинники формування теоретичних уявлень про сімейні стосунки. Дослідження окремих аспектів психології сім'ї в СРСР

Після Жовтневого перевороту 1917 року в умовах Громадянської війни та процесу становлення СРСР, в молодій державі почалося випробування цілого спектра утопічних концепцій, у тому числі і пов'язаних із сім'єю та шлюбом. Більша територія сучасної України опинилася в складі СРСР, де чимало зусиль докладалося для культурної уніфікації. Не оминули ці тенденції і сімейну сферу, оскільки сімейні традиції українців і росіян суттєво відрізнялися.

І. Кон, вивчаючи зміни сексуальної поведінки радянської людини після встановлення радянської влади в державі, виділяє чотири основні етапи перетворень. 1917–1930 роки, коли, відбувається дезорганізація традиційного шлюбно-сімейного укладу, все більше розповсюджується соціальна емансипація жінок, ослаблення інституту шлюбу і заснованої на ньому

сексуальної моралі; різко збільшується кількість абортів, зростає рівень проституції і масово поширюються венеричні захворювання; панує нормативна невизначеність і суперечки щодо сексуальності; 1930–1956 роки – це період панування тоталітаризму; влада бере курс на зміцнення шлюбу і сім'ї командно-адміністративними методами; відбувається встановлення тотального контролю над особистістю, заперечення і придушення сексуальності, ліквідація сексуальної культури взагалі; 1956–1986 роки – період розширення сфери індивідуальної свободи в умовах поступової заміни тоталітаризму авторитаризмом, перехід до морально-адміністративних методів захисту сім'ї та шлюбу та початок політики регулювання та сфери сексуальності; з 1987 року ослаблення державного та соціального контролю та вихід з «підпілля» сфери сексуальності. Як наслідок – аномія, моральна паніка, комерціалізація, вульгаризація та перші кроки до відродження сексуальної культури [243]. Для аналізу уявлень про сім'ю та шлюб в цей період нас найбільше цікавлять перші два етапи.

Вибудовуючи нові концепції взаємин статей більшовики орієнтувалися на представників марксизму, а в їхніх працях, слідом за роботами соціалістів-утопістів, інколи прослідковувалися роздуми про можливе скасування сім'ї «як буржуазного інституту» [446, с. 201]. Погляди Ф. Енгельса на шлюб та сім'ю були досить радикальними. У «Принципах комунізму» він зауважував, що при комунізмі відносини статей стануть виключно приватною справою, в яку суспільству не потрібно втручатися. Це він вважав можливим завдяки знищенню приватної власності і спільному громадському вихованню дітей, внаслідок чого знищуються обидві основи шлюбу, пов'язані з приватною власністю – залежність дружини від чоловіка і дітей від батьків [660, с. 336–337]. Оскільки немає приватної власності, то сім'я при комунізмі в розумінні К. Маркса і Ф. Енгельса, перестане виконувати роль господарської одиниці, яка об'єднує подружжя, а перетвориться у місце емоційних і сексуальних потреб. В умовах матеріальної незалежності шлюбних партнерів один від одного цілком можливий принцип рівноправності подружжя, про який писав

Ф. Енгельс. Крім того, за таких обставин проблема регулювання з боку суспільства саме шлюбно-сімейних відносин автоматично зникне. У «Проекті комуністичного символу віри» Ф. Енгельс відкидає ідею спільності дружин і пояснює, що і в особисті стосунки подружжя, і у справи сім'ї взагалі, держава буде втручатися лише тоді, коли це становитиме небезпеку для нового суспільного ладу [661, с. 359]. А у роботі «Походження сім'ї, приватної власності і держави» він пояснює, що зі зміною економічних умов зникне панування чоловіка і батька та скасується нерозривність шлюбу, тобто, буржуазний шлюб, заснований на приватній власності і поневоленні жінки, він вважав інститутом, який має відійти в минуле. Знищення традиційної сім'ї, заснованої на пануванні чоловіка, відкрито проголошувалося К. Марксом і Ф. Енгельсом як одна із найважливіших цілей пролетарської революції. Щоправда, з такою тезою категорично не погоджуються радянські дослідники, наприклад, А. Харчев, який доводив, що класики марксизму відкидали виключно шлюб з розрахунку і знаходили в їхніх поглядах ворожість до сім'ї «може лише той, хто ототожнює сім'ю з власністю, з примусом, з пригніченням і поневоленням жінки» [662].

В. Ленін, будучи, на думку І. Кона, людиною жорсткого пуританського складу, з безліччю неусвідомлених, в тому числі і психосексуальних, комплексів, був обережнішим у побудові своїх концепцій. Він розмірковував про наближення революції шлюбно-сімейних та сексуальних стосунків на зразок пролетарської, але, водночас, вбачав у сексуальній свободі ознаки індивідуалізму, яким можна зловживати [243]. По суті, В. Ленін, будучи главою держави, санкціонував багато дій влади, спрямованих на руйнування традиційного сімейного укладу. Його місце повинні були зайняти квазісімейні форми організації людей – подібні з сім'єю суспільні організації та соціалістичні колективи. Водночас, розвитку традиційних форм організації сімейного укладу (подружнє життя, батьківство, материнство тощо) не приділялася належна увага. Таким чином, радянська держава «вторглася» в

інтимну сферу, зробивши спроби підпорядкувати сімейні і сексуальні взаємини.

На хвилі революційних перетворень відбувається законодавче урегулювання шлюбно-сімейних стосунків: відповідні декрети видаються офіційними органами влади – Всеросійським центральним виконавчим комітетом (ВЦВК) і Радою Народних Комісарів (РНК). Вже в другій половині грудня 1917 року підписуються «Декрет про цивільний шлюб, про дітей і про ведення книг актів стану» та «Декрет про розірвання шлюбу». Ними були надані рівні права обом шлюбним партнерам. Вперше жінка, що вступає в шлюб, могла зберігати своє дівоче прізвище, мати окреме від чоловіка місце проживання, розпоряджатися своїми доходами, а в разі розлучення в рівній мірі претендувати на сімейну власність. Новий шлюбний закон не скасовував церковних церемоній, але позбавляв їх права легалізації шлюбного стану. Відтепер законною вважалася лише офіційна цивільна реєстрація, причому як церемонія одруження, так і процедура розлучення значно спрощувалися. Діти, народжені як у шлюбі, так і поза ним, набували однакових прав [364, с. 162].

В цей же час з'являється низка документів, оцінених більшістю дослідників як підробка, але яка яскраво демонструє «дух епохи», настрої, які панували в тогочасному суспільстві. Так, наприкінці 1917 – на початку 1918 року з'явилися «Декрет Саратовської Губернської Ради Народних Комісарів про скасування приватного володіння жінками» та «Декрет про соціалізацію жінок». Відповідно до «декретів», у зв'язку з тим, що найкращі «екземпляри» прекрасної статі перебувають «в руках» у буржуазії, з 1 травня 1918 року всі жінки у віці від 17 до 32 років (крім тих, які заміжні та мають більше п'яти дітей) «вилучаються з приватного володіння» і оголошуються «надбанням (власністю) народу» з чітко визначеним «порядком користування». Передбачалося, що немовлята, народжені в результаті таких стосунків, в місячному віці віддаватимуться в притулок «Народні Ясла», де їх будуть виховувати і навчати до сімнадцятиріччя. Як свідчать сучасники, поширення цих документів призвело до масових зґвалтувань і навіть вбивств [145].

Врегулювати сімейні стосунки мали і сімейні кодекси. Так, 22 жовтня 1918 року був прийнятий перший сімейний кодекс [219], відповідно до якого легалізовувалися церковні шлюби, шлюбні партнери зрівнювалися в правах, визначалися правові наслідки недійсного шлюбу, врегульовувалася проблема розлучень та аліментів. Водночас, скасовувався інститут усиновлення через побоювання експлуатації усиновлених дітей і чітко регламентувалася діяльність інституту опікунства.

У 1926 році прийняли другий сімейний кодекс – «Кодекс законів про шлюб, сім'ю та опіку» [220], в якому була ціла низка нововведень, серед яких визнання фактичних шлюбів поряд із зареєстрованими (для цього достатньо було спільно проживати, вести господарство та бути поміченими «третіми особами») та відновлення інституту усиновлення. Даний Кодекс проіснував до 1968 року. Однак упродовж терміну його дії в нього вносилися суттєві зміни (особливо в 1936 та 1944 роки).

Формування нових сімейних стосунків після 1917 року відбувалося під впливом обговорення проблем «нової моралі». В процесі дискусій про взаємини статей сформувалися дві точки зору – О. Коллонтай і А. Залкінда. Вони обоє обстоювали моногамний союз, заснований на відсутності ревнощів і неприпустимість передачі потомству спадкових хвороб. Поряд з цим, О. Коллонтай вважала, що на шляху до шлюбного союзу можливий ряд послідовних статевих зв'язків (любов-товариство, еротична дружба), а А. Залкінд – що статеве життя до шлюбу неприпустиме, а вибір партнера повинен бути заснований, в першу чергу, на класовій доцільності. Можна виділити і третю позицію, відображену в романі теоретика критичного утопічного соціалізму М. Чернишеського «Що робити?» [629]. Цей твір був заборонений за царського режиму та надрукований повторно після революції. Автор, пропагуючи ідеї перетворення світу та соціального звільнення через революцію, розробляє концепти «нових людей» та «нової сім'ї». Прикладом образу «нової людини» є головна героїня роману Віра Павлівна. Вона – всебічно розвинена особистість, емансипована жінка, яка багато читає, чудово

співає, захоплюється театром і музикою; багато працює і врешті решт стає лікарем; одночасно дбає про свою зовнішність та зберігає жіночність. Це звичайна жінка, яка сама будує своє життя. Водночас, автор протиставляє традиційній сім'ї з деспотичним порядками сім'ю, створену «новими людьми». Він акцентує на емоційному зв'язку партнерів, повазі, самостійності дружини та рівних правах шлюбних партнерів. Ідеї М. Чернишевського виявилися надзвичайно зухвалими для часів першого виходу роману (1863 р.), однак в радянській державі вони лягли на сприятливий ґрунт.

Теорії О. Коллонтай та А. Залкінда сформувалися у відповідь на поширення після Жовтневої революції в Радянській державі ідей вільних стосунків між статями, які відкидали існування любові. Так звана концепція «склянки води» передбачала, що є фізіологічна потреба, яка повинна знаходити задоволення без жодних умовностей – так само легко і просто, як тамування спраги. Авторство цієї концепції достеменно не відоме. Її часто приписують К. Цеткін чи О. Коллонтай, проте вони у своїх поглядах не зайшли аж так далеко, а навпаки, виступили з її критикою. Більшовицькі лідери також були проти таких «перегинів»: В. Ленін називав концепцію «абсолютно немарксистською» і навіть більше – «протисупільною». У розмові із К. Цеткін він зауважив: «Звичайно, спрага вимагає задоволення. Але хіба нормальна людина за нормальних умов ляже на вулиці в бруд і буде пити з калюжі? Чи навіть зі склянки, країв якої торкалися десятком губ?» [625, с. 57]. Народний комісар освіти А. Луначарський був ще жорсткішим у своїх висновках і доводив, що концепція несе «справжні трагедії, справжнісінькі біди, справжнісіньку загибель жіночої молоді» [309].

Критичною реакцією на ідеї вільних стосунків та спробою підпорядкувати шлюбно-сімейні взаємини потребам держави стала праця радянського лікаря, психіатра, психолога професора А. Залкінда «Дванадцять статевих заповідей революційного пролетаріату». Їх загальний сенс зводиться до того, що енергія пролетаріату не повинна відволікатися на непотрібні для його історичної місії шлюбні зв'язки. «Статеве має в усьому

підпорядковуватися класовому, нічим останньому не заважаючи, у всьому його обслуговуючи». Вступати до шлюбу автор рекомендував лише тоді, коли партнери досягнуть повної «соціальної та біологічної зрілості» – 20–25 років, а до того вважав за необхідне бути стриманими у своїх бажаннях. Розпочинати шлюбні відносини рекомендував особам, які орієнтуються на довге спільне життя, а підбір шлюбного партнера радив робити «по лінії класової, революційно-пролетарської доцільності». А. Залкінд, на відміну від ідеологів вільного кохання, був проти частої зміни партнерів, стверджуючи, що статева нерозбірливість громадян може обернутися виродженням нації. Остання, 12-та і найголовніша, заповідь свідчила: клас в інтересах революційної доцільності має право втручатися в шлюбні стосунки своїх членів [174].

Друга точка зору на шлюбно-сімейну сферу пов'язана з іменем О. Коллонтай. Вона вела активну суспільну та політичну діяльність. Ще в царські часи вона організувала товариство «Геть сором!», члени якого виходили на вулицю зовсім без одягу, перепоясані стрічками з написом ритуальних слів «Геть сором!» [74]. Після революції увійшла до складу першого Радянського уряду і в наступні роки стала першим у світі жінкою-послом. Її погляди на шлюбно-сімейні стосунки почали формуватися ще задовго до подій Жовтневої революції. Так, у своєму виступі на Першому Всеросійському робітничому з'їзді, який пройшов у Санкт-Петербурзі у 1908 році, О. Коллонтай засудила «сімейне ярмо», яке тягне жінка в капіталістичному суспільстві, виконуючи обов'язки професійної робітниці, господині та матері. За таких умов, на її думку, сприятлива морально-психологічна атмосфера в сім'ї була просто неможливою, а проституція стала «логічним породженням експлуататорського ладу» [231].

У теоретичних роботах вона підіймала проблеми сім'ї та шлюбу, обстоюючи право жінок на розлучення, на народження дитини поза шлюбом без соціальних наслідків, на аборт та на звільнення жінки від «ярма патріархальної сім'ї». Її ідеї про рівноправне партнерство в шлюбі, про необов'язковість офіційного оформлення шлюбних стосунків, про цінність

сексуальних взаємин для жінки, про звільнення жінок від побуту та делегування материнських функцій державі звучали дуже радикально. Вона пропонувала реформувати шлюбно-сімейні стосунки, поламавши руками жінок буржуазний лад і разом із ним усі ті структури, які підтримували «нерівність статей». Закликала спрямувати порив жінок на звільнення від патріархальних структур і традиційних норм суспільства – буржуазної сім'ї, моралі, прихильності жінки до чоловіка і до сім'ї. Єдиним обов'язком жінки, на її думку, було народжувати дітей і годувати їх до ясел.

В своїй книзі «Комуністична партія і організація робітниць», яка вийшла в 1919 році в Петрограді, О. Коллонтай показувала «шлях до звільнення жінок». Він вбачався у ліквідації важкої домашньої праці та передачі економічних і виховних функцій від сім'ї державі, що дасть жінці можливість вільного вибору і зміни статевого партнера. Загалом, у своїй творчості О. Коллонтай пропонувала синтез фемінізму (який так і не був нею формально визнаний) і марксизму. Взявши у А. Бебеля ідею єднання всіх пригноблених жінок, поєднала її із ідеями розпаду патріархальної буржуазної сім'ї та її відродження після революції К. Маркса та Ф. Енгельса, О. Коллонтай спробувала переосмислити занадто узагальнені уявлення, усвідомивши, що революція є тільки вихідним пунктом змін, і необхідно ще змінити ментальність і звичаї, щоб забезпечити новий зміст шлюбних стосунків.

Психологію взаємин між чоловіком і жінкою О. Коллонтай розкриває у збірнику статей «Нова мораль і робітничий клас» [233]. Вкотре вона виступає з рішучим закликком до жіночої незалежності від традиційних «рабських» подружніх стосунків. Її робота – це, по суті, рецензія на статтю Г. Мейзел-Хесс «Сексуальна криза» (1910). Праці Г. Мейзел-Хесс були цілком серйозними і на той час оригінальними; вона однією з перших спробувала пов'язати віденський психоаналіз із соціалістичними вченнями і О. Коллонтай загалом прийняла її основні ідеї. Г. Мейзел-Хесс критично ставилася до нерозривного шлюбу і аналізувала його можливі, але також невдалі альтернативи: проституцію та «вільний союз» [232, с. 323–334].

В процесі пошуку ідеальної моделі стосунків чоловіка і жінки, і Г. Мейзел-Хесс, і О. Коллонтай дійшли висновку, що реалізувати свої потреби жінка може у так званій «любовній грі» або «еротичній дружбі» [232, с. 323–334], які виключали головні вади шлюбу – претензію на безроздільне володіння один одним подружжя і нерозривність, яка ґрунтується на уявленні про незмінність людської психіки упродовж людського життя, що суперечить психологічній науці. Моменти «нерозривності» і «власності» в легальному шлюбі, на думку О. Коллонтай, шкідливо діють на психіку людини. Вона доводила, що «гостьовий шлюб» цілком реалізує потенціал «еротичної дружби» [232, с. 323–334]. Проте, знову ж таки, у такому «шлюбі» страждають діти, тому ця модель шлюбно-сімейних стосунків потребувала доопрацювання [25, с. 104]. Ідеалом О. Коллонтай вважала моногамний союз двох особистостей, заснований на «великій любові» шлюбних партнерів. Однак, він мав існувати при «моральній і матеріальній турботі» про матір та дитину з боку суспільства [232, с. 323–334].

Питання збереження сім'ї в комуністичній державі та зміну її основної форми О. Коллонтай підіймає у роботі «Сім'я в комуністичній державі» (1918). «Старий тип сім'ї» (але не сім'я загалом) був описаний як крихітна держава, в якій чоловік керує дружиною і дітьми, а також як «інкубатор» майбутніх громадян. Якщо традиційна сім'я трималася на тому, що чоловік виступав годувальником, подружжя вело спільне господарство та разом виховувало дітей, то, на думку О. Коллонтай, в комуністичній державі домашнє господарство перестане бути основою існування, жінка зможе прогодувати не тільки себе, а й, за потреби, чоловіка та дітей, а функція виховання перейде у розпорядження держави. Тому «традиційна сім'я перестане бути необхідністю як для самих її членів, так і для держави» [234, с. 2–15]. За таких умов традиційна сім'я має бути скасована і функцію виховання дітей повинна виконувати держава, а рівність статей призведе до повалення «ярма чоловіка». Збережені відносини, раніше обумовлені О. Коллонтай як «шлюб», будуть «товариським і теплим союзом двох вільних, незалежних, трудящих і

рівноправних членів комуністичного суспільства» [234, с. 21]. «На місці егоїстичного замкненого сімейного осередку виникне велика всесвітня трудова сім'я, в якій всі робітники, чоловіки і жінки, крім усього іншого, будуть трудівниками, товаришами» [234, с. 23–24]. Бачення О. Коллонтай шлюбу при комунізмі набувало виразних форм, проте ще не були точно визначені характер сексуальних відносин та тривалість шлюбу, права та обов'язків його членів.

Отже, О. Коллонтай розглядала зміни в сім'ї і як причину, і як наслідком соціальних трансформацій. Вона наполегливо пропагувала колективні форми догляду за дітьми. Їх метою вбачала запобігання пригніченням дітей з боку батьків та унеможливлення засвоєнню дітьми «буржуазних» уявлень та вважала, що «діти при колективному вихованні можуть навчитися солідарності і сприймати світ крізь колективні, а не егоїстичні цінності» [234, с. 23–24]. Виступаючи за усупільнення побуту, вона, однак, акцентувала на силі материнського «інстинкту» і не закликала до насильно відбирати у матерів дітей, а навпаки, – доводила можливість поширити його не тільки на власних дітей, але й на чужих. Вона вважала, що в комуністичному суспільстві зникне будь яка потреба робити аборти, а народження дітей стане не особистим вибором, а суспільним обов'язком [234, с. 23–24].

У статті «Дорогу крилатому Еросу» (1923) О. Коллонтай виводить остаточну формулу любові та шлюбних стосунків – це «любов-товариство» як вища мета комуністичних робітників. Це союз чоловіка і жінки, заснований на «складному поєднанні дружби, пристрасті, материнської ніжності, закоханості, співзвучності духу, жалості, схиляння, звички та багато інших відтінків почуттів і переживань» незалежно від того буде він тривалим союзом, чи коротким зв'язком [230, с. 115–124]. Вихована в інтелігентній сім'ї, О. Коллонтай (явно окрилена своїм романом з П. Дибенком, який був молодший за неї на 17 років) в цій праці, по суті, виступила на захист «вільного кохання».

Попри певні застереження щодо інтимних стосунків, які поглинають велику кількість енергії, О. Коллонтай, здавалося, поділяла думку деяких російських релігійних мислителів, особливо В. Соловйова і В. Розанова про те, що сексуальна любов набагато розвиненіша, ніж материнська. Проте О. Коллонтай ревно вірила в природне і священне призначення материнства і неодноразово про це заявляла. Її найбільша теоретична робота і значна частина політичних зусиль після Жовтневої революції були спрямовані на те, щоб забезпечити належне медичне обслуговування працюючим матерям. Крім того, О. Коллонтай доводила, що допомагати матерям виховувати дітей повинно суспільство. Про це пише чимало дослідників, однак вони рідко згадують про те, що О. Коллонтай була проти насильного відривання дітей від батьків державою: суспільне виховання повинно здійснюватися лише за добровільною згодою батьків. Головна ідея О. Коллонтай полягала у тому, що кожна жінка повинна мати право і можливість мати дітей і бути впевненою в тому, що про них подбають. Шлюб та інтимні стосунки вона вважала особистою справою кожного, але материнство, підкреслювала вона, є обов'язком жінки.

Як справу принципу О. Коллонтай підтримала закон 1920 року про дозвіл абортів, але розглядала його як необхідне і тимчасове зло. Після народження дитини мати-комуністка повинна оточити дитину материнською турботою, і тільки тоді вона зможе сказати, що її суспільний обов'язок стосовно цієї дитини виконаний. Ухилення від материнства або від будь-яких інших обов'язків, пов'язаних з ним, розглядалося О. Коллонтай як егоїзм і брак почуття відповідальності.

У своїх останніх висловлюваннях з приводу сімейного життя О. Коллонтай називає жіночою «в'язницею» не так дитячу кімнату, скільки кухню. І відділення кухні від шлюбу вона вважала надзвичайно важливим для жінок, не менш важливим, ніж відділення церкви від держави. Втім, настільки радикальні погляди на сім'ю та шлюб не стали офіційними. Керівництво країни було зацікавлене в збереженні сім'ї як соціального інституту навіть попри постійні дискусії про необхідність трансформації сім'ї в інтересах держави;

сімейні стосунки розглядалися як сфера державних та суспільних інтересів, тому мова про ліквідацію сім'ї як інституту суспільства не велася. Тим не менше, в 1920-і роки на фоні політичних, соціальних, економічних і культурних трансформацій змінювалася і сім'я. В умовах, коли були дозволені розлучення, різні ціннісні установки в житті подружжя породжували гострі сімейні конфлікти. Ситуацію ускладнювали комунальний побут, злидні і важка праця. Жінки почали активно включатися у суспільне життя, вчитися, працювати на виробництво і це посилювало несімейні інтереси членів сім'ї та порушувало її замкнутий світ і збільшувало роль емоційних стосунків у шлюбі. Все це, разом із звільнення шлюбу від дотеперішніх обмежень розірвання шлюбу, спричинило зростання кількості розлучень [490, с. 32] і навіть поширення в містах таких форм шлюбно-сімейних стосунків, як комуна. Свобода розлучень призвела до того, що чоловіки почали сприймати шлюб як тимчасове явище, яке не потребує зобов'язань. У свідомості жінок, навпаки, шлюб, як і раніше, накладав певні обов'язки на подружжя. Це привело до розхитування традиційних шлюбно-сімейних цінностей і звичних до цього орієнтирів [468, с. 20].

Не вдалося сформувати у 1920-ті роки і основи «планування сім'ї», які мали б ґрунтуватися на культурі контрацепції. Оскільки у 1920 році офіційно були дозволені аборти, вони незабаром стали найбільш поширеним методом регулювання народжуваності у зв'язку з тим, що методи контрацепції не сприймалися жінками. Це було пов'язано, по-перше, з позицією лікарів, які негативно ставилися до даних методів, вважаючи їх небезпечними для здоров'я жінки і неохоче їх пропонували, по-друге, з «невіглаством» самих жінок, по-третє, з недоступністю контрацептивів [490, с. 36, 44]. Проте, задля справедливості, зазначимо, що такі зміни більше характеризують міську, робітничу сім'ю, тоді як в сільській місцевості переважної більшості регіонів СРСР сім'я залишилася, все-таки, традиційно-патріархальною з проживанням під одним дахом кількох поколінь та чітким розподілом чоловічих та жіночих

обов'язків. В умовах важкої праці, постійної нестачі їжі та, подекуди, відвертого мору голодом, важко було сприймати нововведення.

В 1930-ті роки експерименти зі шлюбом та сім'єю закінчилися. Радянському Союзу, який перебував у «ворожому капіталістичному оточенні», були потрібні безкоштовні робітники для «побудови комунізму» і солдати для захисту кордонів. Це передбачало «сублімацію сексуальної енергії людини і використання її для потреб радянської держави» [98]. Однак радянська жінка була корисною системі і як готова працювати практично безкоштовно, за ідею, робоча сила, і як багатодітна мати, спроможна народжувати дешевих робітників. Тому потрібно було створити ілюзію розширення можливостей «слабкої статі» та гарантій її прав, які, насправді, як права людини загалом, радянське керівництво турбували мало. Переломним став 1936 рік, коли були прийняті зміни до сімейного кодексу 1926 року [98], якими поряд із визнанням лише зареєстрованих шлюбів, збільшенням матеріальної допомоги породіллям і встановленням державної допомоги багатодітним, посилювалася кримінальна відповідальність за несплату аліментів і заборонялися аборти [117]. Ця заборона призвела до зростання кримінальних оперативних втручань, часто зі смертельним результатом. При цьому і самі жінки, яким проводився аборт, і особи, які робили аборт цим жінкам, притягувалися до кримінальної відповідальності. Отже, держава почала «боротися за зміцнення сім'ї», використовуючи звичні способи тиску, залякування та терору.

Слід враховувати і той факт, що в радянських умовах постійна мобілізаційна напруга потребувала постійного державного контролю за всіма соціальними інститутами, існування будь-якої автономії не допускалося. Не могла бути інститутом, в межах якого передбачалася певна самостійність в прийнятті рішень і сім'я. Тому, як пише С. Гавров, «за радянських часів в явному або неявному вигляді відновлений принцип «людина для сім'ї» доповнився новим принципом: «сім'я для держави». Влада дуже скоро навчилася використовувати гучне моралізування в патріархально-сімейному дусі, що дозволяло зухвало втручатися в життя сім'ї: моралізаторськими

закликами супроводжувалися заборона абортів, обмеження розлучень, невизнання незареєстрованих шлюбів, підвищена увага до «морального вигляду» при призначенні на «відповідальні» посади, втручання «громадськості» в сімейні справи» тощо [92, с. 8–13].

Сім'ю не просто було поставлено на службу державі: держава зробила спробу поставити себе вище сім'ї чи навіть замінити її. Сім'я – це те місце, де людина отримує підтримку і допомогу, це джерело ресурсів. Зламати опір людини системі значно простіше, зруйнувавши сімейні цінності. В часи тоталітаризму така практика набула розповсюдження. В умовах пошуків «соціально-небезпечних елементів» та «ворогів народу» під шаленим тиском перебували їхні сім'ї: відверте агресивне цькування з боку оточення, жодних перспектив влаштуватися на навчання чи нормальну роботу. За таких обставин розповсюдилася практика зречення родичів, яка стала ще одним ударом по сім'ї. Передбачалося, що відверте відкрите засудження в газеті батьків чи інших родичів навіть не за поведінку, а за, наприклад, соціальне походження, має покращити стан та статус того, хто зрікається. Дослідження газетних публікацій з кінця 1920-х років показало, що для таких потреб виділялися цілі розвороти [наприклад, 376, арк. 68]. Крім того, поширювалася практика доносів дітей на батьків, одних рідних на інших: згадаємо хоча б історію (чи створену радянським режимом легенду) про Павлика Морозова, в якій чітко прослідковується примат державних цінностей над сімейними. Таким чином, на перший план виходять квазіцінності, які, за В. Турбан, є частиною етики, створеної безпосередньо життям [548, с. 25]. В умовах масових репресій ще одним ударом по сім'ї стали зникнення людей: у 1920–1930-х роках особа могла просто зникнути безвісти і аж після відкриття закритих архівів у результаті довгих пошуків рідні могли дізнатися долю репресованого. А з 1937 року в державі почала масово впроваджуватися випробувана і в попередні роки практика репресій цілими сім'ями [449, с. 115–116].

Таким чином, декларуючи на папері турботу держави про сім'ю, тоталітарна система зробила все, щоб її перетворити на інструмент досягнення

власних цілей шляхом підміни системи цінностей. Безумовно, сім'я потребувала кваліфікованої допомоги, проте в умовах 1930-х років перед радянською людиною постало, практично, одне завдання: вижити. Про психологічну допомогу сім'ї не могло бути і мови. Тим більше, що поряд із трагедією сімейною розгорталася інша трагедія: психологія опинилася під прицілом репресивної машини [431, с. 88].

З початку 1920-х років почала пропагуватися марксистська психологія як єдино вірна наукова галузь. Найбільш детально процес становлення марксистської психології розкритий у працях А. В. Петровського, М. Г. Ярошевського, Е. А. Буділової, А. М. Ждан, які, проте, чітко слідували лінії радянського історіографічного «міфу» [297]. Тому їхні роботи потребують перегляду та критичного аналізу. Тим не менше, ці праці повсюди використовуються в навчальному процесі та передруковуються. В монографії, написаній колективом науковців лабораторії історії психології імені В. А. Роменця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України здійснено спробу «подолати обмеження радянської історіографії». В ній неупереджено висвітлено історичні передумови, показано особливості та визначено специфіку провідних ідей в українській психологічній думці, виокремлено провідні напрями, психологічні школи, проаналізовано позиції психології як науки в Україні [513].

Повертаючись до становища психології в 1920-х роках зазначимо, що особливо радикальні вчені, наприклад, П. П. Блонський та К. М. Корнілов, взагалі пропонували замінити її рефлексологією [631, с. 7]. Проте все обмежилося ідеологічною «перебудовою» психологічної науки, яка передбачала застосування марксизму у психології. За таких умов сім'я як окремий об'єкт в психології не досліджувалася, адже психологи були більш затребувані в процесах перетворення країни в трудовий табір [168].

В ХХ столітті продовжилися тенденції, започатковані в ХІХ столітті: проблем психології сім'ї торкалися в контексті вивчення впливу середовища на розвиток дитини в руслі психології особистості, соціальної психології,

педології тощо. Так, наприклад, Л. С. Виготським (1930) була сформульована ідея соціальної ситуації розвитку [86, с. 903], яка визначає весь спосіб життя дитини, її соціально буття та свідомості, а система відносин «дитина–батько» є однією із найближчих дитині [201, с. 53]. Так само і педологи аналізують вплив середовища, в тому числі і сім'ї, на особливості розвитку дитини: такі теорії обговорювалися у підручнику з педології Г. А. Фортунатова та М. В. Соколова, виданому у 1936 році [570].

Загалом, краще зрозуміти як відбувався розвиток радянської психології допомагає вивчення проблеми її взаємовідносин з педологією. Педологія виникла наприкінці ХІХ ст. на Заході як наука про дитину, а вже на початку ХХ ст. поширилася в Російській імперії. Про інтерес до педології свідчить організація педологічних курсів і педологічного інституту в Петербурзі та обговорення проблем педології на з'їздах з педагогічної психології та експериментальної педагогіки. Після приходу до влади більшовиків розгортається широка мережа педологічних установ. Не буде перебільшенням сказати, що в цей період вся робота з вивчення психології дітей проводилася під егідою педології і всі провідні радянські психологи (як і фізіологи, лікарі, педагоги), які працювали над вивченням дитини, розглядалися як педологічні кадри. М. Я. Басов вбачав у педології науковий синтез суттєвих досягнень тих окремих наукових дисциплін, які вивчають людину, котра розвивається: кожна зі свого особливого боку. М. Я. Басов закликав до синтезу знань про дитину, до комплексного її вивчення з обов'язковим залученням напрацювань психологічної науки [378].

Проте ці теорії не дістали подальшої розробки у зв'язку з тим, що з середини 1930-х рр. розпочинається хвиля масових репресій, яка торкнулася і педології, і психології. В 1936 р. педологія була оголошена «реакційною лженаукою» і політичні звинувачення почали звучати на адресу багатьох фахівців у галузях психології, вікової фізіології, педіатрії. Розпочалися виключення з партії, звільнення з роботи, а згодом – арешти, самогубства, «покаяння» на різних зібраннях. Поряд тестами та анкетами, «реакційними,

буржуазними методами» визнаються і так зване об'єктивне спостереження, порівняльно-генетичний метод, природний і лабораторний експерименти тощо[381, с. 17–20].

Таким чином, в Радянській державі під впливом революційних перетворень 1917 року були здійснені спроби переглянути шлюбно-сімейні стосунки. Як бачимо, еволюційне перетворення сім'ї в СРСР було підмінено революційним способом змін. Критика патріархальної сім'ї у перші пореволюційні роки була настільки радикальною, що, врешті, переросла у заперечення інституту сім'ї як такого. Але ці ідеї не відповідали реальним вимогам часу. Прагнення поставити сім'ю на службу державі в умовах побудови соціалістичної реальності потребувало повернення до традиційних цінностей. З одного боку, таке повернення, справді, декларувалося на законодавчому рівні, а з іншого – політика держави була амбівалентною і супроводжувалася підміною цінностей.

За таких обставин сім'я виявилася розхитаною і позбавленою чітких орієнтирів, а тому потребувала допомоги. Проте сили психологів спрямовувалися, переважно, в сферу перетворення країни на трудовий табір. Щоправда, навіть за таких умов до середини 1930-х років можна відшукати окремі аспекти знань про психологію сім'ї в педології, психології особистості, віковій чи соціальній психології, проте хвиля репресій, яка прокотилася після 1936 року, поставила крапку на будь-яких дослідженнях.

2.3. Перехід від індивідуальної психологічної роботи до роботи із сім'єю як системою в Західній Європі та США у першій половині XX ст.

Економічні, політичні та культурні перетворення в США та Західній Європі кінця XIX ст. суттєво змінили як європейську, так і американську сім'ю. На початку XX ст. тут поширюється нуклеарна сім'я. Е. Тофлер пише, що вона вже не була поєднанням виробничої групи, школи, польового шпиталю та дошкільного навчального закладу. Замість цього більш важливими стали її психологічні функції. На перший план вийшло дружнє спілкування,

теплота і підтримка. Незабаром ця зміна функцій сім'ї позначилося на нових критеріях при виборі шлюбного партнера. Вони були зведені, за Е. Тофлером, до одного слова: любов. Поширена дещо пізніше поп-культура почала запевняти, що «любов змушує обертатися земну кулю». Але в умовах, коли реальність мало збігається з романтичними вимислами, при виборі майбутнього чоловіка чи дружини продовжували відігравати суттєву роль економічні можливості, соціальний статус і походження, ставши, однак, вторинними в порівнянні з емоційним компонентом [545]. Провідні дослідники в сфері сім'ї [наприклад, 759] підтверджують зміну економічних основ сім'ї на емоційні. У зв'язку зі зменшенням соціального тиску, американська сім'я стає партнерською і передбачає добровільне об'єднання взаємодіючих особистостей з метою задоволення власних бажань і потреб.

Проте на початку ХХ ст. процес еволюції сім'ї тривав. Європа пережила цілу низку потрясінь: розпад імперій, революції, громадянські війни тощо; але найважчим випробуванням виявилася Перша світова війна, яка завдала удару по всіх сферах, змінивши розстановку сил і в сім'ї.

Мобілізація чоловіків на військову службу примусила жінок піти працювати на промислові і транспортні підприємства. В умовах військового часу це не привело до росту доходів, проте змінило статуси чоловіка та жінки і в суспільстві, і в сім'ї [180, с. 208]. Патріархальна влада чоловіка, яка похитнулася у ХІХ ст., захиталася ще сильніше. Річ в тому, що жінки за роки війни отримали досвід виживання і взаємної солідарності. Жінки навчилися поєднувати догляд за домом та дітьми із роботою на виробництві. В умовах величезного перевантаження вони чекали чоловіка з війни як гарантію звільнення від страждань. Проте повернення чоловіків зумовило нові проблеми: чоловіки вступили з жінками в конкурентну боротьбу і за робочі місця, і за становище в сім'ї. Багато чоловіків були неспроможними працювати: дехто відвик від роботи, а хтось став калікою і додатковим тягарем для сім'ї, потребуючи догляду.

Окрім того, змінилося становище дітей в сім'ї. Психоаналітик Пауль Федерн у 1919 році говорив про «суспільство сиріт», яке залишила по собі Перша світова війна [180, с. 209–210]. У повоєнний період батьківський авторитет виявився під загрозою. Е. Фромм називає три причини цього явища. Крах монархії і держави, які довгий час були символами авторитету і влади, перевернув уявлення про особисті символи авторитету, тобто про батьків. Інша причина полягала в тому, що старше покоління в нових умовах, виявившись набагато менш пристосованим, ніж більш «гнучка» молодь, розгубилося. В результаті орієнтири молоді відчутно захиталися, вона не змогла сприймати серйозно ні повчання старших, ні їх самих. Ситуація ускладнювалася тим, що загальний економічний занепад відібрав у батьків традиційну роль гарантів майбутнього їхніх дітей [586, с. 127]. За таких умов Р. Зідер висловлює припущення, що конфлікт поколінь був використаний фашизмом і націонал-соціалізмом. Діти та молодь із нижчих та середніх прошарків розглядали вступ до дитячих і молодіжних фашистських та націонал-соціалістичних організацій як підняття власного соціального статусу [180].

Поряд з цим, у 20-ті роки в Європі поширюється соціал-демократичний рух, ідеологи якого висувують ідеї «нормальної» сім'ї як етичного союзу [203, с. 322–323], в основі якого лежить шлюб, заснований на «індивідуальній любові» та дитячо-батьківські стосунки, в яких діти розглядаються не як спадкоємці і продовжувачі касти, а як особистості [203, с. 322], на противагу теоріям Ф. Енгельса та А. Бебеля. Зміцненню нуклеарної сім'ї сприяла політика європейських держав, спрямована на вирішення житлового питання: так, наприклад, у 1924–1925 роках тільки у Відні збудували 60 тисяч так званих «громадських квартир» [180]. Проте в цей час уже почав «підіймати голову» феміністичний рух, який захитав нуклеарну сім'ю.

Варто також відзначити роль демографічного чинника у посиленні уваги до сім'ї в повоєнний період. З 1900 по 1938 роки демографи відзначають різке зменшення народжуваності [20]: наприклад, у Німеччині – на 46,3 %, в Польщі – на 38,9 %, в Австрії – аж на 56,1 % [557]. Висока дитяча смертність,

масова загибель на полях бою та розповсюдження венеричних хвороб змусили керівництво європейських держав створити програми допомоги сім'ям з метою відновлення втраченого людського ресурсу.

Як бачимо, соціально-політичні перетворення початку ХХ ст. привели до потреби створення інституцій, які би вирішували окремі проблеми сім'ї. Проте навіть за таких умов у першій половині цього століття проблеми сім'ї були в центрі уваги, переважно, антропологів, істориків, соціологів, соціальних працівників, представників духовництва, юристів, лікарів і в контексті їхньої діяльності звертається увага на роль сім'ї в житті людини. Водночас, створюються заклади, в межах діяльності яких проблеми психології сім'ї зацікавили фахівців з психічного здоров'я.

Після Першої світової війни в більшості міст Західної і Центральної Європи була створена мережа установ соціального забезпечення, яка поставила багато сімей під систематичний нагляд. Взагалі, соціальні служби виростили з благодійних рухів, що існували у Великобританії і США наприкінці ХІХ ст., а практика ХХ ст. привела до формування особливо актуальної необхідності в них. Їх працівники займалися як задоволенням базових потреб: їжа, одяг, житло тощо, так робили спроби полегшити емоційний дистрес в сім'ях клієнтів і компенсувати негативні соціальні впливи. Відвідуючи клієнтів в їхніх будинках, соціальні працівники вивчали їхні потреби і пропонували допомогу у вирішенні проблем, пов'язаних із труднощами у вихованні дітей і неблагополучними шлюбами [354, с. 53]. Увага зверталася, переважно, на дітей і молодь: коли сім'я не могла впоратися із вихованням дітей, їх відправляли в дитячі будинки. Створювалися також спеціальні дитячі консультації, в яких матері могли отримати поради щодо догляду за дітьми [180, с. 219–221].

Соціальні працівники, активно працюючи із сім'ями, одними із перших помітили прямий зв'язок здатності до виживання і розвитку сім'ї із рівнем емоційної пов'язаності між її членами [354]. Мері Річмонд (1861–1928) у своїй класичній праці «Соціальна діагностика» (1917) на основі практичної роботи з сім'ями в поєднанні з аналізом психологічних теорій біхевіоризму і

психоаналізу та медичних концепцій, обґрунтувала необхідність роботи із цілою сім'єю і застерігала проти вилучення її членів з їх природного середовища [852].

На початку ХХ ст. відбувається становлення психоаналізу та біхевіоризму. Попри те, що сім'я як об'єкт дослідження часто мало цікавила і психоаналітиків, і біхевіористів, однак їхні напрацювання відкрили шлях до розуміння обумовленості подружніх і дитячо-батьківських стосунків процесами, які протікають у прихованих глибинних прошарках психічної активності особистості та, вивчивши сім'ю як сукупність осіб, які здійснюють певні взаємозалежні вчинки стосовно один одного, дослідили подружню поведінку та поведінку батьків і дітей.

В цей самий час під впливом ідей З. Фрейда, який вперше висловлює припущення, що психологічні розлади в зрілому віці – це результат невирішених проблем в дитинстві; та внаслідок практичних потреб, породжених війною, його послідовник А. Адлер також активно зайнявся роботою з дітьми. У 1919 році він відкрив у Відні першу дитячу реабілітаційну клініку [325], в якій, окрім лікаря, працював соціальний працівник і психолог.

Суспільний запит щодо створення такої клініки виник у зв'язку з появою потреби у профілактиці правопорушень серед дітей та підлітків. Робота з дітьми показала, окрім іншого, зв'язок тих проблем, які виникають у дітей, із ситуацією в сім'ї і, як наслідок, проводилася робота не тільки з дитиною, а і з членами її сім'ї. Робота клінік виявилася достатньо ефективно і у 1927 році у Відні нараховувалося вже 22 таких заклади, де працювали учні А. Адлера [677]. Згодом за їх зразком з'явилися клініки в Голландії, Німеччині, США. Проте з приходом до влади фашистів у 1930-х роках клініки закрили, й А. Адлер емігрував до Сполучених Штатів Америки. В США умови для вивчення і лікування психологічних проблем дитинства у першій половині ХХ ст. були більш сприятливими, ніж у Європі, тому тут значно швидше відкрилися заклади, працівники яких в процесі роботи з дітьми зробили висновки про вирішальний вплив комплексу соціальних і сімейних чинників на

появу проблем у дітей. У 1909 році психіатр Вільям Хейлі заснував у Чикаго Юнацький психопатичний інститут (сьогодні відомий як Інститут дослідження юнацтва) – предтечу виховних клінік. У 1917 р. В. Хейлі переїхав до Бостона і відкрив там Виховний центр судді Бейкера, призначений для діагностики та лікування делінквентних дітей. У 1920-х роках на хвилі поширення руху по роботі з дітьми з'являється один з найбільш успішних послідовників А. Адлера – Рудольф Дрейкурс, який проводить свої дослідження за сприяння Республіканського фонду. У 1924 році також була створена Американська ортопсихіатрична асоціація, члени якої поводили активну роботу, спрямовану на попередження емоційних розладів у дітей [354, с. 49].

Загалом, у дитячих виховних клініках були забезпечені умови для дослідження і лікування психологічних проблем дитинства та комплексу соціальних і сімейних впливів, що сприяли появі даних проблем. Лікування велося командами, які склалися з психіатрів, психологів і соціологів, котрі, окрім іншого, зосереджували свою увагу на вивченні сімейного оточення своїх пацієнтів. Поступово фахівці по роботі з дітьми дійшли висновку, що реальними є не ті очевидні проблеми, які приводять дитину в клініку (симптоми), а швидше напруження в сім'ї, що стало джерелом симптомів [354, с. 49].

На початку ХХ ст. сім'єю зацікавилися також вчені, які вивчали етіологію шизофренії. З 1925 року особливо інтенсивно такі дослідження проводяться на медичному факультеті Мерілендського університету Гаррі Стек Салліваном [515]. У своїй роботі з хворими на шизофренію він зосереджувався на міжособистісних стосунках. Починаючи з 1927 року він підкреслював важливість «лікарняної сім'ї» – лікарів, медичних сестер і санітарів, які можуть стати позитивною заміною для пацієнта реальної родини. Він таким чином організував роботу відділення для хворих на шизофренію, щоб створити атмосферу доброзичливого ставлення персоналу до хворих. Це стало складовою терапевтичного процесу з метою підвищення у пацієнтів почуття власної цінності [354, с. 55].

Отже, сімейні психологи і психіатри, спостерігаючи за сімейною взаємодією хворих на шизофренію, стали очевидцями патернів, які призвели до розвитку хвороби. Після Другої світової війни дослідження сімейного контексту хворих на шизофренію тривало і привело до створення цілої низки концепцій, які лягли в основу системної теорії психології сім'ї.

У 1930-х роках значну увагу сім'ї приділив американський психіатр і психотерапевт Натан Аккерман. З 1938 року він працював на посаді головного психіатра психолого-педагогічної консультації при дитячій лікарні Меннінгера (Menninger Child Guidance Clinic). Спочатку, працюючи з дітьми, дотримувався традиційної моделі роботи, тобто працював як психіатр з дитиною і як соціальний працівник – з батьками. У результаті проведених досліджень він першим підняв питання про необхідність розуміння сім'ї в її цілісності і доводив, що при хворобі у когось з її членів потрібно працювати із цілою сім'єю. Так, у 1937 році була надрукована його стаття «Сім'я як соціальний і емоційний осередок» [685], в якій вказувалася роль сім'ї як емоційного середовища, що обумовлює ранній розвиток дитини. У 1940-х роках Н. Аккерман почав працювати з цілою родиною і згодом дійшов висновку про необхідність психіатричної роботи саме з сім'єю як центральним об'єктом [63, с. 23]. Н. Аккерман був визнаний піонером у своїй галузі і саме йому приписують розробку концепції сімейної психології [864].

Слід також звернути увагу на той факт, що відкриття в сфері акушерства та гінекології привели до збільшення кількості різного роду консультантів з питань подружніх і сексуальних стосунків. Паралельно серед студентства починають набувати популярності курси, присвячені шлюбним стосункам. Більше того, навіть може йтись про зародження сімейної психотерапії та сімейного консультування як основи психології сім'ї. Навіть, існує думка про те, що зародження практичної психології сім'ї слід пов'язати з ім'енем З. Фрейда, який у 1936 році виголосив доповідь на тему «Сімейні неврози і невротична сім'я» на психоаналітичному конгресі в Ніоні [824]. Однак, погодимося з думкою тих дослідників, які вважають, що практична

психологія сім'ї «виросла» з групової психотерапії як альтернатива психоаналізу.

За ініціативи біолога Пола Попіноу, який був приголомшений рівнем розлучень у американських сім'ях, у 1930 році в Лос-Анджелесі створено Американський інститут сімейних відносин (American Institute of Family Relations). П. Попіноу стверджував: «... щоб поліпшити людство, ми повинні почати з сім'ї. А оскільки сім'я часто страждає від проблем, які ставлять під загрозу його (людства) стабільність, ми повинні ставитися серйозно до цих проблем. Іншими словами, ми повинні створити консультативний центр, де шлюбні проблеми можуть бути вивчені, класифіковані і, якщо це буде можливо, буде надана допомога». П. Попіноу також зрозумів важливість дитячо-батьківських стосунків, тому значну увагу під час консультування приділяв заохоченню батьків брати активну участь в житті своїх дітей. У 1925 році дослідник публікує працю «Сучасний шлюб, посібник для чоловіків», а п'ятнадцять років по тому переглядає книгу, щоб включати рекомендації для жінок на основі його особистого і професійного досвіду [847].

Щоправда, для П. Попіноу шлюбне консультування було зворотним боком практики стерилізації, яка примусово проводилася психічно хворим і розумово відсталим у державних психіатричних лікарнях Каліфорнії з 1909 року. П. Попіноу пропагував таку практику і вважав, що лишень у шлюбі можливе нормальне відтворення населення. Причому у шлюб мають вступати виключно «нормальні» особи. П. Попіноу у 1930 році відкрив клініку з метою «використати всі ресурси науки для заохочення успішного сімейного життя». Професор Гарварду Дж. Лепоре пише, що послуги клініки включали, з-поміж іншого, дошлюбні консультації для виявлення тих, хто «не придатний, щоб вступити в шлюб». З цією метою П. Попіноу використовував розроблений ним тест особистості, який налічував 182 питання і визначав придатність до шлюбу [809].

Згодом відкриваються і інші консультативні центри. Варто звернути увагу на те, що в період, який розглядається, політика планування сім'ї була

досить непослідовною не тільки в країнах Європи, а й в США. Так, наприклад, у 1920–1930-х роках в Пенсильванії заборонялося призначати засоби для контрацепції [925]. З огляду на це, виникали проблеми з регулюванням народжуваності. Засновницею руху за узаконення контролю за народжуваністю стала Маргарет Сенджер, яка створила в Нью-Йорку Дослідницьке бюро Маргарет Сенджер (MSRB – The Margaret Sanger Research Bureau), що займалося проблемами контролю народжуваності. У 1925 році М. Сенджер призначила медичним директором клініки Ханну Стоун, яка стала визнаним фахівцем з проблем контрацепції. Проте у 1929 році була заарештована разом зі своїм медичним персоналом за поширення інформації про контрацепцію [763]. Згодом, в Нью-Йорку у 1931 році Ханна Стоун разом зі своїм чоловіком Абрахамом відкрили клініку, в якій вперше почали надавати медичні консультації подружжю. Враховуючи досвід приватної практики, Абрахам і Ханна Стоун визнали необхідність статевого виховання, проводили консультації з приводу контролю народжуваності та лікування безпліддя. Завдяки проведенню медичної і психологічної роботи в MSRB, пара активно сприяла покращенню репродуктивного здоров'я жінок у цей період. Результатом багаторічної роботи подружжя стало видання книги «Путівник подружнього життя» («A Marriage Manual: The Famous Guide to Sex and Marriage») (1935) [869].

За ініціативи Емілі Хатсхорн Мад у Філадельфії у 1933 р. створюється «Центр шлюбного консультування» (Marriage Council of Philadelphia). Е. Мад, працюючи із жінками, яких турбувала проблема контролю народжуваності, провела значні дослідження в цій сфері і стала одним із засновників Центру здоров'я матері. З початку 1930-х років займалася створенням програми планування сім'ї і в її контексті звернула увагу на необхідність діяльності психологічної служби. У 1942 р. Е. Мад взяла участь у заснуванні Американської асоціації консультантів з питань шлюбу, яка у тому ж році розробила професійні стандарти у своїй галузі. Через деякий час були

підготовані і стандарти для навчальних центрів та навчальних програм у сфері шлюбної консультації [925].

Перша професійна організація, діяльність якої зосереджується виключно на дослідженні проблем сім'ї – Національна рада з питань сімейних стосунків (NCFR) утворюється у 1938 році. Її засновниками стали Пол Сейер – професор права Університету штату Айова, Ернест Берджесс – професор соціології в Університеті Чикаго, і рабин Сідні Е. Гольдштейн – голова Центральної конференції американських рабинів у Нью-Йорку. Вона об'єднала фахівців із соціології, психології, антропології, демографії, терапії та консультування, розвитку людського потенціалу, соціальної роботи, теології, медицини тощо. Учасники NCFR займаються дослідженням сім'ї, видають наукові журнали та проводять регулярні конференції [828]. 17 вересня 1938 року у Нью-Йорку була проведена перша міждисциплінарна конференція, присвячена сімейним стосункам, в якій взяли участь 20 осіб [827].

Отже, процеси еволюції сім'ї від розширеної до нуклеарної, які розпочалися у XIX ст., в першій половині XX ст. під впливом історичного контексту продовжилися. Потрясіння перших десятиліть XX ст. в Європі: розпад імперій, революції, громадянські війни, економічна криза, Перша світова війна також змінили сім'ю. Жінки зайняли конкуруючі позиції стосовно чоловіків, авторитет батьківської влади похитнувся. Водночас, зросла кількість категорій дітей, які потребували соціального захисту. Допомогу сім'ям надавали соціальні служби, працівники яких одними з перших звернули увагу на зв'язок сімейних проблем із особливостями тих стосунків, які панують в родині. Подібний висновок зробили і фахівці дитячих клінік, які діяли у Відні у 1920-х роках, з огляду на це до роботи з дітьми вони почали долучати членів їхніх сімей.

Проте в 1930-х роках центр роботи із сім'єю переміщується з Європи до США: у зв'язку з фашистською загрозою багато дослідників були змушені емігрувати. Саме у США відкриваються перші клініки та консультативні центри, працівники яких надають шлюбним партнерам консультації з приводу

контрацепції, статевого виховання тощо. Саме в цих закладах вперше звертається увага на необхідність діяльності психологічної служби у справах сім'ї. Варто відзначити також роль психіатрів, які, працюючи з хворими на шизофренію, звернули увагу на їхній сімейний контекст. Але особливе значення для становлення психології сім'ї як галузі наукових знань має діяльність Натана Аккермана, з чийм ім'ям пов'язують розробку концепції сімейної психології. Він дослідив роль сім'ї як емоційного середовища, що обумовлює ранній розвиток дитини. Першою професійною організацією, діяльність якої зосереджувалася виключно на дослідженні проблем сім'ї, стала Національна рада з питань сімейних стосунків, утворена 1938 році. Вона об'єднала в своїх рядах фахівців, які займалися дослідженням різних аспектів функціонування сім'ї.

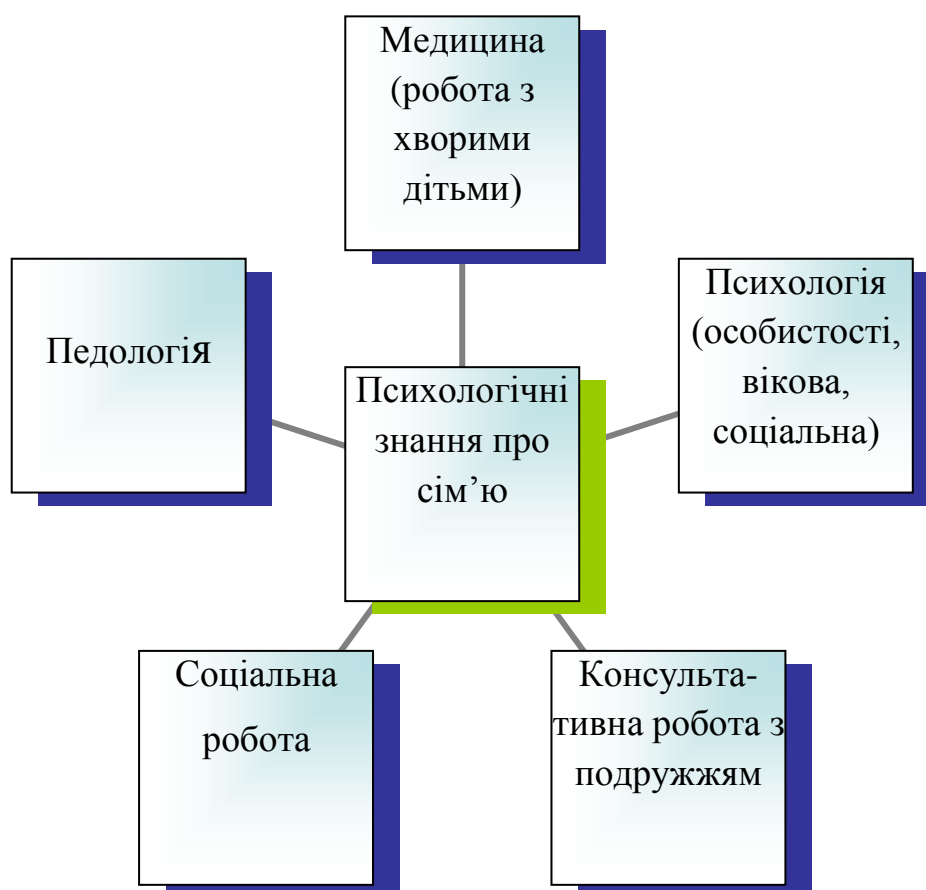

Рис. 1. Основні напрями, в межах яких досліджуються окремі аспекти психологічної сфери сім'ї у першій половині XX ст.

Таким чином, у першій половині ХХ століття окремі аспекти психологічної сфери сім'ї розроблялися в процесі роботи з дітьми: педологічної та медичної; консультативної роботи з подружжям; соціальної та психологічної роботи.

2.3. Розвиток психологічних знань про сім'ю та інституціонування психології сім'ї в другій половині ХХ століття

2.3.1. Початок систематичних психологічних досліджень сім'ї в Центральній і Західній Європі та США у повоєнний період

Радикальні зміни, що їх пережив інститут сім'ї після Другої світової війни, породили проблеми, в процесі вирішення яких сформувався каркас теорій, які лягли в основу психології сім'ї.

У першу чергу, як пише Р. Зідер, продовжилися породжені Першою світовою війною описані вище процеси зміщення подружніх ролей: жінки ставали все активнішими і переймали ведучу роль в сім'ї. Довге очікування чоловіка з фронту породжувало надію на те, що він позбавить від важкої промислової праці і турбот, пов'язаних із забезпеченням життя. Повернення чоловіків, інколи через роки після закінчення війни, разом із радістю та полегшенням приносило розчарування. Очікування часто не виправдовувалися: жінки ледь впізнавали своїх схудлих, часто хворих, покалічених, не здатних до роботи чоловіків. Особливо ті, хто повернувся із багаторічного полону, стали для жінок новим тягарем, а не допомогою і самі потребували тривалого догляду. В містах жінки економили на власному харчуванні, щоб забезпечити чоловікам і дітям краще харчування. Багато жінок перебувало в стані фізичної та психологічної перевтоми. Догляд та психологічна підтримка тих, хто повернувся з фронту, майже виключно лягла на плечі їхніх сімей. Про масштаби завдань, які стали перед сім'єю, можна говорити лише приблизно, беручи до уваги кількість інвалідів війни. Влітку 1949 року лише в Західному Берліні нараховувалося 43 тисяч інвалідів війни. В Західній Німеччині в

листопаді 1950 року інвалідами Першої та Другої світової війни було зареєстровано понад два мільйони осіб [180, с. 237].

До фізичних недуг тих, хто повернувся з війни, додалися психологічні проблеми. Апатія, депресії, неврози, нездатність після кількох років виконання військових наказів самостійно приймати рішення були результатом багаторічної солдатської муштри та полону. З іншого боку, багато чоловіків повернулося не до тих дружин, яких вони очікували побачити: жінки змінилися, стали більш жорсткими, енергійними та самостійними. Але, водночас, вони помітно постаріли від перенавантажень військових років.

Роки розлуки та відчуженість, яка виникла, могли заважати подружжю навіть розмовляти один з одним. Хоча спогади жінок про бомбосховища, місця евакуації та життя в тилу, так само як і життя чоловіків, були дуже важкими, але багато про що спілкуватися стало або надзвичайно складно, або неможливо. Перебування у в'язницях, концтаборах чи в полоні зовсім не обговорювалося [180]. Власне, в Радянському Союзі говорити про це було заборонено. Після звільнення із фашистського полону більшість репатріантів, які повернулися на батьківщину, підлягали перевірці, за результатами якої лише близько половини повернулися у свої родини, а решту або заарештовували, або мобілізували до Червоної армії [85, с. 10]. Це примушувало жити в постійному страху, безперервному нервовому напруженні, контролювати кожне слово, що аж ніяк не йшло на користь сімейним стосункам.

До цього всього додавалися проблеми чоловіків, які повернулися до дружин, котрі часто не знаючи, чи живий чоловік або наречений, вступали у нові зв'язки; жінок, які піддавалися фізичному насильству і не розуміли, чи говорити про це чоловікові; чоловіків, яких лякало повернення до дружин та дітей – все це, лише коротко окреслене, дестабілізувало шлюби та сімейні стосунки. Як результат, одним із помітних наслідків Другої світової війни для сім'ї було збільшення розлучень. Так, статистичні дані по Західній Німеччині свідчать про подвоєння кількості розлучень із 1939 по 1948 роки. В першу

чергу руйнувалися шлюби військового часу, укладені в 1942–1945 роки [180, с. 237]. В СРСР на 1000 зареєстрованих шлюбів було зафіксовано в 1946 році 7,9 розлучень, в 1947 – 17,5, в 1948 – 25,8, в 1949 – 34,2, в 1950 – 40,7, в 1955 році – 68,3 [392].

Ще одним наслідком війни стало зростання конфліктності у стосунках між дітьми і батьками, які повернулися із фронту. Багато дітей не впізнавали батьків при їхньому поверненні. Молодші їх ніколи не бачили, або бачили лише на фото. Старші сини в роки війни брали на себе відповідальність за молодших братів і сестер, часто замінюючи їм батька, а з поверненням батька неминуче починалася боротьба синів за збереження цього статусу. Багато батьків не могли його прийняти: вони часто страждали від почуття неповноцінності і тим більше боролися за своє панівне становище в сім'ї. Як наслідок, старші діти болюче переживали батьківську несправедливість і повернення до статусу дітей, якими вони давно перестали бути. Досвід військової служби, полону, таборів і в'язниць призводив до того, що батьки часто вдавалися до застосування силових методів виховання і це також збільшувало прірву між ними і дітьми. Багато дітей ще сильніше прив'язувалися до матерів або втікали до вуличних компаній однолітків. На вулицях, серед сміття та руїн, вони годинами переховувалися від батьківського контролю. Подекуди, вони могли створювати свої банди, які займалися крадіжками [180, с. 239]. Ще однією проблемою повоєнного періоду стало зростання кількості сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Врегулювати її за допомогою розміщення таких дітей в спеціалізованих закладах було складно і досить дорого, тому набуло розповсюдження патронатне виховання, яке передбачало передачу дітей до сім'ї патронатного вихователя при можливості збереження зв'язку з кровною сім'єю.

Отже, у повоєнні роки впав авторитет батька, традиційна мораль не сприймалася молоддю, і в Німеччині цей процес був, ймовірно, помітнішим, ніж де-небудь ще.

Варто відзначити ще одну тенденцію, яка помітно вплинула на життя сім'ї – збільшення тривалості життя. Так, дані демографії свідчать, що в Австрії середня тривалість життя чоловіка і жінки становила у 1905 р., відповідно, 39 і 41 рік; у 1935 р. – 51 і 59 років; у 1955 р. – вже 52 і 57 років. У Франції, відповідно, у 1935 р. – 46 і 49 років, у 1935 р. – 56 і 62 р., у 1955 р. – 65 і 71 р. У США, відповідно, у 1935 р. – 48 і 51 рік, у 1955 р. – 61 – 65 років, у 1955 р. – 67 і 73 роки. [147, с. 132]. Тривалість життя в Російській імперії у 1896 – 1897 роках становила: чоловіків – 31.4 роки, жінок – 33.4 роки. У Радянському Союзі у 1958 – 1959 роках вона зросла, відповідно, до 64.4 і 71.7 років [147, с. 130]. Тобто, більше ніж вдвічі. За таких умов люди стали жити з одними і тими ж шлюбними партнерами довше, ніж будь-коли раніше, а це породило потребу побудови довготривалих сімейних стосунків.

Однак, повертаючись до наслідків Другої світової війни, зауважимо, що у напівзруйнованих бомбардуваннями німецьких містах умови життя багатьох сімей нагадували напіввідкриті сімейні структури, які існували до Першої світової війни. Брали родичів, здавали ліжка, декілька дітей спали на одному ліжку, яких не вистачало. Діти часто багато працювали і не ходили до школи, оскільки бракувало взуття. Та й самі школи були зруйновані. Зруйнованими були також будинки, водопроводи, газопроводи. Це все в перші повоєнні роки, у поєднанні з переїздами, втечами, пізнім поверненням чоловіків з полону, щоденними турботами та гострими проблемами з житлом, як правило, не залишали місця для інтимного життя [180, 1997].

Одночасно, у Радянському Союзі сімейне життя протікає під наглядом сусідів, а комунальна спільнота стає моделлю розширеної сім'ї, в якій жінки виконують традиційні ролі. Як зазначають О. Здравомислова та Г. Тьомкіна: «в умовах комунального побуту сексуальність перестає бути практикою задоволення» [177, с. 312]. Сексуальність в радянській політичній системі спрямовувалася на суто репродуктивні функції, на вибір кращих партнерів і відтворення здорових дітей як обов'язок перед суспільством і державою. Поклавши на жінок роль репродуктивної сили і трудового ресурсу, радянська

влада фактично здійснила деєротизацію жінок, перетворивши їх на більш вигідний для себе прошарок. Радянські жінки не тільки були витриваліші за чоловіків, а й могли відтворювати нових членів суспільства, яких держава виховувала за своїми ідеологічними штампами. Радянські чоловіки стали розглядатися, з одного боку, як додатковий трудовий ресурс, яким можна було доповнювати жіночу працю, а з іншого – як «захисник батьківщини», яким не шкода було пожертвувати задля задоволення політичних амбіцій правлячої верхівки. Водночас, праця жінок на виробництві і самостійне ведення домашнього господарства під час відсутності чоловіків поставили під питання природність їх другорядного становища у країнах Західної та Центральної Європи. Однак, частина потенціалу емансипації була знову втрачена, тому що жінки намагалися повернути своїх в значній мірі дезорієнтованих чоловіків до мирного життя, сім'ї та родинних зв'язків, що також вдавалося не завжди.

У 1950-ті роки суспільство повернулося, після багаторазових вимушених імпровізацій спільного життя розбомблених, евакуйованих, переселених сімей та окремих осіб до впорядкованого життя в малій сім'ї. Більшість соціологічних досліджень сім'ї, проведених у Західній та Центральній Європі у 1950-х роках, свідчать про послаблення панівної позиції чоловіків у сім'ї всіх суспільних прошарків. Герхард Баумерт, наприклад, стверджував, що хоча в західнонімецькому суспільстві, як і раніше, домінував чоловік, але вже можна було спостерігати сім'ї, засновані на рівності партнерів, і сім'ї, із більш-менш вираженим домінуванням жінки. В довготерміновій перспективі тенденції розвитку в цьому напрямку посилювалися впливом воєнних і повоєнних років. Авторитарно-патріархальна сім'я змінилася помірно-патріархальною. Цій тенденції сприяло збільшення працюючих жінок [180, с. 240–242].

Цікавими є дослідження проблем сім'ї вченими в СРСР і Росії. Так, російський дослідник С. Гавров (2009) протиставляє радянську сім'ю німецькій. Він виходить з того, що в повоєнній Німеччині поступово підвищується рівень життя, а з ним і рівень масового соціального егоїзму, що

призводить до зникнення великої патріархальної сім'ї, а це, на його думку, є ознакою «занепаду нації, зніженого гедонізму, за яким слідуватиме лише повільний відхід у небуття...» [98]. Німецькій сім'ї він протиставляє радянську, але при цьому не подає жодних фактів, цифр, які б описували існування радянської сім'ї у повоєнний період, а із опису 1930-х роках переходить відразу до 1953 року [98]. Хоча, про неї є достатньо інформації в інших джерелах.

Ю. Поляков, В. Жиромська, Н. Араловець наводять дані, за якими простежується короткочасне зростання шлюбності після закінчення війни в СРСР. Вивчення статистики дозволило встановити, що найбільшу кількість шлюбів було зареєстровано в 1946 році – 12,3 (на тисячу осіб наявного населення). Дослідники пов'язують це зі вступом у шлюб осіб, які не встигли створити сім'ї до війни, відклавши весілля до її закінчення. Проте уже в наступні два роки кількість укладених шлюбів зменшується. У 1947 році на тисячу осіб в РРФСР загалом зареєстровано 10,4 шлюбів, а в 1948 році – 10,6 [392, с. 232–264]

Водночас, в СРСР тоталітарна держава намагається встановити тотальний контроль над усіма сферами, в тому числі і над сімейним життям своїх громадян. Цьому сприяла ціла низка законодавчих актів, прийнятих наприкінці Другої світової війни та в повоєнні роки. Попри те, що 8 липня 1944 року було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям, посилення охорони материнства та дитинства», про встановлення почесного звання «Мати-героїня» і заснування ордена «Материнська слава» та медалі «Медаль материнства». Визнання юридичної сили виключно за зареєстрованими в органах РАЦСу шлюбами стало одним із істотних нововведень цього Указу. Указом також заборонялося встановлення батьківства щодо дітей, народжених поза шлюбом. Все це відбувалося на фоні запевнень про те, що права позашлюбних дітей не порушуються, оскільки соціалістична держава відтепер бере на себе турботу про них. Однак на

практиці радянська система, фактично, позбавляла батька будь-якої можливості узаконити стосунки з власними дітьми, дітей – права офіційно бути визнаними дітьми свого батька. Крім того, встановлена для одиноких матерів мізерна державна допомога не могли замінити аліментів [117].

Час для подібного заходу було вибрано найбільш невдалий. Війна призвела до масової міграції населення, розлучених сімей та виникнення численних позашлюбних зв'язків. Права дітей порушувалися і тим, що у свідоцтві про народження дитини в графі «батько» ставився прочерк, що відразу вказувало на позашлюбне походження дитини, і, хоча формально права позашлюбних дітей та дітей, народжених у шлюбі, визнавалися рівними, на практиці це нерідко призводило до дискримінації [257].

Аналізуючи стан радянської сім'ї в цей період, деякі дослідники, зокрема, В. Дружинін, вважають, що вона зазнала краху. Занепад сім'ї як соціального інституту вони пов'язують із позбавленням чоловіка соціальних і економічних можливостей забезпечувати сім'ю і нести за неї відповідальність, а також виховувати власних дітей. Тоталітарна держава, формально, замінила батька [160, с. 42] і призвела до формування патерналістського типу взаємин між сім'єю і державою. Більше того, аналіз джерел дозволяє стверджувати, що в тоталітарній державі патерналістський тип взаємин між державою та сім'єю став незабаром базовим. В. Сусак визначає *патерналізм* як «особливий тип соціальних відносин, що базується на ієрархічній моделі сім'ї, тобто існуванні агента певної чільної фігури або структури (в нашому випадку – держави), який втручається в життя реципієнтів (в нашому випадку – сім'ї) за їхньою згодою або всупереч їй у формі прийняття управлінських рішень від їхнього імені та для їхнього блага з обмеженням свободи останніх з наголосом на їхніх зобов'язаннях на ґрунті положення, що агент володіє достатнім досвідом й знаннями, щоб приймати мудріші рішення, аніж ті, ким він опікується» [524, с. 16–44]. Погодимось з В. Сусаком, який вважає, що в українському суспільстві патерналізм зберігає відчутну соціальну впливовість й дотепер, будучи пережитком традиційних колективістських цінностей радянської

політичної системи. В контексті посткомуністичних трансформацій заміна їхнього лідирування на перевагу самоорганізації й самозабезпечення в мисленнєво-діяльнісних актах людей є суперечливим й довготривалим процесом [524]. «Установка на патерналізм є предиспозицією особи чи групи осіб покладатися на зовнішні чинники у вирішенні питань забезпечення належного рівня та безпеки життя, а також морально-психологічного комфорту. При цьому відбувається усвідомлене обмеження прав і свобод, які делегуються агентів патерналізму, на ґрунті визнання, що той, загалом, володіє достатнім досвідом й знаннями, щоб приймати мудріші управлінські рішення, ніж реципієнти його опіки» [524]. Відповідно до визначення М. Колоколовою орієнтування на патерналізм як соціальної установки індивіда або соціальної групи, українцям властиво покладання відповідальності за сімейний добробут на суб'єктів влади або політичні чи соціальні інститути. Все це ускладнюється небажанням самотійно приймати рішення та нести за них відповідальність. Поширеним явищем є очікування громадян економічного забезпечення від держави, прагнення опіки й покровительства від влади, очікуванні «сильної руки» тощо [235, с. 8]. Таким чином, сім'я була поставлена у залежність від держави.

У зв'язку з цим в сімейному житті радянської людини відбуваються процеси, названі А. Петровським «сімейною стриптизацією» – оголення інтимного світу взаємин в сім'ї. Оскільки сім'я розглядалася як осередок суспільства, а радянське суспільство ідентифікувалися з державою, то в менталітеті радянської людини вважалося незаперечним природним правом держави та її партійного керівництва керувати і сім'єю як будь-якою державною структурою. Втручання офіційних інстанцій в інтимну сферу життя громадян стало нормою. Ймовірно, тільки в соціалістичному суспільстві в разі зради чоловіка дружина вважала для себе можливим звернутися в офіційні органи з проханням, а то і вимогою повернути чоловіка в лоно сім'ї. При цьому вважалося цілком допустимим використання стінного друку, заводського радіо, розборів на партійних зборах тощо [382, с. 199–200]. Водночас,

розірвання шлюбу суттєво ускладнювалося: це можна було зробити лише у разі визнання судом такої необхідності, навіть якщо обоє наполягали на розлученні.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 лютого 1947 року були заборонені шлюби громадян СРСР з іноземцями [257], а укладені раніше шлюби визнавалися недійсними. Покарання за порушення указу – строк за сумнозвісною 58-й статтею. Вважаємо доцільним процитувати дану статтю Кримінального кодексу РРФСР від 1926 року: «58-1«а»: «Зрада Батьківщині, тобто дії, вчинені громадянами СРСР на шкоду військовій могутності СРСР, його державній незалежності або недоторканності, як-то: шпигунство, видача військової або державної таємниці, перехід на бік ворога, втеча або переліт за кордон, караються вищою мірою кримінального покарання – розстрілом з конфіскацією всього майна, а при пом'якшуючих обставинах – позбавленням волі на строк десять років з конфіскацією всього майна» [549]. Під цю статтю підпадав не тільки сам факт укладення шлюбу, а й співжиття або романтичні стосунки з іноземцем. Бажання взяти шлюб із іноземцем, змінити громадянство, відмовитися від радянського громадянства – все це розглядалося як зрада Батьківщині.

У 1944 році в Радянському Союзі ввели роздільне навчання хлопчиків і дівчаток, яке скасували тільки після смерті Сталіна у 1954 році. Як пише І. Кон, цей крок ще більше посилив статеву диференціацію. Серед хлопчиків (чоловіків) різко зріс відсоток гомосексуалізму, а серед дівчаток (жінок) – лесбійства. «Статева культура, гармонія жіночого і чоловічого природного начала досягли свого дна» [243]. Висловлені аргументації дозволяють стверджувати, що за таких умов сім'я потребувала кваліфікованої фахової допомоги, а це, логічно, мало б сприяти розвитку психології взагалі та сімейної зокрема.

Друга світова війна змінила вигляд і долю психології і в Європі, і в США. Багато видатних психологів – серед них З. Фройд, А. Адлер, К. Хорні, Е. Еріксон – в 30-х роках втікли від нацистської загрози і майже всі влаштувалися в Америці. Їх вимушена еміграція знаменує заключну стадію

переміщення центру психології з Європи до Сполучених Штатів Америки. Участь США у Другій світовій війні призвела до того, що під опікою Управління у справах ветеранів (Veterans Administration – VA) опинилося понад 40 тисяч ветеранів. Вони потребували медичної та психологічної допомоги. Гостро постала також проблема професійної перепідготовки ще понад трьох мільйонів людей для повернення до нормального мирного життя. Фізично непрацездатними через отримані на війні травми стали понад триста тисяч учасників бойових дій – вони теж потребували індивідуальних консультацій. За таких умов попит на фахівців з проблем психічного здоров'я різко зріс, значно перевищивши пропозиції. Управління у справах ветеранів здійснило цілий комплекс заходів для вирішення цієї проблеми: в університетах було розроблено та профінансовано програми підвищення кваліфікації для дипломованих психологів; аспірантам, які бажали працювати у клініках і шпиталях для ветеранів оплачувалося навчання. Війна стала тією контекстною силою, яка сприяла розвитку психології, передусім прикладної. Як наслідок – пришвидшився розвиток прикладних розробок, тоді як орієнтована на дослідження академічна гілка почала суттєво відставати [653].

На фоні загального піднесення психологічних досліджень активно проводиться дослідження проблем сім'ї та починається становлення сімейної психотерапії, в межах якої було зроблено чимало відкриттів, які лягли в основу психології сім'ї. Міністерство оборони США залучило соціолога Р. Хілла до допомоги сім'ям адаптувати солдат до повоєнного життя. Ґрунтуючись на моделі сімейного процесу Е. Берджесса, який розглядав сім'ю як групу взаємодіючих особистостей, Р. Хілл розробив концепцію сімейного стресу (ABC) [888, р. 43–44]. Представники функціоналізму Т. Парсонс і Р. Бейлс розробили концепцію диференціації сімейних ролей, суть якої зводиться до того, що в сім'ї подружжя має виконувати різні ролі і пропонували, відповідно до цієї концепції, вибудовувати подружню поведінку [841]. Ці ідеї були якраз на часі, адже Друга світова війна розмила межі соціальних ролей чоловіка і жінки і в повоєнний період це призвело до труднощів у сімейній взаємодії.

Водночас, процвітають дослідження в психології і психіатрії. Серед тих, хто виїхав в Америку, втікаючи від нацистів, був Курт Левін (1890–1947) – німецький, а потім американський психолог, чиї ідеї мали суттєвий вплив на американську соціальну психологію, в контексті якої довгий час розвивалася психологія сім'ї. Він один із перших почав вивчати дітей в природних умовах, на відміну від біхевіористів, які працювали з дітьми в лабораторіях. Пізніше, під впливом фізики, К. Левін створив відповідну модель соціального розвитку, гіпотезу зворотного зв'язку між людиною і середовищем (людина потребує відчуття групової ідентифікації, щоб зберігати відчуття внутрішнього добробуту). Результати його досліджень теорії поля застосовувалися при роботі із сім'ями, які постраждали внаслідок Другої світової війни [888, р. 43–44].

У 1940–1950 роки дослідники зосередили свою увагу на психопатологіях батьків. Так, Девід Леві (1943) був одним із перших, хто встановив зв'язок між патогенними рисами батьків і психіатричними розладами їхніх дітей, назвавши головною причиною дитячих психологічних проблем материнську гіперопіку. З'являються роботи, увага в яких була сфокусована на «патологічній» матері і «неадекватному» батькові, вводяться поняття «шизофреногенна мати» (Ф. Фромм-Райхманн) [751] і «шизофреногенний батько», «гіперопікаюча матір», «симбіотичні стосунки» тощо [333, с. 22].

З одного боку, починає усвідомлюватися важливість сім'ї при роботі з клієнтом, а з іншого, під впливом традицій психоаналізу, спроби застосувати соціальний підхід до порушень в сімейному житті все ще відкидалися. Зазвичай, поки психіатри працювали з дитиною, за матір'ю спостерігав соціальний працівник з метою зниження емоційного тиску і зміни установок щодо виховання дітей. Тобто, сім'я не розглядалася як система, а швидше як додаток до клієнта.

Прикладом переходу від індивідуального підходу до системного сімейного стали роботи в США спочатку Н. Аккермана, а згодом – шести

науково-дослідних центрів, про напруження яких мова йтиме нижче. У Великобританії варто згадати роботи Джона Боулбі в Тевікстонській клініці. Застосування до дітей психоаналізу давало досить повільний прогрес і він вирішив попрацювати в одній сесії з батьками і дитиною разом. Щоправда, визнавши сімейні зустрічі досить корисними, психоаналітик так і залишився прихильником індивідуальної психоаналітичної терапії [354, с. 51–52].

На хвилі загального піднесення психологічних досліджень створюються перші інституції, які координують діяльність у сфері психологічної роботи із сім'єю. Першим таким утворенням стала Американська асоціація шлюбних та сімейних консультантів (American Association of Marriage and Family Counselors, ААМФС), заснована у 1942 році Лестером Дерборном і Ернестом Грейвсом і розташована у Вашингтоні. Ця професійна організація встановлювала стандарти для сімейних консультантів. У 1970 році вона була розширена, включивши в себе сімейних психотерапевтів, і стала головним мандатним органом в цій сфері. Згодом, у 1978 році її перейменували на Американську асоціацію подружньої і сімейної психотерапії (American Association for Marriage and Family Therapy) (ААМФТ (англ.), ААПСП (укр.)). Завдяки вимогам, що висуваються до членства в Асоціації, встановилися стандарти для сімейних психотерапевтів, які використовуються різними штатами і регулюють професійну діяльність. Станом на сьогодні ААПСП координує роботу сімейних терапевтів на всій території Сполучених Штатів, Канади та за кордоном. ААПСП також лобіює в федеральному уряді і в урядах штатів інтереси сімейних психотерапевтів, наприклад, державне ліцензування [354]. ААПСП розроблений етичний кодекс, яким регламентується відповідальність перед клієнтами, конфіденційність, професійна компетентність і чесність, зобов'язання перед студентами, службовцями, спостерігачами і об'єктами дослідження, фінансові питання і реклама [354]. Крім безлічі семінарів, конференцій, онлайн-курсів, які фінансувалися приватними особами або проведених місцевими відділеннями ААПСП, організація проводить чотири головні національні зустрічі.

Найбільшою з них є щорічна конференція ААПСП, яка проводиться в жовтні. На ній обговорюються понад дві сотні різних тем з проблем сімейної психології та психотерапії. Варто згадати також Мережевий симпозіум з сімейної психотерапії, що проводиться журналом «Мережа сімейної терапії» (Family Therapy Networker) в березні у Вашингтоні. Щороку симпозіум присвячений окремій темі і на пленарних засіданнях, зазвичай, присутні знаменитості у сфері сімейної психотерапії. Третьою є щорічна зустріч ААПСП, яка суттєво відрізняється від інших конференцій: в ній беруть участь виключно члени Асоціації. Це одне з місць, де лідери галузі можуть зібратися разом у відносно неформальній обстановці, щоб обговорити нові ідеї. Зустріч організована навколо груп за інтересами у вигляді коротких презентацій, призначених для встановлення діалогу і дебатів. Четверта конференція – не присвячена виключно сімейній психології і психотерапії. Це конференція Американської ортопсихіатричної асоціації, на якій, зазвичай, представлено багато презентацій, присвячених не стільки сімейній психології і психотерапії, скільки питанням функціонування систем [354], що, власне, дозволяє розширити контекст психології сім'ї.

Наукові розробки найбільш активно публікуються на шпальтах журналів, які інформують громадськість про сферу подружньої та сімейної терапії. Крім того, ААПСП пропонує широкий спектр професійних і практичних продуктів у галузі розвитку, в тому числі аудіозаписи і книги [678]. Кількість членів ААПСП постійно зростає, відображаючи зростання сфери сімейної психології та її прикладної гілки – сімейної психотерапії. Так, станом на початок 1990-х років вона нараховувала близько 23 тисяч подружніх і сімейних психотерапевтів. Кошти, отримані від членства в ААПСП, перетворили організацію в могутнього гравця в галузі душевного здоров'я і сприяли визнанню суспільством і урядом сімейної психотерапії як окремої сфери [354].

Два десятиліття ХХ століття (1950–1960 роки) виявилися найбільш плідними для становлення психології сім'ї. Закладена в 1940-х роках основа, в

поєднанні зі сприятливими умовами для проведення психологічної, психіатричної та психотерапевтичної роботи в США в пізніший період, привели до того, що в 1950–1960-х роках майже одночасно шість науково-дослідних центрів з психіатрії в різних частинах держави почали досліджувати сімейні стосунки [40]. Теми виникли спонтанно, роботи ніяк не координувалися. Тому схожість отриманих результатів стала цілковитою несподіванкою для учасників цих центрів, які зібралися на Всеамериканській конференції ортопсихіатрів у Чикаго в березні 1957 року. Першу секцію з проблем сім'ї на форумі загальнонаціонального масштабу організував Дж. Шпігель, який був головою Комітету сім'ї в складі групи сприяння прогресу психіатрії. На цій достатньо невеликій конференції були виголошені доповіді Дж. Шпігеля, Д. Менделла, Т. Лідса і М. Боуена. Секретарем зібрання став Н. Аккерман, був присутній також і Д. Джексон. М. Боуен вважає, що саме тоді на конференції загальнонаціонального масштабу вперше прозвучав термін «сімейна психотерапія» і, з огляду на це, березень 1957 року можна вважати офіційною датою народження сімейної психотерапії як одного із рівнів інституціювання психології сім'ї: рівня практичного впровадження наукових знань з метою надання фахової допомоги сім'ї. А, отже, початком внутрішнього інституціювання психології сім'ї як галузі наукових знань. З цього часу дослідження з психології сім'ї набули більш згуртованих та координуваних форм [866, р. 21–36].

У травні того ж року в Чикаго відбулася зустріч американських психіатрів, на якій також була організована секція з проблем сім'ї. Упродовж двох місяців, які минули з часу проведення попередньої зустрічі, інтерес до психологічної роботи з сім'єю стрімко зростав. На багатьох загальнонаціональних конференціях, що проходили в 1958 році, були заявлені секції, присвячені роботі з сім'єю, і в них взяли участь десятки нових психотерапевтів, які бажали поділитися своїми дослідженнями сім'ї за минулий рік. Це стало початком налагодження тісних комунікативних зв'язків між фахівцями, які, працюючи із сім'єю, розвивали емпіричні методи і

методики, засновані, переважно, на психоаналітичній теорії індивідуальної і групової терапії [60, с. 169–171].

Повертаючись до внеску у становлення психології сім'ї тих науково-дослідних центрів, працівники яких займалися дослідженнями проблем сімейних стосунків в 1950–1960-х роках, зауважимо, що у п'яти з них основна увага була зосереджена на вивченні сімейних факторів у розвитку шизофренії [866, р. 21–36]. В першому центрі, розташованому у м. Поло-Альто, група під керівництвом Г. Бейтсона та Д. Джексона вивчала комунікацію в сім'ях хворих на шизофренію. В Атланті, штат Джорджія, з хворими на шизофренію та їхніми сім'ями працювали К. Вітакер і Т. Малоун. Спочатку в Канзасі, а з 1954 р. – у Вашингтоні, в Національному інституті охорони здоров'я вів роботу М. Боуен. В Філадельфійському центрі виховання дітей та Темплському університеті (Філадельфія) вперше почали дослідження сімей хворих шизофренією А. Шефлен, І. Бошормени-Надь, а згодом і С. Мінухін. П'ятий науково-дослідний центр – в Балтиморі, а згодом в Єльському університеті групу з проблем шизофренії очолював Т. Лідс. І, нарешті, в Нью-Йорку був заснований Інститут сім'ї імені Н. Аккермана дитячим психіатром Н. Аккерманом [39].

Першим центром стало місто Поло-Альто. Тут восени 1952 року Грегорі Бейтсон (1904–1980), отримавши грант від Фонду Рокфеллера, приступив до вивчення природи комунікацій з точки зору рівнів у шпиталі при Управлінні у справах ветеранів. Будучи вченим в класичному розумінні, сферу своїх інтересів Г. Бейтсон визначав так: «У широкому сенсі я займався чотирма видами питань: антропологією, психіатрією, біологічною еволюцією і генетикою, а також новою епістемологією, що виникає з теорії систем і екології» [41, с. 22–23]; одночасно, спільно з антропологом М. Мід він займався дослідженнями проблем виховання на острові Балі.

До Г. Бейтсона на початку 1953 року приєдналися Джей Хейлі і Джон Вікленд. Дж. Хейлі спочатку цікавився соціальним і психологічним аналізом уяви; Дж. Вікленд був хіміком-інженером, у якого з'явився інтерес до

культурної антропології. Того ж року до колективу долучився В. Фрай – психіатр, який займався вивченням гумору. Ця команда із достатньо строкатими інтересами під керівництвом Г. Бейтсона у 1954 році отримала дворічний грант для дослідження комунікацій хворих на шизофренію. Трохи пізніше до групи приєднується Дональд Джексон – психіатр, який працював клінічним консультантом і супервізором в психотерапії. Увага групи звертається на розвиток теорії комунікацій, яка могла пояснити походження і природу шизофренічної поведінки, особливо в контексті сім'ї [354, с. 57]. Результатом проведеної роботи стала публікація у 1956 році Г. Бейтсоном і його колегами своєї найзнаменитішої доповіді «До теорії шизофренії», в якій і була оприлюднена концепція «подвійного затиску» [260; 261].

Ще одним кроком до інституціювання психології сім'ї як галузі наукових знань стало відкриття у 1959 році за ініціативи учасників групи з Поло-Альто Інституту досліджень психіки (ІДП) (Mental Research Institute – MRI), основною метою якого було вивчення проблем шизофренії і сімейних стосунків. На той час штат інституту складався з Д. Джексона, секретаря, В. Сатір і Ж. Ріскіна. Саме ІДП вважається місцем народження сімейної психотерапії, яка стала ядром психології сім'ї.

Згодом фундатори Інституту досліджень психіки долучили до своїх напрацювань європейських вчених, заснувавши філії в Бельгії, Франції, Швейцарії та Італії. Так, у 1987 році відкривається Інститут Грегори Бейтсона, який продовжує новаторську роботу школи Поло-Альто і є офіційним представником ІДП у франкомовних країнах Європи, маючи представництва у Льєжі, Парижі і Лозанні [782]. Ще однією європейською філією став Центр Арецо, відкритий в Італії того ж 1987 року П. Вацлавіком і Джорджіо Нардоне [842]. Таким чином, європейські дослідження проблем психології сім'ї мали досить тісний зв'язок з розробками, здійсненими у США, однак хронологічно дещо від них відставали у зв'язку з історичними подіями.

Другим центром, в якому вивчали роль сімейних факторів у розвитку шизофренії, став очолюваний у 1941 році Теодором Лідсом колектив

дослідників спочатку в Балтиморі, а потім – в Єльському університеті (Нью-Хейвен, Коннектикут). Аналізуючи сімейну динаміку хворих на шизофренію, Т. Лідс зацікавився надзвичайно стійкими сімейними ролями і недосконалою моделлю ідентифікації. У своїй найбільш важливій роботі «Внутрішньосімейне середовище шизофреніка: батько» (1957) Т. Лідс та його колеги описали основні патерни патологічного батьківства в сім'ях шизофреніків. Т. Лідс також вивчав порушення подружніх відносин, зосередивши увагу на відсутності рольової взаємності. У сім'ях шизофреніків, які він вивчав, шлюбні партнери були не здатні виконувати свої власні ролі і не схильні були підтримувати їх виконання у партнерів [354, с. 62–64].

К. Вітакер, Т. Малоун та Дж. Уоркентін вивчали хворих на шизофренію та їхні сім'ї в Атланті, штат Джорджія. Ще у 1943 році К. Вітакер, працюючи в Оак-Рідз, штат Теннессі, почав підключати до лікування своїх пацієнтів їхніх шлюбних партнерів і дітей. У 1946 році він очолює факультет психіатрії університету Еморі, де об'єднується з Дж. Уоркентіном і Т. Малоуном. Разом вони продовжують експериментувати, цікавлячись найбільше хворими на шизофренію та їхніми сім'ями. Із цього ж року К. Вітакер, Дж. Уоркентін і Т. Малоун почали двічі на рік проводити зустрічі, на яких обговорювали роботу один одного з сім'ями.

Згодом К. Вітакер запрошує Дж. Розена, А. Шифлена, Г. Бейтсона і Д. Джексона взяти участь в конференції, присвяченій проблемам сім'ї, що проходила в 1953 році в Сі-Айленді, штат Джорджія. Під час зустрічі кожен учасник демонстрував власний підхід до роботи з однією і тією ж сім'єю, в той час, як інші спостерігали. Потім разом аналізували роботу один одного. Ця зустріч сімейних терапевтів спонукала їх продовжити ділитися своєю роботою з колегами за допомогою відеозаписів і живих демонстрацій, що сприяло комунікації в галузі практичної психологічної роботи з сім'єю. У 1955 році К. Вітакер пішов у відставку з Еморі і почав приватну психотерапевтичну практику з Дж. Уоркентіном, Т. Малоуном і Р. Фелдером. Він і його партнери по Психіатричній клініці в Атланті розробили «емпіричну» форму

психотерапії, використовуючи в подружній та сімейній терапії ряд провокаційних технік [354, с. 97].

Четверта група дослідників – це група під керівництвом Мюррея Боуена. М. Боуен, будучи психіатром, активно вивчав шизофренію в Канзасі, а з 1954 року – у Вашингтоні в Національному інституті психічного здоров'я (National Institute of Mental Health). Почавши співпрацювати в НІПЗ (NIMH) з Лайманом Вінном, він розробив проект, згідно передбачалася госпіталізація цілих сімей з метою вивчення розподілу ролей в сім'ї і комунікативних патернів. Із 1956 року М. Боуен продовжив свої дослідження на базі Центру сімейної психотерапії Університету Джорджтауна. Саме тут він розпочав підготовку сімейних психотерапевтів [63, с. 26].

А. Шефлен, І. Бошормені-Надь почали дослідження сімей хворих шизофренією у Філадельфійському центрі виховання дітей та Темпльському університеті (Філадельфія). І. Бошормені-Надь, будучи психоаналітиком, вивчав несвідомі потреби батьків та їхню роль у розумінні дитячо-батьківських стосунків. Згодом зацікавився проблемами лояльності та справедливості в стосунках кількох поколінь родини [63]. І. Бошормені-Надь у 1957 році заснував Східно-Пенсильванський психіатричний інститут (Eastern Pennsylvania Psychiatric institute, EPPI) в Філадельфії. До роботи в Інституті він зумів залучити таких фахівців, як психолог Джеймс Фрамо, психіатр Девід Рубінштейн, а також Джеральдіна Спарк. Згодом І. Бошормені-Надь у співавторстві з Дж. Фрамо видав монографію «Інтенсивна сімейна психотерапія» (1965), у співавторстві з Дж. Спарк – «Невидимі прихильності» (1973). Саме в цьому інституті Рей Бьордвістел (Birdwhistell) з Альбертом Шефленом вивчали мову тіла, а Росс Спик та Каролін Аттнів займалися розвитком психотерапії найближчого оточення. Основна увага в центрах приділялася розробці технік клінічного втручання в сімейні стосунки, тоді як теоретичні дослідження практично не проводилися. Винятком стали роботи психіатра Сальвадора Мінухіна і працівників його центру. Деякий період С. Мінухін, працюючи у Вільтвікській школі для хлопчиків в Нью-Йорку,

паралельно розробляв ідеї щодо роботи з сім'єю і одночасно шукав шляхи вирішення проблеми злочинності неповнолітніх. Новим напрямком його роботи була сімейна терапія, яку він практикував з сім'ями з міських нетрів. Результатом цієї практики став вихід кількох публікацій, після чого його запросили очолити Дитячу виховну клініку (Child Guidance Clinic) в Філадельфії в 1965 році. Спільно з Брауліо Монтальво, Берніс Розман та Джеєм Хейлі, він зумів трансформувати клініку в один з найбільших центрів по роботі із сім'єю. Одним з перших найбільш помітних досягнень С. Мінухіна в Філадельфійській клініці стала розробка програми середньої спеціальної освіти, навчаючись за якою члени місцевого співтовариства темношкірих могли здобути спеціальність сімейних терапевтів. Така необхідність була зумовлена частими ускладненнями через расові та культурні відмінності процесу встановлення психотерапевтичного контакту з афро- і латиноамериканцями [354].

С. Мінухіним та його співробітниками з 1969 року за рахунок отриманого гранту запускається інтенсивна дворічна навчальна програма для сімейних терапевтів, головною особливістю якої було переважання практичної роботи, наявність інтерактивних супервізій і розширене використання відеозаписів. Як наслідок, у 1970-х роках Філадельфійська клініка стала провідним світовим центром сімейної терапії та навчання [354, с. 101]. Згодом, переїхавши у 1981 році до Нью-Йорку, С. Мінухін заснував там Корпорацію з вивчення сім'ї, в межах діяльності якої бажаючі з усього світу навчалися сімейній терапії. Одночасно вчений працював у системі виховання прийомних дітей [354, с. 102].

Шостий науково-дослідний центр – Інститут сім'ї імені Н. Аккермана – був заснований у Нью-Йорку дитячим психіатром Н. Аккерманом. Будучи досвідченим дитячим психоаналітиком, в 1930-х роках він писав про користь спостереження за сім'єю як цілісною одиницею, працюючи з порушеннями у будь-якого з її членів [686, р. 60–62]. У 1937 році він стає головним психіатром Дитячої виховної клініки Меннінгера в м. Топіка (штат Канзас) і саме тут він

переглядає всю концепцію психопатології, почавши сприймати сім'ю як базову одиницю для діагностики та лікування. Н. Аккерман у 1955 році організував першу сесію з проблем сімейної діагностики на зборах Американської ортопсихіатричної асоціації, де відбулося його знайомство з Д. Джексоном, М. Боуеном і Л. Вінном. Два роки по тому при Єврейській службі сім'ї в Нью-Йорку Н. Аккерман відкрив Клініку психічного здоров'я сім'ї і одночасно розпочав передавати свої знання студентам Колумбійського університету. У 1960 році він заснував Інститут сім'ї, який у 1971 році (після його смерті) переіменували в Інститут сім'ї імені Аккермана. Н. Аккерман став однією із ключових постатей, які зробили вагомий внесок у становлення психології сім'ї: він був одним з перших, хто не просто заговорив про сім'ю як цілісне структурне утворення, що впливає на людину і припустив можливим лікування цілих сімей, а й завдяки своїй винахідливості й енергійності почав проводити психологічну роботу із усією сім'єю. Ще наприкінці 1940-х років він зазначив, що терапія членів сім'ї окремо без аналізу конфігурації сім'ї часто марна. Пізніше він рекомендував обстежити цілі сімейні групи і вибудовувати психологічну роботу згідно з цими оцінками як для сімейної групи, так і для окремих членів сім'ї. Нарешті, варто відзначити внесок Н. Аккермана у становлення психології сім'ї як вчителя: його учні продовжили роботу свого наставника із розробки концептуальних основ наукової галузі. Серед найбільш відомих – Сальвадор Мінухін [354].

Другим директором Інституту у 1992 році став Дональд Блох. Під його керівництвом розширено клінічну навчальну програму та ініційовано серію проектів, націлених на створення нових підходів до вирішення особливо важких клінічних проблем. Почалася розробка проектів співпраці сім'ї та школи, роботи із сім'ями хворих на СНІД, хворими на безпліддя, тих, хто постраждав від насильства та інцесту, психологічної роботи із сім'ями алкоголіків та наркозалежних тощо. Окрім реалізації навчальних та науководослідних програм, при Інституті працює клініка, в якій мають змогу отримати консультацію всі види сімей: окрім традиційних нуклеарних, фахівці

працюють із неповними сім'ями, сім'ями гомосексуалістів, трансгендерів, членами сімей усіх расових, етнічних, релігійних та соціально-економічних груп. Регулярно проводяться зустрічі, семінари, конференції національного та міжнародного рівнів [838].

Варто згадати також напрацювання психолога Кларкського університету в Вустері, Массачусетс, Джона Ілдеркіна Белла. Він упродовж декількох років тримався особно і видав свою першу статтю аж у 1961 році, тоді як почав працювати з сім'ями в 1951 році. Більш того, на відміну від інших батьків сімейної психології і терапії, Дж. Белл був не таким плідним: він не заснував клінічного центру зі світовим ім'ям, не розробив навчальної програми і не виховав відомих учнів. Однак він, можливо, одним із перших усвідомив необхідність відкритих обговорень сімейних проблем з метою допомоги сім'ям вирішувати їхні проблеми і почав вибудовувати групову сімейну терапію шляхом стимулювання таких розмов [354].

Загалом, характеризуючи стан наукових досліджень кінця 1950-х років проблем психології та психотерапії сім'ї, М. Боуен неодноразово називав його «здоровим, неструктурованим станом хаосу» [60, с. 164, 171]. В умовах, коли кожен новий терапевт розробляв і практикував власний підхід до роботи із сім'єю, практичні напрацювання йшли попереду теорії психології сім'ї і концептуальна основа наукової галузі, яка уже почала формуватися, розроблялася в межах практики сімейної психотерапії. А основою сімейної психотерапії як терапевтичного методу став психоаналіз, передусім – теорія перенесення. Практичній складовій психології сім'ї, якою є сімейна психотерапія, на той час була властива відсутність теоретичної єдності і ясності. Крім того, загальна кількість шкіл і напрямків у сімейній психотерапії була ще більшою, ніж в індивідуальній. Таким чином, в середині ХХ ст. теорія, яка б об'єднала, узагальнила всі напрацювання, все ще не була синтезована. Сутнісна характеристика основних підходів до роботи із сім'єю та біографічних даних їхніх авторів дозволяє дійти висновку, що більшість тих

психотерапевтів, які працювали із сім'єю в середині ХХ століття, мали психоаналітичну підготовку.

Знайти причини такого пізнього початку інституціонування психології сім'ї можемо в тому, що сімейні стосунки – це надзвичайно інтимна сфера і проблема збереження таємниці взаємин клієнта і психотерапевта тут звучить особливо гостро. Це пояснює той факт, що упродовж декількох років напрацювання з проблем сім'ї залишалося в «тіні», трималися в секреті, щоб не викликати критики з боку колег, які могли вважати такі кроки безвідповідальними, аж до того часу, поки вони не отримали визнання з боку наукового співтовариства [60, с. 167].

Висловлені аргументації дозволяють стверджувати, що не можна виділити одну особу чи один науково-дослідний центр, з яким можна було б пов'язати початок становлення психології сім'ї. Цю заслугу справедливо можна розділити між кількома відомими вченими: Н. Аккерманом, Дж. Беллом, Д. Джексоном, М. Боуеном та К. Вітакером. Особливо активну роль в її становленні також відіграли Дж. Хейлі, В. Сатір, Л. Вінн та С. Мінухін [431, с. 120].

Окрім соціальної підсистеми, для становлення науки важливим є формування її комунікативної підсистеми. Її складання пов'язане, окрім іншого, із заснуванням спеціалізованих періодичних видань, на шпальтах яких би обговорювалися проблеми конкретної науки. Аналіз наукових джерел свідчить, що першими платформами міждисциплінарного спрямування, на яких би обговорювалися різні аспекти, що стосуються сім'ї, в тому числі і психологічні, стали видання Національної ради з питань сімейних стосунків (NCFR). Зокрема, «Сімейні стосунки: міждисциплінарний журнал прикладних досліджень сім'ї», в якому з 1951 року публікуються результати фундаментальних і прикладних розробок проблем сім'ї [741]. З 1964 року видається «Журнал шлюбу і сім'ї» [789], авторами якого стали дослідники в сфері антропології, демографії, економіки, історії, психології та соціології, а також інших суміжних сфер дослідження шлюбно-сімейних стосунків.

Однак першим і найбільш авторитетним науковим часописом з психології та психотерапії сім'ї до сьогодні вважається журнал «Сімейний процес» (Family Process), заснований в 1962 році Н. Аккерманом і Д. Джексоном; довгі роки він виходив під редакцією Дж. Хейлі. На сторінках цього видання перетинаються напрацювання з теорії психології сім'ї та практики сімейної психотерапії як її прикладної гілки [806]. По суті, цей журнал став першим спеціалізованим періодичним виданням, в якому прослідковується формування теорії психології сім'ї та розпочинається становлення рівня фундаментальних досліджень. Від самого початку свого існування журнал перетворився на перше поле побудови концепцій та обміну ідеями, які розкривають універсальні закономірності і принципи сфери психології сім'ї. Оскільки практика повинна мати чітку теоретичну основу, яка забезпечує фундамент наукової галузі, саме на неї опираються практичні напрацювання. Логічно, що із започаткуванням цього видання зростає кількість публікацій, в яких докладно описано результати психотерапевтичної роботи із сім'єю, що стало підґрунтям для створення численних наукових теорій психології сім'ї.

Авторитетним виданням є «Журнал подружньої і сімейної терапії» (The Journal of Marital and Family Therapy), заснований у 1975 році Американською асоціацією подружньої і сімейної терапії [39, с. 59–61]; з 1979 року в США видається «Міжнародний журнал сімейної терапії» (International Journal of Family Therapy), який з 1985 року носить назву «Сучасна сімейна терапія». В цьому часописі акцент робиться на вивчення сімей в рамках більш широких соціально-економічних і етнічних матриць; сімейні стосунки аналізуються крізь призму системи цінностей сім'ї, соціального класу, а також расових, релігійних і етнічних груп. Сім'я, особистість і суспільство розглядаються як взаємодіючі системи [725]. З 1985 року виходить «Журнал психотерапії і сім'ї» («Journal of Psychotherapy & The Family»), перейменований у 1990 році на «Журнал сімейної психотерапії» («Journal of Family Psychotherapy»).

Ще однією ознакою зовнішнього інституціонування науки є введення у навчальні плани різних типів навчальних закладів наукової дисципліни та відкриття спеціалізованих навчальних установ. З огляду на це, становлення психології сім'ї передбачає відкриття освітніх та науково-дослідних закладів. Аналіз процесу появи та роботи таких інституцій свідчить, що перші з них і довгий час єдині були засновані в США. 1976 року в Массачусетсі починає свою роботу Кембриджський інститут сім'ї (Family Institute of Cambridge), у 1977 році у Нью-Йорку – Вестчестерський інститут сім'ї (Family Institute of Westchester), цього ж року у Х'юстоні за ініціативи Х. Андерсон та Г. Гулішан – Х'юстонський Галвестонський інститут (Houston Galveston Institute) та Американська академія сімейної психотерапії (American Family Therapy Academy (AFTA)); у 1978 році в Мілуоці С. Де Шазер та І. К. Берг створюють Центр короткострокової сімейної терапії (ЦКСТ) (Brief Family Therapy Center – BFTC); у 1980 році у Вашингтоні М. Уолтерс відкриває Центр навчання сімейної терапії (Family Therapy Practice of Washington) та в Массачусетсі Д. Кантор відкриває Сімейний інститут Кантора (Kantor Family Institute) [106; 886].

У 1981 році у Нью-Йорку С. Мінухін відкриває Центр сім'ї імені Мінухіна (Minuchin Centre for the Family) – невеликий приватний навчальний заклад, в якому впроваджені спеціальні програми, призначені для навчання екстерном чи дистанційного навчання переважно структурній сімейній терапії [887]. У 1983 році Дж. Ландау-Стентон та М. Д. Стентон впроваджують Навчальну програму сімейної терапії (Family Therapy Training Program) в Рочестерському університеті (University of Rochester); у 1991 році М. Мак-Голдрік засновує Інститут сім'ї в Нью-Джерсі (Family Institute of New Jersey) та Дж. Роланд з Ф. Уолшем – Чиказький центр сімейного здоров'я (ЧЦЗ) (Chicago Center for Family Health); Дж. Хейліз К. Маденас – Інститут сімейної терапії у Вашингтоні (Family Therapy Institute of Washington) [886]. Наведені дані свідчать про активну і плідну роботу в сфері психології сім'ї. Загалом, Дж. Браун та Д. Крістенсен порахували, що станом на 1999 рік Американською

асоціацією подружньої та сімейної терапії створено 78 акредитаційних, 46 магістерських та 12 докторських програм; відкрито 20 акредитованих центрів підвищення кваліфікації для фахівців з вищою освітою. Найбільш плідними стали 1970-ті роки: як виявилось, 60 % таких програм було запущено саме тоді (див. дод. Е) [63].

Окрім відкриття навчальних та науково-дослідних закладів, необхідною умовою інституціонування науки є створення організаційної форми об'єднання вчених: національних і міжнародних асоціацій. Проведене вивчення таких організацій свідчить, що перші об'єднання фахівців, які займаються психологічною роботою із сім'єю, були створені також у Сполучених Штатах Америки. Крім згаданої ААПСТ, у 1977 році група членів редакційної ради журналу «Сімейний процес» заснували Американську асоціацію сімейної психотерапії (American Family Therapy Association – AFTA). Першими її керівниками стали М. Боуен (президент), Дж. Шпігель (віце-президент), Дж. Біренсон (виконавчий віце-президент), Дж. Фрамо (секретар) і Дж. Спарк (скарбник). Порівняно з ААПСТ, це утворення значно менш чисельне: станом на 1999 рік воно нараховувало близько тисячі членів.

Однак, попри це, його учасники від самого початку вели вельми активну діяльність. Так, щорічно проводяться чотири національні конференції з проблем сім'ї. Найбільшою з них є національна конференція асоціації, яка проходить щорічно в жовтні. Її учасниками, зазвичай, стають до чотирьох тисяч сімейних психологів та психотерапевтів. Крім того, навесні у Вашингтоні проходить симпозіум спільноти [63]. У 1984 році при Американській психологічній асоціації утворюється Товариство психології сім'ї та шлюбу [769] – так званий «Відділ 43», який у своїх лавах об'єднав фахівців-практиків, науковців, дослідників і студентів (табл. 2.1).

Аналіз основних тенденцій і закономірностей інституціонування психології сім'ї як галузі наукових знань дозволив дійти висновку, що цей процес найбільш активно відбувався саме в США. Мостом між американською та європейською психологією сім'ї стала спільно проведена у 1987 році

конференція вчених зі США та європейських країн, на якій було засновано Міжнародну асоціацію сімейної терапії (International Family Therapy Association (IFTA) [864]. У 1990 році утворюється Міжнародна асоціація консультантів з питань шлюбу і сім'ї (International Association of Marriage and Family Counselors – IAMFC) [106].

Таблиця 2.1

Організації сімейних психологів і психотерапевтів у США

Рік	Організація
1938	Національна рада з проблем сімейних стосунків
1964	Каліфорнійська асоціація шлюбних і сімейних терапевтів
1977	Американська асоціація сімейної терапії
1984	Товариство подружньої і сімейної психології

Свідченням наростаючого інтересу до психології сім'ї є створення в 1990 році професійної організації сімейних психологів з усього світу – Міжнародної Академії сімейної психології (The International Academy of Family Psychology – IAFP), в заснуванні якої активну участь брали члени міждисциплінарного Європейського товариства сімейних стосунків (European Society on Family Relations) [706, s. 149]. Основною метою Академії проголошується налагодження співпраці та зміцнення міжнародних зв'язків у галузі психології сім'ї з метою поліпшення фундаментальних і прикладних психологічних досліджень та координації освіти в цій галузі. Кожні чотири роки IAFP проводить міжнародну конференцію, в якій беруть участь сотні фахівців з сімейної психології з усього світу [893] (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Міжнародні організації сімейних психологів і психотерапевтів

Рік	Організація
1987	Міжнародна асоціація сімейної терапії
1990	Європейська асоціація сімейної терапії
	Міжнародна академія сімейної психології
	Міжнародна асоціація консультантів з питань шлюбу і сім'ї

Сутнісний аналіз роботи цих асоціацій дозволяє дійти висновку, що їх учасники з самого початку займалися фундаментальними та прикладними дослідженнями в галузі психології сім'ї, розробкою проблем, які мають практичну цінність і на основі їх вирішення будували теорії психології сім'ї.

Що характерно, їх засновники та переважна більшість учасників – це фахівці, які проводили і проводять психотерапевтичну і консультаційну роботу з сім'єю, тому є підстави говорити про вдосконалення організаційних і пізнавальних форм психології сім'ї на рівні впровадження наукових знань в практику. З огляду на це, можемо стверджувати, що психологія сім'ї пройшла всі необхідні ступені внутрішнього інституціонування, в результаті чого було створено теоретичну психологію сім'ї, прикладну психологію сім'ї, сімейну психотерапію та сімейне консультування.

Пройшовши довгий шлях становлення, наприкінці ХХ століття психологія сім'ї визнається самостійною галуззю психології на рівні офіційних організацій: у 1990 році Американська Рада професійної психології першою надала психології сім'ї статусу окремої спеціальності і почала видавати дипломи фахівцям у цій галузі [892, р. XIV]. Слідом за нею, у 2002 році, психологію сім'ї як окрему спеціальність визнає Американська психологічна асоціація [769]. Висловлені аргументації дають змогу стверджувати, що 1990 рік можна вважати датою офіційного оформлення, повного інституціонування психології сім'ї як галузі наукових знань, оскільки, відповідно до описаної у першому розділі моделі інституціонування науки, психологія сім'ї пройшла процеси зовнішнього і внутрішнього інституціонування і була офіційно визнаною галуззю психології.

Враховуючи історичний контекст, ці процеси найбільш активно відбувалися в США, однак варто звернути увагу на те, що психологічні дослідження сім'ї в Європі не припинилися. Попри те, що окремого навчального чи науково-дослідного закладу відразу після війни, з об'єктивних причин, не існувало, однак європейська сім'я також потребувала фахової психологічної допомоги. Провідні позиції у роботі з сім'єю зайняли вчені, які

працювали у Великобританії. Саме тут, у Тевікстонській клініці Генрі Дікс і його співробітники заснували підрозділ сімейної психіатрії. Тут подружнім парам, які звернулися до суду за розлученням, допомагали врегулювати свої стосунки. Згодом до Тевікстонської клініки приєдналося Бюро сімейного консультування Бейлінтса [354]. В цій же клініці працював Дж. Боулбі (1907–1990) – британський психіатр і психоаналітик, фахівець, який у 40-х роках керував відділом дітей і батьків. Розроблена ним теорія прихильності (1951) [58] на основі психоаналізу та етологічного підходу є суттєвим внеском у теоретичне підґрунтя психології сім'ї. Першою і найбільшою науково-дослідною установою, орієнтованою на розробку проблем психології сім'ї, став утворений в 1977 році у Лондоні Інститут сімейної терапії (IFT) [783].

Активна розробка проблем психології сім'ї в більшості європейських країн, зокрема, Італії, Франції, Бельгії, Швейцарії [784], Німеччині, Австрії, розпочалася у 1980-х роках. Про становлення психології сім'ї в німецькомовних країнах, на думку професора університету Цюріха Гаяя Боденмана (Guy Bodenmann), можна говорити лише з 1991 року. Цей процес він пов'язує з друком праці «Психологія сім'ї» («Familienpsychologie») Клауса Шнеевінда [857, s. 148].

Інституціювання психології сім'ї в цих країнах відбулося ще пізніше: створення науково-дослідних інститутів розпочалося з середини 1990-х років. Так, у 1994 році було засновано інститут в Німеччині – Державний інститут сімейних досліджень в Університеті Бамберг (Staatsinstitut für Familienforschung an der Universität Bamberg); Австрії – Австрійський інститут досліджень сім'ї (Österreichisches Institut für Familienforschung) і Швейцарії – Інститут досліджень з питань сім'ї та консультування в Університеті Фрайбург (Institut für Familienforschung und beratung der Universität Fribourg). [706, s. 149]. Першим об'єднанням сімейних психологів та психотерапевтів у Європі стала Європейська асоціація сімейної терапії (ЄАСТ) (European Family Therapy Association – EFTA), заснована в 1990 році з головним офісом у Брюсселі [868]. Вона координує діяльність європейських національних організацій, інститутів і

приватних осіб в сфері сімейної терапії та системної практики; її учасники проводять дослідження в галузі психології сім'ї та навчання сімейній терапії; організовують підвищення кваліфікації фахівців і системних сімейних терапевтів на регіональному, національному та європейському рівнях шляхом організації та сприяння обміну між окремими особами та професійними центрами. Асоціація проводить регулярні зустрічі фахівців, конференції та семінари, конгреси; публікує серії книг тощо [868].

Аналіз становлення психології сім'ї як галузі наукових знань свідчить, що найбільш сприятливі умови для цього склалися у США. Процеси зовнішнього інституціонування розгорнулися ще у 1940-х роках – в час, коли в Європі вирувала Друга світова війна. Саме в США були створені перші асоціації сімейних психологів та психотерапевтів; були проведені конференції; засновані перші освітні та науководослідні установи та започатковані періодичні видання, на шпальтах яких фахівці отримали змогу обмінюватися досвідом.

2.3.2. Вітчизняні розробки проблем психології сім'ї в контексті радянської психологічної науки. Психологія сім'ї в Україні у 1990-ті роки

Оскільки в середині ХХ ст. територія сучасної України перебувала у складі СРСР, логічно, що українська психологічна наука загалом та проблеми психології сім'ї зокрема розроблялися в руслі радянської. Психологія перебувала під ідеологічним пресингом, переживши два так звані «великих переломи»: перший пов'язаний із розгромом психотехніки та педології у 1936 році [382, с. 17–23]; другий – із спробою у 1950 році замінити психологію фізіологією вищої нервової діяльності, а отже, ліквідувати. Ця ідея прозвучала на об'єднаній науковій сесії АН і АМН СРСР, присвяченій вченню І. Павлова («павловська»). Після цієї сесії психологія опинилася на межі існування, справа явно йшла до оголошення її «псевдонаукою», однак, як припускає А. Петровський, можновладців влаштовувала психологія, яка обмежувалася описом психічних процесів і не зазіхала на досягнення глибин і

протиріч психіки людини. Така психологія була цілком безпечною для панівного режиму, тому не потребувала заміни фізіологією. Можливо, це стало вагомою підставою для заміни знищення наукової психології її «реформуванням» саме за допомогою «суцільної павловізації». Деспотичній державі не потрібне було точне знання психології особистості як соціальної якості людини; понад те, масове вивчення психології різних груп: їхніх бажань, побоювань, домагань, уподобань, установок, внутрішнього світу людини у всій його складності і неоднозначності могло стати небезпечним для тоталітарного режиму. Тоталітарному режиму потрібне було абсолютне і безумовне підпорядкування, позбавлене будь-яких сумнівів і будь-якої рефлексії. Для цього передбачалося формування «радянської свідомості» в чітко визначених межах. Людина розглядалася як «умовно рефлекторна машина», керовану сигналами різного рівня складності і партійне керівництво зробило все можливе для того, щоб її життєдіяльність звести до автоматичного слідування розпорядженням «згори» [382, с. 28–31].

Задля справедливості зазначимо, що вчення партії і позиція самого І. Павлова абсолютно не збігалися: І. Павлов, був переконаний, що психологія і фізіологія мають спільну мету, однак йдуть до неї різними шляхами, тому, на думку того ж А. Петровського, не слід розглядати «павловізацію» психології з усіма її драмами і курйозами як запізнений результат певних волевиявлень вченого [382, с. 31–32]. Його особистість була використана сталінським режимом для досягнення власних цілей.

Попри всі намагання, спроба побудувати психологію в СРСР, яка б відповідала ідеології марксизму-ленінізму, не привела до відчутного успіху. Однак із 1930 – до 1960-х років в тіні залишалися соціально-психологічні аспекти вивчення особистості як суб'єкта системи соціальних зв'язків як системної якості людини [380]. Власне, про розвиток психології сім'ї навіть не йшлося. Якщо окремі проблеми сім'ї раніше (до 1930-х років) обговорювалися в контексті, наприклад, вікової, педагогічної, соціальної психології, то в середині ХХ ст. про це не могло бути і мови. Існування

кафедр психології після «павловської» сесії було під загрозою, у всякому разі, в 1951–1952 роках. У наукових журналах психологію цькували, безцеремонно переводили на «єдино правильний павловський шлях» і постійно ставили їй в приклад «вірних Павлівців».

Аналіз стану вітчизняної психології загалом свідчить, що вона розвивалася, переважно, у руслі виконання завдань фізіології та педагогіки. Тому нагальним завданням було створення психологічного центру, який би об'єднав психологічні досягнення у системну науку і де б на основі єдиної загальноновизнаної методології вирішувалися власне психологічні проблеми. Таким науковим центром став Науково-дослідний інститут психології, відкритий у 1945 році. В той час він складався з шести відділів: загальної психології, дитячої психології, педагогічної психології, спеціальної психології, психопатології, історії психології. Попри те, що розвиток української психології з другої половини ХХ ст. відбувався у надзвичайно жорстко окреслених межах, він, однак, характеризується охопленням всебічних проблем психічного життя людини і на високому рівні перебували методичні засоби. Але, водночас, не існувало чіткої методологічної основи для їх підґрунтя. Стара марксистсько-ленінська ідеологія не справлялася із поясненням глибини психологічних феноменів, що часто не вписувалися в її тлумачення, оскільки саме поняття «психічного» не можна було висвітлювати тільки на основі матеріалістичного аналізу буття людини [345]. За таких умов психологічні дослідження шлюбно-сімейних стосунків аж ніяк не були в пріоритеті.

З середини 50-х років, особливо після ХХ з'їзду, становище стало змінюватися: крайнощі антипсихологізму, попри супротив, явно почали долатися [382, с. 33]. Але цілеспрямовано та організовано проблеми психології сім'ї все ще не досліджувалися. Понад те, на першому з'їзді Товариства психологів в 1959 році всього лише кілька доповідей можна віднести до секції «соціальна психологія», а до початку 60-х років сам термін «соціальна психологія» мав одіозний характер, фактично не вживався, а якщо

використовувався, то лише стосовно західної «буржуазної» психології [382, с. 35]. Аж наприкінці 60-х – початку 70-х років радянські вчені, зосереджені в центрі СРСР, друкують перші дослідження з проблем сім'ї та зароджується сімейна психотерапія, в межах якої було розроблено більшість концепцій, що склали теоретичну основу психології сім'ї. У 1969 році В. Мягер опублікувала першу в СРСР статтю з проблем сімейної психотерапії. Біля витоків прикладної гілки психології сім'ї – сімейної психотерапії – в СРСР стояли В. Мягер, О. Захарова, Е. Ейдемілер. Згадані вчені першими в СРСР описали сім'ю як унікальний соціальний організм, що має свої специфічні ознаки; свої механізми функціонування. Були створені концепції, що стосуються різних аспектів функціонування сім'ї: вчення про горизонтальні і вертикальні стресори – концепція «патологізуючого сімейного успадкування» [657]; вивчена структура базисних сімейних ролей; розглянута сім'я як жива відкрита система, яка функціонує в різних умовах; досліджені сімейні підсистеми і кордони; проаналізовані сімейні міфи та вивчені сімейні когнітивні сценарії тощо [649]. В середині 60-х рр. майже одночасно вийшло декілька робіт, в кожній з яких досліджувалися соціально-психологічні проблеми сім'ї. Це роботи Н. Соловйова [504]; Н. Юркевича [669]; А. Харчева [601; 602]; Н. Шиміна [647]. Однак в них чітко прослідковується вплив радянської ідеології, сім'я розглядається як осередок суспільства, який має слугувати системі.

Переходячи до розгляду процесу становлення вітчизняної психології сім'ї, зазначимо, що коли в США її інституціонування розпочалося у 1942 році, то в республіках, які входили до складу СРСР, цей процес започаткувався значно пізніше. Так, російський дослідник О. Лідерс вважає, що становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у СРСР почалося у 70-х роках минулого століття. На основі аналізу методів обстеження сім'ї, які розроблялися або запозичувалися з-за кордону радянськими і російськими психологами із 1950-х років, він виділяє низку етапів становлення психології сім'ї [301, с. 79–84]:

- нульовий етап – як передісторія (до початку – середини 1970-х років)
- педагогічний;
- перший етап – клініко-психологічний (початок – середина 1970-х років до 1980 року);
- другий етап – соціально-психологічний (з 1980 року до початку – середини 1990-х років);
- третій етап – системно-сімейно-психотерапевтичний (початок – середина 1990-х років до 2001–2002 років);
- четвертий етап – власне етап конституювання сімейної психології як окремої галузі психологічного знання – з 2002 – 2003 років.

Оскільки до 1991 року Україна перебувала у складі СРСР, до цього часу вітчизняні психологічні дослідження сім'ї проводилися в руслі загальносоюзних.

Загалом, увесь масив напрацювань з проблем психології сім'ї можна умовно розділити на такі групи:

- Практичні методики діагностики, корекції або психотерапії.
- Теоретичні роботи, спрямовані на узагальнення даних.

У 70-х роках ХХ ст. психології сім'ї ні як сфери практики, ні, тим більше, як фундаментальної галузі наукових знань в СРСР ще не існувало, однак в процесі психотерапевтичної та психіатричної клінічної роботи виникає та розвивається концепція сім'ї як психогенного фактору в генезі неврозів, психотичних і невротичних станів і акцентуацій характеру. Поряд з цим, розробляються ідеї сім'ї як середовища реабілітації психічно хворих. В цей час психіатрами і клінічними психологами перекладаються з інших мов та адаптуються до потреб конкретних сфер, а також самостійно створюються різні тести та діагностичні методики. Зокрема, розробляється опитувальник «Аналіз сімейних взаємин (АСВ)» Е. Ейдемільером та В. Юстіцкісом, який дає змогу виявити особливості порушення процесу виховання в сім'ї за низкою ознак та виявити психологічні причини відхилень у сімейному вихованні, спричинені насамперед особистісними проблемами батьків, що

розв'язуються внаслідок залучення дитини [656; 657]. У 1976 – 1978 роках перекладається на російську мову Н. Гільяшевою та Н. Д. Ігнатьєвою методика Р. Жиля, спрямована на дослідження соціальної пристосованості дитини, сфери її міжособистісних стосунків та її уявлень про сімейні взаємини, що дозволяє виявляти конфліктні зони в системі міжособистісних відносин дитини. У 1972 році Г. С. Васильченко і Ю. А. Решетняк адаптують методику Т. Лірі до дослідження особливостей взаємних оцінок подружніх пар при діагностиці сексуальних розладів і для побудови процесу терапії у пацієнтів з сексуальними розладами [82, с. 161–174].

У цей період починається активність і в інших сферах. Основні досягнення у соціології, теоретичній психології та практичній сім'ї цього часу досить детально описані О. Лідерсом. Серед основних наукових напрацювань він виділяє, наприклад, початок використовуватися деяких зарубіжних психологічних тестів, наприклад, уже згаданого тесту Рене Жиля для психогенетичних досліджень близнюковим методом (І. В. Равіч-Щербо та ін.) та для операціоналізації і фіксації особливостей соціального середовища. Проблемою типів спілкування дитини з матір'ю займаються фахівці лабораторії Лісіна-Руської. Водночас, з другої половини 1960-х років у Радянському Союзі починають функціонувати перші соціологічні інституції і фахівці в галузі соціології виявляють інтерес до тематики сім'ї та шлюбу. «У самій клінічній практиці крім підходу до сім'ї як до психогенного фактора виявляється і інше ставлення, яке імпліцитно міститься, з одного боку, в сімейній психотерапії, що починає знаходити своє місце серед інших видів психотерапевтичної практики в нашій країні якраз в ті роки, а з іншого боку, в понятті т.зв. функціонального діагнозу (Воловик), що виник в рамках концепції психіатричної реабілітології». Функціональний діагноз, будучи не діагнозом хвороби, а діагнозом хворого під час хвороби, об'єднує в собі три складові: дослідження того, що порушено в психіці, що збережено в психіці і є опорою для корекції і терапії, і що збережено в соціальних зв'язках хворого та може використовуватися

при проведенні з ним реабілітаційної роботи. На думку О. Лідерса, саме всередині поняття «функціональний діагноз» і виникає пізніше поняття «сімейний діагноз». До характеристики збереженого в соціальних (насамперед, сімейних) зв'язках хворого додали характеристики порушеного, перенесли локус уваги з етапу реабілітації на етап постановки діагнозу і пошуку причин (генезису) захворювання і, таким чином, якщо спрощено, наблизилися до встановлення сімейного діагнозу [371, с. 10]. Попри появу окремих робіт, період з 1930-х по 1980-ті роки можна назвати «періодом паузи» у розвитку радянської, а в її контексті – української психології як такої. Однак, попри ідеологічну диктатуру, в цей час готується методологічна база для створення як самої практичної психології, так і її галузей.

Важливим у становленні вітчизняної психології сім'ї в контексті загальносоюзної став 1980 рік, коли було створено Консультаційний центр психологічної допомоги сім'ї в Москві. Його фундаторами стали фахівці Науково-дослідного Інституту загальної та педагогічної психології Академії педагогічних наук СРСР та науково-педагогічні працівники факультету психології Московського державного університету імені М. В. Ломоносова. Колектив центру, який працював під керівництвом А. Бодальова і В. Століна, поряд із розробкою теоретичних і методичних питань, займався наданням конкретної психологічної допомоги тим, хто по неї звертався. За перші роки роботи його відвідало понад п'ять тисяч осіб. Співробітникам центру були доступні дослідження, які так чи інакше торкалися проблем психологічної сфери сім'ї, як російських (В. Мягер, А. Захарова, Р. Зачепіцького, Д. Ісаєва, В. Гарбузова, А. Личко, Е. Ейдемільер) так і зарубіжних фахівців, тому співробітники центру вийшли на порівняно новий для радянської психології рівень роботи: вони проводили психологічною корекцією та психотерапією сімейних стосунків [518]. Однак специфіка досвіду Консультативного центру психологічної допомоги сім'ї, фактично першої в країні психологічної установи, яка проводила консультативну та

психотерапевтичну роботу з людьми, котрі відчували труднощі психологічної природи, так чи інакше пов'язані з їхніми сімейними стосунками, визначила постановку ряду нових діагностичних, психотерапевтичних, організаційних і теоретичних проблем [484, с. 8]. У 1981 році, відповідно до наказу Міністерства охорони здоров'я СРСР № 465 «Про створення спеціалізованих лікувальних закладів – консультацій «Шлюб і сім'я» [141, с. 22] практично одночасно в декількох містах тодішнього СРСР відкриваються перші сімейно-психологічні консультації для населення [301]. В їхньому штаті працювали обов'язково, гінеколог, сексопатолог, андролог, психолог, психотерапевт і юрист [141, с. 22]. Ще одним кроком до становлення психології сім'ї став такий вид соціально-психологічної роботи із сім'єю у 1980-х роках, як читання лекцій та надання консультацій подружжю [172, с. 23].

Однак поява таких консультацій не стала заслугою психології, клінічної практики чи соціології, а була наслідком чергової спроби «інтервенції» держави у сімейні стосунки: необхідно було зменшувати кількість розлучень і підвищувати народжуваність в країні. О. Лідерс називає цей період соціально-психологічним, оскільки саме в руслі соціальної психології найбільш активно велися розробка та переклад інструментарію психологічного обстеження сім'ї. Поруч із соціальними психологами і соціологами, які починають розробляти психологію сім'ї як сферу практики, працюють індивідуальні психологи-консультанти, поступово до них приєднуються фахівці в галузі вікової та клінічної психології [301, с. 80–83].

В цей час продовжується запозичення та пристосування напрацювань зарубіжних вчених до радянської практичної психології. Так, 1985 році С. Купріянов адаптує методику «Шкала сімейного оточення» (ШСО). Запропонована Р. Мосс у 1974 році, вона призначена для вивчення психологічного клімату в сім'ях усіх типів. Цього ж року науковці Науково-дослідного психоневрологічного інституту імені В. Бехтерева перекладають

та пристосовують «Шкалу сімейної адаптації й згуртованості» (FACES-3) Д.Олсона, Дж.Портпера, І.Лаві. У 1986 році для виявлення міжгенераційних проблем Р.Гуєриніним, Е.Пендагастом, а згодом – Е.Ейдемільлером [656; 657] вводиться в радянську психотерапевтичну практику методика генограми, розроблена та вперше описана М. Боуеном у 1978 році.

Серед власних напрацювань радянських вчених можна виділити такий психодіагностичний інструмент, як тест-опитувальник батьківського ставлення (ОРО). Розроблений у 1989 році А.Варгою та В.Століним [484], він дозволяє виявити та проаналізувати ставлення батьків до дитини, прослідкувати стереотипи поведінки, проаналізувати почуття батьків, виявити особливості сприйняття і розуміння особистості дитини.

Важливу роль у формуванні комунікативної підсистеми вітчизняної психології сім'ї мало проведення конференцій, на яких почали обговорюватися проблеми психології сім'ї. Спочатку це були міждисциплінарні зібрання. Прикладом може бути проведена у Харкові у травні 1985 року науково-практична конференція «Медико-психологічні аспекти шлюбу і сім'ї». Це було зібрання медичного, більше навіть сексопатологічного спрямування, однак на ній було проголошено низку доповідей з проблем психології сім'ї. На конференції виступили: Ю. Альошина [15], Л. Гозман [107], М. Рубінштейн [460], М. Арютунян та ін. Обговорювалися проблеми задоволеності шлюбом в подружніх парах з різним стажем спільного життя [15, с. 9], роль сім'ї в статевому вихованні школярів старших класів [31], розвиток сім'ї і проблеми психокорекційної роботи [107, с. 10], вплив побутового алкоголізму на дестабілізацію шлюбно-сімейних стосунків [460, с. 13], особливості роботи консультативних пунктів «Шлюб і сім'я» [141, с. 22], психологічні аспекти рольової поведінки в сім'ї тощо. Загалом, аналіз тез та тем доповідей, які прозвучали на конференції, свідчить, що певні напрацювання у сфері психології на той час уже вже були, тому надзвичайно важливим стає налагодження системи наукової комунікації для обміну досвідом.

Шукаючи критерії закінчення соціально-психологічного періоду становлення психології сім'ї, О. Лідерс пропонує пов'язати його із виходом з друку книги, яка заявляє про конституювання нової галузі психології – психології сім'ї, або виникненням деякої абсолютно нової психологічної практики стосовно до сім'ї, чи інституціюванням сімейної психології: наприклад, відкриттям Інституту психології сім'ї, або включення сімейної психології в Держстандарт підготовки психологів тощо [301, с. 80–83].

Однак, в ті роки нічого подібного не сталося, навіть попри те, що дослідження сімейних проблем суттєво активізувалися. Виходять теоретичні праці А. Антонова [21]; О. Дудченко [162], М. Арутюнян [26]; С. Голода [109; 113]; Т. Гурко [125]; Г. Заїкіної [173]; Н. Маляррової [320; 321], написані в рамках панівної ідеологічної доктрини. В них сім'я розглядається з позиції її суспільно-функціонального значення і прослідковується прагнення максимально зберегти і зміцнити цей соціальний інститут, акцент робиться на стабільності сімейної спільності та характеристиках внутрішньосімейної взаємодії, поряд з цим автори доходять висновку про необхідність вивчення соціально-психологічних проблем сім'ї. М. Обозов та А. Обозова займаються теоретичним узагальненням діагностики сімейних труднощів [358; 359], класифікацію сімейних конфліктів розробляє В. Сисенко [526; 527]. Т. Яценко виділяє та описує найбільш характерні подружні ролі. Важливим також є вихід інформаційно-методичних матеріалів до шкільного курсу «Етика і психологія сімейного життя» С. Ковальова «Психологія сімейних відносин» (1987) та «Психологія сучасної сім'ї» (1988) [215; 216], в яких автор у науково-пізнавальній формі розкриває основи сімейної психології. У 1989 році виходить книга А. Бодальова та В. Століна «Сім'я в психологічному консультуванні» [484], а в 1994 – Ю. Альошиної «Сімейне та індивідуальне психологічне консультування». Їх видання є своєрідним підсумком періоду, однак про становлення окремої галузі наукових знань ще рано: мова йде лише про

становлення практичної, консультативної психології сім'ї. Інституціонування психології сім'ї також ще не відбулося.

І все ж О. Лідерс, шукаючи початок третього етапу становлення психології сім'ї в СРСР, пов'язує його із появою довготривалих навчальних програм з системної сімейної терапії в першій половині 1990-х років і називає Системно-сімейно-психотерапевтичним. Річ в тому, що сімейне консультування як таке виявилось незатребуваним. Практична психологія, викристалізувавшись на самому початку 80-х років, уже до кінця цього десятиліття – початку 90-х років – стала ототожнюватися зі шкільною практичною психологією. Шкільний психолог став синонімом практичного психолога. З 1989 року державне керівництво вирішило готувати за прискореною програмою на спеціальних потоках університетів і інститутів шкільних психологів (як їх назвуть згодом – педагогів-психологів). Але сімейне консультування в школі не прижилося, оскільки шкільні психологи традиційно були перевантажені іншими видами роботи.

Однак у 1991 році, після здобуття Україною незалежності, вітчизняна психологія сім'ї стала на власний шлях конституювання. В той час в Росії почала складатися системна сімейна психотерапія, символами цього процесу стала захищена у 1997 році А. Черніковим дисертація і вихід його ж книги [632] та реєстрація у 1998 році Товариства сімейних консультантів і психотерапевтів з його довготривалими навчальними програмами. Все це вивело на якісно новий рівень практичну психологічну роботу з сім'єю [301, с. 180 – 181]. Поряд з теоретичними напрацюваннями продовжують перекладатися та впроваджуватися в практику зарубіжні діагностичні методики. Так, у 1992 році Т. В. Архіреєва адаптує «Методику вимірювання батьківських установок та реакцій», розроблену Е. Шеффером та Р.К. Беллом ще у 1979 році, Г. Нещерет перекладає та впроваджує в практику тест «Батьківсько-дитячі стосунки» згаданих авторів; у 1995 році Л. І. Вассерман, І. А. Горькова та О. О. Роміцина розробляють модифіковану

російськомовну версію методики «Підлітки про батьків» уже згадуваного Е. Шеффера (1965).

В Україні процеси становлення психології сім'ї розгортаються значно повільніше. Попри те, що приймається ціла низка нормативних актів, які визначають напрями державної політики щодо сім'ї (наприклад: у 1995 році була прийнята Національна програма «Планування сім'ї»; Законом України «Про відпустки» (1996) жінкам встановлені оплачувані відпустки за вагітністю і пологами, додаткові перерви для годування дитини, які включаються в робочий час і оплачуються за середнім заробітком, передбачені такі ж відпустки жінкам, що усиновили дітей, передбачені відпустки працівникам, які мають дітей; постановою Верховної Ради України (1999) схвалено Декларацію про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок; розроблені та затверджені Наказом Держкомітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти України, Міністерства праці та соціальної політики України Правила опіки та піклування (1999) тощо) та відкриваються інституції, в межах яких створюються прикладні розробки у сфері сім'ї (наприклад, створюється Державний інститут розвитку сім'ї та молоді (1991), (з 2011 року – Державний інститут сімейної та молодіжної політики) [151], починає роботу Інститут проблем виховання НАПН України (1997) [190]; з ініціативи Українського католицького університету відкривається Інститут родини та подружнього життя (1997) [191], інституціонування вітчизняної психології сім'ї до кінця ХХ ст. не відбувається.

Таким чином, вивчення впливу Другої світової війни на розвиток психологічних знань про сім'ю та дослідження подальшого інституціонування психології сім'ї дозволило зробити низку висновків. З'ясовано, що Друга світова війна дестабілізувала сім'ю та змінила розстановку сил в ній: авторитет батька був поставлений під сумнів, вже можна було спостерігати сім'ї, засновані на рівності партнерів, і сім'ї з більш-менш вираженим

домінуванням жінки. За таких стрімких змін сім'я потребувала кваліфікованої допомоги. Вказати шляхи вирішення цілої низки сімейних проблем була спроможна психологія. Однак нацистська загроза та події Другої світової війни призвели до того, що багато талановитих психологів емігрували до США, що зумовило переміщення центру психологічних досліджень з Європи до США. Одночасно, участь у військових діях американських громадян породила потребу надання їм кваліфікованої психологічної допомоги, що стимулювало розвиток психології. Серед іншого, звертається увага і на сімейну проблематику. Саме з середини ХХ століття створюються сприятливі умови для початку інституціонування психології сім'ї як галузі наукових знань: утворюються перші об'єднання фахівців, що дозволяє констатувати початок оформлення соціальної підсистеми психології сім'ї; проводяться перші конференції, що дає підставу вести мову про зародження комунікативної підсистеми наукової галузі; про початок становлення методологічної підсистеми свідчить запровадження системної методології до аналізу сімейних стосунків і починається формування гносеологічної або емпірико-теоретичної системи галузі. Датою офіційного визнання психології сім'ї як самостійної галузі психології, на наш погляд, можна вважати 1990 рік: саме тоді Американська Рада професійної психології першою надала психології сім'ї статусу окремої спеціальності і почала видавати дипломи фахівцям у цій галузі. Варто акцентувати на тому, що, у зв'язку з історичним контекстом, найбільш сприятливі умови для становлення психології сім'ї склалися в США. В Європі ці процеси почалися значно пізніше. Загалом, в різних країнах вони пов'язані з різним часовим відрізком, але, зрештою, можемо виокремити діапазон з кінця 1970-х до початку 1990-х років.

В другій половині ХХ століття психологічні знання про сім'ю розроблялися та само, як і в попередній період, в руслі медичної, педагогічної роботи соціальної, консультативної роботи. Значний масив знань був сформований в різних галузях психології: соціальній, віковій,

особистості тощо. Однак найбільш суттєвий поштовх до становлення психології сім'ї як галузі наукового дали знання, отримані в процесі роботи з ветеранами та хворими на шизофренію, які сприяли формуванню уявлення про сім'ю як систему. Ці уявлення, в свою чергу, вивели на новий, більш якісний рівень надання практичної допомоги учасникам сімейної взаємодії, що стимулювало становлення психології сім'ї спочатку як сфери практики та відкрило перспективи становлення психології сім'ї як фундаментальної науки.

Рис. 2. Основні напрями, в межах яких досліджуються аспекти психологічної сфери сім'ї у другій половині ХХ ст.

Вітчизняна психологія сім'ї в період, який розглядається, все ще не інституційована в повній мірі. Якщо говорити про внутрішнє інституціонування наукової галузі, то, власне, у ХХІ ст. доступ до напрацювань зарубіжної науки відкритий, тому цей процес не знає кордонів. Тоді як зовнішнє інституціонування, пов'язане, нагадаємо, із формуванням самосвідомості вчених, які досліджують психологію сім'ї; створенням спеціалізованих періодичних видань; введенням даних наукових дисциплін у

навчальні плани різних типів навчальних закладів; відкриттям спеціалізованих навчальних закладів; створенням організаційної форми об'єднання вчених, наприклад, національних асоціацій відбулося лише частково. Таким чином, вітчизняна психологія сім'ї у 1990-ті роки все ще перебувала на етапі становлення.

Порівняльний аналіз психологічних досліджень сімейних стосунків у США, країнах Європи та СРСР дозволяє стверджувати, що історичний контекст ХХ ст. відіграв ключову роль формуванні географії психології сім'ї.

Висновки до розділу

Обґрунтовано залежність процесу становлення психології сім'ї як галузі наукових знань від зовнішніх чинників (екстернальний підхід), так і його обумовленість внутрішньонауковими закономірностями розвитку знання (інтернальний підхід). З позицій соціально-історичного підходу вивчено особливості соціально-економічного та політичного життя, які вплинули на становлення психології сім'ї як галузі наукових знань. Факторами, які стимулювали формування психології сім'ї, виділено промисловий переворот ХІХ століття, Першу і Другу світові війни. Встановлено, що саме ці події докорінно модифікували саму сім'ю, змістивши акценти її розуміння як соціального інституту до уявлень про неї як про малу соціально-психологічну групу; змінили її форму, розміри, склад та розподіл сімейних ролей. Як наслідок, породили потребу психологічної допомоги учасникам сімейної взаємодії, що прискорило формування та розвиток практичної психології і, в її контексті, психології сім'ї. Вони також наочно продемонстрували суспільству користь психології у вирішенні цілої низки проблем, з якими стикається сім'я. Визначено деструктивний вплив Жовтневого перевороту 1917 року та становлення тоталітарного режиму в СРСР і на сімейні стосунки, і на психологічні дослідження сім'ї. Визначено регіональну специфіку психологічних розробок сімейних стосунків та

показано, як під впливом історичного контексту відбулося переміщення центру психологічних досліджень сім'ї із Європи до США, внаслідок чого становлення психології сім'ї як галузі наукових знань відбулося саме у США.

Прослідковано процеси зовнішнього інституціонування психології сім'ї як галузі наукових знань. Показано формування соціальної підсистеми наукової галузі, яке пов'язане із заснуванням низки регіональних і міжнародних організацій. Серед регіональних виділено такі: Американська асоціація подружньої і сімейної терапії (1942), Каліфорнійська асоціація шлюбних і сімейних терапевтів (1964), Американська асоціація сімейної терапії (1977), Товариство психології сім'ї та шлюбу (1984), або Відділ 43 Американської психологічної асоціації, Асоціація сімейної терапії та системної практики (1977) у Великобританії. Серед міжнародних: Міжнародна асоціація сімейної терапії (1987), Європейська асоціація сімейної терапії (1990), Міжнародна академія сімейної психології (1990), Міжнародна асоціація консультантів з питань шлюбу і сім'ї (1990). Показано хронологію та географію утворення освітніх та науково-дослідних установ і організацій, в яких розроблялися проблеми психології сім'ї та її прикладної гілки – сімейної психотерапії, що привели до формування концепцій наукової галузі, які станом на сьогодні становлять її основу.

Встановлено, що початок формування інформаційно-комунікативної підсистеми наукової галузі пов'язаний із проведенням конференцій, симпозіумів, виданням наукових праць та започаткуванням періодичних видань. Із 1938 року регулярно проводилися зустрічі фахівців, які цікавляться різними аспектами функціонування сім'ї. Однак визначальною для становлення психології сім'ї стала Всеамериканська конференція ортопсихіатрів, проведена у Чикаго в березні 1957 року. На ній працювала секція з проблем сім'ї і її вважають офіційною подією, з якою пов'язане народження сімейної психотерапії як одного із рівнів інституціонування психології сім'ї: рівня практичного впровадження наукових знань з метою

надання фахової допомоги сім'ї. А, отже, початком внутрішнього інституціонування психології сім'ї як галузі наукових знань.

Прослідковано появу періодичних видань, які стали платформами обміну актуальними дослідженнями. Встановлено, що першим таким журналом став «Сімейний процес», заснований у 1962 р. Крім того, виокремлено такі наукові часописи: «Журнал подружньої і сімейної психотерапії», «Журнал сімейного консультування», «Американський журнал сімейної терапії», «Журнал психотерапії і сім'ї», «Міжнародний журнал сімейної терапії», «Сучасна сімейна терапія», «Сім'ї, системи і здоров'я», «Журнал психології сім'ї». Всі вони видаються у США.

Здійснено порівняльний аналіз психологічного дослідження сімейних стосунків у США, країнах Європи та СРСР, що дозволило зробити висновок про вирішальну роль історичного контексту ХХ ст. у формуванні географії психології сім'ї. Встановлено, що вітчизняна психологія сім'ї у 90-х роках все ще перебувала на стадії становлення. Прослідковано процес дослідження проблем сім'ї у вітчизняній психологічній науці. Датою офіційного визнання психології сім'ї як галузі наукових знань визначено 1990 рік: саме тоді Американська Рада професійної психології першою надала психології сім'ї статусу окремої спеціальності і почала видавати дипломи фахівцям у цій галузі.

Основні результати цього етапу дослідження було опубліковано в таких працях автора: [402; 404; 421; 424; 430; 431; 849].

РОЗДІЛ 3. МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ЗНАННЯ ЯК РЕСУРСНИЙ КОНТЕКСТ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ СІМ'Ї

3.1. Еволюційний або інституційно-історичний підхід до вивчення сім'ї як теоретична основа психології сім'ї

В основі психології сім'ї лежать напрацювання, створені в межах інших наук. Власне, зв'язок психологічних знань з різними сферами людського життя та діяльності, у тому числі з іншими природничими та суспільними науками переконливо обґрунтований вченими [наприклад, 458, с. 6–27; 168; 653], однак роль міждисциплінарних досліджень у становленні психології сім'ї все ще потребує уточнення.

Нижньою межею нашої роботи є ХІХ ст. – це період, коли виходить перше цілісне наукове дослідження проблем сім'ї – праця швейцарського історика права Й. Бахофена «Материнське право. Дослідження гінекократії старого часу і її релігійної та правової природи» (1961). У цей час найбільший внесок у вивчення сім'ї зробили антропологи та етнографи. Вони, спираючись на емпіричний матеріал, зібраний в ході польових досліджень і спостережень примітивних суспільств та використовуючи порівняно-історичний аналіз, обґрунтували ідеї історичної зміни, еволюції форм шлюбу і сім'ї та визначили порядок їх зміни та причини черговості. При вивченні сім'ї еволюціоністи намагаються знайти щось спільне, що притаманне їй в будь-якому суспільстві і в будь-який історичний час. Сім'я розглядалася як інститут, який, попри трансформацію своїх форм, постійно виконує такі види діяльності, в яких суспільство життєво зацікавлене. За результатами дослідження наукових джерел з'ясовано, що характерною особливістю еволюціонізму є паралельне вивчення еволюції різних народів: сучасних і тих, які жили в минулому, яке повинно дати загальну формулу розвитку суспільного життя. Виходячи з того, що людська природа всюди однакова, що потреби і здібності представників різних рас відрізняються лише в дрібницях і що відмінності ці стають все меншими у міру наближення до первісного стану, розглядають людську

спільність як єдине ціле. Об'єктом їх спостережень є не окремі феномени, викликані дією певного закону суспільного розвитку у якого-небудь окремого народу тієї чи іншої раси, а еволюція форм загального життя всього людства. Факти, взяті з історії одного народу, мають для них значення лише остільки, оскільки вони можуть пролити світло на хід цього розвитку загалом, адже вони повторюються в житті інших народів. Утвердження історичного погляду на шлюб і сім'ю відбувалося: з одного боку, шляхом спостереження та аналізу минулого сім'ї, зокрема шлюбно-сімейних звичаїв так званих примітивних суспільств, з іншого – шляхом дослідження сім'ї в різних соціальних умовах. І. Данилюк звертає увагу на те, що в етнографічній літературі термін «primitive societies» найчастіше перекладається як «первісні суспільства», що певним чином спотворює теоретичні позиції більшості західних авторів. Для них примітивні суспільства – це, насамперед, додержавні та ранньодержавні суспільства, які збереглися до нашого або існували до недавнього часу і характеризуються відносно менш складною соціальною організацією, ніж розвинуті державні системи. Однак, на думку західних авторів, всі ці суспільства пройшли тривалу самостійну історію з часу дописемної епохи і тому не можуть розглядатися як первісні в автентичному сенсі цього слова [134, с. 46].

Отже, ще не відбувалося психологічне вивчення сім'ї та шлюбу, і використовувалися специфічні методи дослідження: спостереження колективних проявів – релігійних звичаїв і обрядів, культурних феноменів тощо; спостереження над словесними повідомленнями про людей і про явища, які вивчаються в галузі поведінки та мислення; спостереження над взаємодією осіб, вихованням дітей, виконанням рольових функцій чоловіками і жінками, дотриманням правил і табу, які стосуються родинних відносин тощо [134, с. 81].

Найбільший внесок у становлення еволюціоністського підходу до вивчення сім'ї зробив швейцарський історик та юрист Йоган Бахофен (1815–1887). Він показав мінливість форм шлюбу і сім'ї, а також висунув ідею

передування матріархату патріархату. До сфери наукових інтересів Й. Бахофена входило, головним чином, вивчення римського права і класичної міфології. Й. Бахофен шукав загальні закономірності розвитку культури і суспільства. В результаті проведених досліджень він розробив концепцію гетеризму і створив теорію розвитку людства за трьома стадіями: телурійною (лат. *telluris* – Земля), місячною та сонячною (солярною). Кожній стадії розвитку людства відповідала певна форма шлюбу. Телурійна стадія – це дошлюбний, додержавний землеробський період, при якому панували жінки. Терміном «гетеризм» він позначив початкову історичну форму відносин між статями з неупорядкованістю статевих стосунків (проміскуїтет). Причинами гетеризму, який виник на ранній стадії проміскуїтету, називає притаманну жінкам релігійність і культ жіночого божества. Місячна стадія – це період, коли виникає матріархальний шлюб при осілій землеробській системі господарювання. В цей період безладний гетеризм, через який пройшли всі народи в напрямку до індивідуального шлюбу та сім'ї, змінився гінекократією, заснованою на материнському праві і високому становищі жінок у суспільстві. Сонячна стадія – це період батьківського права, в який відбувається поділ праці і панує приватна власність [572, с. 290; 38, с. 227, 246, 248, 264].

Аналізуючи літературні твори, Й. Бахофен довів, що до одношлюбності (моногамії) і у азійських народів, і у греків, була розповсюджена ціла низка форм шлюбу і цілком допускалася можливість вступу не тільки чоловіка у статеві стосунки з кількома жінками, але й жінки з кількома чоловіками. Вивчаючи міфи, він виявив, що попри панування в античному світі патріархату, випадки встановлення спорідненості по материнській лінії були достатньо розповсюдженими [38, с. 225–226]. Й. Бахофен показав, що навіть після зникнення полігамії залишилися її пережитки: подекуди існувала необхідність для незаміжніх дівчат за певних умов вступати в інтимні стосунки зі сторонніми чоловіками [38, с. 251]. Тому походження могло спочатку визначатися тільки по жіночій лінії і цей звичай ще зберігався й у період одношлюбності, коли батьківство стало достовірним. Первісно достовірно

можна було встановити лише материнство і таке становище матерів забезпечувало їм, а разом з тим і жінкам взагалі, високе суспільне становище. Ці та інші факти привели Й. Бахофена до висновку про те, що патріархальній сім'ї передувала матріархальна. Праця Й. Бахофена ознаменувала цілу революцію в науці XIX століття: він першим показав і науково обґрунтував мінливість форм сім'ї в різні історичні відрізки часу.

Паралельно із Й. Бахофеном дослідження шлюбно-сімейних стосунків здійснював шотландський юрист і етнограф Джон Фергюсон Мак-Леннан (1827–1881) [822], який вважається одним із засновників еволюційної школи в етнографії. В своїй роботі «Первісний шлюб. Дослідження про походження обряду викрадення у весільних церемоніях», яка вийшла друком у 1865 році, він вивчив історію шлюбу, починаючи від первісних форм викрадення до більш складних, що призвели до утворення сім'ї. Він був переконаний в тому, що всі народи проходять однакові етапи розвитку і висловив ідею про пріоритет визначення спорідненості за матір'ю, а не за батьком. Також він виявив та вивчив стародавні звичаї народів: викрадення наречених, поліандрію, екзогамію, ендогамію. Терміни «екзогамія» і «ендогамія» увів сам Дж. Мак-Леннан. Вони визначають принципи вибору шлюбного партнера: екзогамія передбачає заборону шлюбів усередині певних людських груп, а при ендогамії, навпаки, слід одружуватися всередині певної спільноти людей. Послідовники історичного підходу доводять, що факт існування екзогамії був відкритий ще до виходу праці Дж. Мак-Леннана, однак однією із заслуг Дж. Мак-Леннана є доведення того факту, що це явище було поширене повсюдно.

Дж. Мак-Леннан вивчив також різні форми укладення шлюбу, зокрема викрадення наречених. Він виявив у багатьох диких і деяких цивілізованих народів первісного і нового часу звичай начебто насильного викрадення чоловіком нареченої і дійшов висновку про те, що він є пережитком більш раннього звичаю: в первісні часи чоловіки одного племені викрадали собі дружин з інших племен справді насильно. Для пояснення феномена викрадення вчений виділив дві групи спільнот людей: екзогамні, всередині яких шлюб

заборонений, тому чоловіки і жінки змушені були шукати собі шлюбного партнера поза межами цієї групи; та ендегамні, в яких шлюби були можливі лише між представниками власної групи.

Шукаючи причини виникнення екзогамії та ендегамії, Дж. Мак-Леннан дослідив, що розповсюджений серед дикунів звичай вбивати новонароджених дівчаток, це приводило до надлишку чоловіків та нестачі жінок в окремих племенах. У зв'язку з цим виникла необхідність спільного володіння декількома чоловіками однією дружиною – поліандрії. Звідси, відомо було, хто мати дитини, але не завжди знали, хто її батько, і тому ведення спорідненості велося лише по жіночій лінії, а не по чоловічій. Досить розповсюджене систематичне викрадення жінок чужих племенах було ще одним наслідком нестачі жінок всередині племені. Внаслідок цього Дж. Мак-Леннан дійшов висновку про те, що екзогамія і поліандрія є наслідком однієї і тієї ж причини: чисельної нерівності представників статей. Це призвело до того, що у всіх екзогамних племенах спочатку існувало багатомужжя, а спорідненість по материнській лінії була історично першою системою спорідненості.

Отже, саме цими, більш логічними причинами Дж. Мак-Леннан пояснював існування матріархату, тоді як Й. Бахофен причинами існування матріархату називав культ жіночого божества і притаманну жінкам релігійність. Дж. Мак-Леннан, на відміну від Й. Бахофена, приділив увагу дослідженням роду: він першим трактував рід не як результат розростання сімейної групи і не як сукупність сімей, а як форму соціальної організації, що передує сім'ї.

Щоправда, Дж. Мак-Леннан називав лише три форми шлюбу: багатоженство (полігінію), багатомужжя (поліандрію) і одношлюбність (моногамію). З часом дослідники почали знаходити все більше свідчень існування у нерозвинених народів і інших форм шлюбних відносин, тому зазначена теорія потребувала доопрацювання.

Особливо велике значення для обґрунтування ідей еволюціонізму мали дослідження американського етнолога та антрополога Льюїса Генрі Моргана

(1818–1881). З його першою першим монументальним дослідженням «Системи спорідненості і сімейних зв'язків», виданим у 1870 році, пов'язують закладання фундаменту науки про спорідненість та основ теорії соціальної еволюції. Згодом, вона була доопрацьована та передрукована в книзі «Первісне суспільство, або дослідження ліній людського прогресу від дикості через варварство до цивілізації» (1877), а робота «Будинки та сімейне життя американських тубільців» (1881) завершила дослідження вченого. Багатий конкретно-історичний матеріал, покладений в основу книг, Л. Морган отримав у результаті тривалого вивчення життя індіанців, у тому числі систем спорідненості, поширених у племенах. Він 40 років свого життя присвятив вивченню ірокезів та інших індіанських племен, періодично проживаючи разом з ними. Будучи адвокатом, публічно захищав індіанців у судах, неодноразово відстоював право ірокезів на землю, за що був посвячений в члени індіанського племені сенека.

У книзі «Первісне суспільство» (1877) він виклав теорію єдиного шляху розвитку людства, обґрунтовував універсальність ведення роду по материнській лінії та спростував патріархальну теорію. На основі фактичного матеріалу Л. Морган проаналізував системи спорідненості в різних регіонах світу і з'ясував, що шлюбні відносини пройшли шлях від безладних статевих зв'язків, тобто проміскуїтету до моногамії через груповий шлюб як проміжну стадію. Заслугою Л. Морган є чітке розмежування понять роду і сім'ї. На думку дослідника, вихідним елементом первісного суспільства був рід. Родова організація, виникнувши в періоді дикості і пройшовши через три підперіоди варварства, залишалася актуальною аж до встановлення політичного суспільства, що відбулося не раніше початку періоду цивілізації [342, с. 38]. Рід, за Л. Морганом – це екзогамна група, усередині якої були заборонені шлюбні взаємини [342, с. 45], тому логічно, що складатися із сімей первісний рід не міг. З часом рід трансформувався, проходячи послідовно низку стадій від нижчих форм до вищих. Дослідник довів, що материнський рід, заснований на колективному господарюванні, був першою історичною формою [342, с. 41].

Роди об'єднувалися в племена, оскільки існувати ізольовано на той час було практично не можливо. Варто звернути увагу на те, що рід – це утворення, яке характеризувалося екзогамними стосунками, тоді як племена – ендогамними. Шлюбні стосунки мали екзогамно-ендогамний характер. Поступове розкладання материнського роду і поява батькового стало наслідком розкладання колективної і поширення приватної власності. Шлюбні пари, які легко розпадалися при родовому ладі, замінювалися моногамними. Вони були більш міцними, засновувалися на приватній власності і патріархаті. Відповідно до схеми Л. Моргана, шлюбні стосунки на історичному шляху змінювалися від проміскуїтету до моногамії, проходячи через груповий і парний шлюб. За Л. Морганом, людство у своєму розвитку пройшло три стадії: дикунство, варварство, цивілізацію [342, с. 8–10].

Шлюбно-сімейні стосунки людей почалися з проміскуїтету в період дикунства і еволюціонували до моногамії в період цивілізації. Аналіз систем спорідненості в різних регіонах світу дозволили Л. Моргану поділити їх на два типи: класифікаційну та описову.

Для класифікаційної системи характерним є не опис кровних родичів, а поділ їх на категорії; при цьому один і той же термін спорідненості відноситься до всіх осіб, які належать до однієї категорії («мої рідні брати і сини братів мого батька всі будуть моїми братами»). Описова система передбачає опис кровних родичів або основними термінами спорідненості або їх комбінацією («син брата, брат батька і син брата батька» тощо). Класифікаційній формі спорідненості відповідають малайська та туранська (ганованська) системи спорідненості, описовій – арійська. Для малайської системи спорідненості, за Л. Морганом, характерні кровноспоріднена та пуналуальна сім'я. Кровноспоріднена сім'я – це сім'я, заснована на груповому шлюбі між рідними та колатеральними (які походять від спільних предків, але не від одних батьків) братами і сестрами. Пуналуальна – заснована на груповому шлюбі кількох рідних і колатеральних сестер з чоловіками кожної з них (спільні чоловіки не обов'язково повинні були перебувати в спорідненості один з одним), або на

груповому шлюбі кількох рідних і колатеральних братів з дружинами кожного з них (ці дружини не обов'язково повинні були перебувати в спорідненості одна з одною). Хоча досить часто таке спостерігалось в обох випадках: явище спільного перебування групи чоловіків у шлюбі з групою жінок було достатньо поширене. При туранській системі спорідненості все ще існувала пуналуальна сім'я, поступово їй на зміну прийшли синдіасмічна, заснована на шлюбі окремих пар. Її особливістю було те, що тривалість шлюбу залежала виключно від бажання шлюбних партнерів. Основою патріархальної сім'ї, за Л. Морганом, був шлюб одного чоловіка з кількома жінками. Зазвичай, дружини вели самотницький спосіб життя. Моногамна сім'я, заснована на шлюбі окремих пар, виникла при арійській системі спорідненості [342].

Для психології сім'ї найважливішим в науковому доробку Л. Моргана було встановлення залежності типу шлюбно-сімейних стосунків від історичних умов та доведення різноманіття їх форм. Дослідження Л. Моргана сприяли руйнуванню теорії про патріархальну сім'ю як початковий і основний осередком суспільства, заснований на приватній власності, моногамії і владі батька.

Ідеї Л. Моргана були розвинуті Ф. Енгельсом у праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884). В основі теорій і Л. Моргана, і Ф. Енгельса лежить теза про відповідність трьом головним стадіям розвитку людства трьох основних типів шлюбу. Ф. Енгельс підкреслював, що моногамна сім'я – це не результат емоційної симпатії чи індивідуальної любові, а в основі міжособистісних стосунків подружжя лежить економічне панування чоловіка і справжнє призначення моногамії полягає у народженні дітей, які успадковують його майно. Моногамія з'явилася як інструмент поневолення однієї статі іншою, наслідком її встановлення, за Ф. Енгельсом, була «всесвітньо-історична поразка жіночої статі». Кермо влади в сім'ї захопив чоловік, перетворивши дружину в «рабу його бажань, в просте знаряддя дітонародження» [662, с. 28–29]. Іншу точку зору ми побачимо у М. Ковалевського.

Цікавим для психології сім'ї є спроби прогнозування Ф. Енгельсом перспектив розвитку сім'ї. Він вважав, що, в перспективі, зникнуть економічні основи моногамії, адже моногамія була наслідком концентрації майна у руках чоловіків, які прагнули його передати у спадок рідним дітям. Моногамія самих лише дружин цілком дозволяла це зробити, що на думку автора, потребувало виправлення в майбутньому. Соціальний переворот, за Ф. Енгельсом, дозволить більшу частину ресурсів (майна, засобів виробництва) усупільнити і, як наслідок, турботу про спадкоємця зведе до мінімуму. Хоча, якщо в основі походження моногамії лежать економічні причини, їх зникнення не призведе до зникнення моногамії, а навпаки – вона реалізується вповні. Це відбудеться таким чином: усупільнення засобів виробництва сприятиме зникненню також і найманої праці, що автоматично приведе до зникнення необхідності для деяких жінок віддаватися чоловікам за гроші. Як наслідок, не тільки зникне проституція, а нарешті обов'язковою і для чоловіків стане моногамія. Становище жінки у сім'ї також зміниться: домашнє господарство, яке було до цього приватним, усупільниться. Суспільство також займеться доглядом та вихованням усіх дітей: народжених як у шлюбі, так і поза ним. Це дозволить дівчатам перестати хвилюватися про «наслідки» і «не замислюючись віддатися коханому чоловікові». Проте повну свободу при укладанні шлюбів забезпечить лише знищення капіталістичного виробництва. Тоді не залишиться жодного іншого мотиву для шлюбу, окрім взаємної прихильності, а шлюб, заснований на любові, на думку Ф. Енгельса, за своєю природою і є одношлюбністю [662, с. 36]. Водночас, автор переконаний, що якщо у віддаленому майбутньому моногамна сім'я не зможе задовольняти потреби суспільства, то передбачити, якою буде її наступниця, заздалегідь неможливо.

Проблеми сім'ї, роду, громади досліджував М. Ковалевський. Відкинувши патріархальну теорію, він стояв на позиції первинності матріархату і чимало зробив для доказу і пропаганди цієї теорії.

Дослідник виділяє такі періоди розвитку сім'ї: матріархальна сім'я, патріархальна сім'я, індивідуальна сім'я. При матріархальній сім'ї, попри те,

що саме по матері ведення відбувалося спорідненості, головним захисником і годувальником вважався брат матері, оскільки батько був з іншого роду. Дослідник доводив, що при матріархаті сім'ю очолював брат чи дядько матері, тобто чоловік. М. Ковалевський сумнівався в тому, що в історії людства існували безладні шлюбні стосунки (проміскуїтет і гетеризм) [217, с. 25–30]. З іншого боку, він згадує звичай так званого «тимчасового гетеризму», який зводився до співжиття всіх чоловіків даної групи родичів з дівчиною, яку один з них намітив собі в дружини [217, с. 34].

Розвиток патріархальної сім'ї, на думку М. Ковалевського, розпочався тоді, коли утвердилася приватна власність [217, с. 52] і лише земля залишилася нерозділеною [217, с. 63]. Патріархальна сім'я побудована у вигляді громади, до складу якої входять люди, які перебувають у спорідненні один з одним. Вони, будучи нащадками одного батька, спільно володіють майном і живуть під одним дахом і [217, с. 66]. М. Ковалевський вивчає два види громад: релігійну асоціацію, яка складається з кількох осіб, що мають спільний культ предків, і асоціацію кооперативну, члени якої можуть спільно розпоряджатися своїм майном [217, с. 69].

Аналізуючи стосунки подружжя при патріархаті, М. Ковалевський відкидає думку Ф. Енгельса про повне поневолення дружини при патріархаті, і доводить, що дружина була не рабою свого чоловіка, а його подругою [217, с. 91]. Давні і середньовічні законодавства, досліджені М. Ковалевським, підтверджують, що занепад патріархальної сім'ї відбувався через інстинкт індивідуалізму. Він спонукав дорослих членів сім'ї вимагати права вільно розпоряджатися продуктами своєї праці і прагнути навіть насильницького розділу за життя батька [217, с. 116].

За М. Ковалевським, індивідуальна сім'я – це союз, укладений за добровільною згодою, члени її тісно пов'язані між собою, в ній дотримуються взаємні права та обов'язки, відносини між чоловіком і дружиною тяжіють до рівності і вся сімейна група підпорядкована контролю держави та її судової влади [217, с. 124]. Загальним результатом прогресивного руху сім'ї упродовж

ряду століть стала заміна поняття необмеженої влади і абсолютного права поняттям договору та взаємних обов'язків подружжя. М. Ковалевський доводив, що обмеження влади чоловіка, розширення прав дружини і забезпечення інтересів дітей аж ніяк не призвели до загибелі сім'ї, а тільки підвищили її моральний рівень та сприяли міжособистісній взаємодії. За таких умов у сім'ї встановиться сприятлива морально-психологічна атмосфера, заснована на взаємній повазі, щоденному обміні послуг і моральній підтримці.

Заслуга М. Ковалевського полягає насамперед у тому, що він вперше чітко розмежував дві форми громади: домову (т.зв. «велика сім'я») та сусідську (сільську), в ряді своїх робіт дав детальну і досить різнобічну характеристику тієї й іншої, і довів універсальне поширення цих форм [217, с. 9–10]. М. Ковалевський першим показав, що відомим здавна зразкам великої патріархальної сім'ї або домової громади, таким як югославська «задруга» і російські «печище», «огнище» тощо відповідали абсолютно аналогічні суспільні форми різних народів і, отже, ця форма є універсальною. М. Ковалевський встановив історичне місце домової громади (общини) як форми, специфічно властивої патріархату.

Ідеї первинності матріархату та історичного розвитку сім'ї поділили дослідників на два табори. Низка вчених їх підтримали і продовжили подальшу розробку. Варто згадати роботи Дж. Леббока «Походження цивілізації» (1870), «Шлюб, тотемізм і релігія» (1911); Л. Штернберга «Сім'я і рід у народів північно-східної Азії»; І. Колера «До передісторії шлюбу. Тотемізм. Груповий шлюб. Матріархат» (1897) та ін. Однак з гострою критикою нового вчення про сім'ю виступив Г. Мен. Поява його робіт «Стародавнє право, його зв'язок з історією суспільства і його ставлення до новітніх ідей» (1861) і «Стародавній закон і звичай» (1883) стала початком довгої дискусії між прихильниками обох точок зору. Слідом за Г. Меном ідею первинності та споконвічності патріархату розробляли Е. Тейлор у працях «Рання історія людства» (1865) та «Первісна культура» (1873), К. Старке в роботах «Первісна сім'я і її виникнення і розвиток» (1888), Е. Вестермарк («Історія людського шлюбу»

(1891)), Е. Гроссе («Форми сім'ї та форми господарства» (1896)) та ін. Так, у 1888 році вийшла праця датського дослідника Конрада Старке (1858–1926) «Первісна сім'я». В ній на основі вивчення сучасних відсталих народів він розмежував сім'ю і рід (клан), стверджуючи, що в епоху первісності роль роду була невелика. Вчений доводив, що оскільки сім'я ґрунтується не на родинних основах, а на спільності майна, господарства і бажанні мати дітей, то вона завжди відіграє важливе значення. Основою сім'ї К. Старке називав взаємодопомогу у господарстві, а не потяги, адже їх легко задовольнити і поза сім'єю. З огляду на це шлюбні партнери цікавлять один одного більше робоча сила, а не статеві партнери. К. Старке, так само як і Г. Мен, заперечував первинність матріархату. Дослідник намагався довести, що матріархальна сім'я стала наслідком розкладання патріархальної.

Англійський етнограф Едвард Вестермарк (1882–1939) обґрунтував біологічні основи моногамної сім'ї. У праці «Історія шлюбу» (1891) [84] спробував показати, що сім'я людини та тварин має багато спільного. Він виходив з того, що в боротьбі за існування мають більші шанси вижити ті види, у яких про потомство дбають батьки. В людей, на думку Е. Вестермарка, батьки завжди турбувалися про сім'ю і ніколи не було такої стадії, коли б не існувало шлюбу, а, отже, відкидає концепцію проміскуїтету. Важливою для психології сім'ї є спроба дослідити проблему позашлюбних зв'язків, які Е. Вестермарк розглядав як виняток з правил: їх терплять остільки, оскільки вони не заважають функціонуванню сім'ї. Звичай екзогамії він пояснює психологічними причинами, тим, що статевий потяг між родичами, які з дитинства живуть разом, притупляється. Е. Вестермарк першим вивчив табу інцесту і звернув увагу на його біологічну користь, оскільки часто саме з інцестом пов'язане ослаблення потомства і поступове його виродження. Вивчаючи еволюцію сім'ї та шлюбу, Е. Вестермарк звертає увагу на те, що спочатку жінка була власністю чоловіка, а згодом отримала певні права і свободи та доходить висновку про суттєве розширення прав жінок в умовах

цивілізації. Погляди Е. Вестермарка поєднують в собі елементи еволюційного, біологічного та соціологічного підходів до сім'ї.

Для психології сім'ї найбільш важливим результатом дискусії між прихильниками патріархальної та матріархальної теорії було встановлення різноманіття типів шлюбно-сімейних стосунків та їх залежності від історичного контексту. Представники еволюційного підходу бачили в будь-яких сімейних інноваціях «прогресивну» спрямованість, історичну зумовленість або пристосованість до будь-якої нової ситуації. Вони вивчили природу сімейних стосунків та природу позашлюбних зв'язків і засвідчили взаємозв'язок культурного середовища, традиційних уявлень зі специфікою шлюбно-сімейних стосунків [406; 425; 431]. Показали розвиток шлюбно-сімейних стосунків від широких групових форм до вузких. Заслугою антропологів, етнографів є також розробка категоріально-понятійного апарату майбутньої психології сім'ї.

3.2. Становлення емпіричного підходу до психології сім'ї

Якщо еволюціоністи розглядали сім'ю в основному як соціальний інститут, а, отже, вивчали її переважно на макрорівні, то початок вивчення сім'ї як малої первинної соціальної групи (мікропідхід) за допомогою емпіричних методів дослідження пов'язують із ім'ям Фредеріка П'єра Гійома Ле Пле (1806–1882) [наприклад, 411; 425; 649] – французького інженера, економіста, методолога і дослідника. Цінним внеском у становлення психології сім'ї є розробка Ф. Ле Пле методології вивчення сім'ї: він є автором монографічного методу аналізу сім'ї.

Ключ до розуміння поглядів вченого дає усвідомлення того факту, що він вороже ставився до принципів рівності та свободи, проголошених Французькою революцією. Дію цих принципів виявив навіть всередині самої сім'ї (про це ми згадували в попередньому розділі). Проте, будучи консерватором, рішуче виступав проти пореволюційних змін і обстоював укріплення влади батька у Франції та пропонував відновити принципи

нерівності і неподільності спадщини. Перебуваючи під враженням від революційних перетворень, вирішив спостерігати життя суспільства, щоб зрозуміти причини виникнення соціальних революцій. Основним об'єктом спостереження Ф. Ле Пле вибрав сім'ю як найпростішу модель суспільства: саме в сім'ї, на його переконання, закладаються всі особливості суспільства, корені його стійкості або нестабільності. Простота і доступність спостереження за сім'ями забезпечують надійні дані для індуктивних умовиводів і не дають ґрунту для абстрактних спекуляцій. Варто підкреслити, що дослідження сімей не було самоціллю для Ф. Ле Пле: виділення та аналіз типів сімей слугувало засобом розуміння історичної еволюції і функціонування суспільства загалом, а також прогнозування реформ.

Працюючи в різних європейських країнах (Англії, Іспанії, Італії, Німеччині, Австрії, Угорщині, Росії та на Скандинавському півострові) консультантом з гірничої справи та металургії, Ф. Ле Пле всюди докладно вивчав особливості життя різних сімей. Причому звертав увагу не тільки на подробиці їхнього матеріального життя, а й почуття, пристрасті, розвиток інтелекту та мораль [93]. В результаті з'явилася книга «Європейські робітники» (1855) [808], згодом розширена до шести томів, виданих у 1877–1879 роках. Ф. Ле Пле започаткував монографічний метод дослідження, проводячи збір інформації за допомогою особистих спостережень та вільних інтерв'ю. В опис сім'ї Ф. Ле Пле включав низку обов'язкових елементів. Це, зокрема, загальний опис місцевості та поширених занять регіоні, де мешкала сім'я та якими вона займалася; джерела існування сім'ї та спосіб її життя; історія сім'ї; бюджет сім'ї; зверталася увага і на відносини членів сім'ї з роботодавцями, зокрема, записувалася специфіка контрактів; вівся також облік професійного росту робітників у конкретній місцевості тощо [277]. Аналіз окреслених даних, на думку дослідника, дозволяв отримати точну інформацію про структуру та функції сім'ї і забезпечував надійну основу для порівнянь і створення типології сімей.

Погодимось з О. Лідерсом, який пише, що типологія сімей Ф. Ле Пле заснована на двох біполярних осях: свобода – влада і рівність – нерівність та допускає чотири комбінації категорій. Він виділив такі типи сімей [333]: ліберальні і неегалітарні; ліберальні і егалітарні; авторитарні і неегалітарні; авторитарні і егалітарні. Проте реально наявних виокремив і дослідив лишень три типи: з другого по четвертий. Щоправда, ліберальний тип сім'ї з нерівністю успадкування він спостерігав в Англії, проте не відніс його до першого типу, а вважав виродженою версією авторитарної неегалітарної сім'ї: якщо жоден з синів не призивається жити з батьком, то як проявиться принцип нерівності [333].

Другий тип сім'ї – ліберальний егалітарний, або нестабільна сім'я, на думку Ф. Ле Пле, сприяє швидкій сепарації діади батько – син (сини) при рівному розподілі спадщини між дітьми. Такий тип характеризується розрізненим існуванням батьків і дітей та відсутністю достатніх ресурсів для передачі нащадкам. По суті, це сучасна нуклеарна сім'я. Третій тип – авторитарний неегалітарний, або коренева сім'я, характеризується вертикальним зв'язком між батьком і сином, який успадковує все сімейне майно. Інші діти залишають батьківський дім, маючи, однак, можливість при потребі повернутися і допомагати, підкоряючись батькові і брату. Четвертий тип – це патріархальна сім'я, авторитарний егалітарний тип. В ній всі сини успадковують батькове майно на рівних правах, але всі, навіть дорослі і одружені, продовжують жити під батьківським дахом, формуючи сімейну неподільну громаду. Кожен брат із сім'єю перебуває під владою батька-патріарха. Після його смерті кожен брат може, якщо захоче, заявити про розподіл майна і заснувати свою сім'ю, яка, розширюючись, зробить його, в свою чергу, патріархом. Отже, спільність повністю підкорює людину, сім'я виступає єдиною і неподільною одиницею. В цій сім'ї прослідковується сильний зв'язок і по вертикалі син – батько і по горизонталі – між братами [333].

Аналіз робіт Ф. Ле Пле дозволив дійти висновку, що вчений був прихильником патріархальної сім'ї, вважаючи її найбільш стабільної. Проте він із сумом констатував, що сім'я під впливом індустріалізації та урбанізації еволюціонує від патріархального типу до нестабільного. Шлях до вдосконалення суспільства вбачав у зміцненні патріархальних інститутів, перш за все сім'ї, поверненні до архаїчних законів про спадкування, що перешкоджатиме дробленню сімейного майна та у відродженні традиційної релігійної моралі.

З іменем Ф. Ле Пле пов'язаний початок емпіричних досліджень сім'ї. Хоча соціально-політичні погляди дослідника були достатньо консервативними і навіть реакційними, однак його роботи стали важливою методологічною основою вивчення сім'ї. Розглядаючи сім'ю як малу групу (мікропідхід), він, окрім іншого, дослідив її емоційну сферу, звернувши увагу на почуття та пристрасті, розумове й моральне життя. Він був серед перших розробників дослідницьких технологій, які використовуються вченими донині: застосовуючи такі способи збору інформації, як систематичне спостереження за об'єктом дослідження та інтерв'ю, Ф. Ле Пле розробив монографічний метод аналізу сім'ї. Монографічний метод виник паралельно з порівняльно-історичним і формувався як протиполог йому. Він передбачав безпосередній контакт з польовими даними, які збираються з метою вимірювання параметрів досліджуваного об'єкта, на протиполог акценту на історичні дані.

А. Тараданов вважає, що Ф. Ле Пле заклав також деякі основи методології структурно-функціонального аналізу сім'ї, розглядаючи останню крізь призму її головної, на думку дослідника, функції: соціального контролю і розкриваючи зв'язки сім'ї з оточуючою дійсністю з позиції даного пріоритету. З метою ефективного здійснення цього контролю, на думку дослідника, сім'я використовує інші функції, передусім, економічну, з метою забезпечення існування всіх членів сім'ї [530]. Методичні прийоми, до відкриття яких Ф. Ле Пле прийшов з роками, сьогодні складають основи соціальних наук. В його роботах показані конкретні аспекти відносин спостерігач –

спостережуваний, що свідчить про його випереджаючий рух в даній сфері. Послідовники Ф. Ле Пле А. де Торвіль, Р. Піно, Е. Демолен доповнили опис сім'ї врахуванням особливостей сусідів, села чи міста, регіону, держави тощо, розширивши таким чином сферу застосування методу. Використання цієї схеми дозволило представникам школи упродовж десятиліть проводити численні дослідження цілих соціальних систем різних народів. Р. Хесс вважає, що у Франції, починаючи з 1910 року праці Ф. Ле Пле навмисне замовчувалися з боку школи Е. Дюркгайма, який вбачав у ньому та його учнях конкурентів [295]. Однак, враховуючи те, що представники емпіричного підходу цілком орієнтувалися на спостереження, а школа Е. Дюркгайма в більшій мірі була спрямована на тлумачення даних і розробку теорії, ці дві течії скоріше доповнюють одна одну, аніж суперничають.

3.3. Сім'я та шлюб як об'єкт соціально-психологічного дослідження: структурний функціоналізм, теорія дзеркального «Я» та теорія сімейного стресу

В основі психології сім'ї лежать теоретичні розробки соціологів, представників соціологічної школи структурного функціоналізму. Засади теорії функціоналізму сформульовані антропологами-функціоналістами Р. Турнвальдом [894] і Б. Малиновським [316; 317], структурного функціоналізму – А. Р. Редкліф-Брауном (1952) та класиками соціології Г. Спенсером та Е. Дюркгаймом. Теорія структурного функціоналізму аналізує суспільство як соціальну систему крізь призму його структури і механізмів взаємодії структурних елементів (наприклад, соціальних груп, інститутів тощо), кожен з яких пояснюється, насамперед, з огляду на ті функції, виконання яких забезпечує ним підтримку і розвиток соціального цілого. Структурно-функціональний підхід до сім'ї розроблений у працях Е. Дюркгайма, Е. Берджесса, Дж. Мердока, В. Огборна, Т. Парсонса, П. Сорокіна та ін. В своїх роботах вони розглядають сім'ю як соціальний інститут і аналізують особливості її функціонування та місце і роль як

елемента соціальної структури суспільства. В межах цієї методології вивчалася структурні зміни сім'ї, різні типи сім'ї, її функції. Загалом, тема структури і функцій сім'ї є однією з найбільш розроблених в соціології. Ще О. Конт писав про такі функції сім'ї, як збереження культури, встановлення моральних та емоційних зв'язків між людьми і рівноваги між прагненнями різних поколінь.

Одним із основоположників дослідження сім'ї вважається французький соціолог Еміль Дюркгайм (1858–1917). У 1895 році він вперше сформулював засади функціоналістського методу, зміст якого зводиться до вивчення функцій соціальних фактів [164; 166]. Соціальний факт, за Е. Дюркгаймом, – це будь-який образ дії, який може чинити стосовно людини зовнішній примус: завдяки прийнятим у суспільстві способам мислення та дій контролюється та скеровується індивідуальна поведінка. Соціальні факти за Е. Дюркгаймом – це елементи дійсності, що не залежать від людей [164]. Дослідник зводить соціальну реальність до двох груп соціальних фактів – соціальних структур і соціальних інститутів [166]. Відкидаючи психологічний редукціонізм, який передбачає пояснення соціальних явищ на засадах психологізму, Е. Дюркгайм, тлумачив соціальну реальність як дійсність особливого роду (*sui generis*). На думку І. Данилюка, дуже суттєвою є методологічна вимога Е. Дюркгайма: не змішувати причину суспільного явища з виконуваною ним функцією, тобто не підміняти причинне пояснення функціональним. Показати, чому слугує певний факт, не означає пояснити як він виник або як він став тим, що він є [134, с. 51]. Надалі цю помилку справді зробили представники функціоналізму, які поставили функцію суспільного явища на місце його причини.

Заслуговує на увагу аналіз внеску Е. Дюркгайма у структурно-функціональний аналіз сім'ї. Він звертав увагу та те, що під впливом глобальних соціальних процесів, зокрема урбанізації, сім'я втрачає окремі функції. Дослідник показав залежність рівня солідарності від кількості її членів: чим менша сім'я, тим нижчий рівень соціальної солідарності; довів, що заміна шлюбу за домовленістю батьків на добровільний шлюб негативно впливає на його міцність.

Для психології сім'ї важливе значення має дослідження сімейних ролей і вивчення значущості чоловічих і жіночих ролей у порушенні сімейної рівноваги. Е. Дюркгайм виділив два типи стосунків у сім'ї: між статями і між поколіннями. Сім'я складається з двох різних союзів. Перший – союз шлюбних партнерів, утворюється шляхом вибору і угоди між представниками одного покоління. Інший союз – це сімейна група, до якої входять кровноспоріднені особи кількох поколінь. Перший союз, за Е. Дюркгаймом, це достатньо нове утворення, тоді як другий існує стільки часу, скільки існує людство. Такий підхід дозволяє розглянути сім'ю не тільки як шлюбний союз, але і як соціальну групу, до якої належить людину. Дослідник вивчав вплив сімейного життя на розвиток моралі в людини та досліджував взаємозв'язок сімейного укладу та самогубств. В результаті роботи дійшов висновку, що чим більша сім'я, тим сильніше вона вберігає особу від самогубства [165, с. 223]. Суїцидальна поведінка також залежить від того, наскільки сприятливими або несприятливими є для людини її відносини з родичами. Е. Дюркгайм довів, що кількість самогубств збільшується прямо пропорційно зі збільшенням кількості самотніх людей [165, с. 457]. По суті, дослідник показував паралелізм розлучень і самогубств та знайшов їх спільну причину – руйнування соціальних норм [165, с. 457]. Він довів, що жінки менш схильні до суїциду через розлучення. Е. Дюркгайм сформулював так званий закон стиснення сім'ї (контрактації), тобто зменшення її складу. Суть його зводиться до того, що при поступовому звуженні великого кола родичів до сучасного типу малої «подружньої сім'ї» спостерігаються зміни в способі життя, цінностях, характер взаємодії з громадою, владою, в типі внутрішньосімейних відносин, соціальному статусі сім'ї та інших аспектах [165, с. 19, 229, 230].

Серед іншого в полі уваги представників структурно-функціонального підходу знаходиться аналіз переходу функцій сім'ї до інших соціальних інститутів упродовж історичного розвитку. Вони вивчають звуження спектру функцій, які виконує сім'я і показують значне послаблення чи навіть передачу

іншим соціальним інститутам таких функцій як релігійна, економічна, виховна, освітня, рекреаційна, виробнича тощо.

Різні аспекти змін сім'ї вивчав Е. Берджесс (1886–1966). В контексті дослідження становлення психології сім'ї найбільш цікавими для нас є його праця «Сім'я як єдність взаємодіючих особистостей» (1926) і видана у співавторстві з Х. Локком книга «Сім'я – від інституту до співдружності» (1945). Початок наукового осмислення проблем сім'ї Е. Берджессом пов'язаний із емпіричними та теоретичними дослідженнями впливу на сім'ю етнічних відмінностей та соціальної дистанції між шлюбними партнерами. Згодом, розробляючи проблеми соціальної екології міста, вчений звернув увагу на соціально-психологічні проблеми сім'ї; найбільше – на сімейну функцію соціалізації та сумісність подружжя. Шлюбно-сімейні стосунки він аналізував крізь призму вивчення тих соціальних процесів, які найбільше змінюють сім'ю, зокрема – індустріалізації та урбанізації. У праці «Сім'я як єдність взаємодіючих особистостей» (1926) чітко прослідковуються соціально-психологічні ідеї як методологічна основа інтеракціоністського підходу до вивчення сім'ї. Е. Берджесс ставить завдання вивчити сім'ю як живу і мінливу форму, як «єдність взаємодіючих особистостей». Сім'я для нього – це стійке утворення, яке зростає, розвивається і є середовищем формування особистості. Ознакою єдності сім'ї дослідник називає постійну взаємодію її членів, із припиненням якої припиняється існування самої сім'ї. Найбільші проблеми людей Е. Берджесс пов'язував із можливостями реалізації їх сімейних ролей та вважав що, вивчати сім'ю та особистостей, які входять до її складу, потрібно через призму аналізу їхніх концепцій своєї ролі і можливості її реалізації в сім'ї. Однак, на думку В. Голфаста, підхід Е. Берджесса не вказував шляхів «переходу» до аналізу поведінкових взаємодій в межах конкретних внутрішньо- та поза сімейних стосунків. Власне, це властиве всьому інтеракціонізму. У 1945 році Е. Берджесс спільно з Х. Локком видають працю «Сім'я – від інституту до співдружності». В ній викладені основні результати емпіричних досліджень сім'ї та шлюбу, проведених упродовж 1920–1930-тих

років. У роботі автори протиставляють традиційній сім'ї, «фамілізму» сучасну модель сім'ї, або «індивідуалізм». Автор пов'язує фамілізм із почуттям приналежності до сімейної групи всіх членів сім'ї; він характеризується спільною сімейною власністю (домашнє майно, гроші, земля тощо); спрямуваннм індивідуальних дій на досягнення загальносімейних цілей; впевненістю членів сім'ї в підтримці з боку інших, яка витікає із зобов'язання допомагати та підтримувати членів сімейної групи у разі необхідності; фамілізму властива сумісна турбота як про добробут усієї сім'ї, так і окремих її членів, зокрема, дорослих дітей на початку їх самостійної економічної активності, яка, однак, відповідає очікуванням сім'ї. Аналізуючи використовувану Е. Берджессом та Х. Локком термінологію (зобов'язання, інтеграція та ін.), американський соціолог В. Гуд звертає увагу на те, що традиційна, «фамілістська» модель сім'ї надзвичайно тісно пов'язана із груповою свідомістю. Таким чином, автори переглянули проблему зміни сім'ї і спробували довести не просто втрату нею своїх функцій, а зміну вигляду, трактуючи цей процес вже не як дезорганізацію, а як реорганізацію. Вони спробували довести, що сучасна їм сім'я під впливом урбанізації змінюється і функціонально, і структурно: відбувається падіння рівня народжуваності, зменшення розмірів сім'ї, жінки все більше зайняті поза межами дому тощо. Однак, на їхню думку, найбільш значення для сім'ї має процес переходу від інституту (традиційної сім'ї) до співдружності (сучасного типу сім'ї): в процесі змін сім'я втрачає ознаки соціального інституту і поступово перетворюється на асоціацію осіб, які об'єднуються з метою задоволення своїх бажань та потреб. За таких умов проблеми сім'ї найбільше лежать в психологічній площині і можуть бути вирішені, як вважають дослідники, або індивідуальними зусиллями учасників сімейної взаємодії, або за допомогою консультантів [73, с. 122–124]. Таким чином, автори звернулися до вивчення найважливіші для психології сім'ї проблеми: формування сім'ї, сумісність подружжя, задоволеність шлюбом і його успішність, стабільність шлюбу. Вчені розробили

теоретичні концепції, що за змістом близькі тим, які використовувалися пізніше.

Варто звернути увагу на методи, що використовував для дослідження сім'ї Е. Берджесс. Він одним з перших звернув увагу на ефективність застосування новітніх статистичних методів, зокрема сімейні стосунки вивчав, використовуючи факторний аналіз. Крім того, Е. Берджесс одним з перших соціологів при дослідженнях сім'ї почав послуговуватися психоаналізом З. Фрейда, К. Г. Юнга, А. Адлера, В. Райха. Своє бачення ефективного застосування в соціології фрейдистської методології він озвучив у 1920 р. на конференції Американської соціологічної асоціації. Психоаналітичні мотиви починають простежуватися ще у «Вступі в науку соціології»: в застосованій до теорії соціалізації концепція «чотирьох бажань» В. Томаса можна прослідкувати багато спільного з еволюцією лібідо у З. Фрейда. У «Сім'ї ...» Е. Берджесс, надаючи функціонального значення внутрішнім імпульсам у мотивації поведінки, класифікує їх відповідно до схеми «чотирьох бажань»; а описує їх, використовуючи психоаналітичні терміни «сублімація», «домінування», «розчарування» [503]. Розглядаючи сім'ю як певну ситуацію міжособистісної взаємодії і відводячи шлюбу основну функцію задоволення не стільки соціальних очікувань, скільки індивідуальних потреб шлюбних партнерів, вчений наближує свою соціологічну теорію сім'ї до психології.

Окрім сім'ї Е. Берджесс досліджував різні аспекти соціальної дезорганізації, яку розглядав, як наслідок невротичних проблем окремих осіб і вважав її продовженням особистої дезорганізації, тобто тлумачив з точки зору психоаналізу. Загалом, звернутися до психоаналізу соціологів спонукало прагнення соціологів пояснити ірраціональність людської поведінки. Попри те, що фахівці в галузі соціології часто критикують психоаналіз, вказуючи на його суб'єктивізм і біологізм, вони погоджувалися з ідеями психічного детермінізму та провідного впливу дитячих переживань на поведінку людини.

Про зміну сім'ї одним з перших заговорив також Вільям Огборн (1886–1959). Ще на початку 1920-х років він вивчав проблему соціальних

перетворень і дійшов висновку, що саме «матеріальна культура» (або техніка) є основою соціальних змін, оскільки в своєму розвитку вона випереджає «нематеріальну культуру». В своїх роботах дослідник доводив, що урбанізація та індустріалізація ведуть до розпаду сім'ї [831]. У 1929 році у статті «Сім'я, що змінюється» В. Огборн проаналізував функції сім'ї як серію послуг, які вона надає своїм членам і довів, що вони еволюціонують. Виокремив шість функцій сім'ї: афективну, економічну, навчально-виховну, релігійну, дозвільну, захисну, спробував довести, що п'ять із них переміщуються за її межі. Соціолог виходив з того, що сім'я перестає бути виробничим осередком; господарсько-побутова функція все частіше здійснюється за допомогою сфери послуг і багато домашньої роботи переміщується за межі дому; все більше відповідальності за виховання дітей перебирає на себе школа; релігійним вихованням займається церква. Особливу увагу В. Огборн приділяв афективній функції та емоційним зв'язкам, від яких, на його думку, залежатиме стабільність сім'ї. Сформульована ним проблема змін сім'ї звучала як «втрата сім'єю своїх функцій».

Зміни сім'ї В. Огборн пояснює в контексті розробленої ним концепції культурного запізнення, або культурного лагу. Відповідно до неї, зміни матеріальної культури відбуваються зазвичай швидше і активніше, ніж в нематеріальній, або, як її ще називає В. Огборн, адаптивній. Це пов'язано з розвитком техніки, який, в першу чергу, впливає на стан матеріальної культури. Отже, В. Огборн одним з перших в соціології зайнявся розробкою проблем технологічного детермінізму. Суть цієї концепції зводиться до визнання технічних винаходів і нововведень як основних чинників соціальних змін, у тому числі і в сімейній сфері. В. Огборн намагався виявити як окремі винаходи впливають на сім'ю і, врешті, абсолютизував роль технологічної складової розвитку. Згодом В. Огборн переглянув свої погляди і у виданій спільно з М. Німкоф у 1955 році праці [832] писав не про втрату або відмирання функцій сім'ї, а про зміну їхнього характеру.

Попри те, що, на нашу думку, погляди В. Огборна є занадто спрощеними, оскільки очевидним видається той факт, що зв'язок між сім'єю і новими технологіями є набагато складнішим і багатограннішим, проте він першим показав вплив технічного прогресу на зміну в міжособистісних стосунках. У ХХІ ст. теоретичні напрацювання В. Огборна знайшли свої продовження у дослідженнях сучасних психологів, оскільки ми живемо в епоху, коли гаджети стали невід'ємною частиною нашого життя і технології часто стають заміною особистим взаєминам.

Розробку концепції реорганізації сім'ї продовжив Т. Парсонс, один із розробників теорії соціальної дії [841]. Соціально-психологічну сферу американської сім'ї він вивчив, використовуючи методику аналізу термінології спорідненості, поширену в культурній антропології та етнографії. Вчений, спільно зі своїми колегами, вперше провів дослідження з визначення соціальних функцій шлюбних партнерів. Він виходив з того, що виробництво і відтворення є найбільш важливими соціальними функціями і їх виконання потребує, відповідно, двох систем інститутів: функцію виробництва має виконувати професійна система, функцію відтворення – система спорідненості. Вони, в свою чергу, для успішного функціонування потребують двох типів ролей: професійна система – інструментальних, виконання яких забезпечує відносини системи із зовнішнім світом, дає засоби до існування і вимагає владності, жорсткості, раціональності, конкурентоспроможності, автономії; система споріднення – експресивних, які спрямовані на підтримку інтеграції членів системи, регулювання рівня напруженості членів сімейного союзу і передбачає м'якість і вміння погасити конфлікт, турботу і ніжність, які необхідні для соціалізації. Інструментальні ролі він вважав чоловічими, а експресивні – жіночими. Водночас, сім'я вимагає обох типів ролей. Сучасна нуклеарна сім'я, за Парсонсом, – це мала група, де жінка в ролі матері і домогосподарки зберігає «домашнє вогнище» для чоловіка, який працює поза домом, забезпечуючи сім'ю всім необхідним [841, р. 49–51]. Т. Парсонсу були відомі теоретичні розробки З. Фрейда, і в якості основного аргументу

розподілу ролей шлюбних партнерів за статями він використав його теорію формування прихильності між матір'ю і дитиною.

Особливості шлюбно-сімейних стосунків у США Т. Парсонс пов'язує із соціальною диференціацією. На його думку, зміна рівня структурної диференціації суспільства призводить до зменшення ролі в соціумі всіх одиниць спорідненості. Винятком стала нуклеарна сім'я. Він наголошує на тому, що відбувається переміщення більшості її функцій в сферу зайнятості, крім двох основних: емоційної стабілізації та первинної соціалізації. Дослідник вважав, що це зовсім не прояв занепаду сім'ї, а скоріше її «спеціалізації» на виконанні найбільш життєво-важливих функцій [841].

Висловлені аргументації дають підстави стверджувати, що структурні функціоналісти аналізують сім'ю як соціальний інститут (макропідхід) крізь призму її структури і функцій. Вироблені ними алгоритми розгорнутого опису мережі взаємозв'язків сім'ї з різними соціальними утвореннями і розроблені моделі їх взаємодії, перенесені в психологію сім'ї, дають можливість аналізу сімейних стосунків, зважаючи на зовнішні впливи [401; 430; 431].

Водночас, представники структурно-функціонального підходу роблять спроби вивчення стосунків у сім'ї на мікрорівні. Після Ф. Ле Пле, фундамент для аналізу сім'ї як малої соціально-психологічної групи створюють теоретичні напрацювання Ч. Кулі. Саме вони становлять основу мікропідходу до аналізу сім'ї. Чарльз Хортон Кулі (1864–1929) – американський соціолог, який зробив суттєвий внесок у виокремлення соціальної психології, вважається автором теорії малих груп, до яких належить і сім'я. В основних працях «Людська природа і соціальний порядок» (1902), «Соціальна організація» (1909), «Соціальний процес» (1918) він розробляє органічний підхід, який постулює вихідну єдність людини та суспільства, і, намагаючись подолати їх протиставлення, доводить, що суспільство впливає на формування особистостей, а особистості, своєю чергою, вибудовують суспільство [264, с. 34]. Відповідно до розробленої ним концепції «дзеркального Я», здатність відділити себе від групи, усвідомлювати власне «Я», свою особистість є

ознакою соціальної істоти. А неодмінною умовою розвитку самосвідомості називає спілкування з іншими людьми і засвоєння їхніх думок про себе, оскільки свідома дія є завжди дією соціальною. І діяти соціально, за Ч. Кулі, означає при виконанні певних дій зважати на уявлення інших про своє «Я» [195, с. 110]. Окрім окреслених ідей, найбільш значущими для психології сім'ї є розроблена дослідником теорія первинних груп і пов'язана з нею проблема соціалізації. За Ч. Кулі, базовими елементами суспільства є первинні і вторинні соціальні групи, які позначені таким чином з урахуванням їх ролі в соціалізації особистості. Саме Ч. Кулі одним із перших зайнявся розробкою критеріїв розмежування первинних і вторинних груп. До первинних груп він відносить кооперації і асоціації людей, які перебувають у безпосередній взаємодії. Саме в межах первинної групи, за Ч. Кулі, відбувається закладання основи для формування соціальної природи людини, її ідеалів і саме тут він здобуває перший досвід соціальної єдності та приналежності, а, отже, проходить первинна соціалізація особистості [263, с. 179–180]. Виходячи з того, що сім'я є первинною соціальною групою, окреслені ідеї Ч. Кулі можуть плідно використовуватися при вивченні психології сім'ї, оскільки у процесі первинної соціалізації і формування самості сім'я відіграє ключову роль. На відміну від представників біологічного підходу, в основі концепції Ч. Кулі лежить ідея нероздільності індивідуального і соціального в людині. Дослідник відкидає інстинктивну мотивацію соціальної поведінки як універсальну.

Конкретизація теорії «дзеркального Я» пов'язана, за Л. Шнейдер, з роботами Дж. Міда, Г. Хаймана, Г. Лотца [649]. Соціальний психолог Дж. Мід вводить у науку концепт «узагальненого іншого» [329], яким позначає групові ціннісні орієнтації, моральні правила, пов'язані з виконуваною соціальною роллю чи статусною позицією і усвідомлені особистістю. Розробку ідей Ч. Кулі та Дж. Міда продовжив Г. Хайман, який ввів поняття «референтна група» для позначення групи, яка використовується людиною в якості еталону при оцінюванні себе та інших [780]. Такою групою може бути і сім'я, оскільки саме вона, як правило, стає агентом первинної соціалізації.

Л. Шнейдер виділяє концепції «соціального Я» В. Джемса, «дзеркального Я» Ч. Кулі, «узагальненого іншого» Дж. Міда, «референтної групи» Г. Хаймана як етапи психологічного вивчення ролі інших осіб в становленні ідентичності людини. В коло значущих інших потрапляють ті, хто бере участь у цьому процесі і виконує найважливіші ролі в житті людини – насамперед члени її сім'ї. Власнепсихологічну розробку поняття «значущий інший» пов'язують із іменем американського психолога і психотерапевта Г. С. Саллівана [649].

Як бачимо, вчені, які аналізували сімейні стосунки на мікро- і макрорівнях, не просто описували сім'ю як соціальний інститут чи соціально-психологічну групу, але і намагалися пояснити основні напрями змін сім'ї та виокремити їх визначальні чинники. Спробу узагальнення досліджень сімей, проведених в США з 1920 по 1956 рр., здійснив Рубен (Рувим) Хілл (1912–1985). Він проаналізував сформульовані до того часу теорії сім'ї, шукаючи серед них ті, які оперують термінами, що дозволяють описувати сім'ю водночас і як соціальний інститут, і як соціально-психологічну групу. Результатом його роботи є виділення п'яти підходів до аналізу сім'ї, які оперують конструктами, що одночасно належать і груповій, і інституційній парадигмам: інституційно-історичний підхід (еволюціонізм); структурно-функціональний; ситуаційно-психологічний та дивелопменталістський (в основі якого розвиток життєвого циклу сім'ї) [767]. Решта підходів не оперують термінологією, яку можна застосовувати і для макро-, і для мікроаналізу сім'ї (це, наприклад, концепції, сформульовані в руслі біхевіоризму, психоаналізу тощо). Важливими для становлення психології сім'ї є теоретичні напрацювання Р. Хілла з проблем сімейних криз, розробкою яких він зайнявся одним із перших. Використовуючи метод інтерв'ю, ще в 1930-х роках, у період економічної кризи, він проаналізував стосунки в сім'ях, члени яких втратили свої робочі місця і жили в умовах крайньої бідності, шукаючи чинники, які сприяли виживанню сімей за цих обставин. Крім того,

Міністерство оборони США долучило його до досліджень стресу, пов'язаного з возз'єднанням сімей після Другої світової війни [888, р. 43–44]. Аналізуючи отримані дані, Р. Хілл припустив, що існують фактори, які діють як буфер, захищаючи сім'ю від стресорів. Результатом роботи дослідника стала концепція сімейного стресу і модель АВСХ (1949; 1958) [767]. Модель містить такі змінні: Х – ступінь стресу в сім'ї, який є результатом взаємодії чинника А – події, яка провокує стрес, з чинником В – ресурсами сім'ї, які дозволяють протистояти стресу і змінювати хід подій, і чинником С – тим значенням, яке відводиться сім'єю цим подіям. Тобто, формула сімейного стресу Р. Хілла виглядає таким чином: $A + B + C = X$ [767, р. 141].

Концептуальні напрацювання Р. Хілла залишаються корисним інструментом для виокремлення компонентів, які визначають, наскільки успішно сім'я впорається зі стресом. Модель АВСХ допомагає визначити тип стресора, вивчити і оцінити сімейні ресурси і допомогти сім'ї успішно реагувати на стрес. Концепція Р. Хілла лягла в основу розробки концептуальних основ теорій розвитку сім'ї. В подальшому представники доопрацювали і розширили запропоновану модель. Варто згадати, наприклад, роботи Г. Мак Кубіна, Дж. Паттерсона (1982, 1983) [760], С. Мінухіна, А. Елліса [659], внесок яких в становлення психології сім'ї ми розглянемо в наступному розділі.

Як бачимо, в процесі упорядкування, систематизації та узагальнення накопиченого матеріалу з соціології сім'ї вдалося успішно створити теоретичний каркас, який використовується для розробки програм фундаментальних і прикладних досліджень сім'ї, що не могло не позначитися на підвищенні якості отриманих даних. Водночас, розроблені в руслі соціології концепції структурних та функціональних змін сім'ї, впливу малих первинних груп на особистість, сімейних криз тощо лягли в основу психологічних розробок проблем шлюбно-сімейних стосунків.

3.4. Теорії біологічних основ і еволюційних стратегій шлюбно-сімейної поведінки

Дослідники [142; 902; 903 та ін.] доводять, що окрім культурного, соціального, психологічного чинників специфіку шлюбно-сімейних стосунків визначає також біологічний фактор. Аналіз біологічних мотивів людської поведінки відкриває фахівцям в галузі психології сім'ї шлях до більш глибокого розуміння закономірностей і сенсу шлюбно-сімейної поведінки, дає можливість розібратися в інстинктивних, часто рудиментарних основах поведінки людини, зрозуміти її приховану мотивацію. За таких умов порівняльний аналіз поведінкових патернів тварин і людини та метод моделювання доповнюють традиційні методи психологічних досліджень. Це, з одного боку, дозволяє отримати максимально достовірні дані, а з іншого – потребує критичного підходу.

В науковій літературі з психології сім'ї [246, с. 28 – 43; 560, с. 10 – 14; 649, с. 24 – 25] прийнято виділяти етологічний підхід до аналізу шлюбно-сімейних стосунків, в руслі якого визначено біологічний фундамент цих стосунків і сформульовано низку концепцій (наприклад, концепція кардинальної різниці в біологічних мотивах шлюбної поведінки статей), які увійшли, як стверджує автор, до психології сім'ї. Не применшуючи заслуг етологів, зауважимо, що вивчення робіт вітчизняних та російських вчених дозволило дійти висновку про приписування етологам часто сумнівних і недостатньо обґрунтованих теорій.

Так, наприклад, багато уваги приділяється інверсії домінування в початковий період шлюбних відносин. У процесі аналізу наукових робіт з етології нам не вдалося знайти опису цього явища та пояснення терміна «інверсія домінування» в рецензованій науковій літературі. Хоча, наприклад, В. Дольник описує її як демонстративне підпорядкування самця самці на час залицянь, однак він не посилається на якісь серйозні емпіричні чи теоретичні дослідження [140]. Загалом, вивчення проблеми інверсії домінування показує,

що в списку тих, хто займався її розробкою, автори з сумнівним рівнем освіти та репутацією.

В етології була розроблена, до прикладу, концепція первинності моногамії [649, с. 25], відповідно до якої відбувся поступовий перехід до групового шлюбу і тривале співіснування моногамного і групового шлюбу. Свідченням вихідної моногамності людини етологи вважають збереження у неї інстинкту ревності [140], що також виглядає сумнівним доводом. Пізніше еволюційні психологи (К. Макдональд та ін.) [865] доопрацювали цю концепцію, висловивши інші аргументи на її користь. Їх ми розглянемо нижче.

Як бачимо, етологічні уявлення про шлюбно-сімейні стосунки потребують доповнення. І, на наш погляд, дослідження біологічних основ шлюбно-сімейної поведінки вимагає виходу за їхні межі. Тому спробуємо розглянути концепції, розроблені в руслі різних наукових галузей, які обґрунтовують соціобіологічну природу шлюбно-сімейних стосунків.

Вихідними методологічними принципами теорії біологічних основ і еволюційних стратегій шлюбно-сімейної поведінки став аналіз поведінки людини крізь призму взаємодії біологічних і соціальних чинників та визнання примату інтересів відтворення над іншими інтересами. Виходячи з цього, чітко виокремлюються різні стратегії відтворення самців і самок та прослідковується пряма залежність альтруїстичної поведінки та генетичної близькості особин.

Фундаментом аналізу біологічних основ і еволюційних стратегій шлюбно-сімейної поведінки є еволюційна теорія. Ключовим етапом у розвитку досліджень поведінки і людини, і тварин став вихід праці Ч. Дарвіна «Походження видів шляхом природного відбору» (1859) [142]. Однією із найважливіших заслуг вченого було пояснення доцільності інстинктів як результату природного відбору. Виходячи з того, що в процесі еволюції важливо не просто вижити самому, а ще й сподобатися протилежній статі, вдало вибрати партнера і зуміти виростити потомство, Ч. Дарвін дійшов висновку, що еволюція пов'язана швидше із відмінностями в розмноженні, ніж з можливостями виживання. Тому тим успадкованим ознакам, які перемагають

в суперництві за спарювання, властива тенденція до підвищення частоти і розповсюдження в межах популяції. За Ч. Дарвіном, існує дві категорії статевого відбору. Перша передбачає конкуренцію самців за можливість спарювання з самками, що сприяє розвитку в процесі еволюції тих ознак, які сприяють перемозі інших самців (великі роги, сильні м'язи, більш розвинутий мозок). При другій формі статевого відбору, коли самка сама обирає статевого партнера [142], в ході еволюції все більш вираженими в самця стають ті риси, які самка вважає кращими. Це може бути, наприклад, здатність добувати їжу, захищати потомство чи просто яскраве забарвлення. Теорія Ч. Дарвіна відводила занадто високу роль жіночій статі під час еволюції. Тому сучасне йому суспільство не готове було прийняти частину ідей вченого і вони знайшли свою подальшу розробку значно пізніше.

Виникненням у другій половині XIX ст. зоопсихології або порівняльної психології тварин, яка з позицій дарвінізму трактує матеріали, зібрані натуралістами, знищує прірву між людиною і тваринами. В процесі зіставлення поведінки людини і тварин починає обговорюватися коло проблем пов'язаних, наприклад, із співвідношенням соціальності у людини і у тварин. У зоопсихології акумульовано величезний обсяг матеріалів, в яких, однак, замість пошуку причин подібності поведінки людини і тварин прослідковується майже повне їх ототожнення. У першій половині XX ст. на передній план виходять два нові підходи. У 1930-х роках формується класична етологія, в якій основна увага зосереджується на вроджених компонентах поведінки. Засновники етології: Конрад Лоренц (1903–1989) з Австрії, Ніколас Тінберген (1907–1988) з Нідерландів і Карл фон Фріш (1886–1982) із Західної Німеччини у 1973 році спільно отримали Нобелівську премію в галузі психології та медицини. К. фон Фріш, досліджуючи бджіл, довів, що в членах соціальної спільноти може бути генетично закладена дуже гнучка і адаптивна система. К. Лоренц вивчав феномен імпринтингу, який визначив, як форму набутої прихильності, яка спостерігається у соціальних тварин. В літературі наводиться приклад, коли, вилупившись з яєць, гусенята упродовж перших

тридцяти шести годин чітко виокремлюють перший великий об'єкт, що рухається. Зазвичай, це мати, але якщо дослідник змінить ситуацію так, що гусенята під час критичного періоду зустрінуть, наприклад, його, то вони будуть довірливо слідувати за ним. Птахи по досягненні статевої зрілості зафіксують особин протилежної статі. Ті ж птахи, які з раннього віку живуть в неволі, часто сприймають людей як статевиx партнерів, ігноруючи осіб протилежної статі свого виду [362]. До К. Лоренца імпринтинг пояснили б як інстинкт або наслідок навчіння.

Відкриття К. Лоренца дали поштовх подальшим дослідженням природи прихильності матері і дитини. Так, Джон Боулбі описав зв'язок, який виникає між матір'ю і дитиною. В своїй роботі «Attachment» дослідник пояснив прихильність немовлят приматів до значимих дорослих як результат еволюційного пристосування: така поведінка спрощує для дитини процес виживання в умовах небезпек (наприклад, хижаки) [58].

Аналіз робіт Дж. Боулбі засвідчує що дослідник, використовуючи етологічні терміни «інстинкт» і «імпринтинг», дає відповіді на багато запитань; однак дослідник намагається донести необхідність їх застосування до людської поведінки в дуже загальному вигляді, а не як такі, якими варто деталізовано та точно описувати певні явища [710, р. 166, 220]. На думку Дж. Боулбі, поведінку прихильності найбільш доцільно пояснювати як інстинктивну [710, р. 220]. За допомогою етологічних понять дослідник пояснює реакцію немовлят на розлуку з батьками: в дитини на матір виробився імпринтинг і дитина відчуває інстинктивну потребу залишатися поруч із нею. Щоправда, згодом вчені знайшли багато відмінностей між імпринтингом і теорією прихильності, тому аналогію відкинули.

В контексті аналізу еволюційних стратегій дитячо-батьківських стосунків варто згадати ізоляційні експерименти Гаррі Харлоу (1906–1981). На основі досліджень, проведених над приматами, вивчав проблеми поведінкових навичок, зокрема – афективних прив'язаностей. В ході експериментів над макаками-резусами виявив, що формування афективних прив'язаностей

потребує активних дій соціальних факторів зовнішнього середовища. Показавши природу зв'язку дитини з матір'ю, Г. Харлоу обґрунтував значущість соціального чинника в стосунках з матір'ю і довів, що не варто його зводити виключно до задоволення біологічних потреб. Експерименти вченого уперше дозволили пояснити прихильність дітей до батьків навіть у випадку надзвичайно негативного ставлення до своїх дітей. Г. Харлоу вважав, прагнення до прихильності є сильною базовою потребою і переважає жорстоке поводження [245].

Для розуміння закономірностей поведінки важливу роль відіграють роботи Н. Тінбергена, який доводить можливість пояснення будь-якої поведінки за допомогою кількох взаємопов'язаних рівнів аналізу [895]. Це психологічний або нейробіологічний рівень, на якому можливий пошук причин конкретної поведінки; онтогенетичний рівень аналізу дозволяє з точки зору прогресивності врахувати взаємодію зовнішнього середовища і генетики; на функціональному рівні поведінка пояснюється шляхом визначення адаптивного значення поведінкового патерну. Отже, на цих рівнях аналізу фахівець отримує відповідь на питання «Як?». Еволюційне ж трактування поведінки відповідає на питання: «Чому?». Його основою є ідея адаптивної функції поведінки, яка в результаті природного відбору формується в поведінковому репертуарі людини. За Н. Тінбергеном, еволюційні зміни різних форм поведінки можна простежити. В психології сім'ї йде мова про філогенетичні дослідження. В даному випадку принципи еволюції можна використовувати при вивченні, наприклад, шлюбно-сімейних стосунків шляхом порівняння поведінки представників різних видів.

У 1930-х рр. формується також екологія особин або аутокологія, представники якої вивчають відносини тварин із середовищем. В межах психолого-фізіологічного напрямку вчені досліджують проблему співвідношення поведінки людини і тварин. Намагаючись виокремити в лабораторних умовах елементи поведінки, звертали основну увагу на її набуті форми – наuczіння.

До кінця 1950-х років, попри взаємну критику, відбувається зближення етологічного і психофізіологічного підходів. Але оскільки в полі уваги етологів передусім, вроджені компоненти поведінки, а психофізіологів – набуті, результатом їх зближення стає поява епігенетичних уявлень про онтогенез поведінки. В цей час відбувається становлення генетики поведінки, яка зайнялася пошуком зв'язків поведінки з генотипом. Синтезуючи дані еволюційної теорії, популяційної генетики, етології, екології тощо, в поєднанні з даними гуманітарних наук, в біологічному розрізі сім'ю і шлюб вивчають представники соціобіології. В основі їхнього наукового доробку лежить спроба пояснити людську поведінку, так само як і поведінку тварин, результатом природного відбору. Соціобіологія – це порівняно молода наукова галузь, її народження пов'язують із появою праці американського ентомолога, лауреата Пулітцерівської премії, Едварда Осборна Вілсона (нар. 1929) «Соціобіологія: Новий синтез» (1975) [923; 924]. Він зауважив, що соціобіологія потрібна для виділення з традиційної етології власне «соціальних» форм поведінки тварин і дослідження їх в еволюційно-генетичному аспекті і визначив завданням соціобіології «систематичне вивчення біологічної основи всіх форм соціальної поведінки, включаючи сексуальну і батьківську, у всіх видів організмів, в тому числі і людини» [923, р. 12–14]. Однак нищівна критика ідей про еволюційну основу етичної і моральної систем людини призвів асоціації із соціобіологією цілої низки понять, які сприймалися соціумом негативно (расизм, сексизм). За таких умов на захист соціобіології виступили лише окремі науковці. Тому поява терміна: «еволюційна психологія» мало ключове значення для досліджень еволюційних основ поведінки людини.

В еволюційній психології психіка розглядається як набір механізмів обробки інформації, які виникли в результаті адаптації наших предків в процесі природного відбору. Еволюційний психолог з університету м. Техас Д. Басьо закцентує на суттєвих відмінностях між соціологією та еволюційною психологією: перша, ігноруючи психіку, зосереджується на поведінці, тоді як для другої психіка є центральним локусом адаптації. За Д. Басьо, соціобіологія

дивиться на людей як на вид, найбільш пристосований до навколишнього середовища вид, тоді як для еволюційної психології люди – це носії видоспецифічних психологічних механізмів, які в процесі еволюції сприяли підвищенню пристосованості [369].

Отже, соціобіологія та еволюційна психологія акумулювала в собі напрацювання попередників. Їх представники виходять з того, що далеко не все в нашій поведінці пов'язане із впливом культури і виховання. Так, наприклад, моральні табу (на кшталт заборони на інцест), моделі сексуальної поведінки і сімейних стосунків, підходи до виховання дітей і багато інших аспектів соціальної поведінки людей мають в основі деякі генетичні передумови, які є наслідком природного відбору, які культурою розвиваються і закріплюються або деформуються. При цьому, однак, слід зазначити, що «біологічне» не зводиться суто до «генетичного» і йде мова не про строгу запрограмованість особистості, а про її формування в процесі пристосування до вимог середовища. Відповідно, важливим в соціобіологічній концепції є спроба виявити природні основи людської поведінки, відокремивши їх від культурних нашарувань. Отже, для розуміння біологічних основ шлюбно-сімейної поведінки важливе значення має врахування спільних для людського і тваринного світу законів та загальність законів природного відбору і пріоритет інтересів відтворення над іншими інтересами.

В контексті дослідження ролі теорій біологічних основ і еволюційних стратегій шлюбно-сімейної поведінки в становленні психології сім'ї варто звернути увагу на понятійний апарат. Для аналізу власне людської сім'ї ми позначаємо терміном «шлюб» певний соціальний інститут, набір соціальних норм, відповідно до яких і згідно з місцевими звичаями, відбувається об'єднання двох (або іноді більше) осіб і, принаймні, теоретично, зв'язання їх із системою обов'язкових моделей поведінки з метою підтримки цілісності сім'ї [362].

Психологічне розуміння шлюбу відрізняється від юридичного його трактування, оскільки в першому випадку передбачається суспільна

регламентація стосунків, а в другому – державна. В цьому ж підпункті ми оперуватимемо біологічним терміном «шлюбні стосунки». Відразу зауважимо, що в біологічних науках шлюбні стосунки досить складно буває відокремити від статевих, однак ми будемо розуміти під статевою поведінкою поведінкові акти, пов'язані безпосередньо із заплідненням; під шлюбною поведінкою – комплекси дій, пов'язаних з вибором статевого партнера і турботою про дітей. Таким чином, шлюбна поведінка включає статеву.

Як уже було зазначено, важливим методологічним принципом аналізу біологічних основ шлюбно-сімейної поведінки є визнання примату інтересів відтворення над іншими інтересами. Відштовхуючись від цього, еволюційний психолог Кевін Макдональд (нар.1944) визначив етапи розвитку сім'ї. Дослідник, однак, враховував той факт, що поведінка людей суттєво відрізняється від поведінки тварин, оскільки еволюція людини привела до якісних відмінностей в організації та потенціалі нашого виду (суттєво збільшений головний мозок і особливості навчання, яке забезпечило адаптацію до середовища) [865, р. 343–344]. Виходячи з цього, він показує еволюцію форм сім'ї у вигляді спіралеподібного шляху від нуклеарної сім'ї при моногамії до розширеної при полігамії і повернення назад до нуклеарної моногамної. При цьому на перший перехід впливає зростання виробництва, а другий – переважно соціально-політичні та ідеологічні чинники. Стратегія відтворення змінюється залежно від зовнішніх стосовно сім'ї сил: економіки, культури, політики. В останні роки у зв'язку зі зростанням кількості розлучень відбувається ослаблення соціального контролю над сімейною сферою, що дозволило К. Макдональду вести мову про відродження полігамії [865, р. 334]. Варто, однак, звернути увагу на те, що К. Макдональд вивчав християнську сім'ю, а інші варіанти не розглядав, оскільки він, як і інші соціобіологи, виходив з уявлення про спільність процесів еволюції всього людства. Зіставлення робіт К. Макдональда з дослідженнями еволюції шлюбно-сімейних форм антропологами та істориками (див. п. 3.1) дозволяє засумніватися у висновках дослідника.

Так само з позиції інтересів відтворення можна вести мову про еволюційне призначення сім'ї. Людська сім'я, на думку еволюційних психологів та соціобіологів, має суттєву особливість: стосунки між шлюбними партнерами і батьками та дітьми характеризуються емоційністю. Вони доводять, що соціалізація є біокультурним процесом, де культурна складова – безпосереднє продовження генетичної еволюції, і має все ту ж мету: оптимізацію відтворення. Правда, якщо більшість еволюційних попередників людини орієнтовані на виробництво якомога більшої кількості нащадків, то сучасна людина прагне, швидше, регулювати якість, нехай навіть на шкоду кількості.

Отже, призначення сім'ї вбачається в соціалізації потомства, що розуміється як підготовка до успішного здійснення відтворення. Відповідно до двох описаних стратегій відтворення, властивих людині, можливі і два типи соціалізації: в рамках полігінічної сім'ї, за К. Макдональдом, формується більш егоцентрична, агресивна особистість, схильна здійснювати відтворення в тому ж полігамному варіанті; парна ж сім'я формує більш комунікабельну, альтруїстичну особистість, яка прагне до відтворення парної сім'ї при активній батьківській ролі [202].

У рамках соціобіології та еволюційної психології чітко розділено еволюційне призначення самців і самок. Це пов'язано із двома різними стратегіями відтворення: відтворювальна здатність самців у багато разів вища, ніж у самок і вони можуть мати потомство від різних самок практично одночасно. Самець прагне запліднити якомога більше самок і залишити якомога більше потомства, репродуктивні ж можливості самки обмежені і не можуть зростати лише шляхом збільшення кількості сексуальних партнерів. Тому відтворювальна стратегія самки полягає в першу чергу в турботі про виживання потомства, і її батьківський внесок вищий, ніж внесок самця.

Поняття «батьківський внесок» розробив Роберт Тріверс (нар. 1943) – американський еволюційний біолог і соціобіолог, професор антропології і біологічних наук Ратгерського університету. У 1972 році він видав працю

«Батьківський внесок і статевий відбір» [902], в якій сформулював основні положення концепцій статевого відбору і висловив низку ідей, які виявилися цікавими для соціобіологів і можуть бути використані в психології сім'ї. Р. Тріверс взяв за основу визначення статевого відбору Дарвіна і зробив спроби отримати достовірні відомості про факти різного репродуктивного успіху особин популяції різних статей. В процесі дослідження популяції дрозофіли, він врахував демонстрацію особинами різної зацікавленості у вирощуванні потомства і визначив «батьківський внесок» як «будь-який внесок батьків в окремого нащадка, який збільшує можливість виживання потомства (і, отже, його репродуктивний успіх) за рахунок здатності батьків інвестувати в іншого нащадка» [902, р. 139].

У своєму дослідженні Р. Тріверс вказує на те, що у більшості видів більший внесок в турботу про потомство роблять самки, тому вони стають обмеженим ресурсом, за який і повинні змагатися самці. Водночас, він виводить оптимальну лінію поведінки самця: допомога одній самці виростити молодняк, водночас не втрачаючи можливості мати зв'язки з іншими самками, яким він не допомагатиме надалі. Виходячи з того, що для запліднення самки самцеві потрібні незначні зусилля, і значні – для догляду за потомством, в ході еволюції виникає селективний тиск, який сприяє адюльтеру, та селективний тиск на самок, які намагаються перекласти турботу про потомство на самця [902, р. 145–147]. В даному випадку робиться спроба довести універсальність селекції як для тварин, так і для людини.

Враховуючи цей факт, Р. Тріверс аналізує причини та способи перекладання догляду за потомством на шлюбного партнера для створення нового шлюбного союзу і доходить висновку, що така спокуса повинна виникати щоразу, коли батьківський внесок одного партнера набагато перевищує батьківський внесок іншого [902, р. 173–174]. Той, хто вкладає менше, теоретично, має більшу спокусу піти, покинути партнера, оскільки його програш в даному випадку буде меншим. По суті, Р. Тріверс таким чином показує біологічне коріння адюльтеру. Рівень батьківського внеску визначає

також специфіку змагання за партнера: воно властиве для представників тієї статі, чий відносний батьківський внесок менший. Наприклад, якщо для певного виду характерний більший вклад самок, то самці конкуруватимуть за самок (турнірні бої тощо).

Еколог з Нью-Йоркського університету Д. Вільямс головним призначенням самок всіх без винятку видів називає забезпечення виживання потомства [922, р. 382]. Однак Р. Тріверс встановив, що в деяких видів, виживання потомства можливе лише за умови батьківського внеску обох батьків. За таких умов при приблизно однаковому рівні турботи про потомство функції батьків різняться: наприклад, у птахів доки самка висиджує яйця, самець шукає для неї їжу. Отже, дослідник показує коріння моногамії і полігамії. Однаковий батьківський внесок обох шлюбних партнерів зазвичай спостерігається в моногамній сім'ї, нерівний – в полігамній. Як свідчить практика, людям притаманні обидва варіанти сімейних стосунків: при полігамії батьківський внесок найчастіше полягає в безпосередньому забезпеченні ресурсами, тоді як при моногамії, як правило, батько бере більшу чи меншу участь і у вихованні дітей. Враховуючи те, що в процесі еволюції вирішальними є не приналежність до чоловічої чи жіночої статі, а внесок в турботу про потомство, дослідження Р. Тріверса дають можливість зрозуміти, чому жінки так прискіпливо обирають партнера і чому для чоловіка так важливо бути обраним. Це пояснює і часто агресивну поведінку чоловіків, та сильний розвиток у жінок схильності турбуватися.

У другій половині 80-х років ХХ ст. стали з'являтися комплексні масштабні дослідження в сфері еволюційної психології. Розуміння механізму вибору шлюбного партнера дає аналіз крізь призму концепції статевого відбору Джеффри Ф. Міллер (нар. 1965) – американський еволюційний психолог, доцент кафедри психології в Університеті штату Нью-Мексико. Він переконаний, що застосування теорії статевого відбору до людської поведінки – це найбільший успіх в історії еволюційної психології [832, р. 87]. Дослідник звертає увагу на основи переваг якостей обраного партнера і вважає, що в

основі вибору лежать «розумові адаптації» – складні нервові схеми, які виникли внаслідок взаємодії факторів зовнішнього середовища із генами в процесі статевих стосунків осіб з певними зовнішніми ознаками [823, р. 92]. Що характерно, дослідники розрізняють стратегії вибору партнера залежно від того, які плануються стосунки: короткострокові чи довготривалі.

Одне з найбільш цікавих досліджень стратегій шлюбної поведінки і, в її контексті, ревнощів, було організоване і проведене Девідом Бассом (нар. 1953), професором психології в Університеті штату Техас в Остіні. Він погоджується з тим, що планована тривалість стосунків (короткочасні або довготривалі) зумовлює вибір партнера (для сексуальних стосунків чи шлюбу) і визначає стратегію шлюбно-сексуальних відносин. Природа чоловічої фізіології, як свідчить Д. Басс, така: різке підвищення репродуктивної успішності пов'язане із заплідненням максимальної кількості жінок, що відповідає стратегії короткочасних сексуальних стосунків. Однак досягнення цього потребує докладання чималих зусиль та знижує стандарти відбору: пошук потенційно фертильних жінок та вступ з ними в інтимні стосунки має відбутися у максимально стислі терміни. Емпіричні дослідження підтвердили гіпотезу. Крім того, вчені виявили, що за таких умов чоловіки менш вимогливі до багатьох характеристик партнерки: їх влаштовує не надто високий рівень інтелекту, надійності, доброти і емоційної стабільності. Дослідження однак виявили і те, що в короткочасних відносинах фізична привабливість партнерки для чоловіків важливіша, ніж у довгострокових [858].

Ведучи мову про найважливіші критерії вибору чоловіком жінки для довготривалих стосунків, Д. Басс акцентує на її вірності. Це пов'язано з тим, що до появи тестів ДНК визначити батьківство конкретної дитини було практично неможливо. Емпіричні дослідження, проведені вченим, дозволили визначити і інші важливі критерії потенційної довготривалої супутниці: доброта, здатність проявляти розуміння, розвинутий інтелект, цікавість особистості, фізична привабливість, міцне здоров'я і адаптивність. Цей перелік в більшості збігається із списком якостей, які цінують жінки в довготривалих

стосунках. Виняток становлять лише два пункти: молодість партнерки та її фізична привабливість, які для чоловіків значно важливіші, аніж для жінок.

Говорячи про вибір жінкою шлюбного партнера, Д. Басс відзначає вплив їхньої репродуктивної фізіології на цей процес. Жінками продукується обмежена кількість гамет, вони довгий час виношують дитину, крім цього, якщо врахування періоду післяпологової лактації і тривалого догляду за дитиною, цілком очевидним стає той факт, жінкам потрібно докласти значно більших зусиль для продовження роду, ніж чоловікам. Отже, зрозуміло, що жінкам більше вигідна стратегія довгострокових шлюбних стосунків: шанси виживання потомства значно підвищує наявність партнера, який буде допомагати, матеріально забезпечувати і захищати. Однак, як свідчить практика, жінки також використовують обидві стратегії: як короткочасних, так і довготривалих статевих зв'язків. Але керуються вони зовсім іншим.

З еволюційної точки зору, мало ймовірно, що жінки б періодично вступали в короткочасні стосунки, не маючи адаптивної вигоди. З огляду на це, на підставі емпіричних досліджень, Е. Басс виводить потенційну адаптивну вигоду для жінок: отримання матеріальних ресурсів, генетичні переваги, вигоди для довгострокових цілей, підвищення статусу, а також можливості для маніпуляції партнером [715]. В короткострокових стосунках жінка може оцінити кількох потенційних партнерів з метою визначення тих, які більше придатні для довготривалих зв'язків; вона може вдосконалити мистецтво пошуку і утримання партнера; швидко отримати ресурси в обмін на інтимний зв'язок і поліпшити генетичну якість потомства: еволюційні психологи доводять, що при інтимній близькості з кількома партнерами, у жінки більше можливостей народити дітей з кращою генетикою. Емпіричні дослідження короткочасних статевих зв'язків жінок підтверджують, як правило, припущення про те, що такі зв'язки можуть також передувати зміні постійного партнера або стати «запасним варіантом» на випадок його смерті чи залишення ним сім'ї. З точки зору еволюції, вибір жінкою партнера для довготривалих стосунків повністю зумовлюється потребою виживання її дітей. Таким чином,

для жінок важливо, щоб чоловік був спроможним забезпечувати потомство всім необхідним (передусім їжею), захистити від ворогів та надати певний соціальний статус. Все це дуже важливо доповнити ознаками хороших генів. Бажаним для майбутніх довготривалих партнерів є також демонстрація бажання ділитися власними благами з супутницею, здатність проявляти батьківські навички. Обранець також повинен був [369]. Таким чином, для жінки часто ключовою може стати оцінка ставлення потенційного шлюбного партнера до неї.

Вище ми звернули увагу на риси чоловіків, які жінки цінують найбільше. Вони збігаються із цінованим чоловіками в жінках. Однак, як доводить Д. Басс, для жінок значно більше значення має здатність партнера заробляти. Професор Памела Реган виявила, залежність мінімальних вимог жінки при виборі партнера в більшій мірі від самооцінки соціального статусу, аніж від самооцінки привабливості. Вона встановила, що вимоги жінки до можливого шлюбного партнера ростуть разом із зростанням її амбітності: рівня освіти, заробітків, матеріального та соціального становища [851, р. 1296–1297].

Д. Басс також вивчив проблему ревнощів. На основі аналізу самооцінки, оцінки партнера та оцінки незалежного експерта виявив найбільш істотну особистісну характеристику, яка суттєво впливає на поведінкові прояви ревнощів – нею виявилася емоційна стабільність. Крім того, він встановив, що в еволюційно стабільних стратегіях шлюбної поведінки провідну роль відіграють видоспецифічні механізми ревнощів, які у чоловіків та жінок істотно різняться [715, р. 128 – 130]. Дослідник також виявив зв'язок психологічних механізмів ревнощів з фізіологічними механізмами: навіть сам факт згадки про подружню зраду завжди супроводжувався посиленням серцебиття [715, р. 128 – 131].

Результати дослідження соціобіологів, етологів з успіхом пояснюють особливості впливу дитячо-батьківських стосунків на репродуктивну стратегію дорослого, на кількість сексуальних партнерів особи, на схильність до підтримання довготривалих сімейних стосунків. Роль батька для розвитку

дитини вивчав Дж. Белскі. Він показав зміни в материнській і дитячій поведінці, коли діада «мати–немовля» перетворюється на тріаду «матір–батько–дитина» [704, р. 3]. Спільно з колегами він проаналізував взаємозв'язок характеру статевої поведінки дівчаток в дорослому віці з тим соціальним оточенням, в якому вони розвивалися. Вони встановили раніше настання пубертатну та прослідкували зазвичай раніші прояви статевої активності у дівчаток, яких виховувала лише матір без постійного партнера порівняно з дівчатками із сімей, де є батько. Крім того, вчені дійшли висновку про більшу кількість статевих партнерів у перших, що дозволило вести мову про труднощі цих жінок при формуванні міцних і тривалих стосунків, а також їх раннє статеве дорослішання як наслідок еволюційні стратегії, спрямованої на пристосування до середовища з нестабільними або дуже обмеженими ресурсами в умовах недовговічності союзів дорослих. Таким чином, було встановлено, що відсутність батька в перші п'ять–сім років життя – це той тригер, що призводить до включення «кількісної» репродуктивної стратегії, спрямованої на народження багатьох дітей для компенсації нестачі чоловіків. Ті ж, хто виріс в повній сім'ї, більш орієнтовані на «якісну» репродуктивну стратегію. В їхньому житті, як правило, досить обмежена кількість статевих партнерів і переважна більшість таких жінок в дорослому житті зазвичай зберігають вірність одній людині. Проявляється репродуктивна стратегія, яка передбачає на народження небагатьох дітей і максимальну турботу про них обома батьками [704].

Виходячи із методологічного принципу взаємозв'язку альтруїстичної поведінки та генетичної близькості особин, варто звернути увагу, передусім, на праці Р. Тріверса та В. Гамільтона. Вони відштовхувалися від гіпотези Ч. Дарвіна про репродуктивний успіх як головну мету будь-якої діяльності тварин і разом з Р. Докінзом (популяризатором теорії В. Гамільтона) обґрунтували геноцентричну теорію еволюції.

Ще Ч. Дарвін довів, що виживають ті види, які дають більше потомства. Однак він не пояснив сутність стосунків, заснованих на альтруїзмі, оскільки їх

існування суперечило теорії дослідника. Природу відносин самопожертви і безкорисливості спробував обґрунтувати британський еволюційний біолог Вільям Гамільтон (1936–2000). У статті «Генетична теорія соціальної поведінки» (1964) він розробив концепцію «родового відбору» [762], під яким розумів альтруїстичну поведінку споріднених особин, що приводить до передачі у спадок родинних генів і, в результаті, досягається мета не індивідуального, а родинного репродуктивного успіху. Відповідно до концепції В. Гамільтона, вирішальне значення має виживаність певних генів, а не конкретних особин. В. Гамільтон розробив «формулу альтруїзму». У роботі Д. Палмер та Л. Палмер вона описується так: «родовий відбір або внутрішня узгодженість показує, що особини усередині виду матимуть найбільший успіх у відтворенні, якщо стануть допомагати родичам так, що вигода реципієнта буде значно перевищувати витрати/збитки для донора. Математично ця ідея виражається у нерівності $K > 1/r$. Для відбору генів альтруїзму K повинно бути більше зворотного r , де r – коефіцієнт відношення реципієнтів до альтруїста. Оскільки рідні брати і сестри мають $r = 1/2$, особина не порушить репродуктивну адекватність, якщо пожертвує життям для порятунку двох своїх братів (сестер). Формула В. Гамільтона вирішила одну з загадок біології – чому перетинчастокрилі (бджоли, оси і мурашки) складають 11 з 12 груп комах, у яких виникла справжня соціальність. Еусоціальні комахи характеризуються трьома ознаками: особини виду кооперуються, щоб піклуватися про потомство; нездатні до розмноження особи працюють на користь фертильних родичів; діти допомагають батькам упродовж певного періоду їх життєвого циклу» [369]. Концепція внутрішньої узгодженості В. Гамільтона, яка передбачає пряму залежність альтруїзму серед тварин безпосередньо від їх рівня спорідненості, перенесена на стосунки людей, дає можливість пояснити специфіку альтруїстичної сімейної поведінки. Пізніше ідеї В. Гамільтона популяризував Р. Докінз у своїй праці «Егоїстичний ген» (1976) [158].

Однак альтруїзм також зустрічається доволі часто навіть за відсутності споріднення, тому теорія В. Гамільтона була доопрацьована Р. Тріверсом. У

роботі «Еволюція взаємного альтруїзму» (1971) [903] він припустив, що такі випадки можуть бути проявами взаємного альтруїзму. За допомогою простих арифметичних розрахунків Р. Тіверс прослідкував вигоду альтруїстичної поведінки особи і дійшов висновку про те, що взаємодопомога характерна для тварин, які живуть групами. Щоправда, на нашу думку, для аналізу альтруїзму недостатньо самої лише констатації фактів взаємодопомоги. І, попри те, що висновки В. Гамільтона та Р. Тріверса виглядають досить переконливими, у застосуванні до сімейних стосунків людини їх потрібно використовувати досить критично.

Отже, теорії біологічних основ та еволюційних стратегій шлюбно-сімейної поведінки прагнуть пояснювати особливості і закономірності сімейних стосунків, виходячи в першу чергу із законів еволюції. Керуючись твердженням про те, що поведінка людини аналогічна по своїй суті поведінці тварин, проте видозмінена культурними нашаруваннями в поєднанні з більш складними когнітивними утвореннями, спільні для людини і тварин поведінкові характеристики вважаються більш важливими, ніж суто людські. Для соціобіологів, етологів, еволюційних психологів шлюбно-сімейні стосунки – це, перш за все, поведінку, в основі якої лежать специфічні селективні механізми. Щоправда, етологи у своїх дослідженнях керуються ідеєю про те, що коли люди і тварини поведуться подібно, значить основою цієї поведінки однакові біологічні механізми. Тому в їхніх роботах, так само як і в дослідженнях деяких еволюційних біологів (наприклад, Р. Тріверса), ні в термінологічному, ні в змістовному плані не розрізняються способи життєдіяльності людини й тварини. Проте незаперечним є той факт, що одна і та ж поведінка в людському суспільстві і в тваринному стаді може породжуватися абсолютно різними чинниками, мати абсолютно різний сенс. На наш погляд, біологічні пояснення шлюбно-сімейної поведінки необхідні, але недостатні для пояснення поведінки людини.

Водночас, в рамках окресленої методології теоретичні конструкції переконливо пояснюють схожість шлюбно-сімейних структур в міжкультурному розрізі, однак вони не пояснюють відмінностей між ними.

3.5. Соціально-екологічна теорія сімейних стосунків

Сім'я як система перебуває у постійному контакті з оточенням, будучи включеною до інших систем. Враховуючи це, американський психолог У. Бронфенбреннер (1979) запропонував соціально-екологічну модель сім'ї [65; 712; 713], яка сьогодні стала загальновизнаною в спільноті фахівців, котрі професійно працюють із психологічною сферою сім'ї [867]. Спочатку ця модель застосовувалася для опису «екології» дитячого розвитку, але загалом вона виявилася цілком придатною для аналізу впливу соціального оточення на сімейні стосунки.

Вперше термін «екологія людини» ввели соціологи Р. Парк і Е. Берджес в 1921 році в своїй роботі «Введення в науку соціологію». Одними з перших серйозних дослідників в сфері екології людини стали професор соціології університету Мічигану А. Н. Хоулі [765] та професор епідеміології та загальної медицини Університету Оттави Дж. М. Ласт [803]. Починаючи з 1960–70-х років у дослідження з екології людини вже включаються, з-поміж інших, психологічні аспекти. Екологічний підхід у психології являє собою зміну традиційних парадигм вивчення психіки на екологічну, що привело до введення в психологію поняття про середовище існування.

У контексті соціально-екологічного підходу сім'я розглядається як система, яка перебуває у тісному взаємозв'язку з іншими суспільними системами та аналізується адаптація сім'ї до середовища існування [127, с. 124]. Сім'я У. Бронфенбреннером описується так само, як і в теорії сімейних систем. Щоправда, слід зауважити, що він більше цікавився не самою сім'єю, а добробутом дітей, проте сім'ю він розглядав як основне мікросередовище розвитку. Представники підходу виходять з того, що для розуміння специфіки шлюбно-сімейних та дитячо-батьківських стосунків, виявлення та аналізу

причин подружніх конфліктів тощо, недостатньо вивчити стосунки в парах «чоловік–дружина», «дитина–мати» або навіть динаміку сім'ї загалом. Дедалі важливішою стає потреба досліджувати сім'ю в широкому соціальному, економічному і політичному контексті. Виходячи з уявлення про сімейну екосистему як дану сімейну систему у її взаємовідносинах з навколишнім середовищем [127, с. 126–127], зміни в середовищі існування сім'ї впливають на всі сторони життя її членів. Це екологічне оточення надає сім'ї ресурси, необхідні для життя, створює системи життєвої і соціальної підтримки. Понад те, на дитячо-батьківські та подружні стосунки можуть впливати події, в яких конкретна особа не брала участі. Наприклад, на дитину можуть впливати умови роботи її батьків, які, в свою чергу, є наслідком стану місцевої економіки. На стан місцевої економіки впливає становище економіки всієї країни, яка може перебувати, наприклад, у стані кризи чи війни. Виникає піраміда факторів, які, впливаючи на конкретного члена сім'ї, впливають і на саму сім'ю. Чи, наприклад, щоб люди прагнули мати багато дітей, суспільство повинно не лише створювати умови для виховання, а й робочі місця, на які в подальшому ці діти зможуть влаштуватися [352, с. 175].

Для кращого розуміння специфіки взаємодії сім'ї з навколишнім середовищем варто звернути увагу на рівні цієї взаємодії. Загальновизнаною в науці є класифікація У. Бронфенбреннера, відповідно до якої екологічне середовище, в якому розвивається дитина, складається з чотирьох взаємопов'язаних систем, які можна графічно зобразити у вигляді концентричних кіл: мікро-, мезо-, екзо- та макросистеми.

Мікросистема – це люди та об'єкти, які перебувають в безпосередньому оточенні дитини [713, р. 39–40]. З психології відомо, що особистість дитини формується у сім'ї під впливом батьківських установок та сімейної атмосфери. При цьому в психологічній екології людини враховується факт взаємозалежності сімейних відносин: це стосується і взаємин шлюбних партнерів, і дитячо-батьківських стосунків. Варто звернути увагу на те, що, відповідно до соціально-екологічної моделі, сімейне середовище є дуже

динамічним утворенням: наприклад, до двох близнюків висуваються зовсім різні вимоги. *Мезосистема* – це система, яка впливає на дитину шляхом безпосередньої взаємодії та взаємодіючи із мікросистемою – сім'єю. Мезосистемами є школа, дитячий сад тощо. На психологічну атмосферу в сім'ї, специфіку взаємодії батьків та дітей впливають, наприклад, взаємини дитини з вчителями. З іншого боку, прослідковується і зворотний зв'язок: ситуація в родині може формувати напрями впливу школи, двору, дитячого садка на малюка. Для шкільної успішності дитини визначальною є не тільки морально-психологічна атмосфера у класі, але і особливості міжособистісних стосунків у сім'ї: вона напряму залежить від того, чи батьки проявляють інтерес до шкільного життя дитини. У. Бронфенбреннер наводить такий приклад: якщо брат і сестра відвідують одну школу, але сестрі дозволено приводити подруг додому, а братові друзів – ні, мезосистема їхньої життєдіяльності буде різною. *Екзосистема* стосується тих рівнів соціального середовища чи суспільних структур, які, навіть перебуваючи поза сферою безпосередньої взаємодії особистості, впливають на неї опосередковано [713, р. 40]. Це різні соціальні організації. Серед них можуть бути і неформальні утворення, і формальні організації, наприклад, соціальні служби, робота батьків, заклади освіти чи охорони здоров'я тощо. Екзосистема може дотично допомогти батькам розвивати та виховувати дітей шляхом забезпечення зручного робочого графіку, надання оплачуваних відпусток та лікарняних листів для батьків у випадку захворювання дітей тощо. На особливості сімейно-шлюбної взаємодії, морально-психологічну атмосферу в сім'ї, особливості виконання сімейних ролей та перебіг сімейних конфліктів можуть впливати, наприклад, ЗМІ, які формують ставлення людей до сімейних цінностей; держава шляхом реалізації сімейної політики; системи охорони здоров'я, освіти тощо [352, с. 175].

Крім формальної підтримки екосистема може підтримувати і неформально, наприклад, завдяки соціальному оточенню: члени сім'ї, друзі і знайомі родини можуть допомогти порадою чи матеріально, або просто проявити дружню увагу. Т. Гурко доводить, що, як правило, чим відкритіша

сім'я, чим більше вона має зв'язків із соціальними організаціями, що має позитивний вплив на сімейні стосунки та є сприяє розвитку дітей, а чим менше подібних зв'язків, тим більш непередбачуваними виявляються міжособистісні стосунки в родині і розвиток дитини. Вона наводить приклади, коли в ізольованих сім'ях та в сім'ях, члени яких встановлюють переважно формальні та нечисленні особистісні зв'язки частіше відбуваються конфлікти і спостерігається поширення проблем у дитячо-батьківських взаєминах [127]. Варто також звернути увагу на те, що сім'я як система не може вплинути на екзосистему.

Макросистема – це сукупність соціокультурних чинників, економічних факторів, національних звичаїв. Саме від них залежить наявність реальної підтримки сім'ї соціумом чи лише декларування такої підтримки. Дитина розвиватиметься в умовах браку батьківської уваги, якщо держава не надає відпусток по догляду за дитиною, не заохочуючи народжуваність. Ні мікро-, ні мезо-, ні екзосистеми не зможуть це компенсувати. Однак субкультура може бути досить автономною для того, щоб зберегти світоглядну основу і спосіб життя незалежними від пануючої культури. Отже, У. Бронфенбреннер вважав, що найбільше на сім'ю впливає макросистема, оскільки вона має здатність чинити вплив на всі інші рівні. Наприклад, на думку дослідника, надзвичайно позитивно вплинула на розвиток декількох поколінь дітей у США американська програма «Хед Старт». Це державна програма компенсаторного навчання, метою якої був розвиток інтелекту та підвищення успішності в навчанні дітей із бідних сімей та дітей представників нацменшин. Пізніше до чотирьох основних У. Бронфенбреннер додав п'яту підсистему – *хроносистему* [713, р. 40–41], в межах якої аналізувався історичний розвиток екології чотирьох інших систем. Зв'язки цих чотирьох систем є гнучкими, прямими і зворотними, завдяки чому і здійснюється їх взаємодія.

Для психології сім'ї є цінним здійснений теоретиками соціально-екологічного підходу опис поступового пристосування дитини та її найближчого оточення (наприклад, сім'ї) один до одного, а також аналіз

впливу на ці відносини соціального середовища і фізичного оточення (за У. Бронфенбреннером). Так, наприклад, конфлікти між батьками і вчителями з приводу особливостей навчання впливають не тільки на дитину і батьків, а й на працівників школи, які можуть не розуміти і не сприймати опір батьків та, як наслідок, відчувати роздратування. Соціально-екологічна модель була адаптована для застосування в клінічних умовах А. Хартманом (1978), який вважав, що графічне зображення сімейної реальності сприятиме уникненню спрощених, редукціоністських уявлень про сімейні взаємини. Вчений розробив діаграму (екокарту) взаємодії сім'ї і її оточення. Екокарта – це просте креслення, яке наочно демонструє становище сім'ї в межах соціальної екосистеми і дозволяє показати доступність різних ресурсів. Екокарта, так само, як і генограма – це інструмент, який дозволяє фахівцеві краще зрозуміти вплив обставин життя сім'ї на сімейні стосунки і продумати відповідну стратегію роботи [478].

Логіка розгортання теоретизації предмета дослідження потребує уточнення, які можливості для психології сім'ї дає аналіз шлюбно-сімейних стосунків крізь призму даних понять теоретичного підходу. Соціально-екологічна теорія аналізує взаємозв'язок сім'ї із середовищем через такі поняття: ніші, сумісність, коменсалізм, корпоративні стосунки, онтогенетичний розвиток, адаптація, природний відбір. Будь-яка екосистема включає ніші. Взаємозалежність в екосистемі відбувається, за Т. Гурко, не між людьми, а між тією активністю, яка відповідає певній ніші. Ця активність виконує функцію адаптації (наприклад, в сім'ї активність батька, який забезпечує сім'ю) [127, с. 128]. Сім'я займає ніші у всіх екосистемах, забезпечуючи виживання усіх її членів і, одночасно, забезпечує суспільство новими людьми.

За А. Хоулі, сімейне життя – це стосунки симбіозу. Основними формами симбіозу є сумісність, коменсалізм та паразитизм. Задля вичерпної інтерпретації цих термінів звернемося до «Біологічного словника». Симбіоз – це співжиття організмів різних видів, з якого всі вони мають користь. При

сумісності два організми поділяють спільного господаря та отримують вигоду один від одного. Паразитизм – життя організму за рахунок іншого. Коменсалізм передбачає співіснування організмів двох видів, від якого вони обидва мають користь і не шкодять один одному [52]. Навіть більше, коменсалізм передбачає спільний простір і деяку кооперацію, але, одночасно, і незалежність. Відносини коменсалізму, зазвичай, контрастують із несимбіотичними, корпоративними стосунками, коли індивіди конкурують за одну і ту ж нішу чи ресурси. Ці два типи стосунків – симбіоз і корпоративні стосунки, перебувають у континуумі і часто використовуються для характеристики стосунків між людьми. Стосовно сім'ї, виходячи з того, що її членам, частіше, нема сенсу конкурувати в багатьох сферах (хоча, винятків з цього правила є безліч), сімейні стосунки доцільно аналізувати як стосунки симбіозу: сумісності, коменсалізму та паразитизму.

Складні одиниці розвиваються на основі взаємодоповнюючих відмінностей (стосунки корпоративізму) та спільних вимог зовнішнього середовища (стосунки коменсалізму) [765, р. 86]. А сімейна організація – це процесуальна система, через яку енергія та інформація трансформуються у активності, які підтримують життя (споживання і коменсалізм) і якості, які підіймають рівень життя (соціалізація та корпоративність). Наприклад, з появою дитини чоловік і дружина спеціалізуються на виконанні ролей батька і матері (ніші). Це коменсалізм. Коли дитина виростає і сама починає виконувати корпоративну роль, батьки знову можуть повернутися до споживання [127, с. 131].

Кожна одиниця екосистеми може змінюватися, виходячи зі своєї власної структури: внутрішньої організації та взаємозалежності елементів. Це і є розвиток. У людей – це онтогенетичний розвиток і старіння. На рівні популяції відбувається природний відбір, а на індивідуальному рівні – адаптація. Організм адаптується в межах своєї генетичної схильності. Якщо один тип організмів відбраковується – змінюється генетичний фонд. Генотип взаємодіє із середовищем, яке змінюється для підсумкового відбору та

адаптації тих індивідів, які залишилися. Як з точки зору індивідуального розвитку (У. Бронфенбреннер), так і з позиції мікроорганізації (А. Хоулі) основним адаптивним механізмом є сім'я [127, с. 130]. У. Бронфенбреннер доводив, що за допомогою взаємообміну із сім'єю як безпосередньою екосистемою індивід адаптується до зовнішнього середовища.

Отже, в руслі соціально-екологічної теорії важливим є акцент уваги саме на контексті, в який занурена сім'я як частина ще більшої системи і психологія сім'ї аналізується крізь оптику умов життя сім'ї.

Виходячи з того, що багато психологічних потреб людини можуть бути задоволені природним чином лише при виконанні певних рольових функцій у складі сім'ї як первинному базовому соціальному осередку суспільства, соціально-екологічна теорія дає розуміння того, які фактори навколишнього середовища і яким чином ведуть до зміцнення сім'ї, підвищення її стійкості до стресу, а які навпаки призводять до виникнення всіляких дисфункцій, а в подальшому – до деградації і навіть розпаду. З огляду на залежність життєдіяльності сім'ї від задоволення потреб, можна планувати адекватні способи надання психологічної допомоги сім'ї, спрямовані на подолання кризи сім'ї, підвищення якості життя, збереження і розвиток гармонійної родини [418]. Загалом, аналіз шлюбно-сімейних стосунків крізь призму понять біоекології розширює можливості психологічного аналізу шлюбно-сімейних стосунків у контексті впливу екологічного оточення.

Таким чином, аналіз наукових джерел свідчить про міждисциплінарний характер психології сім'ї як галузі наукових знань. Починаючи з ХІХ століття на науковій основі проблеми сім'ї розроблялися в межах різних наук, наукових шкіл, наукових напрямів. Однак, на наш погляд, найбільш цінними для психології сім'ї стали розробки представників еволюційного, структурно-функціонального, емпіричного, етологічного, соціально-біологічного підходів. В їх руслі був сформований каркас теорій, на які згодом були накладені напрацювання психологів (рис.3).

Рис. 3. Психологія сім'ї в контексті міждисциплінарного знання

Вивчення сутнісної характеристики теоретико-методологічних основ психології сім'ї дозволяє дійти висновку, що в її основі лежить систематизована сукупність підходів, способів, методів, прийомів дослідження та теоретичні конструкції сформульовані не лише в межах галузей психології, практики сімейної психотерапії та сімейного консультування, а й інших наук.

Висновки до розділу

Враховуючи, що теоретичний фундамент психології сім'ї становлять наукові доробки, створені в інших науках, визначено внесок у становлення психології сім'ї як наукової галузі антропологів, істориків, юристів – представників еволюційного або інституційно-історичного підходу до вивчення сім'ї; соціологів – представників структурно-функціонального підходу; етологів, порівняльних психологів, соціобіологів – представників

соціально-біологічного підходу; а також представників соціально-екологічного підходу (дод. Д).

Встановлено, що до середини XIX ст. вчені, як правило, торкалися проблем того типу сім'ї, яка була розповсюдженою в сучасний їм період і саме еволюціоністи першими науково обґрунтували еволюцію форм сімейних стосунків, їх різноманітність та залежність від історичного контексту; показали взаємозв'язок культурного середовища, традиційних уявлень із специфікою шлюбно-сімейних стосунків. Вони також прослідкували розвиток шлюбно-сімейних стосунків від широких групових форм до вузких. Визначено, що заслугою антропологів, етнографів є також початок розробки категоріально-понятійного апарату майбутньої психології сім'ї.

Еволюціоністи однак використовували порівняльно-історичний метод дослідження сімейних стосунків, займаючись переважно включеним спостереженням та аналізом літературних творів. Розробка методології вивчення власне сім'ї пов'язана з іменем Ф. Ле Пле, який є автором монографічного методу аналізу сім'ї. З'ясовано, що деякі із запропонованих ним технологій використовуються вченими донині, зокрема такі способи збору інформації, як систематичне спостереження за об'єктом дослідження та інтерв'ю; методичні прийоми, відкриті Ф. Ле Пле, сьогодні складають основи соціальних наук, зокрема аспекти відносин спостерігач – спостережуваний.

З'ясовано, що в межах соціології вивчені проблеми структурних і функціональних змін сім'ї як соціального інституту (макропідхід). Вироблені структурними функціоналістами алгоритми розгорнутого опису мережі взаємозв'язків сім'ї з різними соціальними утвореннями і розроблені моделі їх взаємодії, перенесені в психологію сім'ї, дають можливість аналізу шлюбно-сімейних стосунків, зважаючи на зовнішні впливи. Виявлено, що після Ф. Ле Пле фундамент для аналізу сім'ї як малої соціально-психологічної групи створюють теоретичні напрацювання Ч. Кулі.

Доведено, що використання етологічного підходу до аналізу біологічних основ і еволюційних стратегій шлюбно-сімейної поведінки

потребує критичного підходу і логічного доповнення результатами досліджень, здійсненими в порівняльній психології, соціобіології, еволюційній психології тощо. Встановлено, що їхні представники прагнуть пояснювати закономірності становлення і трансформації сім'ї, виходячи, в першу чергу, із законів еволюції та проводячи аналогію людської мотивації поведінки з тваринною, роблячи поправку на вплив культурних нашарувань і ускладнення когнітивних утворень. Визначено, однак, що етологи у своїх дослідженнях керуються ідеєю про однакові біологічні механізми детермінації поведінки людей і тварин, тому в їхніх роботах, так само як і в дослідженнях деяких еволюційних біологів, ні в термінологічному, ні в змістовному плані не розрізняються способи життєдіяльності людини й тварини. З огляду на це уточнено особливості біологічного, соціологічного і психологічного трактувань поняття «шлюб». Визначено, що аналіз поведінки людини крізь оптику взаємодії біологічних і соціальних чинників та визнання примату інтересів відтворення над іншими інтересами дозволяє виокремити різні стратегії відтворення чоловіків та жінок (самців і самок) та прослідкувати пряму залежність поведінки людей (особин) від їх генетичної близькості.

Показано, що в контексті соціально-екологічного підходу сім'я аналізується як екосистема, залежна від довкілля, тому дослідження сім'ї в широкому соціальному, економічному і політичному контексті розширює можливості розуміння специфіки сімейних стосунків.

Основні результати цього етапу дослідження було опубліковано в таких працях автора: [395; 401; 411; 413; 418; 422; 431].

РОЗДІЛ 4

АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ СІМ'Ї В СИСТЕМАХ РІЗНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ

Попри те, що ще у ХІХ столітті психологія стала незалежною наукою з власними теоретичними і експериментальними методами дослідження, систематичною розробкою проблем сім'ї вона зайнялася значно пізніше. На основі філософських і психологічних традицій були розроблені психологія Вільгельма Вундта і так званий структуралізм. Слідом за структуралізмом відбулося становлення функціоналізму. Їхні представники, сконцентрувавшись на вивченні відповідно структури психічних елементів та дослідженні їх функцій, ще не зосередили свою увагу на дослідженні сімейних стосунків.

Ситуація змінюється на межі століть. На початку ХХ століття починається дослідження окремих аспектів психології сім'ї в межах клінічної практики [397; 413; 414]. Так, виникає психоаналіз – спочатку як наукова школа з власним предметом вивчення і з власною методологією, представники якої на основі перших дослідів у лікуванні душевнохворих розробляють проблеми несвідомого. Згодом відбувається оформлення біхевіоризму. Саме в руслі психоаналізу та біхевіоризму, які хронологічно першими на початку ХХ століття зацікавилися сім'єю в контексті вивчення, відповідно, несвідомого та поведінки, найбільше уваги було приділено розробці проблем сім'ї. Не останню роль в цьому зіграв і той факт, що в окреслений період психоаналіз та біхевіоризм займали провідне становище в психологічній науці.

На початку 1920-х років засновується гештальтпсихологія. Аналіз доробку її представників свідчить, що сімейні стосунки залишилися, переважно, поза їхньою увагою. Однак напрацювання, створені в руслі цієї психологічної школи розширюють можливості аналізу взаємодії між індивідуумом і навколишнім середовищем (теорія психологічного поля), про що йтиме мова нижче.

У середині ХХ ст. як «третя сила» (С. Шульц та Д. Шульц) постає гуманістична психологія, а згодом когнітивна, які підійшли до вивчення сім'ї з врахуванням свідомого досвіду людини та її когнітивних процесів, а не виключно несвідомого чи дитячих переживань (див. дод. Ж). Представниками окреслених психологічних підходів ведеться робота з психологічною сферою особи і в цьому контексті увага звертається на сім'ю. Тобто, сім'я ще не є окремим об'єктом дослідження; вона цікавить психологів та психіатрів швидше як середовище існування людини і як джерело психічних розладів. Отже, в цей час мова йде про дослідження функціонування людини в сім'ї.

У середині ХХ століття сім'я стає окремим об'єктом психологічного дослідження в системній сімейній психотерапії: представники її основних підходів обґрунтували уявлення про сім'ю як цілісну систему, а не суму осіб [396; 400; 407; 416; 426]. Ведучи мову про підходи сімейної психотерапії, зокрема системної, слід звернути увагу на існуючі класифікації. А. В. Черніков зауважує, що класифікація підходів сімейної терапії – це не просте завдання, оскільки вони є відкритими, гнучкими, постійно еволюціонують, обмінюються поняттями і техніками, що, врешті, приводить до певного еkleктизму [632].

У 1970 році Групою розвитку психіатрії (Group for the Advancement of Psychiatry, GAP) виділено три теоретичні орієнтації підходів до психотерапії сім'ї: *психодинамічну (А)*, *системну (Z)*, *інтегративну (М)* [63, с. 33]. Перша зорієнтована на людину, друга ж – на патерни стосунків, третя поєднує риси перших двох. Психодинамічноорієнтовані психотерапевти в руслі клінічної практики розробляють проблеми індивідуального рівня функціонування сім'ї, працюючи з окремою особою. В цьому випадку сімейна терапія є лише одним із методів при роботі з клієнтом. Терапевти ж системної орієнтації розглядають сімейну психотерапію не просто як метод, а як принципово новий підхід до проблем психічного здоров'я, який передбачає роботу з цілою сім'єю. Для сімейного терапевта системної орієнтації людина в ситуації стресу – це не пацієнт, а «носії симптому», що показує дисфункцію сімейної системи. Тобто

увага фокусується на взаємодіях. Отже, в межах системної сімейної психотерапії розробляються проблеми системного рівня функціонування сім'ї.

Р. Левант у 1980 році всі підходи сімейної психотерапії поділив на три групи [810]: *підходи, орієнтовані на історію сім'ї, підходи, орієнтовані на структуру сім'ї і процеси, які протікають в її межах та підходи, засновані на досвіді*. Історичні підходи – це психодинамічна (Л. Вінн, Т. Лідс, Н. Аккерман, Дж. Фрамо та ін.); багатопоколінна або трансгенераційна (М. Боуен) і міжпоколінна (І. Бошормені-Надь, Дж. Спарк) школи практичної психологічної роботи з сім'єю. Представники цих шкіл фокусуються на особистості в рамках системи, акцентуючи на впливі людей з минулого, патерни взаємодії з якими передаються майбутнім поколінням. За Р. Левантом, ця модель виходить за межі традиційного психоаналізу, включаючи в себе системні взаємодії, успадковані від попередніх поколінь [63, с. 33].

Орієнтація «структура – процес» характерна для комунікативної (Д. Джексон, Дж. Хейлі, П. Вацлавик, Дж. Вікленд); стратегічної (Дж. Хейлі); короткострокової, сфокусованої на проблемі (П. Вацлавик, Дж. Вікленд, Р. Фіш); тріадічної (Дж. Зук); структурної (С. Мінухін) і поведінкової (С. Паттерсон) шкіл практичної психологічної роботи з сім'єю. Дана орієнтація прослідковується також в роботі В. Сатір, Л. Хофманн, М. Сельвіні-Палаццолі, П. Папп тощо (за Р. Левантом). Ці школи працюють із існуючими патернами взаємодії в сім'ї та займаються різними аспектами взаємозв'язків цих патернів з симптомами або існуючими проблемами пацієнта. Різниця між ними та історичними полягає у відсутності концентрації на збиранні історії, дослідженні несвідомого, інтерпретації та інсайті, а наданні пріоритету аналізу проблем системного рівня з незначною увагою до психології окремої людини або навіть зовсім без такої уваги.

Модель психотерапії, заснована на досвіді, відповідно до класифікації Р. Леванта, застосовується в гештальт-терапії (У. Кемплер), психотерапії, заснованій на досвіді (К. Вітакер), і в клієнт-центрованій (К. Роджерс) сімейній психотерапії. Робота В. Сатір також вибудована на цій моделі [63, с. 34]. Всі ці

підходи розробляють проблеми взаємозв'язку особистісного зростання окремих членів сім'ї та функціонування самої сімейної системи, відкинувши ідеї прямого впливу на останню. Існуючі класифікації є достатньо умовними, оскільки сімейна психотерапія характеризується помітним еkleктизмом. Наприклад, В. Сатір, використовуючи в своїй роботі елементи не лише гуманістичного, а й комунікативного і системного підходів, до аналізу наявних взаємин в сім'ї додавала часто аналіз стосунків у історичному розрізі, роблячи свій внесок у розробку відповідних підходів [63].

Ведучи мову про становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у межах практичної роботи із психологічною сферою сім'ї в руслі системного підходу, ми відштовхувалися від класифікації, запропонованої Дж. Браун та Д. Крістансен [63, с. 34]. Вони виділяють:

- структурний підхід (С. Мінухін, М. Стентон, Б. Монтальво);
- стратегічний (Д. Джексон, Дж. Хейлі, П. Вацлавік, М. Еріксон, Л. Хофман, М. Сельвіні Палаццолі);
- трансгенераційний (Н. Аккерман, М. Боуен, Дж. Фрамо, І. Бошормені-Надь);
- заснований на досвіді (В. Сатір, К. Вітакер);
- поведінковий (С. Паттерсон, Е. Джекобсон) [63].

В межах зазначених наукових підходів була розроблена низка концепцій, які лягли в основу психології сім'ї. Їх ми розглянемо нижче. Окрім окреслених наукових підходів досить впливовою є нарративний підхід до роботи з сім'єю, однак дослідники [63, с. 172; 318, с. 144] сходяться на тому, що поведінкова і нарративна психотерапія послуговуються напрацюваннями інших наукових підходів, тому ми не будемо концентрувати на них увагу.

Отже, в руслі основних підходів системної сімейної психотерапії: трансгенераційного (системного М. Боуена), структурного, стратегічного та експерієнціального, або заснованого на досвіді (див. дод.3) відбулося формування основних теоретичних положень психології сім'ї. Попри те, що ці

підходи були далеко не єдиними, саме їх представники сформулювали ключові концепції психології шлюбно-сімейних стосунків.

Взявши за основу хронологічний принцип, ми прослідковуємо формування психологічних теоретичних концепцій до 1990-х років. Саме в цей час сформувався теоретичний каркас психології сім'ї і відбулося її визнання як окремої галузі наукових знань офіційними організаціями, зокрема, Американською Радою професійної психології, яка почала видавати дипломи фахівцям у цій галузі.

На основі ретроспективного аналізу джерел та літератури спробуємо з'ясувати, які концепції психології сім'ї були сформульовані представниками основних психологічних підходів, як співвідносяться ці концепції та яку роль у становленні психології сім'ї як галузі наукових знань вони відіграють.

4.1. Розробка проблем психології сім'ї в основних психологічних підходах

4.1.1. Психоаналітична теорія: вплив несвідомого на сімейні стосунки

Одними з перших у психотерапевтичній практиці торкнулися проблем психології сім'ї представники психоаналізу, звернувши увагу на шлюбно-сімейні стосунки в контексті вивчення аномальної поведінки окремих осіб. Психоаналіз цікавився несвідомим – темою, яка практично ігнорувалася іншими школами. Тим не менше, засновники психоаналізу зробили чималий внесок у становлення психології сім'ї: революційні ідеї, сформульовані в його методології, стимулювали осмислення і вивчення сім'ї як окремої сфери психічної реальності, особливості та закономірності функціонування якої неможливо зрозуміти і пояснити шляхом аналізу лише різних аспектів взаємодії окремих осіб чи крізь оптику фундаментальних соціальних законів.

Вважається, що першим з сім'єю почав працювати Зігмунд Фройд (1856–1939) [68]. Він став першим з представників, що вказали на важливість дослідження дитинства, дитячо-батьківських стосунків для розуміння природи психіки [653]. Суттєвим внеском З. Фрейда у становлення психології сім'ї як

галузі наукових знань і є сформульована ним і його учнями ціла низка концепцій. Розглянемо основні із них.

3. Фройд показав обумовленість процесу формування структури особистості (яка у нього є трикомпонентною: Я (Ego), Воно (Id) і Над-Я) характером стосунків з батьками на фалічній стадії розвитку [580]. Він вважав, що домінуючим психосексуальним конфліктом на цій стадії стає комплекс Едіпа (у дівчаток – комплекс Електри), суть якого полягає у потязі сина до матері при одночасній його ворожості до батька (у дівчаток – навпаки). З часом Едіпові переживання, витіснившись, переходять до сфери несвідомого. Відбувається процес переборення ворожості до батька через ідентифікацію з ним, що дозволяє хлопчику стати чоловіком, набувши цілий спектр цінностей, норм моралі, настановлень, моделей поведінки тощо. Ідентифікація готує основу для розвитку Super Ego дитини. Таким чином, Над-Я є наслідком розв'язання Едіпового комплексу [105, с. 40].

Super Ego, за З. Фройдом, поділяється на дві підсистеми: совість та Ego-ідеал. Формування обох із них безпосередньо залежить від специфіки дитячо-батьківських стосунків. Так, совість формується під впливом батьківських покарань і постає як спроможність критично себе оцінювати, розуміти моральні заборони і характеризується появою відчуття провини. Ego-ідеал формується під впливом батьківських цінностей і схвалень; він спрямовує людину на встановлення для себе певних стандартів. Наслідком досягнення мети стає відчуття гордості і самоповаги. Тому індикаторами сформованості Super Ego вважається переростання контролю у самоконтроль, і віддання переваги «Я» ідеалістичним цілям над реалістичними [105, с. 37].

Концепція психосексуальних стадій розвитку зводиться до твердження про проходження дитиною в своєму розвитку ряду послідовних стадій: оральної, анальної, фалічної, латентної і геніальної [585, с. 67]. Ключову роль для особистості відіграють перші три з них. В дорослої особи можуть проявитися наслідки конфліктів і проблем, які виникли на цих фазах; важливою також є роль особливостей стосунків у сім'ї, контактів з батьками,

або особами, які їх заміщують в цей період, їхні дії при вирішенні типових суперечностей. Результатом надмірних позитивних або негативних підкріплень на кожній з фаз психосексуального розвитку особи можуть стати «фіксації», які проявляються в потребі постійного повернення до того способу задоволення потягів, який пов'язаний із особливо сильною позитивною або негативною стимуляцією. Наприклад, потреба постійно щось їсти, жувати; схильність «заїдати» проблеми свідчить про сформовану фіксацію повертатися до «оральних задоволень». Це може бути наслідком, наприклад, несподіваного і грубого відривання дитини від грудей: в дорослому віці особа намагається «добрати» те, що не доотримав на відповідній стадії розвитку [303]. Важливу роль З. Фройд відводив ідеї ранньої сексуальної травми і сексуальної енергії [451].

Аналіз сімейних історій, описаних у працях З. Фрейда (історія Дори, випадок «маленького Ганса», «Людина-Вовк» [575]) дозволив російському досліднику Ф. Філатову [564] сформулювати важливі для психології сім'ї висновки про вплив батьків на психічний розвиток дитини. Виходячи з того, що, за З. Фройдом, неусвідомлені психологічні конфлікти контролюють діяльність людини [124], симптоми пацієнта можна вважати:

- символічним відбитком порушень його сімейних стосунків; розуміння симптому дозволяє знайти вразливе місце сім'ї;
- символічним відбитком сімейної ієрархії, усталеної в сім'ї структури влади; він може як підтримувати цю ієрархію в умовах загрози, так і підірвати її;
- інструментом впливу на взаємини інших членів сім'ї шляхом дестабілізації їх стосунків або відновлення порушеної рівноваги;
- сформованими в результаті хворобливого зіткнення з прихованою структурою сімейних стосунків або обумовленими такою структурою.

Як бачимо, З. Фройд аналізує відкриту і приховану структури сімейних стосунків і доходить висновку, що поряд з видимою структурою на функціонування сім'ї впливають елементи невидимої, прихованої структури

(коханці, знайомі, друзі сім'ї), які часто перебувають поза межами сімейної системи. Отже, З. Фройд досліджував також проблему впливу сімейних таємниць на формування особистості та одним з перших показав їх патогенне значення.

Аналіз даних випадків проливає світло на проблему влади в сім'ї, яка пов'язується із сексуальністю; сексуальні заборони розглядаються як засоби підтримання внутрішніх кордонів сім'ї.

Отже, З. Фройд у процесі вивчення несвідомого показав:

- вплив ранніх стадій онтогенетичного розвитку на формування характеру і психопатологічні передумови розвитку особистості;
- роль дитячо-батьківських стосунків як структуроутворюючого чинника розвитку особистості;
- роль механізмів ідентифікації та інтроєкції в процесі розвитку особистості;
- вплив едіпального конфлікту на цей процес тощо.

Представники неофройдизму прийняли основи теорії З. Фрейда, але переосмислили ключові поняття психоаналізу. Вони, наприклад, істотно розширили права Ego, надавши йому більше незалежності, наділивши власною енергією та закріпивши за ним функції, відмінні від енергії і функцій Id. Деякі неофройдисти навіть припустили незалежність Ego від конфліктів, які протікають в сфері Id. Це суперечить уявленню самого З. Фрейда, який доводив залежність Ego від імпульсів Id і обстоював його абсолютну підпорядкованість. Послідовники З. Фрейда в своїх працях помітно відійшли від ортодоксальної позиції, обґрунтувавши можливість Ego функціонувати незалежно від Id.

Крім того, неофройдисти переглянули вплив біологічних факторів на розвиток особистості, обґрунтувавши пріоритетність в цьому процесі психологічних і соціальних чинників. Для психології сім'ї найбільш цікавим є переосмислення ролі дитячої психосексуальності і поняття комплексу Едіпа. Неофройдисти мінімізували їх вплив і доводили, що розвиток особистості

переважно визначають не психосексуальні, а психосоціальні фактори. Розвиток дитини в більшій мірі обумовлений соціальними чинниками, аніж реальною чи уявною сексуальністю [653].

Карл Густав Юнг (1875–1961), засновник «аналітичної психології», дещо по-іншому дивився на природу дитячо-батьківських стосунків та вплив раннього розвитку на формування особистості. Аналізуючи власний досвід, він відкидав фрейдівське поняття Едіпового комплексу і пов'язував прив'язаність дитини до матері виключно потребами дитини і спроможністю матері їх задовольнити. Щоправда, К. Г. Юнг погоджувався із наявністю сексуальних сил в період дитинства, проте він доводив, що сексуальність є тільки одним потягом із багатьох. В дитини, яка зростає, виникають сексуальні потреби, які нашаровуються на домінуючі до того потреби в їжі. За Фрейдом, особистість формується під впливом своїх дитячих переживань. К. Г. Юнг з цим не погоджувався; він доводив, що особистість може суттєво змінюватися упродовж всього свого життя. Тобто, особистість визначається не тільки минулими стосунками, переважно в сім'ї, але так само і своїм спрямуванням у майбутнє: надіями, цілями та очікуваннями [653].

Крім того, К. Г. Юнг спробував проаналізувати несвідоме глибше за З. Фрейда і виділяв два його рівні: індивідуальне несвідоме та колективне. Колективне містить в собі універсальний еволюційний досвід і лежить в основі особистості людини. Колективне несвідоме містить вроджені тенденції, які виступають внутрішніми чинниками психічного життя людини; це так звані архетипи. Найчастіше у працях К. Г. Юнга зустрічаються такі чотири архетипи: персона, аніма і анімус, тінь і Я [див. роботи К. Г. Юнга, наприклад, 664; 666; 668].

Про вплив несвідомого на вибір шлюбного партнера К. Г. Юнг розмірковує у праці «Шлюб як психологічний зв'язок» («Die Ehe als psychologische Beziehung») (1925) [665]. Шлюб як психологічний зв'язок, за К. Г. Юнгом, є надзвичайно складним утворенням, системою суб'єктивних та об'єктивних факторів, здебільшого, різнорідної природи. Ведучи мову про

психологічний зв'язок, К. Г. Юнг припускав обов'язкову наявність усвідомлення. На його думку, не існує такого психологічного зв'язку між двома людьми, при якому обоє перебувають у несвідомому стані. Проте він дійшов висновку, що широкі зони в психіці людини лежать в тіні несвідомості і несприятливо впливають на встановлення психологічного зв'язку. Розмір цих зон впливає, відповідно, і на вибір шлюбного партнера: чим більшою є сфера несвідомості, тим менше можна вести мову вільний вибір. Так само свідомо або несвідомо формуються уявлення про сім'ю, стосунки в ній, образ майбутнього шлюбного партнера (про це йтиме мова пізніше). Як зазначає К. Г. Юнг, такі образи створюються під впливом батьків, а, відповідно, і індивідуального та колективного несвідомого.

К. Г. Юнг аналізує проблему вибору шлюбного партнера та роль в цьому несвідомого і доходить висновку, що вибору шлюбного партнера, схожого з батьком або матір'ю, сприяє свідомо любов до батька або матері. Несвідомий зв'язок навпаки ускладнює такий вибір. За К. Г. Юнгом, батьки, як правило, в незмінній формі передають дітям у спадок все те життя, яке могли б прожити, але з якихось причин не прожили. Тобто мова йде про несвідоме примушування до такого способу життя, який би компенсував те, що не збулося в батьків (тому, наприклад, у надморальних батьків діти, буває, ведуть аморальний спосіб життя). За таких умов вибір шлюбного партнера здійснюється інстинктивно і, з точки зору психології, не завжди вдало [665, с. 212].

Це призведе до того, що на початковому етапі спільного життя шлюбні партнери відчуватимуть єдність, яку підсилюватимуть нормальні сексуальні стосунки; чоловік та дружина вважатимуть свої стосунки гармонійними та щасливими. Після народження дітей обоє, за К. Г. Юнгом, позбуваються свободи і психологічний зв'язок перебуває в межах біологічного інстинкту збереження роду [665, с. 213]. У цьому випадку психологічний зв'язок подружжя не можна назвати індивідуальним в психологічному сенсі, оскільки чітко прослідковується його переважно колективна природа. Про

індивідуальний зв'язок можна говорити лише тоді, коли відбулося усвідомлення мотивації шлюбними партнерами [665].

Тут важливо враховувати те, що, за К. Г. Юнгом, завданням людини є індивідуація, яка зводиться до перекладу змісту колективного несвідомого на рівень свідомості. Метою індивідуації є розвиток індивідуальної особистості в процесі диференціації [668]. А паралельно із внутрішніми процесами індивідуації розгортається і зовнішній, соціальний зв'язок шлюбних партнерів.

Виходячи з цього, К. Г. Юнг намагається окреслити закони, яким підпорядковується усвідомлення мотивації подружніх стосунків. Ключовим періодом для змін дослідник вважає досягнення другої половини життя, коли з одного боку людина перебуває на піку свого розвитку, а, з іншого – відбувається переосмислення цілей життя. В умовах розладу з самим собою, який породжує невдоволення і водночас не усвідомлюється, як правило відбувається проекція причин проблем на шлюбного партнера. Через це виникає конфліктна атмосфера, яка є неодмінною передумовою для усвідомлення [665, с. 214].

Ситуацію ускладнює те, що зазвичай шлюбні партнери переживають ці процеси не одночасно. Навіть в найкращому шлюбі існують індивідуальні відмінності, тому неможливо повністю уніфікувати душевний стан чоловіка та дружини, зробити його абсолютно ідентичним. Найчастіше один шлюбний партнер адаптується до шлюбних стосунків значно швидше іншого і ключову роль в цьому процесі відіграє досвід взаємин з батьками: той шлюбний партнер, який має в основі позитивний досвід, пристосовується до іншого з меншими труднощами або зовсім без них; іншому ж навпаки буде заважати глибокий несвідомий зв'язок з батьками. Виходячи з цього, К. Г. Юнг вважає, що є дві причини труднощів, які можуть виникнути в критичний момент:

- відмінності в темпах розвитку шлюбних партнерів;
- «обсяг духовної особистості», під яким він розуміє складність духовної природи, якою наділені як правило ті, кого можна вважати невротиками, дисоційованими особами.

Виходячи з цього, К. Г. Юнг окреслює проблему Утримуваного та Утримуючого («Поглинутого» і «Поглинаючого», «Contained» і «Container»): недостатність усвідомлення призводить до того, що один партнер ніби поглинається своїм більш складним (як правило, більш невротичним, дисоційованим) партнером [665, с. 218]. На думку О. Мінеєвої та О. Лідерса, саме він вперше вводить поняття «контейнерування», підхоплене пізніше теорією об'єктних відносин [333, с. 47]. К. Г. Юнг описує шлях, який мають пройти шлюбні партнери, і доводить, що результатом цього шляху має стати усвідомлення, яке є головним змістом психологічного зв'язку у шлюбі [665, с. 218–219].

Гармонію, яка властива шлюбу упродовж першої половини життя (за умови успішного пристосування шлюбних партнерів один до одного), дослідник пов'язує із проекцією певних архетипічних образів [665, с. 220]. Особливо це проявляється під час критичної фази шлюбу. Так, кожен чоловік здавна носить в собі неусвідомлений образ жінки, який містить в собі спадкові уявлення цілих поколінь; «тип» («архетип») всього досвіду предків, що стосується жіночої сутності; осад всіх вражень про жіночність, передану у спадок психічну систему пристосування. Так само і жінки мають вроджений образ чоловіка. Виходячи з цього, дану проекцію, за К. Г. Юнгом, навіть приблизно не можна розглядати як щось індивідуальне і усвідомлене. На основі таких міркувань дослідник доходить висновку, що коли всередині життя шлюбним партнерам вдається нормально прожити окреслений конфлікт, то вони «знайдуть самого себе» і лише в такому випадку відбудеться перехід від колективних в індивідуальні стосунки [665, с. 222].

У праці «Конфлікти дитячої душі» К. Г. Юнг показав залежність психіки дитини від способу життя батьків: на дитину діють факти, а не слова і найсильніше як правило впливає на дитину життя, яке прожили її батьки чи навіть їхні предки [667]. Враховуючи це, К. Г. Юнг пов'язує виключно із проблемами в психічній сфері батьків ті порушення, які виникають у психічній і нервовій сфері дітей аж до середнього шкільного віку. На психіці дитини

обов'язково знаходять відбиток труднощі у взаєминах як між батьками, так і з батьками, що може спричинити навіть патологічні порушення. Водночас, дослідник не відкидає цілеспрямованого впливу на розвиток особистості і виділяє три типи виховання: через приклад, свідоме колективне та індивідуальне виховання [667, с. 28].

Отже, так само, як і З. Фройд, К. Г. Юнг досліджував вплив несвідомого та дитячо-батьківських стосунків на формування особистості. Проникнувши в несвідоме глибше за засновника психоаналізу, він виділив індивідуальне і колективне несвідоме (архетипи), що дало можливість показати вплив архетипів на вибір шлюбного партнера. К. Г. Юнг окреслив закони, яким підпорядковується усвідомлення мотивації подружніх стосунків та розкрив роль цього процесу і прослідкував залежність психіки дитини від способу життя батьків.

Розглянемо внесок у психологію сім'ї ще одного «відступника» психоаналізу, який створив власну концепцію соціально-психологічного плану – А. Адлера. Він, як і К. Хорні, погляди якої ми розглянемо пізніше, вважав, що поведінка людини детермінована більшою мірою міжособистісними взаєминами, а не біологічними факторами і особливу роль відводив сімейним стосункам особистості в дитячі роки.

Альфред Адлер (1870–1937) – засновник індивідуальної психології. Погодимось з Р. Фрейдджером та Д. Фейдіменом, які вважають, що індивідуальна психологія А. Адлера схожа на біхевіоризм тим, що займається доступною для спостереження поведінкою та її наслідками, а також стверджує, що будь-яка концепція повинна бути конкретною і прив'язаною до реально існуючої поведінки. Що характерно, індивідуальна психологія не є глибинною психологією, тобто вона не вивчає невлічливі сили і структури, що криються в глибині психіки. А. Адлер швидше розвивав контекстну психологію, де поведінка пояснюється за допомогою термінів фізичного та соціального навколишнього середовища в контексті, самою особистістю зазвичай не

усвідомлюваному. Вважається, що А. Адлер першим у 1920 році почав практикувати сімейну терапію [500].

Вчений вважав, на відміну від З. Фрейда, що особистість є цілісним утворенням, яке не можна розділити на елементи. Причому цілісність людина утворює і з усіма іншими людьми зі свого оточення. Так він прийшов до ідеї соціального інтересу (*gemeinschaftsgefühl* (нім.) – почуття спільності – поняття, яке є ключовим в адлерівській концепції індивідуума як соціальної істоти. Соціальний інтерес – це «колективний дух, почуття загальнолюдського братерства і самоотожнення з усім людством», яке формує позитивні соціальні взаємини [7].

Ключову роль у вихованні соціального інтересу (чи почуття спільності) А. Адлер відводив саме сім'ї [4] і окреслив умови, за яких у особистості сформується належним чином здатність до адекватних соціальних стосунків. Так, за умови, що мати любить дитину більше, як себе, турбується про сім'ю, в дитини відбуватиметься нормальний розвиток соціального інтересу. Коли ж мати поводить себе протилежним чином, соціальний інтерес залишається нереалізованим. Батько – друге за важливістю джерело формування соціального інтересу. Цей процес відбуватиметься позитивно тоді, коли батько ставитиметься до дітей як до рівних та братиме однакову з дружиною участь у їхньому вихованні. Якщо ж батько проявлятиме авторитаризм і емоційно уникатиме дітей, це може призвести до формування дефектного стилю життя дитини. Важливими для розвитку соціального інтересу в дитини також є нормальні стосунки між батьками [64, с. 40–41].

Багато уваги А. Адлер приділяє проблемі статевого виховання підростаючого покоління, вважаючи, що воно є функцією батьків.

Отже, вирішальну роль у формуванні гармонійної здорової особистості, за А. Адлером, відіграють особливості сімейного виховання та ставлення батьків. Аналізуючи методи батьківського виховання, А. Адлер акцентує на системі позитивних підкріплень (як бачимо, ці ідеї перегукуються із концепцією біхевіоризму), вважаючи, що будь-яке покарання підкріплює

почуття неповноцінності і веде до формування стійкого комплексу неповноцінності. Водночас, почуття неповноцінності вважав рушійною силою особистості: в процесі його подолання особистість виробляє характерні лише для неї прийоми поведінки, які А. Адлер назвав стилем життя, який є стрижнем особистості [7]. Стиль життя формується до чотирьох–п’яти років, тобто, в ранньому дитинстві під впливом спадковості та навколишнього середовища. Але ключову роль він відводить сприйняттю і тлумаченню попереднього досвіду самою людиною, що веде до здатності свідомо впливати на формування власної особистості. Саме в цьому полягає суть концепції творчої сили «Я»: ми можемо самі формувати свою особистість відповідно до власного унікального стилю життя.

У праці «Наука жити» [687] А. Адлер прослідкував зв’язок порядку народження і особистості людини, врахувавши вплив соціального контексту виявив, що старші, середні і молодші діти через відмінності в сімейній ієрархії мають різний соціальний досвід і, як наслідок, різну структуру особистості. Порядок народження він визначив основною детермінантою установок, супутніх стилю життя. Навіть за умови наявності спільних батьків та приблизно однакових умов, соціальне оточення дітей в сім’ї нетотожне і змінюється в результаті появи братів та сестер. Ключовим при формуванні стилю життя є вплив досвіду старшої або молодшої дитини в сім’ї стосовно інших дітей, особливостей ціннісних орієнтацій та установок батьків. Крім того, визначальним, за А. Адлером, є оцінка самою дитиною значущості ситуації, що склалася: це також визначатиме, як вплине порядок народження на стиль життя. Однак візначається суб’єктивність цього сприйняття, а це призводить до вироблення у дітей будь-яких стилів життя внаслідок перебування в будь-якій позиції. Однак дослідник робить висновок про спільність певних психологічних особливостей саме для конкретної позиції дитини в сім’ї [8, с. 131–133].

А. Адлер описує позиції первістка (старшої дитини), єдиної дитини, другої (середньої) дитини і наймолодшої та дитини, в якій є кілька братів та

сестер. Позицію первістка А. Адлер вважає завидною доти, поки він – єдина дитина в сім'ї. Саме первістка батька роблять центром уваги, безмежно турбуючись про нього. Однак народження наступної дитини легко позбавляє його привілейованого, що негативно впливає і на позицію первістка в сім'ї, і на його уявлення про світ. При описі нового становища першої дитини при появі брата чи сестри, А. Адлер використовує порівняння його із становищем «монарха, позбавленого трону», і відзначає високу ймовірність травматичності цього досвіду [8, с.131–132]. До спроб відвоювання верховенства в сім'ї першою дитиною призводить приділення батьками більшої уваги молодшим брату або сестрі, однак з самого початку ця боротьба приречений на невдачу: повернути колишню центральну позицію в сімейній системі неможливо. За таких умов в дитини відбувається усвідомлення того, що батьки не будуть терпіти її інфантильні вимоги через зайнятість, «засмиканість» або навіть байдужість. Часто усвідомленню сприяють і батьківські покарання, які стають наслідком «важкої» поведінки первістка. Як наслідок, результатом «сімейної боротьби» стає привчання дитиною «себе до ізоляції» і освоєння стратегії «виживання поодиноці», не розраховуючи на чиєсь схвалення чи прихильність. Саме з цього А. Адлер виводив консерватизм, прагнення до влади і схильність до лідерства найстаршої дитини у сім'ї та припускав, що це є причиною того, що саме первісток стає носієм сімейних правил, стандартів моралі, традицій і установок [677].

Позиція єдиної дитини, за А. Адлером, унікальна, оскільки їй не доводиться конкурувати з іншими братами або сестрами. Однак занадто довге перебування під особливо пильним контролем та захистом матері формує очікування такої самої турботи від інших. Цей стиль життя призводить до залежності і егоцентризму, появи страху перед труднощами і характеризується низьким рівнем пристосованості. Єдиних дітей А. Адлер порівнює з паразитами, які насолоджуються життям, поки про них хтось турбується. Така дитина впродовж усього дитинства перебуває в центрі життя сім'ї, є її осередком. Їй ніколи не доводилося ні з ким ділити своє становище, вона не

боролася за ведучу позицію з сиблінгами. Але коли така дитина починає спілкуватися з однолітками, вона «наче раптово пробуджується» і починає розуміти, що більше не є осередком уваги. Це часто стає причиною труднощів у стосунках з однолітками [8].

На формування особистості середньої (другої) дитини визначальний вплив здійснює старший брат або старша сестра. До пришвидшення темпів розвитку, у порівнянні зі старшою дитиною, часто призводить бажання у всьому перевершити старшого сиблінга. А. Адлер наводить приклади, коли друга дитина може раніше за першу почати розмовляти або ходити. Друга дитина виростає бунтарем, який часто прагне суперництва. Постійне намагання довести свою перевагу над старшими братом або сестрою визначають стиль усього життя [4]. Таким чином, за А. Адлером, у середньої дитини формується «орієнтація на досягнення». При чому вона вчиться використовувати задля здобуття ціла вона вчиться використовувати різні методи: як прямі, так і обхідні.

Унікальність становища наймолодшої дитини А. Адлер пов'язує, з тим, що її сиблінги ніколи не «позбавляли трону» і, відповідно, вона не відчувала шоку; крім того, про неї турбувалися не лише батьки, але й старші брати та сестри, вона була улюбленцем сім'ї. Однак якщо батьки обмежені в засобах, то наймолодшій дитині доводиться використовувати речі старших, рідко маючи щось своє. Крім того, старші діти часто мають більше привілеїв, ніж молодша, що теж може призвести до сильного почуття неповноцінності, поряд з відсутністю почуття приналежності. А. Адлер відзначає, що оскільки дитині не подобається бути найменшою, це стимулює її довести, що вона може зробити все сама. Як наслідок, прагнення до влади стає особливо вираженим, тому часто наймолодша дитина, конкуруючи зі старшими, може стає і найбільш успішною [8].

Однак А. Адлер виділяє й іншу категорію молодших дітей. Це діти, яким також притаманне прагнення перевершувати інших, однак особливості їх взаємин зі старшими сиблінгами призводить до відсутності впевненості в собі

та необхідної енергії. Коли молодша дитина не може стати кращою за старших, вона часто намагається ухилитися від своїх обов'язків, постійно шукає причини уникнення роботи, може стати «боягузом і вічним скиглієм». Не стаючи менш честолюбною, в неї розвивається особливий різновид честолюбства. Саме він змушує її ухилитися від вирішення проблем і орієнтуватися на діяльність, яка не пов'язана із нагальними життєвими проблемами з метою уникнення, по можливості, небезпеки об'єктивної перевірки її здібностей. Молодша дитина поводить себе так, ніби відчуває себе неповноцінною і обійденою увагою. Понад те, А. Адлер проаналізував вплив почуття неповноцінності на психологічний розвиток дитини, і дійшов висновку про схожість розвитку молодшої дитини на розвиток дитини, що народилася з фізичними вадами [8, с. 131–133].

Розмірковуючи про психологічну готовність партнерів до шлюбу, обов'язковою умовою називав наявність почуття спільності і доводив, що всі здібності, здатності і нездатності до любові і шлюбу закладені в шаблоні, який формується в перші роки життя [5]. За А. Адлером, саме батьки повинні пояснити дитині, що головними компонентами взаємин людей, проявом їх співпраці є любов і шлюб. Він був переконаний в нероздільності любові і почуття спільності: збереження суспільства залежить від такого компоненту, як любов, яка є, з одного боку – проявом стосунків двох людей, а з іншого – частиною соціального почуття. Цікавою є позиція щодо проблем сексуальних відносин і шлюбу: за А. Адлером, їх не можна вирішувати суто індивідуально; потрібна участь як кожної окремої людини, так і всього суспільства загалом [5]. Для розуміння суті подружніх стосунків важливо враховувати відмінність у психології чоловіків і жінок. А. Адлер спробував визначити природу цих відмінностей і дійшов висновку, що різниця детермінована соціальними чинниками: переважно специфікою розподілу праці [6].

Як побачимо далі, цією проблемою цікавилися й інші дослідники, зокрема К. Хорні, і її погляди кардинально відрізнялися від поглядів А. Адлера.

Таким чином, А. Адлер переосмислив погляди З. Фрейда, надавши пріоритет у формуванні особистості саме соціальним чинникам; він проклав

шлях дослідженню в більшій мірі свідомих, раціональних чинників, ніж несвідомого. Водночас, так само як і З. Фройд, обстоював уявлення про формування в ранньому дитинстві основ психіки та доводив визначальний вплив на доросле життя засвоєних в дитячі роки моделей поведінки. Висновки А. Адлера щодо впливу ранніх років та порядку народження дитини на її доросле життя багато в чому підтвердилися [677] і є актуальними для психології сім'ї.

Розглянемо внесок у становлення психології сім'ї ще однієї представниці психоаналізу – Карен Хорні (1885–1953), яку прийнято вважати лідером неофройдизму. Вона приймала основну ідею З. Фрейда про несвідоме та теорії про емоційну, позараціональну мотивацію поведінки, проте так само, як і А. Адлер не погоджувалася з ідеєю З. Фрейда про визначальну роль сексуальних чинників; вона переосмислила фройдівські уявлення про структуру особистості та переглянула ідею комплексу Едіпа, намагаючись довести, що він є наслідком неврозу, а не його причиною [618, с. 216–217].

К. Хорні погоджувалася із уявленнями З. Фрейда про визначальний вплив стосунків з батьками та особами, які їх заміщують в ранньому дитинстві на формування особистості, однак, на відміну від З. Фрейда, доводила здатність людини змінюватися і впродовж усього життя. Відкидаючи тезу про універсальний характер стадій психосексуального розвитку (наприклад, оральної та анальної) доводила визначальний вплив на формування особистості культурних і соціальних чинників та впливу навколишнього середовища [653, с. 454].

Розвиваючи ідею про вплив відчуття власної безпорадності в дитинстві на виникнення різного роду психічних захворювань, у праці «Невротична особистість нашого часу» (1937) [617] К. Хорні описала поняття «базальної тривожності», яке зайняло центральне місце в її теорії. Сама вона пояснює базальну тривогу як «почуття безпорадності у ворожому і всесильного світі» [618, с. 221]. Базальна тривожність бере свій початок у стосунках з батьками і

залишається в людини упродовж всього життя, зумовлюючи виникнення психічних захворювань [290].

Під впливом базальної тривожності дитина «виробляє поведінкові стратегії», які дозволяють їй впоратися з цим «наростаючим почуттям безпорадності і беззахисності». Коли елементи таких поведінкових стратегій стають фіксованою частиною особистості дитини, виникають з так звані невротичні потреби, які виконують роль захисних механізмів проти тривоги. К. Хорні виокремлює десять невротичних потреб. Серед них: потреба в любові та прихильності, прагнення до успіху і самостійності. Окреслені фіксовані поведінкові стратегії охоплюють всі аспекти існування особистості, що призводить до підсилення наявних проблем, пов'язаних із самооцінкою, взаєминами з іншими людьми, ставленням до життя тощо [653, с. 454].

Згодом у своїх роботах, зокрема «Наші внутрішні конфлікти» (1945), вона виділила три великі групи невротичних потреб і на їх основі описала три типи невротичної особистості: підлеглий (послужливий), агресивний і відособлений [616].

Підлегла або послужлива особистість характеризується помітною демонстрацією потреби в схваленні і любові, а також потреби в партнері, який повинен взяти на себе відповідальність за все в житті невротика: і хороше, і погане, здійснити всі його життєві очікування. За таких умов головним завданням стає успішне маніпулювання партнером. *Відособлена особистість* відчуває потребу в самоті, втікає від людей; маючи сильну потребу до незалежності, живе відособлено, є замкнутою. Для *агресивної особистості* життя – це «боротьба всіх проти всіх»; влади над людьми стає головною потребою; агресивна особистість тягнеться до інших, потребує захоплення, визнання своєї переваги, успіху і схвалення ними. Агресивна особистість має сильну потребу відчувати протидію з боку інших людей, це стимулює агресію, ворожість і бунтарський дух. Тяга до інших людей *послужливої особистості* зумовлена спробами завоювати схвалення з боку оточуючих при одночасному

визнанні власної безпорадності. При чому це є єдиною можливістю особистості такого типу відчувати себе в безпеці [616].

Водночас, К. Хорні знаходить шляхи запобігання неврозам також у сім'ї: потрібно, щоб дитина отримувала достатньо любові, тепла і розуміння, відчувала себе в безпеці. Несвідоме як основний мотиватор вступу людини у шлюб та, одночасно, найбільша проблема в шлюбі – це ще одна тема, яку детально вивчила К. Хорні («Проблема моногамного ідеалу» (1927)). Вона доводить, що до шлюбу вабить очікування знайти в ньому задоволення тих потреб особи, які впливають від едіпової ситуації його дитинства. Але, водночас, саме це стає і найбільшою проблемою подружжя: при вступі в шлюб знову пробуджується заборона на інцест, що призводить до того самого результату, що і відносини дитини з батьками: відбувається заміна прямих сексуальних цілей на відносини дружби і прихильності, в яких секс заборонений; як наслідок, суб'єкту доводиться спрямовувати свої ніжні почуття на інший об'єкт [620, с. 54–60]. Таким чином, коріння подружньої невірності та причини відчуженості партнерів К. Хорні також знаходить у несвідомому. Визначальний вплив пережитих у дитинстві конфліктів на виникнення проблем у шлюбно-сімейних стосунках К. Хорні описує у праці «Проблеми шлюбу» (1932) [621]. В цій же роботі вона окреслює шляхи їх вирішення.

Для психології сім'ї інтерес становлять дослідження К. Хорні відмінностей між чоловіками і жінками. Відкинувши фрейдівську концепцію заздрості до пеніса, К. Хорні у доповіді на тему «Про походження комплексу кастрації у жінок», яка була проголошена на VII Міжнародному психоаналітичному конгресі, що проходив у Берліні у вересні 1922 р. і в праці «Відхід від жіночності» (1926) обґрунтувала концепцію заздрості до матки: чоловік заздрить жінці через її виключну здатність народжувати. Саме через цю заздрість чоловіки несвідомо прагнуть принизити жінку, сформувати в ній почуття неповноцінності. Свідченням прагнення чоловіків обґрунтувати і закріпити своє панівне становище в ключових сферах (політика, економіка

тощо) є факт відсутності у жінок рівних з ними можливостей, прав і перспектив. За К. Хорні, основою всього цього є почуття неповноцінності, яке притаманне чоловікам [619; 622]. Цими ідеями згодом озброїлися феміністки, створивши власні теорії шлюбно-сімейних стосунків.

На основі доробку представників психоаналізу створено чимало напрацювань, які так чи інакше торкаються проблем сім'ї. Це наприклад, інтерперсональна концепція, розроблена Гаррі Салліваном; теорія прихильності, обґрунтована Джоном Боулбі; теорія сепарації-диференціації, створена Маргарет Маллер; теорія об'єктних відносин, розроблена Дональдом Віннікотом, концепція діалогу внутрішніх об'єктів Генрі Дікса; обґрунтована Девідом і Джил Шарфф теорія психосоматичного партнерства; концепція проєктивної ідентифікації Мелані Кляйн та її послідовників тощо [181].

На наш погляд, варто звернути увагу на психодинамічний підхід до психології сім'ї, методологічною основою якого став класичний психоаналіз Зігмунда Фрейда (1856–1939) і теорія об'єктних відносин (Рональд Фейрбейрн (1889–1965); Мелані Кляйн (1882–1960); Шандор Ференці (1873–1933) та ін.) [333, с. 46]. Основу теорії об'єктних відносин становлять класичні фрейдівські постулати, які були розвинуті і поглиблені послідовниками вченого. Дослідники дитинства зберігши зв'язок з «батьківською» доктриною, доопрацювали проект реконструкції ранніх спогадів і переживань, розроблений Фрейдом. В своїй роботі вони зосередили основну увагу на стосунках першого року життя дитини [564].

Представники психодинамічного підходу працюють із проблемами, пов'язаними з динамічними аспектами психіки (потягами, мотивами, спонуканнями, внутрішніми конфліктами (суперечностями)), які визначають функціонування і розвиток «Я» особистості. Звернемо увагу на те, що психодинамічний підхід, на відміну від психоаналізу, акцентує увагу на процесах, які відбуваються на поверхні нашої психіки і які є проявом, відображенням боротьби глибинних несвідомих сил і потягів. Причому деякі з цих сил не обов'язково походять з дитинства, а можуть бути сформованими у

підлітковому періоді чи у дорослому віці. І завдання психодинамічного підходу, на відміну від психоаналізу, – розібратися в цих конфліктах, зрозуміти їх роль, в нашому випадку, у шлюбно-сімейних стосунках.

Отже, дослідження сім'ї відбувається за допомогою так званого «вертикального підходу», який передбачає пошук причини сьогоdnішніх труднощів і проблем подружжя в історії життя обох шлюбних партнерів. Джерела сьогоdnішньої поведінки подружжя представники підходу шукають у минулому.

Суть теорії об'єктних відносин, обґрунтована в працях Р. Фейрбейрна, М. Кляйн, Ш. Ференці та інших, зводиться до того, що людина з самого народження прагнучи задовольнити свої потреби, встановлює відносини з зовнішніми об'єктами, спроможними допомогти їй у цьому. Р. Фейрбейрн, дискутуючи із З. Фройдом, стверджував що дитина скоріше намагається встановити відносини з тими, хто перебуває з нею поруч, а не шукає передусім задоволення інстинктивних бажань. Він доводив, що немовля в процесі взаємодії з тими, хто піклується про нього на ранніх етапах, як отримує задоволення, так і переживає фрустрацію. За найбільш сприятливих умов, коли мати й інші особи, які піклуються про дитину, достатньо турбуються і встановлюють емоційний контакт, вона, ідентифікуючись з такими батьками, поступово набуває здатності контролювати, інтегрувати і переносити свої афекти, зокрема, почуття збудження і гніву. Згідно з Р. Фейрбейрном, за Г. Діксом, поступове послідовне проходження етапів амбівалентного ставлення до об'єктів сприяє розвитку Ego. Г. Дікс зауважує, що саме М. Кляйн звернула увагу на те, що початком амбівалентного ставлення є незрілі та недиференційовані «хороших» і «поганих» відносини; розвиток відбувається в напрямку інтеграції амбівалентності, яка може виноситися як у собі, так і в інших без розрізнення протилежних складових. Цей насичений конфліктами процес взаємодії з об'єктами може мати здоровий результат, ознаками якого стануть відчуття надії на любов і задоволення. Коли перевірка зв'язку з ранніми фігурами дає «позитивні» результати (самість-мати, самість-батько,

самість-сиблінги, батько-мати, батьки-сиблінги і т.д.) виникає не тільки об'єднане центральне Его, яке як і раніше може залучити для зростання енергію лібідо і самоствердження, але також резервуар «потенційних відносин» з фігурами, які є позитивними внутрішніми об'єктами для людини. Шляхом їх інтерналізації вона навчається любити як дорослий, тому що відчула її і ідентифікувалася з дорослою люблячою людиною, турботою і прийняттям себе та інших. Навіть більше, вона отримує досвід терпіння і контролю над гнівом у неструктуривній, люблячій манері. Цей досвід є надзвичайно корисним в сфері об'єктних відносин, особливо у шлюбі і батьківстві, починаючи, очевидно, вже з вибору шлюбного партнера [154, с. 10–11].

Сім'ю створюють особистості, які мають свою індивідуальну історію розвитку. На особливості подружніх стосунків визначальний вплив має їхній дитячий досвід. Кожна людина має свою модель сімейних відносин. Інтерналізовані в ранньому віці взаємодії стають моделлю майбутніх стосунків, фільтром для сприйняття подій подальшого життя. Дорослий неусвідомлено намагається змінити свої відносини з близькими людьми так, щоб вони максимально були схожі на інтерналізовані в дитинстві моделі. Люди використовують поточні взаємодії для повернення до недозволених конфліктів, для задоволення минулих потреб, незадоволених в батьківській сім'ї.

Про безпосереднє використання теорії об'єктних відносин для розуміння стосунків подружжя та батьків і дітей вперше заговорив Генрі Дікс (1900–1977), психіатр Тавістокської клініки в Лондоні, професор психіатрії університету м. Лідс. Він вважається одним із засновників подружньої терапії об'єктних відносин. Результатом його 16-річної клінічної роботи з подружніми парами стала праця «Напруга в шлюбі: від клінічних досліджень до психологічної теорії взаємодії» (1967), в якій він узагальнив увесь свій практичний досвід.

Згідно з Г. Діксом, шлюб – це контракт між двома людьми (з їхніми центральними Его в термінах Р. Фейрберна), в якому йдеться про таке

прийняття людьми на себе певних соціальних ролей, яке не тільки задовольняє потреби іншого в тій мірі, в якій вони можуть бути зрозумілі, але також різною мірою задовольняє вимоги культури і моралі суспільства, частиною якого ці люди є. Г. Дікс розглядав шлюб також і як соціальний інститут, який покликаний забезпечити стабільність задоволення потреб та безпеку у відносинах між статями і між батьками та дітьми. Таке уявлення закладеного в культурі і, як правило, усвідомлюється більшістю пацієнтів. Стабільність і міцність шлюбу як системи міжособистісних взаємин буде залежати від того, в якій мірі партнерам вдасться досягти якості єдиної або інтегрованої діади. Надзвичайно важливу роль в забезпеченні такої інтеграції дослідник відводив балансу задоволення і фрустрації: ключовим є переважання задоволеності обох партнерів над незадоволеністю. При чому мова не йде про відсутність конфліктів і тим більше щастя [154].

Г. Дікс вважає, що шлюб є «найближчим дорослим еквівалентом первинних батьківсько-дитячих взаємин» і пов'язує його успішність із можливістю «обертатися навколо свободи до регресу», а успішний розвиток шлюбних стосунків – із «вільним привнесенням в дорослі взаємини глибинних елементів інфантильних об'єктних відносин, щоб бути здатним регресувати до взаємної, схожої на дитячу, залежності з гнучкою зміною ролей, без цензури і втрати гідності, під захистом знання про те, що партнер все приймає, оскільки сам проективно ідентифікується або терпить як хороший батько це «маленьке нужденне Его»». «Коли «маленьке нужденне Его» визирає – це та надія, до якої прагнуть люди, які шукають людину, котра буде любити безумовною любов'ю, поблажливо і сильно, яка допоможе з'єднати всі часткові об'єктні відносини в осмислене ціле, що додає сил» [154, с. 14–15].

Якість тривалих відносин у шлюбі залежить від відповідності, тобто схожості або компліментарності шлюбних партнерів на трьох рівнях чи підсистемах, які істотно впливають і на вибір шлюбного партнера, і на підтримку міцного зв'язку діади в різні періоди життєвого циклу. Детальний аналіз цих підсистем робить К. Ягнюк.

Перша, «відкритою» підсистема – це комплекс соціокультурних норм і цінностей. В нашому соціумі вони чинять помітний вплив на вибір шлюбного партнера навіть тоді, коли цей вибір є добровільним. Соціальна однорідність або «гомогамія» все ще залишаються традиційно значущими і субкультурна близькість раси, релігії, соціального класу, освіти тощо дозволяє майбутньому подружжю об'єднуватися на основі розділених ідентифікацій з соціальним статусом і цінностями батьків. *Друга підсистема* – це комплекс особистих цінностей і норм, очікувань і свідомих суджень, які складають основу «центрального Его» подружжя. Ця підсистема формується в процесі розвитку об'єктних відносин майбутніх шлюбних партнерів та під впливом соціального наочіння. На другому рівні на субкультурні особливості навіть при соціально гомогамному партнерстві впливає ціла низка факторів. Це звички і смаки шлюбних партнерів; їх здатність до свідомого відокремлення від батьківських моделей; контридентифікація відносно батьківських фігур і їх цінностей; більш глибокий опір, гальмування процесів, або контркатексис. За таких умов цілком можливий «вільний вибір», або «гетерогамія», що, однак, потенційно призводить в одного або навіть обох партнерів до конфлікту між впливами культурного середовища і бажаннями, очікуваннями особистостей [672, с. 3–6]. Іншими словами, друга підсистема відображає здатність двох дорослих людей співпрацювати в плані врахування інтересів один одного, свідомий особистий вибір і позитивну ідентифікацію з батьками. Ефективна робота другої підсистеми відповідає зрілій залежності за Р. Фейрберном. Її характеризує здатність диференційованих індивідів до кооперативних взаємин з диференційованими об'єктами. Перші дві підсистеми лежать в полі свідомих процесів і виборів, тому дослідники [672] відносять їх до сфери соціології та соціальної психології.

Однак, «виживання» та розвиток шлюбних стосунків без «значних тріщин» потребує також несвідомої компліментарності, яка реалізується на рівні третьої підсистеми. *Третя підсистема* – це, за Г. Діксом (в К. Ягнюка), «несвідомі сили», спрямовані на задоволення потреб в об'єктних відносинах,

які, впливаючи на партнерів, визначають особливості їх взаємодії. Саме в цій підсистемі знаходяться «відщеплені» або «витіснені» внутрішні Ego-об'єктні відносини, динамічна присутність яких визначає цілісність або суперечливість «сприйняття центральним Ego власних об'єктних потреб і прямоту, з якою воно може виконувати свої психосоціальні ролі при пошуку об'єкта та збереженні задовільних відносин з ним» [672].

Г. Дікс дійшов висновку, що життєздатність шлюбу залежить від належного функціонування хоча б двох підсистем з трьох і сумарного переважання задоволеності обох партнерів над незадоволеністю. Однак на рівні будь-якої із трьох підсистем шлюб може бути нежиттєздатним. Соціальна схожість (тобто підсистема 1, за К. Ягнюк) в поєднанні із сумісністю на рівні глибинних об'єктних відносин (тобто підсистема 3) може сприяти життєздатності шлюбу навіть при суттєвих розбіжностях особистих норм та інтересів (на рівні підсистеми 2). Схожість норм і цінностей партнерів у поєднанні з сумісністю на рівні глибинних об'єктних відносин можуть переважити значні культурні та соціальні розбіжності. Випродування часом може витримати навіть поєднання соціальної гомогамії зі значним збігом особистих цінностей і норм, якщо вдається зберегти їх захисну здатність протистояти «небажаним» зіткненням на глибшому рівні об'єктних відносин. Але якщо в процесі побудови стосунків виявляється, що основою взаємовідносин є лише соціальні інтереси (підсистема 1), або тільки уявлення про потенційну батьківську фігуру або про збудливий лібідний об'єкт як «страховка від інфантильної самотності» (підсистема 3), тоді через деякий час партнери відчують потребу у пошуку людини, з якою буде схожість на рівні кількох підсистем. В цей період відносин зазвичай з'являється байдужість, нудьга і відбувається згасання катексису. Через раціональні або соціальні вигоди партнери можуть все ще залишатися в офіційному шлюбі, але в умовах, коли «жодна частина самої більше не проектується в іншого», шлюб як форма міжособистісних стосунків перестає існувати [672].

Отже, на гомеостаз і адаптацію діади, відповідно Г. Діксу (за К. Ягнюком), визначальний вплив має здатність двох партнерів боротися з напругою в третій підсистемі. Дослідник визначив три таких способи. Перший пов'язаний із відповідністю шлюбних партнерів на рівні всіх трьох підсистем, що передбачає здатність до вирішення конфліктів та сприйняття один одного як цілісного об'єкта. Другий спосіб передбачає ефективне використання спільних для подружжя цінностей і норм як культури, так і особистісних, які можуть стати захистом від глибинних імпульсів, що виходять з рівнів лібідних і антилібідних первинних об'єктних відносин. Це варіант захисту за допомогою ідеалізації, морального консенсусу, угод, раціональності тощо. Конфліктам при цьому не дозволено проявитися. Ці захисти можуть бути ефективні більш-менш тривалий час. По-третє, навпаки, через засноване на «таємній змові» використання культурних норм і цінностей в якості фасаду, за яким можливе відігравання шлюбними партнерами стосовно один одного елементів первинних лібідних і антилібідних об'єктних відносин, при використанні проєктивних і інтроєктивних механізмів, потребу в яких вбачають вони обидва [672].

Інакше кажучи, на думку Г. Дікса, «вибір шлюбного партнера (тобто людини, з якою вирішено вступити в шлюб, а не тільки пофліртувати або закрутити роман) – це в значній мірі таємний процес, в основі якого лежать несвідомі сигнали і натяки, за допомогою яких партнери розпізнають більш-менш центральну Ego-синтонну особистість (сумісну з власними стандартами) і «готовність» іншого до спільного опрацювання або повторення невирішених поки розщеплень чи конфліктів в особистості один одного і водночас, як це не парадоксально, що гарантує, що з цією людиною ці конфлікти залишаться опрацьованими. Таким чином, обидва партнери сподіваються на інтеграцію втрачених частин, знаходячи їх в іншому, а також сподіваються на те, що в результаті обопільного захисту або таємної змови про «спільний опір» цього болючого розвитку вдасться уникнути» [154, с. 12–13].

П. Мартін (1974) і К. Сейджер (1976) трактують шлюб як певний індивідуальний договір, що стосується всіх аспектів сімейного життя, і заснований на моделі батьківської сім'ї кожного з подружжя. Цей договір може бути усвідомленим або неусвідомленим, вербалізованим або невербалізованим, погодженим або конфліктним. Пізніше, практична психологічна робота з сім'єю, осмислена в межах психоаналізу, дозволила дійти висновку про існування неусвідомленої тенденції до перенесення головних рис моделі батьківської сім'ї у сім'ї дітей. Цей процес забезпечується механізмами ідентифікації, проекції, проективної ідентифікації. Діючи на несвідомому рівні, вони дають змогу пояснити ті процеси у сімейних стосунках, які не усвідомлюються: вибір шлюбного партнера, взаємодії як в благополучних, так і в конфліктних сім'ях.

Так, донька навчається своєї подружньої ролі, ідентифікуючи себе з матір'ю, а вибір шлюбного партнера робить за зразком батька; син ідентифікує себе з батьком, тоді як шлюбного партнера обирає за зразком матері. Подібність особистісних якостей батьків і шлюбних партнерів має наслідком і схожість взаємин у шлюбі, що часто призводить до повторення не лише вибору партнера, але й тих помилок, яких припустилися батьки. За таких умов подружні взаємини стають проекцією конфлікту дитячо-батьківських стосунків, актуалізованих з минулого. Проекція виконує роль захисного механізму, який передбачає приписування партнеру тих почуттів і бажань, яких у нього немає. Її результатом стає таке сприйняття особою власних інтересів і бажань, ніби вони їй не належать. В новоствореній сім'ї шлюбні партнери намагаються вирішувати коштам один одного проблеми, принесені з дитинства та намагаються задовольнити незадоволені бажання.

Сутність механізму проективної ідентифікації, виділеного окремо як вид примітивного захисту М. Кляйн [212], полягає в тому, що одна людина проектує на іншого свої переживання, приписує йому свої почуття, думки. До того ж сам він (несвідомо) починає поводитися у відповідності зі своєю проекцією, зі своїми очікуваннями, тим самим спонукаючи іншого до

відповідної поведінки. Людина, яка є об'єктом проекції, в силу різних особистісних особливостей або у зв'язку з тією чи іншою ситуацією може відповідати проекції. Шукаючи причини своїх негативних емоцій та агресивної поведінки в інших, партнер щиро переконаний, що саме інший винний у виникненні конфлікту. Проективна ідентифікація – це той механізм, який дозволяє уникати внутрішньо-особистісних конфліктів, не визнавати своїх деструктивних характеристик та слабких сторін, «передаючи» їх партнеру. Партнер може діяти подібним чином – виникає взаємна проективна ідентифікація [497].

Представники психодинамічного підходу довели, що на все подальше життя особи також суттєво впливає порядок народження і становище серед сиблінгів. Ще З. Фройд звернув увагу на те, що усе подальше життя дитини детермінується її позицією серед сестер і братів. Однак найбільш детальну розробку різних аспектів сиблінгових позицій здійснили Альфред Адлер та Вальтер Томан (Уолтер Тоумен) [306, с. 30].

Вальтер Карл Томан (1920–2003) – професор університету Брандейса в Бостоні. Працював у США та ФРН. У праці «Сімейні сузір'я та їх вплив на людей» («Familienkonstellationen, Ihr Einfluss auf den Menschen») (1961), виданій в США, на основі дослідження більш ніж трьох тисяч сімей дійшов висновку про вплив на стабільність шлюбу міри повторення в ньому того становища, яке кожен з шлюбних партнерів займав серед сиблінгів – тобто від сиблінгової позиції. На неї впливає кількість дітей у сім'ї, часові проміжки між їхнім народженням та їхня стать. Він виокремив та дослідив такі сиблінгові позиції: єдина дочка, єдиний син, старша сестра братів, старша сестра сестер, старший брат братів, старший брат сестер, молодша сестра братів, молодша сестра сестер, молодший брат братів, молодший брат сестер, середня дитина, близнюки. На основі цього довів залежність подружніх взаємин від сиблінгових позицій партнерів та прослідкував процес перенесення особливостей відносин з братами і сестрами на взаємодію в шлюбі [497, с. 14].

Для психології сім'ї важливе значення має уведення В. Томаном у науковий обіг понять ідентичності та комплементарності подружніх ролей. На це звернув увагу у своїй праці також В. Осьодло. Так, за В. Томаном, ідентичними є подружні ролі тих шлюбних партнерів, які в батьківській сім'ї займали однакові позиції серед сиблінгів. Дослідник виходив з того, що людині найпростіше себе ідентифікувати з тим, хто має такий самий порядок народження, тобто мова йде про однотипну сімейну констеляцію. Це сприяє кращому взаєморозумінню. Комплементарним є ті подружні ролі, які за сиблінговими позиціями у вихідній сім'ї доповнюють одна одну. Шлюб є повністю комплементарним тоді, коли ролі шлюбних партнерів взаємодоповнюються за всіма сиблінговими характеристиками. Частково комплементарним шлюб є тоді, коли подружжя доповнює один одного хоча б за однією із сиблінгових характеристик. Шлюб, в якому подружжя має ідентичні сиблінгові позиції, за В. Томаном, – не комплементарний [497, с. 14].

Дослідник вивчає механізми перенесення зв'язків, які існували в батьківській родині між сиблінгами, на свого шлюбного партнера і доходить висновку, що тривалість і міцність даного зв'язку повністю залежить від того, на скільки взаємини партнерів нагадують їх становище у сім'ях, в яких вони виховувалися. В. Томан називає це явище «теорією дублікатів» [18]. Виходячи з цього, можемо говорити про комплементарність, часткову комплементарність і некомплементарність подружніх стосунків.

У 1941 році при аналізі причин агресивної поведінки старшої дитини при появі в сім'ї молодшої, Девід Леві вводить поняття «сиблінгове суперництво» (*sibling rivalry*) [811]. Цим терміном він позначає явище, пов'язане із відчуттям загрози, яке виникає у дитини при народження брата або сестри.

Для формування психології сім'ї важливу роль відіграють напрацювання Едварда Джона Мостіна Боулбі (1907–1990) – британського психіатра і психоаналітика, який у 1940-х роках очолював відділ дітей і батьків у Тевікстонській клініці. Поєднавши психоаналіз з етологічними ідеями, він

розробив теорію прихильності [58]. Що характерно, основною функцією об'єкта прихильності Дж. Боулбі називає забезпечення захисту і безпеки. Це суперечить концепціям і класичного психоаналізу, і біхевіоризму, в яких йдеться про, відповідно, задоволення вродженої потреби в любові і задоволення фізіологічних потреб дитини. Отже, Дж. Боулбі першим пов'язав розвиток прихильності з виживанням дитини та її адаптацією. Загалом, вчений багато уваги приділив вивченню ролі сім'ї в житті дитини, впливу розлуки з матір'ю на розвиток дитини, взаємозв'язку відсутності материнської любові і психопатологічних відхилень.

Висловлені аргументації дають можливість стверджувати, що попри різноманітність психоаналітичних уявлень про сім'ю, спільним для них всіх, на нашу думку, є пошук причин конфліктів у батьківських сім'ях, у ранньому періоді онтогенетичного розвитку і дослідження впливу минулого, особливо психосексуальних аспектів раннього дитинства, едіпової ситуації, пережитої в дитинстві, на теперішнє сім'ї. Представники психоаналізу зайнялися пошуком витоків проблем шлюбно-сімейних стосунків в ірраціональних процесах. Для психології сім'ї цінними є концепції вибору шлюбного партнера; відповіді на питання, чому люди вступають у шлюб та, водночас, неспроможні бути разом; чому ідеалізація партнера неодмінно змінюється його знеціненням; пояснення причин подружньої невірності та окреслення шляхів вирішення проблем у шлюбно-сімейних стосунках; пояснення, чому в одних випадках діти повторюють долю батьків, а в інших, навпаки, їх сімейне життя складається абсолютно протилежним чином; дослідження причин та сутності відмінностей між чоловіками і жінками тощо. Саме психоаналітики першими визнали важливість впливу сім'ї на формування особистості.

Водночас варто зауважити, що психоаналітики не розглядали сім'ю як єдину системну цілісність. Вони, швидше, дивилися на сім'ю як на місце, звідки особистість виносила свої невротичні конфлікти і аналізували її з точки зору норми та патології. Крім того, варто враховувати те, що більшість розглянутих теорій засновані на клінічних спостереженнях, на роботі з

невротиками і в них аналізуються сімейні стосунки саме в сім'ях особистостей із невротичними розладами, практично не приділяючи уваги сім'ям, які умовно можна назвати здоровими. Шлюб розглядається як реалізація неврозу, а дружина або чоловік – всього лише заступники батьківських фігур шлюбного партнера.

Важливо також звернути увагу на те, що З. Фройд і багато його послідовників недооцінили стосунки між братами і сестрами. Відповідь на питання: «Чому так сталося?» можна знайти у працях Еммануеля Тодда, французького історика, соціолога та антрополога, який доходить висновку, що німецькій сімейній системі, в межах якої зародилася психоаналітична теорія, була ворожа ідея братерства. І саме з цієї причини нова дисципліна знайшла кращий притулок в іншому, сприятливішому антропологічному середовищі – англо-саксонській Америці. Відповідно, за Е. Тоддом, там, де домінувала ідея згуртованості братів (в Росії, Китаї, особливо в ісламських країнах), теорія З. Фрейда слабо зачепила ментальну систему [898]. Справді, аналіз робіт і самого З. Фрейда, і його послідовників показав, що в їхніх дослідженнях є лише окремі висновки про зв'язок порядку народження і особистості [наприклад, 8, с. 131–133].

Водночас розробка цілісної теорії впливу сиблінгових позицій шлюбних партнерів на характер і особливості сімейних стосунків пов'язана із іменем В. Томана. Попри те, що він розпочав свою кар'єру в Університеті Відня, його основні наукові дослідження сімей проводилися у Гарвардському університеті в Бостоні під впливом американських реалій.

Як бачимо, попри те, що фрейдизм виявився концептуально досить неоднорідним, він, як один із різновидів біологізаторського редукціонізму, розглядає вроджене і потяги як основу детермінації шлюбно-сімейних стосунків. Орієнтуючись на дослідження минулого, він ігнорує спрямованість в майбутнє, яка є рушійною силою розвитку особистості.

4.1.2. Соціальне научіння як основа сімейних стосунків у біхевіористському підході

Варто зауважити, що в класичному біхевіоризмі проблеми психології сім'ї спеціально не розроблялися, а вивчалися лише окремі їх аспекти в контексті дослідження поведінки. Проте, вивчивши праці представників біхевіоризму, можна виокремити концепцію дитячо-батьківських стосунків, що являє собою звід принципів, яких слід дотримуватися батькам, щоб виховати дитину «належним чином». Також під впливом біхевіоризму сформувалися концепції стосунків у діадах, які використовуються для аналізу подружніх стосунків. Біхевіористський підхід до аналізу сім'ї ґрунтується на вивченні поведінки партнерів, використовуючи методи обумовлення й научіння.

Представники біхевіоризму, зокрема Дж. Уотсон, Б. Ф. Скіннер та інші вважали, що психіка людини має мінімум вроджених компонентів, її розвиток залежить від стимулів, які надходять із середовища. 24 лютого 1913 року Джон Бродес Уотсон (1878–1958) прочитав в Нью-Йорку знамениту лекцію «Психологія з точки зору біхевіоризму» і відразу по тому опублікував книгу «Поведінка: введення в порівняльну психологію», в якій вперше в історії психології рішуче спростував уявлення про свідомість як предмет цієї науки, звівши психічні явища до різних форм поведінки, які розглянув як сукупність реакцій організму на стимули із зовнішнього середовища. Метою психології Дж. Уотсон визначив прогнозування поведінки та її контроль [917; 918].

Взявши за основу ці положення, у 1928 році він видає працю «Психологічний догляд за дитиною», в якій були викладені результати експериментального вивчення поведінки немовлят. Виходячи з того, що дитину можна розглядати як «живий шматочок м'яса, здатний давати невелику кількість простих реакцій» [553, с. 31], Дж. Уотсон дійшов висновку, що у дітей є лише три вроджені форми поведінки: гнів – реакція, яка проявляється в ситуації обмеження рухів; страх – реакція на втрату опори або на різкі звуки; любов – прояв задоволення у дитини, який викликається погладжуванням та

поплескуванням [553, с. 16–17; 21; 42–43]. Всі інші нашаровуються під зовнішнім впливом, а зміст поведінки дитини і характер її розвитку, за Дж. Уотсоном, визначають саме зовнішні впливи і батьки розглядаються як елементи зовнішнього середовища, як агенти первинної соціалізації, які чинять ці впливи.

Дослідник виступав за науковий підхід до виховання дітей і намалював образ ідеальної дитини, виховати яку повинні прагнути батьки. Така дитина «...ніколи не плаче, крім тих випадків, коли справді відчуває біль, яка вміє повністю займатися роботою або грою, яка швидко вчиться самостійно долати маленькі труднощі, що зустрічаються їй в навколишньому середовищі, а не біжить за допомогою до дорослих, яка своєчасно виробляє і закріплює здорові навички для подолання життєвих негараздів і труднощів, володіє соціальними навичками, які роблять для дорослих приємним спільне перебування з нею, охоче буває з дорослими, не претендуючи на спеціальну увагу, їсть те, що запропонують, відпочиває, коли приходить час, наприкінці другого року набуває навиків трирічного, ... приходить до підліткового віку настільки добре підготовленою, ... що юність для неї – природний початок зрілого віку, і яка нарешті в зрілому віці виявляється настільки добре тренованою в трудових і соціальних навичках, що ніякі життєві перешкоди і негаразди не можуть зламати її в боротьбі за досягнення поставлених цілей» [643]. Така дитина швидше нагадує робота, який не здатен до емоційності і саморозвитку, аніж живу істоту.

В результаті експериментів з умовними рефlekсами Дж. Уотсон дійшов висновку про неможливість звести емоційні розлади дорослих виключно до сексуальних факторів, як доводив З. Фройд. Дж. Уотсон обстоював думку про обумовленість проблем дорослих тими реакціями, які сформувалися ще в дитячі роки або в підлітковий період. І, виходячи з того, що коли розлади у дорослих є наслідком особливостей виховання в дитинстві, то цілком реально розробити «правильну програму виховання», яка повинна запобігти появі розладів у старшому віці [653]. На основі цих досліджень Дж. Уотсон зробив

висновок про необхідність соціального контролю над поведінкою з метою оздоровлення суспільства і навіть розробив програму такого оздоровлення, засновану на принципах біхевіоризму. Серед іншого, в ній він окреслив умови, дотримання яких допоможе батькам виховати фізично і психологічно здорових дітей. Вони передбачали:

- жорсткий режим дня [553, с. 76],
- спеціальна дитяча кімната, в якій обмежується вплив зовнішніх стимулів на дитину,
- дозованість в проявах ніжності стосовно дитини («надмірна любов не може бути визнана доцільною. Ви крадете у дітей час, який вони повинні були б присвячувати роботі над навколишнім світом...» і може стати причиною «виховання інвалідності» [553, с. 42–43]).

Крім того, за Дж. Уотсоном, батьки повинні надавати дитині свободу творчості в заданих рамках, а небажану активність дитини поза ними – переривати [553, с. 33–34]. Сигналом переривання має слугувати біль, якого батьки завдають дитині в момент скоєння небажаної активності для того, щоб перемкнути дитину на шлях бажаної активності, про яку дитина повинна бути повідомлена або заздалегідь, або в момент переривання (стимул «переривання-переключення»).

Задля нормального психологічного розвитку дитини Дж. Уотсон наполягав на важливості статевого виховання дітей у сім'ї і навіть розробив поради щодо такого виховання [553, с. 80–81] та звертав особливу увагу на необхідність спільного виховання хлопчиків і дівчаток, мотивуючи це тим, що, за результатами експериментів, роздільне виховання може призвести до поширення гомосексуалізму [553, с. 88].

Дж. Уотсон категорично обстоював ідею пріоритетного впливу середовища на формування у індивіда чітко окресленої моделі поведінки. Він стверджував, що спрямована організація середовища дозволяє із немовлят виростити будь-кого: або повністю однакових осіб, зі спільними смаками і поведінкою, або ж кожного перетворити на фахівця в певній сфері: лікаря,

торговця або злодія [918, р. 104]. Отже, основна увага в моделі дитячо-батьківських стосунків Дж. Б. Уотсона звертається на вироблення техніки поведінки і дисципліну дитини з метою виховання, на його думку, фізично і психологічно здорової особистості.

В той час, як Дж. Б. Уотсон в загальному розмірковував про використання умовних рефлексів на шляху до оптимізації стосунків батьків та дітей з метою створення більш здорового соціуму, радикальний представник біхевіоризму Беррес Фредерік Скіннер (1904–1990) в романі «Уолден Два» (1948) в подробицях описав суспільство, в якому вдалося реалізувати цю ідею. Тут будь-яка бажана поведінка отримувала позитивне підкріплення [861]. Попри те, що програма позитивного підкріплення Б. Ф. Скіннера залишилася лише теорією, модифікація та контроль над поведінкою не лише окремих людей, а й груп набули широкого поширення [653].

Необхідність створення технологій поведінки Б. Ф. Скіннер так само обґрунтовував у праці «По той бік свободи і гідності» (1971) [496, с. 83]. Провівши разом із послідовниками величезну науково-дослідну роботу з проблем наuczіння, змогли прослідкувати роль покарання в формуванні навичок, вивчити вплив підкріплення та відкрити механізми вторинного підкріплення, простежити процес згасання оперантного обумовлення тощо. Б. Ф. Скіннер розробив методику послідовного наближення, яка передбачала підкріплення лише найбільш близькою до бажаної поведінки. Це дозволило психологам швидко і досить ефективно коригувати практично будь-яку поведінку людей [862]. Використовувалося позитивне і негативне підкріплення: піддослідні отримували нагороду за бажану з точки зору експериментатора активність і каралися за небажану. Проте Б. Ф. Скіннер був противником використання форм поведінкового контролю, в основі яких лежало покарання: він вважав аверсивні стимули неефективним засобом і доводив високу ймовірність повторення поведінки, за якою слідує покарання, при відсутності того, хто карає (наприклад, підліток, якого вдома покарали за куріння, куритиме вільно разом з однолітками) [653].

Відповідно до концепції Б. Ф. Скіннера, розвиток дитини в сім'ї – це процес навчання з використанням методів підкріплення. На ранніх етапах розвитку дитини саме батьки виступають агентами соціалізації і є джерелом підкріплення бажаної для соціуму поведінки. Наприклад, задовольняючи істерики дітей, батьки підкріплюють небажану поведінку. Модифікація поведінки передбачає відсутність підкріплення небажаних дій (істерик, криків чи тупання ногами). Підкріплюється виключно бажана поведінка, що в результаті приводить до зміни дитиною поведінки в умовах, коли демонстрація характеру більше не дозволяє отримати необхідний результат [653]. Водночас підкріплення може сформувати поведінку, яка є неефективною в світі дорослих: дбайливі батьки проявляють надмірну любов і увагу до хворої дитини, це може привести, з одного боку, до посилення хвороби, а з іншого – до формування поведінки, яка в дорослому житті буде тільки шкодити [861, р. 381].

Окрім іншого Б. Ф. Скіннер допускає існування суспільства, у якому б був відсутній інститут сім'ї. В новелі-утопії «Уолден Два» автор описує таку сільську громаду. Дитина відразу після народження передається до загального приміщення, де про неї піклується колективно. Діти належать всій громаді і всі дорослі належать всім дітям. Після садочка дитина йде до школи, де немає вчителів, вчить тільки те, що їй цікаво. Дітей привчають до нескладної роботи з самого дитинства і коли вони досягають 16 років, стають вже повністю самостійними і самі можуть народжувати дітей. При чому раннє народження дітей заохочується з тією метою, щоб до 21 року, народивши чотирьох дітей, дівчина була вже повністю вільна від дітонародження і займалася тільки роботою і саморозвитком [862].

Таким чином, на думку Ф. Б. Скіннера, такого явища, як свобода волі у людини просто не існує, а визначальним у координації поведінки особи є контроль соціального оточення. Сім'я за таких умов є тим середовищем, в якому має приділятися особлива увага підкріпленню бажаної для соціуму

поведінки. Він розробив програму зміни поведінки відповідно до соціальних запитів.

У 30-х роках ХХ ст. американські вчені Н. Міллер, Дж. Доллард, Р. Сірс та інші спробували в поняттях теорії научіння пояснити окремі концепції психоаналітичної теорії. Вважається, що саме їхньою заслугою є введення до наукового обігу терміна «соціальне научіння» [733]. Н. Міллер і Дж. Доллард фрейдівський принцип задоволення трансформують у принцип підкріплення, називаючи ним все те, що сприяє підсиленню тенденції до повторення реакції. Підкріплення сприяє посиленню зв'язку між стимулом і реакцією і цей процес визначається, як научіння. Завдання батьків полягає у підтримуванні соціально прийнятної поведінки дитини і відкиданні неприйнятних форм поведінки і таким чином соціалізувати її. Якщо в дитини немає відповідної реакції, її можна створити, спостерігаючи бажану поведінку. Научіння наслідуванням в теорії даних авторів є головним способом набуття нових форм поведінки.

У цьому контексті американський психолог Роберт Річардсон Сірс (1908–1989) [813] досліджував вплив матері на розвиток дитини. Центральним моментом научіння в його теорії є залежність. В стосунках залежності перебувають матір з дитиною і їх контакти впливають на підкріплення. Залежність є найважливішою потребою дитини, вона її відчуває постійно, активно вимагаючи любові, контакту, уваги тощо.). Водночас, розвиток дитини йде шляхом подолання цієї залежності і зміни її форм. В цьому підході можна помітити найтісніше переплетення теорії соціального научіння з психоаналізом [360].

Особливу увагу на роль наслідування звернув американський психолог Альберт Бандура (нар. 1925). Його підхід відомий як теорія соціального научіння [33]. За А. Бандурою, поведінка людини регулюється складною взаємодією зовнішніх і внутрішніх факторів: соціальні процеси впливають на поведінку людини ледь не менше, ніж когнітивні. Класична біхевіористська

формула «стимул – реакція» опосередковується врахуванням соціальних і когнітивних процесів.

Завдання, яке поставив перед собою А. Бандура при розробці соціально-когнітивного підходу до біхевіоризму, було суто практичним: змінити ті види поведінки, які небажані для суспільства і не вписуються в уявлення соціальної норми. Відповідно до його уявлень, якщо всі види поведінки – включаючи і ту, яка відхиляється від суспільних норм, вивчаються на основі спостережень за іншими людьми і моделювання їхньої поведінки, значить їй можна «навчитися заново» або хоча б частково змінити її [653]. Так само, як і Б. Ф. Скіннер, А. Бандура сконцентрував увагу на зовнішніх проявах «ненормальності» (на поведінці), зовсім не розглядаючи внутрішні свідомі або підсвідомі конфлікти.

Відповідно до теорії А. Бандури, соціальне наuczіння як пристосування дитини до соціуму відбувається шляхом:

– наuczіння через підкріплення із застосуванням когнітивних здатностей [33, с. 33];

– наuczіння через спостереження і моделювання чужої поведінки [33, с. 25 – 26].

Виходячи з цього, бачимо: А. Бандура обґрунтував недостатність для навчання новій поведінці самих нагород і покарань. Він доводив, що формування в дітей нової поведінки відбувається шляхом імітації, різновидом якої є ідентифікація, яка є процесом запозичення особою не тільки дій, а й думок і почуттів іншої особи, яка виконує роль моделі. В процесі імітації дитина має можливість уявити себе на місці моделі і спробувати відчувати те, що відчуває вона. Для А. Бандури батьківська поведінка – це зразок для наслідування дитини, яка намагається вибудувати власну поведінку. Підкріплення виступає необхідною умовою збереження поведінки, що виникла на основі наслідування.

Отже, в руслі біхевіоризму ведеться розробка проблем винагороди (або підкріплення) і покарання. Підкріплення визначається здатністю зміцнювати

(підкріплювати) поведінку, тоді як покарання веде до вірогідності зниження повторення поведінкової моделі. У психології сім'ї принципи біхевіоризму застосовують при аналізі проблем вибору шлюбного партнера, дитячо-батьківських стосунків, конфліктів у сім'ї тощо.

На основі положень біхевіоризму сформувалися концепції взаємодії в діадах Дж. Тібо, Г. Келлі та Дж. Хоманса. Соціальні психологи Джон Тібо (1921–1986) і Гарольд Келлі (1917–2003) (США) обґрунтували модель взаємодії двох суб'єктів (взаємодії в діаді, союзі двох людей) і наслідки, які вона має для членів «діади». У «Соціальній психології груп» (1959), подібно до робіт, створених в руслі біхевіоризму та теорії обміну, основним предметом дослідження вчених стає проблема винагород і покарань [452, с. 320]. Найбільш плідними для розвитку теорії обміну стали три положення з концепції Дж. Тібо і Г. Келлі [452, с. 321], які вони застосовують для аналізу стосунків шлюбних партнерів.

Перше стосується розподілу влади в діаді. Дослідники вважають, що джерелом влади у взаємодії двох суб'єктів є здатність одного з них вплинути на досягнення іншого суб'єкта. Масштаб влади у діаді обмежує взаємозалежність суб'єктів: кожен з них певною мірою має владу над іншим. Автори виділяють два різновиди влади. Перший вони умовно назвали управління долею (УД). Суть його полягає в тому, що варіюючи свою поведінку, партнер А впливає на результати партнера В незалежно від того, що робить В, тоді А керує долею В. Якщо кожен має такого роду владу, виходить модель взаємного управління долею (ВУД).

Ще один різновид влади – це «правлінням поведінкою» (УП). Суть його зводиться до того, що якщо А шляхом варіації своєї поведінки зробить так, що у В теж виникне бажання змінити свою поведінку, тоді А управляє поведінкою В. За умови наділення такою владою кожного, маємо модель взаємного управління поведінкою (ВУП) [204]. Поведінка шлюбних партнерів взаємозалежна і розуміння цього факту надзвичайно важливе для її координації.

Друге положення Дж. Тібо і Г. Келлі пов'язане з поняттями «рівень порівняння» і «рівень порівняння альтернатив» і використовується для аналізу проблем поведінки шлюбних партнерів залежно від рівня задоволення їхніх очікувань. Обидва цих рівні є стандартами для оцінювання результатів стосунків у сім'ї: рівень порівняння – це стандарт, що дає можливість суб'єкту визначити, чи можуть конкретні взаємини задовольнити його очікування. Стандарт «рівень порівняння альтернатив» використовується суб'єктом при вирішенні проблеми припинення або продовження шлюбних стосунків. Якщо наслідки отримують оцінку нижче рівня порівняння альтернатив – суб'єкт відмовиться від таких взаємин [452, с. 321].

Третьою розробкою Дж. Тібо і Г. Келлі, важливою для теорії обміну, стало поняття «матриці результатів». Матриця результатів – це метод, який дослідники використовували для представлення різних моделей взаємозалежності у стосунках [905, р. 13]. Цей метод дає можливість описати індивідуальні орієнтації учасників діади (у застосуванні до сім'ї – шлюбних партнерів) та загальні інтереси діади як єдиного цілого. У своїй суб'єктивній формі матриця могла дати можливості для отримання короткострокових прогнозів про те, якою буде подальша поведінка учасників і чи повинно бути продовжено дослідження матриці. Коли матриця являє об'єктивно наявні результати (досвід, потенційно досяжний у процесі взаємовідносин), її використання стає можливим для отримання довгострокових прогнозів про життєздатність діади і, за певних умов, про найбільш ймовірну поведінку.

Дослідники прагнули використовувати матрицю для прогнозу поведінки в діаді. Суб'єктивна матриця видавалася корисною для отримання короткострокових прогнозів про варіанти поведінки на ранніх стадіях стосунків. Об'єктивна матриця призначалася для забезпечення бази для довгострокового прогнозу моделей поведінки і ймовірності життєздатності взаємин. Взяті разом, дві форми матриці повинні були потім скласти ефективну матрицю, на підставі якої можна було б прогнозувати поведінку в діаді.

Згодом Дж. Тібо і Г. Келлі, врахувавши наявність індивідуальних і культурних відмінностей осіб та часте неправильне тлумачення соціальними психологами матриці, удосконалили її, ввівши шкали переваг і вигідності [204]. Це, на їхню думку, на основі можливості визначити альтернативні варіанти вчинків, які люди вважають можливими для себе і для інших, дозволило б виміряти очікувані наслідки різних спільних дій. Цей метод вони назвали методом «ефективної матриці». По суті, ефективна матриця підсумовує набір ймовірностей «поведінка – результат», актуальних в момент здійснення вчинків.

Дослідники також розробили концепцію «процесу трансформації матриці», що дало можливість врахувати важливі соціальні детермінанти поведінки (соціальні цінності і соціально-тимчасова організація поведінки) і просування від рівня поведінки окремої людини до більш складних соціальних явищ, таких як взаємозв'язок різних орієнтацій з соціальною взаємодією і з системами правил, ролей, норм, цінностей. Проте вони визнавали, що процесу трансформації матриці перешкоджає обмеженість інформації: якщо в учасника діади занадто мало інформації, щоб зрозуміти модель матриці, він не може реагувати залежним від моделі способом; наприклад, він може не знати ні реакції партнера (чи їх варіацій), ні його результату.

Доробки Дж. Тібо і Г. Келлі дають можливість прогнозувати, використовуючи математичні методи, ймовірні результати поведінки шлюбних партнерів, враховуючи при цьому не тільки індивідуальні особливості взаємодіючих особистостей, а і соціальний компонент. Вони становлять теоретичну основу для розуміння проблем розподілу влади між шлюбними партнерами, особливостей взаємозалежності, міжособистісного пристосування та дають можливість аналізувати проблеми поведінки шлюбних партнерів залежно від рівня задоволення їхніх очікувань. Однак вони мають і свої слабкі сторони, не даючи можливість спрогнозувати увесь спектр поведінки партнерів.

Принципи біхевіоризму до вивчення малих соціальних груп застосовував американський соціальний психолог Джордж Хоманс (1910–1989). Опираючись на праці Б. Скіннера [861] при дослідженні стосунків у малих групах (на макрорівні), він розглядав взаємодію між людьми як обмін матеріальними та нематеріальними цінностями [614]. Дж. Хоманс критикував структурних функціоналістів за методи пояснення, які не враховували психологічний фактор і доводив, що соціальні факти ведуть до виникнення індивідуальних реакцій, які, своєю чергою, ведуть до виникнення нових соціальних фактів; однак вирішальним є поведінка, а не соціальний факт. У книзі «Соціальна поведінка: її елементарні форми» [774] він здійснив спробу з психологічної точки зору пояснити соціальну поведінку людей, сформулювавши закономірності елементарної поведінки.

Елементарна соціальна поведінка за Дж. Хомансом – це безпосередній обмін з іншою людиною. Дж. Хоманс акцентує на своїй опорі саме на психологічні принципи, однак не вважає індивідів ізольованими, розуміючи, що люди – це соціальні істоти [775]. Дж. Хоманс вважав підґрунтям обміну особистий інтерес, в основі якого лежить поєднання економічних і психологічних потреб. Погоджувався з твердженнями біхевіоризму про те, що існує певна кореляція між цінністю поведінки людини для інших осіб і цінністю для неї їхньої поведінки [614].

Теорія обміну базується на таких твердженнях [774]:

1. Твердження успіху: ймовірність відтворення певних дій напряду залежить від частоти їх схвалення.
2. Твердження стимулу: ймовірність відтворення людиною тієї самої або схожої дії залежить від того, як в минулому ця дія стимулювалася.
3. Твердження цінності: ймовірність відтворення людиною тієї самої або схожої дії напряду залежить від того, на скільки ціннішим вважає людина результат своєї дії.

4. Твердження депривації – перенасичення: ймовірність відтворення людиною тієї самої або схожої дії напряду залежить від отриманої особою вигоди від своїх дій.

5. Твердження агресії – схвалення:

Твердження «А»: якщо вчинок призведе до неочікуваного покарання замість очікуваної винагороди, то людина може відчутти гнів, що збільшить ймовірність агресивної поведінки.

Твердження «Б»: якщо вчинок не призведе до очікуваного покарання або отримає очікуване схвалення, то особа відчує задоволення; ймовірність відтворення схваленої поведінки зросте, оскільки така поведінка стає цінною для людини.

6. Твердження раціональності: при наявності альтернатив, людина обере ту дію, яка забезпечить найбільш цінний результат, помножений на ймовірність його отримання [774].

Розглядаючи малу соціальну групу як систему, він ставив під сумнів її гомеостаз (рівновагу), виходячи з того, що ми розуміємо під рівновагою те, що всі зміни, на які система здатна за даних умов, відбулися і не передбачається ніяких подальших змін [614, с. 87].

У психології сім'ї теорію обміну використовуються при поясненні вибору шлюбного партнера. Виходячи з того, що кожному суспільству притаманна певна ціннісна шкала, на основі якої будується поведінка людей, наявні у людини цінності вона може обміняти на якості, властивості іншої людини, яких вона потребує. Положення, розроблені Дж. Хомансом, можуть бути адаптовані до пояснення стосунків у сім'ї можуть, але ця модель, як вважає О. Золотнюк, носитиме скоріше економічний характер [182, с. 47–52].

Отже, в біхевіористському підході до психології сім'ї об'єктом досліджень стала поведінка в сфері сім'ї. Під кутом зору біхевіористів сім'я розглядається як сукупність осіб, які здійснюють певні спів залежні вчинки стосовно один одного. Враховуючи, що біхевіористи вбачали головним завданням психології допомогу людині адаптуватися до середовища, була

розроблена система програмування з використанням маніпулятивних технологій.

Сутність біхевіористської концепції дитячо-батьківських стосунків полягає у тому, що в процесі соціалізації дитини батьки розглядаються як, з одного боку, агенти її соціалізації, які спроможні конструювати її поведінку, а з іншого – як елементи середовища існування дитини. Їх завданням є модифікація поведінкових реакцій дитини з використанням певних стимулів таким чином, щоб дитина максимально вдало пройшла процес соціалізації. Основна увага в моделі дитячо-батьківських стосунків Дж. Уотсона звертається на вироблення техніки поведінки і дисципліну дитини з метою виховання. Він чітко окреслив умови, дотримання яких мало б допомогти батькам виховати «фізично і психологічно здорових» дітей. Проте, на нашу думку, суттєвим недоліком в концепції Дж. Уотсона є зосередження уваги виключно на формулі S–R. Беручи до уваги виключно те, що лежить на поверхні об'єктивного спостереження, зовсім не враховуються ні суб'єктивно психологічні компоненти поведінки, ні її фізіолого-мозкові механізми.

Б. Ф. Скіннер розробив цілу програму модифікації поведінки на основі позитивного підкріплення, його розробки застосовуються для контролю або модифікації поведінки людей і малих груп, до яких належить сім'я. Шляхи вирішення проблем сім'ї вбачав у зміні поведінки її членів. Проте, знову ж таки, у пошуках детермінації поведінки Б. Ф. Скіннер повністю ігнорував розум, пам'ять, мислення як «суб'єктивні сутності».

А. Бандура, автор теорії соціального наочіння, класичну біхевіористську формулу «стимул – реакція» опосередкував врахуванням соціальних і когнітивних процесів. Він визначив способи соціального наочіння: наочіння через підкріплення із застосуванням когнітивних здатностей, наочіння через спостереження і моделювання чужої поведінки тощо.

Як бачимо, деякі концепції теорії соціального наочіння збігаються з теорією З. Фрейда: дитина в обох теоріях розглядається як істота, чужа суспільству. Вона «входить в суспільство як щур в лабіринт» [360], і завдання

дорослого – провести її з цього лабіринту так, щоб в решті решт вона стала схожою на дорослого. Представники цих двох психологічних шкіл виходять із уявлення про початковий антагонізм дитини і суспільства і зводять розвиток до научіння прийнятним формам поведінки. Однак в біхевіоризмі розвиток дитини розглядається як суто кількісний процес научіння, тобто процес поступового формування навичок. Тут мова не йде про виникнення якісно нових психічних утворень, оскільки научіння відбувається однаково на всіх етапах онтогенезу. Отже, біхевіористи акцентують увагу на соціальному научінні, а не на психічному розвитку, і, на відміну від психоаналізу, свідомість ігнорується або повністю, або більшою мірою, що, на нашу думку, суперечить сучасним уявленням про предмет психологічної науки. Крім того, при аналізі поведінки в сім'ї акцент робиться не на минулому родини, не на впливі несвідомого, як в психоаналізі, а на поведінці в сьогоденні.

Важливим внеском у становлення психології сім'ї є дослідження з позицій біхевіоризму проблем сімейного конфлікту. Розроблена Г. Тібо та Дж. Келлі модель взаємодії в діаді та створена на основі цього «матриця результатів» дозволили за допомогою математичних розрахунків визначити різні моделі взаємозалежності у стосунках. Дж. Келлі, Г. Тібо, Дж. Хоманс розробили концепції аналізу поведінки в діадах, але їх спектр застосування не обмежується самими лише діадами. Вони досить успішно використовуються в психології сім'ї для пояснення вибору шлюбного партнера та для аналізу і прогнозування міжособистісної поведінки подружжя.

4.1.3. Теорія партнерських стосунків та вплив Я-концепції на дитячо-батьківські взаємини у гуманістичній психології

На початку 1960-х років формується гуманістична психологія як «третя сила», як антитеза біхевіоризму та психоаналізу. Її лідерами стали Г. Оллпорт, Г. А. Мюррей, Г. Мерфі, Ш. Блер, К. Роджерс, А. Маслоу, Р. Мей [194, с. 192]. Для гуманістичної психології характерний акцент на ролі свідомого досвіду; переконання в цілісному характері природи людини; підкреслення

спонтанності, свободи волі та творчої сили особи; вивченні всіх факторів і обставин життя людини. Гуманістична психологія спрямована переважно на дослідження душевного здоров'я, позитивних душевних якостей [653].

Для психології сім'ї найбільш цінними є праці Карла Ренсома Роджерса (1902–1987), розробника теорії повноцінного функціонування творчої особистості та відповідної їй особистісно-орієнтованої чи клієнт-центрованої терапії. Методологічною основою гуманістичного підходу до психології сім'ї (за К. Роджерсом) є уявлення про людину не як про створіння, кероване силами, що перебувають поза її контролем, а як активну істоту, здатну орієнтуватися на віддалену мету і цілеспрямовано до неї йти. К. Роджерс виходить з того, що людина завдяки своєму розуму в змозі самостійно змінювати свою поведінку і не приречена завжди перебувати під контролем несвідомого або своїх дитячих переживань. Навпаки: визначальний вплив на формування особистості мають наші свідомі оцінки того, що відбувається [453].

Виділяв прагнення до самоактуалізації як головний мотив діяльності людини [453]. Сенс його зводиться до бажання активізувати і використовувати всі можливості організму. Самоактуалізація аналізується як постійний процес, як єдиний мотив, обґрунтований в теорії К. Роджерса [581]. Є переважно вродженим; однак це прагнення можна і розвинути (або перешкодити його розвитку) в процесі впливу на дитячі переживання і наuczіння. Дослідник вважав, що тільки у взаєминах з іншими людьми людина спроможна розкрити і усвідомити своє справжнє «Я». Для особистісного зростання вона потребує середовища, яке забезпечить її справжність (відкритість і саморозкриття), прийняття (безумовне позитивне ставлення) і співпереживання (слухання і розуміння), а сім'я – це одна із форм таких міжособистісних відносин.

Крізь оптику даної теорії К. Роджерс підходить до аналізу проблем психології сім'ї. Результатом його сорокарічної психотерапевтичної практики із подружніми парами стала концепція партнерських відносин – скріплених шлюбом чи ні [454, с. 275]. Розглядаючи переваги і недоліки різних форм

стосунків, К. Роджерс дійшов висновку, що шлюб і нуклеарна сім'я є нежиттєздатними інститутами суспільства і малоперспективним способом життя [454, с. 266]. На цю думку його наштовхнув той факт, що практично всі шлюбні партнери, з якими він працював, з метою знайти нові, кращі, взаємини, робили вчинки, які не вписувалися в уявлення про традиційний шлюб. У зв'язку з цим визнавав право на альтернативні форми шлюбно-сімейних взаємин. Підсумовуючи власний досвід, партнерські (подружні, шлюбні) стосунки розглядає як процес, над яким потрібно працювати та якому потрібно навчатися. Причому розпочати варто ще в школі із навчання міжособистісної взаємодії і комунікації.

У праці «Becoming Partners: Marriage and Its Alternatives» (1972) («Стати партнерами: шлюб і його альтернативи», в російському перекладі «Психология супружеских отношений. Возможные альтернативы») аналізує сімейні стосунки зсередини і виділяє характеристики значимих взаємин, які укріплюють сімейні стосунки, збагачуючи їх, а не зв'язуючи зобов'язаннями [454, с. 249–262]:

1. Відданість та прив'язаність. Під ними К. Роджерс розуміє такі стосунки, в яких кожен шлюбний партнер прагне до спільної роботи над постійним вдосконаленням теперішніх взаємин, оскільки ці взаємини збагачують їхню любов і їхнє життя, і партнери мають на меті їх розвивати.

2. Спілкування, яке передбачає відкрите вираження почуттів попри постійні ризики бути незрозумілим чи створити конфліктну ситуацію.

3. Відхід від поведінки, яка відповідає нав'язаним соціальним ролям і набуття вміння прислухатися до себе і жити відповідно до своїх справжніх внутрішніх потреб.

4. Самостійність шлюбних партнерів, в міру зростання якої шлюб стає дедалі більш гармонійним.

К. Роджерс доводить необхідність становлення самостійності особистості для укріплення подружніх стосунків і окреслює шляхи цього процесу. Необхідним він вбачає виявлення шлюбними партнерами власного

«Я» шляхом наближення до своєї внутрішньої суті, до більшої обізнаності про те, що відбувається всередині кожного з них; визнання самого себе у всій складності та мінливості; відкидання масок; усвідомлення власних цінностей, що виникають на найглибших рівнях; розвиток обох партнерів, який є неминучим наслідком розвитку власного «Я». Шлюб буде нестабільним тоді, коли основою шлюбного вибору стануть мотиви підкріплення існуючої захисної поведінки або підтримка неконгруентності. Водночас, К. Роджерс вважає, що взаємному задоволенню в сексуальних стосунках у шлюбі не варто надавати фундаментального значення [454, с. 263].

Дитячо-батьківські взаємини аналізує розробленій ним Я-концепції. Я-концепція, за К. Роджерсом, – це уявлення особи про свої характеристики і здібності, про можливості її взаємодії з іншими людьми і з навколишнім світом; про наміри та задуми як позитивної, так і негативної спрямованості, це ціннісні уявлення, пов'язані з об'єктами та діями [454; 39, с. 30–35]. Отже, Я-концепція – це складне структуроване утворення в свідомості людини, що виступає і як самостійна фігура, і як фон та включає як власне «Я», так і взаємини, в які вона може вступати, і всю гаму цінностей як позитивних, так і негативних, пов'язаних з якостями і відносинами «Я» в минулому, теперішньому і майбутньому. Виходячи з цього, погодимося із Річардом Нельсон-Джоунсом, який вбачає у працях К. Роджерса прямий зв'язок специфіки встановлення стосунків з дітьми зі ступенем адекватності Я-концепцій батьків. Він з'ясував, що батьки спроможні безумовно позитивно ставитися до своєї дитини лише в тому випадку, коли вони безумовно позитивно ставляться до себе. У К. Роджерса безумовне позитивне відношення передбачає здатність батьків позитивно оцінювати дитину навіть тоді, коли неможливо однаково позитивно оцінювати всі її вчинки. Від ступеня безумовного позитивного відношення батьків до дитини повністю залежить її психологічна адаптація [351, с. 45–46]. З цього випливає, що однією з необхідних умов здорового повноцінного розвитку особистості є безумовне позитивне ставлення до неї в дитинстві. І лише за

таких умов людина зможе в результаті досягти самоактуалізації, яка, за К. Роджерсом, є найвищим рівнем психічного здоров'я особистості. Аналіз праць К. Роджерса свідчить, що, психічне здоров'я він пов'язував із відкритістю до отримання будь-якого досвіду; готовністю постійно жити повноцінним життям; здатністю орієнтуватися більше на власні відчуття та інтуїцію, аніж на думки оточення; здатністю до творчості тощо. Тобто мова йде про максимально повне розкриття особистості.

Теорія К. Роджерса послужила основою концепції «відкритого шлюбу», розробленої подружжям О'Нейл (1973) [833]. У цій концепції показана, як стверджує Н. Посисоєв, ідеальна модель егалітарної сім'ї, згідно з якою вважається, що в шлюбі кожен шлюбний партнер може залишатися самим собою, розвиваючи свої здібності, зберігати індивідуальність. Шлюб будується на взаємному потязі та довірі, йому не властиві прагнення маніпулювати партнером та підпорядковувати його. Виводяться принципи «відкритого шлюбу»: повага до особистого життя та інтересів партнера, в тому числі і позасімейних; довіра до партнера; відкритість спілкування, готовність в першу чергу розмовляти про бажання і відчуття, а не критикувати; рухливість сімейних ролей; відкритість партнерства, в основі якої лежить повага до права кожного мати власні інтереси та захоплення; повага до гідності партнера та визнання його права жити згідно з його уявленнями [833; 365, с. 66–67].

У главі 16 «Любов і секс без ревнощів» висловлене припущення, що відкритий шлюб може включати і деякі форми сексуальних стосунків з іншими партнерами [365, р. 239–259]. Ці уявлення міцно увійшли в суспільну свідомість, а термін «відкритий шлюб» став синонімом для шлюбу, в якому відсутня моногамія, на превеликий жаль О'Нейл. У 1977 р. в публікації «The Marriage Premise», Н. О'Нейл виступила за моногамію у шлюбі. Однак концепція відкритого шлюбу як шлюбу, в якому відсутня моногамія, почала жити «власним життям» [844]. Поєднавши гуманістичні ідеї К. Роджерса з

системними уявленнями, власний теоретичний підхід до сім'ї розробила В. Сатір. [318; 63, с. 56].

Отже, у гуманістичній теорії шлюбно-сімейні стосунки аналізуються крізь призму концепції самоактуалізації як головного мотиватора, на противагу фрейдизму та біхевіоризму, які виходять з того, що поведінкою особистості керують біологічні сили. Зосереджуючи пріоритетну увагу на вивченні подружніх та дитячо-батьківських взаємин саме здорових особистостей, виділяють умови, які сприяють їхньому розвитку.

Таким чином, за К. Роджерсом, сім'я – це найбільш вузьке, інтимне коло міжособистісної взаємодії, яка є зібранням особистостей, пов'язаних справжніми почуттями – як негативними, так і позитивними – і характеризується взаєморозумінням, емпатією, прийняттям та визнанням власного права та права інших бути собою. Загалом через всю гуманістичну теорію сім'ї проходить ідея про саморозкриття та самовдосконалення особистості в сім'ї, суттєва увага приділяється неповторності особистості, недооцінюючи ідею взаємної залежності та відповідальності. На нашу думку, представники гуманістичної теорії сім'ї перебільшують роль свідомих чинників і незаслужено ігнорують несвідомі процеси, які, очевидно, також суттєво впливають на побудову шлюбно-сімейних стосунків.

4.1.4. Когнітивно-біхевіористський підхід до психології сім'ї

В 60-х роках ХХ ст. під впливом комп'ютерної революції відбувається становлення когнітивної психології. В полі уваги її представників опинилися проблеми зумовленості поведінки суб'єкта внутрішніми, пізнавальними процесами і структурами, які чинять визначальний вплив на сприйняття людиною свого життєвого простору і дії в ньому [382, с. 175]. Виникла вона як ще одна альтернатива біхевіоризму і сприяла реабілітації поняття психіки як предмета дослідження психології. Когнітивні психологи займаються дослідженнями як свідомих, так і несвідомих процесів психіки, розглядаючи їх як різні способи перероблення інформації. Найбільш відомими

представниками когнітивної психології є Джордж Міллер, Джером Брунер, Ульрик Найссер.

Поєднавши ідеї когнітивної психології з біхевіоризмом при вивченні сім'ї, А. Елліс розробляє раціонально-емоційну поведінкову терапію. Для неї характерним є поділ всіх емоцій людини на раціональні (продуктивні) і ірраціональні (непродуктивні, деструктивні, дисфункційні). В основі підходу А. Елліса, серед іншого, лежить уявлення про здатність людини до самоусвідомлення, що дозволяє осмислювати й змінювати власне мислення і власне життя. В цьому полягає принципова різниця між її мисленням і процесом перероблення інформації комп'ютером. Вивчаючи сімейні стосунки, А. Елліс помітив деструктивний вплив нереалістичних уявлень шлюбних партнерів щодо їхніх взаємин і виявив прямий зв'язок подружніх дисфункцій та схильності до перебільшених негативних оцінок дій іншого. На основі цього він дійшов висновку про важливість ідеологічного аспекту і обґрунтував необхідність роботи з переконаннями і принципами членів сім'ї для їх узгодженості та корекції мислення. Р. Хілл акцентує на важливості відкриття А. Еллісом взаємозв'язку між мисленням, емоціями і поведінкою. Найбільш важливим чинником, від якого залежать і емоційні переживання, і поведінкові реакції людини є мислення. Попри те, що на емоції людини та її поведінку в сім'ї впливають інші особи та події як сьогодення, так і минулого, але вони не чинять прямої та визначальний вплив на людські емоції. При оцінці особою успішності свого сімейного життя ключову роль відіграють «внутрішні уявлення» про шлюб: почуття і думки про власний шлюб порівнюються із баченням ідеального шлюбу та аналізом сімейних взаємин знайомих, колег, друзів, батьків тощо [610].

А. Елліс розробив модель формування емоційних розладів, модель дослідження стресу, в тому числі і в сімейній сфері. Елементами моделі є: А (Activating) – це активуюча подія чи досвід, які впливають ззовні; В (Beliefs) – це думки, сприйняття, переконання, вірування, судження, крізь призму яких особа інтерпретує події; С (Consequences) – наслідки, емоційні та поведінкові

реакції, які пов'язані з інтерпретаціями подій (А) особою за допомогою суджень (В). Ця модель показує, що емоційні порушення членів сім'ї: депресія, тривога, гнів, образа тощо не викликаються прямо тією чи іншою подією. Подію (А) і реакцію (С) на неї опосередковують переконання особи (В). Отже, основою неадекватних емоційних реакцій та емоційних розладів учасників сімейної взаємодії є їх ірраціональні, неконструктивні способи інтерпретації подій, які в свою чергу є наслідками порушень процесів мислення. Різні сімейні конфлікти виникають внаслідок хибних інтерпретацій зовнішніх подій або ірраціональних суджень [659, с. 163].

Можна виділити такі ознаки ірраціональності суджень [610]: основою їх формування є когнітивні помилки, такі як, наприклад, надмірне спрощення чи узагальнення, перебільшення, нелогічні висновки і припущення, абсолютизація; їх не можна ні спростувати, ні підтвердити; вони призводять до занадто сильних негативних емоційних переживань; вони не дозволяють людині дати раціональну оцінку тому, що відбувається, та вирішити ситуацію адекватним способом. Можна виділити чотири категорії ірраціональних суджень: судження «повинності»; судження «катастрофізації»; судження-докори; «конвенційні» або «умовні» судження. Водночас, А. Елліс дійшов висновку, що коли ці дисфункційні погляди, судження ефективно оскаржуються за допомогою логічних, емпіричних і прагматичних спростувань, патологічні наслідки мінімалізуються чи зовсім зникають, поновлюючись вкрай рідко [659, с. 163].

В процесі дослідження причин виникнення сімейних конфліктів, А. Елліс дійшов висновку, що вони пов'язані з нереалістичними вимогами і очікуваннями подружжя та ірраціональними судженнями. Вони стають основою, на якій провокується подружній конфлікт шляхом висування нереалістичних (міфічних) вимог до партнера, до шлюбу чи до себе. Ірраціональні судження стають основою формування сімейних міфів, наприклад: міф про вічну любов; міф про чарівну силу любові; міф про щастя як необхідну складову шлюбу; міф про залежність емоцій від поведінки іншого

чоловіка (дітей); міф про абсолютність понять, оцінок; міф «око за око», «зуб за зуб»; міф про «лиху долю»; міф «жертвність» батьків» тощо. Якщо шлюбні партнери мислять за допомогою міфів і ці міфи опосередковують оцінку власної поведінки, чи поведінки партнера, це призводить до виникнення негативних емоцій: тривоги, гніву, почуття провини, ревнощів. Вони, своєю чергою, перешкоджають особі впоратися з ірраціональними судженнями. Тоді подружжя перебуває в стані емоційного стресу, внаслідок чого може виникнути напруга у відносинах.

Фахівці з РЕТ не вважають, що якщо чоловік і жінка позбудуться ірраціональних суджень, то автоматично знизиться конфліктність у їхніх взаєминах та поліпшиться спілкування. Однак вони доходять висновку про те, що значно підвищити шанси подолання природно виникаючих проблемам в сімейних стосунках може раціональне мислення, реалістичні очікування від партнера та реалістичні уявлення про шлюбні стосунки і сімейне життя. Загалом, доброю ілюстрацією раціонально-емотивної теорії є теза: «якщо не можеш змінити ситуацію, зміни ставлення до неї». Людина в стані змінити своє мислення. Суттєвим внеском А. Елліса у сімейну психологію є розробка поняття «прийняття» [659, с. 165–166]. Він виділив:

1. Прийняття людської недосконалості.
2. Прийняття людської схильності вимагати.
3. Прийняття відсутності турботи і любові.
4. Прийняття людської схильності до емоційних і поведінкових розладів.
5. Безумовне прийняття себе та інших.
6. Прийняття неприємностей, які неможливо змінити.

Основою когнітивно-біхевіористського підходу до сім'ї А. Елліса є позитивна життєва філософія: у щасливих шлюбах більше звертають увагу на позитивні сторони стосунків. Парам, які вважають свій шлюб успішним, властива ідеалізація шлюбного партнера. Гнучкість мислення означає здатність переглянути свої ірраціональні судження, побачити зв'язок між власними

думками і почуттями, змінити своє мислення, свої концепції і вектор дій, а отже і все життя на краще.

Когнітивно-біхевіористський підхід до психології сім'ї виходить з того, що емоційні переживання і поведінкові реакції людини обумовлені мисленням. Звідси випливає ідея про вирішальний вплив на оцінку успішності сімейного життя «внутрішніх уявлень», думок особи про власні шлюбні стосунки в поєднанні з уявленням про ідеальний шлюб та інформацією про стосунки в сім'ях батьків, знайомих, колег, друзів. А. Елліс запропонував модель, яка ілюструє механізм виникнення емоційних розладів у сім'ї та показав вплив сімейних міфів на ці розлади. Водночас, він запропонував модель роботи із сімейними міфами, яка виявилася досить ефективною.

4.2. Системна сімейна психотерапія як теоретична основа психології сім'ї

4.2.1. Формування системного підходу до вивчення сім'ї

У середині ХХ ст. формується системний підхід до аналізу сім'ї. Більшість зарубіжних дослідників [наприклад, 71; 78; 742] вважають, що на його розвиток вплинули кібернетика, теорія систем Людвіга фон Берталанфі, роботи групи з Поло-Альто (Г. Бейтсона, Д. Джексона, Дж. Хейлі) [71]. Крім того, відзначимо вплив теорії групової динаміки К. Левіна, В. Біона та їхніх послідовників (див. табл. 4.3).

На зміну теоретичних уявлень про сім'ю не як суму окремих осіб, а як цілісне утворення, як систему взаємопов'язаних елементів після Другої світової війни суттєвий вплив справила кібернетика – наука про загальні закономірності процесів керування та зв'язку в організованих системах [208].

Головним відкриттям кібернетики є наявність спільних принципів функціонування та управління в технічних, біологічних, економічних та інших системах [644]. Саме в руслі кібернетики було розпочато вивчення багатьох типів систем, тому кібернетика має важливе значення для вивчення сім'ї як системи. Запозичені ідеї зворотного зв'язку, концепції гомеостазу та «чорної

скриньки» тощо дають можливість пояснити механізми роботи сімейної системи.

Концепцію зворотного зв'язку в кібернетиці розробив Норберт Вінер – математик із США, який брав участь у військовій програмі міністерства оборони США зі створення механізмів знищення летючих цілей. Важливим аспектом роботи науковців стало створення контуру зворотного зв'язку, який передбачав передачу інформації з екранів радарів про становище цілі для проведення розрахунку поправок, що дозволяли більш точно наводити зброю на ціль. Потім за допомогою радара знову робилася оцінка ефективності поправок, проводилися розрахунки і так аж до знищення цілі. Виявилось, що розрахунки, зроблені і людиною, і машиною дають однаковий результат. Виходячи з цього, Н. Вінер припустив, що у всіх видах цілеспрямованої діяльності використовуються подібні механізми зворотного зв'язку [632].

В даному дослідженні будемо розглядати зворотний зв'язок як деяку інформацію про результати функціонування системи, що надходить в цю ж систему. Можна виокремити два типи зворотного зв'язку: позитивний і негативний. При негативному інформація використовується для зменшення відхилення результату від певної заданої норми. Його механізми використовуються в сім'ї, наприклад, щоб нав'язувати правила (вина, покарання, симптоми). При позитивному зворотному зв'язку інформація призводить до втрати стабільності і, як наслідок, суттєвих змін. Особливим типом негативного зворотного зв'язку є гомеостаз. Гомеостаз – це прагнення системи зберігати свої сутнісні властивості у взаємодії з середовищем, забезпечуючи виживання системи. Дія закону гомеостазу мінімізує вплив зовнішнього середовища. Будучи детально розробленою в межах соціотехнічних і біологічних систем, стосовно сімейних взаємин кібернетичну концепцію гомеостазу можна застосувати при роботі із сімейними правилами, які визначають діапазон допустимої поведінки (гомеостатний діапазон сім'ї) [354, с. 198]. Розробкою поняття «сімейний

гомеостаз» зайнявся учасник групи з Поло-Альто Д. Джексон у 1954 р. [260, с. 7], тому специфіку використання цього терміна до психології сім'ї ми розглянемо далі.

Н. Вінер запропонував модель для аналізу систем, яку назвав «чорною скринькою». Наведемо дещо спрощене описання А. В. Черніковим цієї її моделі, яка використовується для аналізу відкритих соціальних систем, до яких належить і сім'я [632, с. 15]. Для того, щоб описати відкриту систему, необхідно визначити три набори параметрів: набір факторів, що впливають на сімейну систему; набір реакцій сімейної системи на кожен з цих факторів; набір факторів, що визначають бажаний стан сімейної системи. На побутовому рівні помічений взаємозв'язок перших двох факторів, що чітко ілюструє народна мудрість: «Яблуко від яблуні недалеко падає». Так, констатуючи схожість дітей і батьків, ми не знаємо, що конкретно відбувається в «чорному ящику» сім'ї, але знаємо, що немовля, яке з'явилося в родині, буде володіти рисами, які властиві саме цій сім'ї [632, с. 15]. Крім того, є певний стандартний набір чинників, що впливають на сімейну систему. Їх є дуже багато. Це, наприклад, батьки та рідні дружини і чоловіка; робота, колеги, керівництво; вихователі та вчителі; це культура суспільства, політика держави, економічна ситуація тощо [632, с. 16–17]. Вони чинять суттєвий вплив на життєдіяльність сім'ї, спілкування з ними може призводити до напруги, тривоги чи стресу або ж навпаки – до зниження напруженості і тривожності. Їхня поведінка буде залежати від реакції системи на них.

Методологічне значення кібернетики для системного підходу до сім'ї визначається тим, що для висунення гіпотез про механізми роботи сімейної системи може використовуватися кібернетичне моделювання. Попри це, на думку А. Б. Холмогорової, кібернетичний гомеостатичний підхід мало підходить для дослідження живих систем, попри той факт, що він тривалий час домінував при вивченні як індивідуальної психіки в когнітивній психології, так і сімейної системи в деяких напрямках сімейної психотерапії

[612]. Наприклад, концепція «чорної скриньки» довгий час використовувалася при дослідженні психології сім'ї в Інституті психічних досліджень (США) [354, с. 217].

За таких умов ефективним став «організмичний» [632] погляд на сімейну систему, розроблений в межах створеної у 1930-х роках, але опублікованої уже після Другої світової війни, в 1950-х роках теорії Людвіга фон Берталанфі (1901–1972). Дослідник, на противагу кібернетичній теорії, виступав проти механістичного погляду на живі системи, підкреслюючи, що в системах такого походження закладена потреба в змінах, тому вони здатні змінювати самих себе. Відштовхуючись від цього твердження, він розробив варіант загальної теорії систем, яка стосується живих організмів, що представлені у вигляді відкритих систем, здатних зберігати цілісність в процесі взаємодії та обміну інформацією із зовнішнім середовищем.

Погодимось з тими дослідниками [наприклад, 354; 632], які вважають, що ключову роль у розумінні сімейних процесів здійснили і чотири концепції загальної теорії систем, а саме *цілісність, зворотний зв'язок, гомеостаз, еквіфінальність*. Зміст концепції цілісності полягає в тому, що неможливо зрозуміти особливості функціонування системи, розділивши її на складові і вивчивши їх окремо. Система – це щось більше, ніж сума частин [48]. Так, наприклад, вода виникає із взаємодії водню з киснем. Якщо змінюється поведінка одного члена сім'ї, змінюються стосунки у цілій сімейній системі. З цього твердження випливає припущення, яке застосовується у психології сім'ї: важливо зосередитися на патернах стосунків всередині системи, а не на складі її частин.

Зворотний зв'язок лінійний, він має циклічний характер і характеризує комунікацію між елементами системи. Наприклад, чоловік думає, що його залежність від спиртного викликана докорами дружини. Дружина, своєю чергою, вважає, що докоряє йому саме за пияцтво. Таким чином, поведінка кожного з них підкріплює поведінку іншого за принципом зворотного зв'язку. Згідно з загальною теорією систем, взаємодія є циклічною, при цьому

практично неважливо, викликане пияцтво причіпками, чи навпаки [приклад за 63, с. 29]. Отже, зворотний зв'язок може бути позитивним і відображати зміну системи, або ж негативним і відновлювати її стабільність. В другому випадку мова йде про гомеостаз – прагнення системи до відновлення рівноваги.

Суть концепції еквіфінальності зводиться до того, що в той самий кінцевий пункт можна потрапити різними шляхами. Коли мова йде про сімейну систему це означає, що проміжні форми, яких набуває сім'я в процесі еволюції, набагато менш значущі у порівнянні з її остаточною формою [63].

Л. фон Берталанфі доводив важливість відносин між організмом і середовищем, які, безумовно, охоплюють й інші організми. Всі живі частини (підсистеми) більшої живої системи впливають одна на одну, одночасно відчуючи вплив цілісного організму [48]. Коли мова йде про сімейні стосунки, то слід акцентувати на особливостях їх аналізу крізь призму теорії Л. фон Берталанфі. На відміну від предствників психоаналізу, які розглядали проблеми окремих осіб і через них виходили на стосунки в сім'ї, розробки Л. фон Берталанфі дозволили звернути увагу на особу як складову цілої системи взаємовідносин. Відповідно до його поглядів, окремі особи та малі групи в сім'ї (дитина чи діти, чоловік, дружина, батьки, брати-сестри тощо) – це підсистеми великої сімейної системи і поведінка окремої особи чи сімейної підгрупи впливає на функціонування всієї системи та окремих її підсистем, одночасно перебуваючи під їхнім впливом. Якщо в психоаналізі особа з порушеннями розглядається як медичний хворий, то в системному підході – як один з елементів дисфункційної системи.

Основу системного підходу до психології сім'ї становить також сучасна теорія комунікації, центральними категоріями якої є «інформація» та «зворотний зв'язок». Ми розглянемо ту частину досліджень в сфері комунікації, яка прямо або побічно проектується на теорію і практику психології сім'ї. Розробкою комунікативної теорії сімейних стосунків в руслі дослідження шизофренії займалися учасники групи в Поло-Альто (Каліфорнія) під керівництвом Грегорі Бейтсона (1904–1980). У 1954 р. він

отримав дворічний грант на дослідження комунікації шизофреніків і група у складі Г. Бейтсона, Дж. Хейлі, Дж. Вікленда і Д. Джексона приступила до роботи. Ще у 40-ті роки Г. Бейтсон співпрацював з Н. Вінером, будучи одним з активних учасників перших конференцій з кібернетики, що, безперечно, вплинуло на теоретичні розробки групи. Працюючи із хворими на шизофренію, учасники групи звернулися до теорії комунікації та виявили ключовий вплив сімейного контексту на розвиток і перебіг хвороби [354, с. 57–58]. Це нашттовхнуло їх на ідею проаналізувати стосунки в сім'ї як сукупність комунікаційних процесів і зв'язків. Результатом роботи групи стала публікація «До теорії шизофренії» (1956) [260; 261], яка була присвячена концепції «подвійного затиску» (зустрічаються терміни «подвійний зв'язок», «подвійне послання» («double bind») [561]. Дослідники обґрунтували припущення про те, що психотична поведінка пацієнта є в більшій мірі наслідком його спілкування «на основі спотвореної комунікації», а не виключно результатом дисфункції мозку [318]. Вони, розглядаючи сім'ю як систему, або гомеостатичний організм, проаналізували специфіку мікродинаміки сімейної системи і обґрунтували низку понять.

Сімейні ролі досить детально описані А. Холмогоровою. Виступаючи стійкими функціями в роботі системи, вони закріплені за кожним з її членів. Ролі можуть бути дисфункційними (наприклад, роль «жертви», «тирана» та ін.). Серйозну небезпеку становить перекладання ролі дорослого на дитину, що є типовим для сімей з проблемами алкогольної залежності. В них мати рятує батька і страждає, а дитина змушена стати опорою для матері, підтримуючи її, та приховуючи свої власні проблеми. Часто при цьому мати може використовувати дитину при вирішенні подружніх конфліктів (в методології М. Боуена – створюється триангуляція): змушувати до переговорів з батьком, висувати щитом під час сварок тощо. Г. Бейтсон, Дж. Хейлі, Дж. Вікленд і Д. Джексон проаналізували патерни взаємодії в сім'ї, пов'язані з сімейними ролями: конфлікти, приниження, образи, роздратування, висміювання та інші і встановили кореляцію. Так, А. Холмогорова наводить приклад, коли у сім'ях,

де часто зустрічаються образи і роздратування, нерідко виражений патерн «знецінення»: коли один член сім'ї намагається переконати іншого в його нікчемності (можливо навіть у формі, яка виглядає зовні коректною) [612].

При аналізі сімейних взаємин як комунікативних процесів важливого значення набуває аналіз специфіки циркуляції інформації. У випадку, коли циркуляція ефективна, інформація для членів сім'ї доступна, відкрита, представлена повно та у зрозумілій формі. У випадку дисфункційної циркуляції інформація суперечлива (наприклад: «подвійний зв'язок»), частково або повністю прихована (наявність «сімейних секретів»). Так, А. Холмогорова наводить приклад, коли приховування інформації від тяжкохворого члена сім'ї призводить до втягнення всієї родини в обтяжливі комунікації та ще більшого зростання рівня тривоги та депресії як у самого хворого, так і у його рідних [612].

Наукові дослідження свідчать про важливу роль стилю спілкування для психічного здоров'я сім'ї. В науковій літературі [612] наводяться приклади, коли, скажімо, можна досить легко передбачити складний перебіг депресії у жінки після її розповідей про критику з боку чоловіка. Крім того, у сім'ях, які можна назвати дисфункційними часто заборонено відкрито виражати почуття.

Г. Бейтсон з колегами описали особливості комунікації в сім'ях, де є хворі з важкими формами психічної патології. Він, передусім, звернув увагу на подвійне послання, або подвійний затиск (double bind) – комунікацію, яка містить два взаємовиключних послання. Ключовою при цьому є заборона відкрито обговорювати існуючі суперечності, тобто заборона на метакомунікації. Метакомунікації передбачають спільне обговорення і осмислення членами сім'ї того, що відбувається між ними [354]. Це онда з найбільш важливих характеристик сімейної мікродинаміки з точки зору розвитку як цілої сім'ї, так і окремих її членів.

Отже, дослужуючи особливості комунікації в сім'ях із хворими на шизофренію, учасники цієї групи звернули увагу на стосунки в сім'ї. Учасники групи першими наполягли на необхідності зміни патернів сімейної взаємодії, а

не виключно ізоляції хворого від впливу родини. Вони також обґрунтували ідею гомеостазу, розглядаючи сім'ю як утворення, що опирається змінам і прагне до стабільності системи. Сім'ї намагаються підтримувати і відновлювати гомеостаз системи як динамічний стан відносної стабільності. Члени сім'ї виступають регуляторами впливають таким чином, що в системі прослідковуються стабільні коливання поведінки [318]. Сімейну стабільність забезпечує механізм зворотного зв'язку, за допомогою якого регулюється поведінку як сім'ї загалом, так і її окремих членів. При виникненні загрози порушення сімейної рівноваги система завжди прагне зберегти стабільність або гомеостаз. Розуміння цього дозволяє пояснити незрозумілу поведінку членів сім'ї: вона виступає гомеостатичним механізмом. Наприклад, симптоматична поведінка дитини під час батьківських сварок може бути способом їх припинення: батьки перестають сперечатися і об'єднуються, щоб потурбуватися про дитину. Таким чином, хвороба когось із членів сім'ї (дезадаптивні симптоми) виконують функцію збереження рівноваги сімейної системи [318] і є дисфункційним способом її стабілізації [612]. Довгий час фахівці з психічного здоров'я аналізували стосунки в сім'ї саме в цій концепції.

Одним з таких фахівців став Д. Джексон. У праці «Сімейні правила: шлюбний контракт: послуга за послугу» (1965) він пов'язав розподіл ролей не лише з відмінностями між чоловіками і жінками, а й з тими компенсаційними взаємодіями, інтеракціями і правилами інтеракцій, які вироблені між людьми. Вчений доводив, що основи взаємин у довгих стосунках, до яких можна віднести і шлюб, виробляються, а не переймають. Д. Джексон обґрунтував ключові ролі проговорених правил як основи для необхідних змін. Він вважав, що поки в сім'ї немає проговорених правил, дуже важко щось змінювати. Д. Джексон поділив сімейні правила на приховані, визнані і відкрито проговорені та метаправила. Саме останні, будучи правилами про те, як використовувати існуючі і вводити нові правила, виступають в ролі гомеостатичних механізмів. Сімейні дисфункції, за Д. Джексоном, часто

пов'язані із недорозвиненістю на третьому рівні: низька здатність до комунікації не дозволяє розробити «правила про правила» і стримує можливість змін [354, с. 57–58]. Подальша розробка окреслених ідей висвітлена у праці Д. Джексона і Г. Бейтсона «Прагматики про сімейну комунікацію» [612].

Учасниками групи в Поло-Альто були також В. Сатір та Дж. Хейлі, внесок яких у системну теорію сім'ї ми проаналізуємо далі. Ідеї Г. Бейтсона сприяли зародженню нової форми психотерапії – системної сімейної терапії. Фахівцями, які її практикували, були сформульовані концепції, які лягли в основу системної теорії психології сім'ї. Саме завдяки роботі групи з Поло-Альто в психіатрії і психотерапії почала використовуватися системна методологія, яка спирається на поняття саморегуляції, гомеостазу, нелінійної причинності тощо. В результаті «пацієнтом» для сімейного терапевта стає вже не особа з порушеннями, а ціла родина і симптом розглядається як функція внутрішньосімейної комунікації. Отже, учасники групи з Поло-Альто:

- першими розглянули сім'ю як гомеостатичний організм, який опирається змінам і прагне до стабільності системи;
- дослідили циркуляцію інформації в сім'ї та дійшли висновку, що стосунки в сім'ї залежать від того, є вона ефективною чи дисфункційною;
- проаналізували вплив стилю спілкування на психічне здоров'я сім'ї;
- розробили концепцію подвійного затиску та довели вплив специфіки метакомунікаційних процесів на сімейні стосунки;
- розвинули ідею комплементарності ролей стосовно сім'ї;
- визначили важливість проговорених правил для необхідних змін і виділили три види правил: приховані, відкриті і метаправила [407].

Г. Бейтсон не займався психотерапією, але цілий ряд засновників психотерапевтичних підходів називають його своїм учителем. Д. Джексон, Це П. Вацлавік, Дж. Вікленд та ін. (короткострокова психотерапія), Дж. Хейлі (стратегічна психотерапія), М. С. Палаццолі, Л. Боскола, Г. Чеччін та ін.

(міланська школа системної сімейної психотерапії), Р. Бандлер, Р. Ділтс, Дж. Гріндер (НЛП) та ін. [372].

Виходячи з того, що сім'я є малою соціальною групою, звернемо увагу також на внесок у формування системного підходу до психології сім'ї вчених, які займалися дослідженням малих груп. Вважається, що емпіричне вивчення малих груп почалося у 1920-х рр. [612; 354], проте вперше найбільш науково ґрунтовані лабораторні емпіричні дослідження групових процесів були проведені видатним психологом Куртом Цадеком Левіним (1890–1947) в 1940 р. у США [481, с. 293]. Будучи учасником групи Н. Вінера з розробки основних принципів кібернетики, взяв за основу їхні погляди, переосмисливши та поєднавши з ідеями гештальтпсихології як представник її берлінської школи. Інша ключова фігура в дослідженнях малих груп – Вільфред Біон (1897–1979), послідовник М. Кляйн, представник Британської школи психоаналізу, який також займався розробкою теорії групової динаміки. Згідно з теорією В. Біона, групи часто відхиляються від поставлених завдань шляхом використання патернів «боротьба – втеча»; «залежність» чи «розподіл на пари». Ці патерни можна прослідкувати і в сімейних стосунках. Наприклад, в одних сім'ях постійно обходять спірні питання, уникаючи будь-яких конфліктів, а в інших, навпаки, готові нескінченно конфліктувати. Нарешті, патерн «спарингу» проявляється у створенні сімейних коаліцій: наприклад, двоє членів сім'ї об'єднуються проти третього [354, с. 40].

Отже, розвиток кібернетики після Другої світової війни стимулював психологічний аналіз сім'ї як системи. Елементи кібернетичного моделювання застосовувалися для висунення гіпотез про механізми роботи сімейної системи і довгий час його елементи використовувалися при роботі з сім'єю в Національному психологічному інституті (США). Проте кібернетичний підхід критикувався за надмірну механістичність і, на противагу йому, Л. фон Берталанфі розробляє загальну теорію систем, яку застосовують до вивчення живих організмів. Відштовхуючись від твердження про закладеність в системах такого походження потреби в змінах і здатність змінювати самих

себе, він розробив варіант загальної теорії систем, яка стосується живих організмів (теорія біологічних систем), представлених у вигляді відкритих систем, здатних зберігати цілісність в процесі взаємодії та обміну інформацією з зовнішнім середовищем і змінювати себе. Виходячи з того, що система – це щось більше, ніж сума частин, дійшов висновку про важливість дослідження саме патернів стосунків всередині системи, а не її складу. Цю тезу взяли на озброєння психологи і психотерапевти, які згодом почали працювати із сім'єю, так само, як і твердження про важливість відносин між організмом і середовищем. Водночас розробки Н. Вінера вплинули на створення комунікативної теорії сімейних стосунків в руслі дослідження сімей хворих на шизофренію. Саме група з Поло-Альто принесла в психіатричну і психотерапевтичну практику системну методологію, що дозволило аналізувати стосунки в сім'ї як сукупність комунікаційних процесів і зв'язків, спираючись на такі поняття, як саморегуляція, нелінійна циркулярна причинність тощо.

Теоретичну основу системного підходу до вивчення сімейних стосунків становлять також теорії групової динаміки К. Левіна, В. Біона і їхніх послідовників, які розробили низку концепцій, що пояснюють функціонування малих соціальних груп.

4.2.2. Роль системної сімейної психотерапії у становленні психології сім'ї. Теорія сімейних систем М. Боуена

Психологія сім'ї є міждисциплінарною галуззю наукових знань. Проведене дослідження її теоретико-методологічних основ дозволяє дійти висновку, що її основу становить систематизована сукупність підходів, способів, методів, прийомів дослідження та теоретичні конструкції, розроблені в інших науках та психологічних підходах. Особливо важливу роль відіграли напрацювання, здійснені в практиці сімейної психотерапії та сімейного консультування.

Вважається, що зародження сімейної психотерапії відбулося у 1950-х роках незалежно в чотирьох різних місцях у США: в Кларкському університеті

завдяки напрацюванням Джона Белла, спочатку в Меннінгерській клініці, а згодом – в Національному інституті психічного здоров'я завдяки М. Боуену, в Нью-Йорку завдяки Натану Аккерману [684] і в Поло-Альто завдяки Дону Джексону і Джею Хейлі. Розроблені підходи були абсолютно різними з огляду на те, що першовідкривачі мали різні клінічні орієнтації і належали до різних психологічних шкіл.

У 1970–1980 роки проходить найбільш плідна робота в галузі практичної роботи з сім'єю, першовідкривачі засновують навчальні центри і розробляють зміст психотерапевтичних моделей. Усі підходи до сімейної психотерапії Дж. Браун та Д. Крістенсен умовно згрупували за п'ятьма основними напрямками: структурним, стратегічним, трансгенераційним (transgenerational), заснованим на досвіді (experiential), поведінковим [63, с. 18]. М. Ніколс та Р. Шварц виділяють три провідні парадигми сімейної терапії, які походять від підходів до роботи з окремими пацієнтами: емпірична, психоаналітична, поведінкова. І три тих підходи, які стали унікальними продуктами системної революції: структурний, стратегічний, боуенівський [354, с. 106].

Суміш комунікативного, системного і гуманістичного підходів у своїй роботі використовує В. Сатір, тому напрям, в якому вона працювала, також можна умовно віднести до системної теорії [810, р. 3–16]. Про авторитетність системного підходу свідчить те, що в даний час, за винятком Інституту сім'ї імені Н. Аккермана в Нью-Йорку, в якому традиційно готують сімейних психотерапевтів на основі принципів психоаналізу, підготовка таких же фахівців у Сполучених Штатах ведеться переважно на основі теорії систем [39, с. 61–62]. Саме на внеску представників цих підходів у становлення психології сім'ї ми зосередимо свою увагу.

Основу теорії М. Боуена становить не стільки загальна теорія систем Л. фон Берталанфі, скільки біологічне вчення. М. Боуен розглядає людську поведінку і емоції як продукт еволюції [537, с. 155, 164]. Розроблені М. Боуеном концепції стали частиною трансгенераційної сімейної психотерапії

(transgenerational family therapy), яка об'єднує ряд теоретичних і практичних підходів до роботи з сім'єю, яких об'єднує психоаналіз в якості опори та врахування сімейної динаміки у вертикальному розрізі, тобто упродовж кількох поколінь [63, с. 130]. Отримавши базову підготовку як психоаналітик, М. Боуен займався розробкою теорії виникнення емоційних розладів, яка б не суперечила біологічному вченню. На погляди М. Боуена значний вплив справили Гаррі Салліван (1892–1949) – американський психолог і психіатр, який хоч і практикував психоаналізоднак, велику увагу в розвитку особи приділяв ролі міжособистісних відносин. Він доводив, що дослідження патернів міжособистісних ситуацій, які повторюються відносно стабільно, сприяє розумінню поведінки людини. Працюючи переважно з хворими шизофренією, він прослідкував зв'язок між посиленням хвороби та кризовим для сім'ї періодом сепарації підлітка; це спостереження підштовхнуло його до припущення про суттєвий вплив ситуації в сім'ї пацієнтів на ту дезорієнтованість, яка зрештою може призвести до виникнення шизофренії [708].

Отже, фундаментом розроблених М. Боуеном концепцій став психоаналіз З. Фрейда, теорія еволюції Ч. Дарвіна та результати досліджень, проведених ним самим із сім'ями хворих шизофренією в Національному інституті психічного здоров'я у 1950-роках. На їх основі дослідник припустив, що емоційні розлади можуть бути побічним продуктом еволюції людини і розвинув ідею про існування в людини двох систем функціонування: емоційної, яка є спільною з усіма представниками тваринного світу, і розумової системи, яка з'явилася, за еволюційними мірками, порівняно нещодавно [537, с. 167]. Ступенем диференціації цих систем визначається здатність особи до збереження власного «Я» у відносинах з іншими.

На основі цього М. Боуен розробив концепцію диференціації власного «Я»: в кожній людині свій рівень відчуття того, де закінчуються цінності й установки іншого і починаються її власні. У випадку із сім'єю недиференційованість, тобто злиття мислення з емоціями означає, що в

процесі взаємодії особа легко емоційно зливається з іншими. Вона не здатна відокремити емоції від розуму, так само вона не може відділити власні емоції від емоцій інших осіб, а особливо – значущих інших. Для опису функціонування сім'ї, яка складається із недиференційованих осіб М. Боуен ввів до наукового обігу поняття «недиференційованої сімейної еґо-маси». За Боуеном, надблизькість як щось постійне може бути нестерпною, тому зазвичай виникає потреба чергувати її з періодами взаємного відчуження (ситуація симбіозу немовляти і матері сюди не враховується, симбіоз тут природний). Вихід зі зливої сім'ї (наприклад, дитина виросла) може відбуватися лише у вигляді емоційного розриву. Він відбувається тоді, коли неможливо періодично змінювати дистанцію і єдиною альтернативою стає або максимально велика дистанція, або повна її відсутність. Коли згодом М. Боуен відійшов від психоаналізу в бік до системного підходу, переглянув термінологічний апарат, замінивши поняття «недиференційована сімейна еґо-маса» на діаду «злиття–диференціація». Отже, за Боуеном, недиференційованість як характеристика сім'ї – це надблизькість або відчуженість членів сімейної системи, яка передбачає залежність емоційного стану членів сім'ї від чинників атмосфери в сім'ї та ригідність сімейної системи, тобто її низька здатність пристосовуватися до змін [77, с. 43].

Теоретично, сімейні пари можуть розміщуватися на осі від «не мають власного «Я» (схильні реагувати емоційно) до «володіють розвиненим «Я» (спроможні міркувати). Переважна більшість пар коливається десь посередині між цими двома крайнощами, тому всі вони перебувають у стані певної емоційної напруги. Результатом аналізу стосунків у діадах став висновок М. Боуена про неминуче виникнення конфлікту при емоційному реагуванні одного партнера на відповіді другого. Це може продовжуватися до тих пір, поки не виникне загроза для стосунків. Виникає потреба послабити напругу, що призводить до введення в діаду третьої сторони – це можуть бути діти, робота, алкоголь тощо. Виникає трикутник [63, с. 137] або триангуляція. Суть концепції триангуляції М. Боуена полягає в тому, що виникнення

«трикутників стосунків» неминуче тоді, коли в пари надмірно низький рівень диференціації емоцій і розуму, що призводить до потреби залучення третьої сторони для постійного пом'якшення конфліктів і зниження напруженості. Отже, триангуляція – це процес включення у взаємини двох третього об'єкта для зменшення напруги і тривоги, регуляції емоційної дистанції. Якщо ж в трикутнику рівень тривоги продовжує зростати, його члени можуть залучити четверту сторону. Чим більше злита сім'я, тим активніше в ній протікають процеси триангуляції: це дозволяє запобігти руйнуванню системи через критичний ріст напруженості [78]. Як свідчить практика, найчастіше в триангуляції втягують дітей, в яких у зв'язку з цим виникають психосоматичні захворювання, труднощі у навчанні, спілкуванні тощо.

У сім'ях з високим рівнем диференціації «Я» стресові ситуації пом'якшуються практично без шкоди для індивідуальності кожного. У сім'ях з низьким рівнем диференціації і високою тривожністю утворюється безліч пов'язаних між собою «трикутників відносин» [63, с. 138] та виникнення інших способів управління недиференційованим загальним «Я»: подружні конфлікти, дисфункції одного з партнерів, проєкції проблем на дітей. Взагалі, М. Боуен помітив, що у люди зазвичай обирають партнерів з рівнем диференціації, який відповідає їхньому власному, тому розглядає диференційованість як сімейний параметр [77, с. 47].

Внеском М. Боуена у психологію сім'ї стало виокремлення та аналіз симптомів недиференційованості подружніх відносин: конфлікт між партнерами та дисфункція одного з шлюбних партнерів. В першому випадку вони, висуваючи вимоги один до одного, не можуть порозумітися, тому що жоден з них не хоче перейти в адаптивну позицію. В другому випадку псевдо-«Я» адаптивного партнера поступово поглинається псевдо-«Я» домінуючого і домінуючий партнер змушений брати на себе все більше відповідальності. Партнер, який перебуває в адаптивній позиції довгий час, відчуває залежність і втрачає потребу та здатність самостійно приймати рішення. Така дисфункція може проявлятися у вигляді емоційних розладів, пияцтва, хвороби тощо [497].

В концепції емоційного відділення М. Боуен розглядає способи відокремлення себе від батьківської сім'ї, які використовують особи з різними рівнями диференціації. М. Боуен розрізняє псевдовідділення, емоційне відділення та емоційний розрив [497, с. 34]. Прикладами псевдовідділення є емоційна ізоляція від батьків, фізичний вихід з батьківської сім'ї без вирішення проблеми емоційного відділення або поєднання емоційної ізоляції і фізичного відділення. Ці процеси передбачають припинення контактів з батьками та штучне дистанціювання від них. Це, за М. Боуеном, емоційний розрив між поколіннями, який відбувається в результаті емоційного відчуження між дітьми і батьками при збереженні взаємозалежності. У сім'ях з високим рівнем особистої і міжособистісної диференціації відбувається емоційне відділення – процес, при якому дорослі діти створюють сім'ю, зберігаючи при цьому здоровий контакт із батьками [497, с. 31–32].

Суть концепція сімейного проективного процесу, розробленої М. Боуеном у 1966 році, полягає в тому, що рівень диференціації дітей як правило корелює з рівнем диференціації їхніх батьків. Проте як показала практика, у різних дітей прослідковується різний рівень диференціації. Якщо рівень диференціації у одного з дітей високий (що проявляється в добре сформованому «Я» і низькій емоційній реактивності), то його брат або сестра можуть мати низький рівень диференціації (тобто слабке «Я» і високу емоційну реактивність) [63, с. 138]. Така варіативність обумовлена тим, що батьки часто розряджають напругу на комусь одному з дітей, проектуючи власні емоційні конфлікти на дитину і намагаючись її контролювати. Дослідник стверджує, що особи, яким не вдалося здобути автономію в батьківській сім'ї, характеризуються емоційною холодністю або схильністю до злиття з партнером. У 1973 році М. Боуен додав до теорії концепцію сиблінгової позиції, яку розробив на основі спостережень за тисячами сімей, які можна назвати нормальними [40, с. 161]. Зміст концепції зводиться до того, що деякі патерни взаємодії між партнерами можуть бути пов'язані з тією функціональною роллю («старшого» чи «молодшого»), яку вони виконували в

батьківській сім'ї і яка часто не пов'язана з порядком їхнього) народження. Так, досить імовірно, що старший буде брати на себе відповідальність, приймати рішення, а молодший з готовністю приймати цю ситуацію. Якщо ж обидва шлюбні партнери займали позицію старших, цілком ймовірно, що вони будуть змагатися, двоє молодших – відчувати себе перевантаженими відповідальністю і необхідністю прийняття рішень [77, с. 49]. Концепція М. Боуена заснована на дослідженнях В. Томана, який розробив детальні описи кожної сиблінгової позиції з властивим їй типовим стилем взаємин і функціонування [899], описаними вище.

Водночас М. Боуен зрозумів, що аналіз мікродинаміки сімейної системи не дозволяє повною мірою зрозуміти ті процеси, які переживає сім'я і першим розпочав цілеспрямовані дослідження її макродинаміку – сімейної історії і сімейних сценаріїв кількох поколінь родини. Створена М. Боуеном методика генограми – система запису та аналізу взаємин людей у поколіннях, використовується дотепер [77, с. 5]. Працюючи із сімейними історіями та сімейними генограмами, М. Боуен звернув увагу на те, що існують стереотипи взаємин, які передаються з покоління в покоління. Якщо конфлікт не пропрацьовується в процесі життя і дорослішання людини, то він обов'язково відтвориться в сімейних стосунках цієї людини і гальмуватиме увесь подальший психічний розвиток нащадків, які ростимуть в подібній сім'ї. Це, за М. Боуеном, є ознакою сім'ї з низьким рівнем диференціації її членів. У 1970-х роках основні положення своєї теорії сім'ї М. Боуен переніс на суспільні процеси, створивши концепцію суспільного емоційного процесу [40, с. 162]. Це сприяло виробленню системного уявлення про такі суспільні прояви, як лідерство, відповідальність і безвідповідальність, також безліч інших соціальних проблем.

Отже, теоретичні розробки М. Боуена відкривають нові можливості для розуміння складного світу сімейних стосунків. Будучи біологом-практиком, М. Боуен вивів свої положення з прямого спостереження за поведінкою людини. Подібно до психоаналітиків, проблеми функціонування сімейної

системи він шукав у минулому сім'ї, в історії родини. Працюючи із хворими на шизофренію, він робив висновки про функціонування людини у контексті сімейних взаємин. Він розробив цілу низку концепцій, які лягли в основу сімейної психології, зокрема: диференціація «Я»; емоційний трикутник як елементарна одиниця емоційної системи сім'ї; емоційний сімейний процес; процес сімейної проєкції; процес трансмісії багатьох поколінь родини; емоційний розрив; сиблінгові позиції; суспільний емоційний процес.

Проте створена М. Боуеном модель сімейної системи передбачає побудову власної сім'ї лише враховуючи досвід, отриманий у батьківській, а висновок про те, що вплив складної мережі взаємовідносин, перенесених із батьківської сім'ї, є первиннішим, ніж внутрішні, суб'єктивні психологічні процеси применшує роль вольових якостей особистості.

4.2.3. Структура сім'ї як визначальний чинник функціонування сімейної системи

У 1960-х роках колектив дослідників розробив модель структурної сімейної психотерапії. Знаковою подією в становленні структурного підходу до психотерапії сім'ї стало призначення у 1967 році С. Мінухіна, учня Н. Аккермана, директором дитячої клініки в Філадельфії. Згодом до нього приєдналися Бреліо Монтальво, Берніс Розман і Джей Хейлі. У 1970-х роках клініка в Філадельфії стала провідним центром психологічної допомоги сім'ї та підготовки спеціалістів у галузі сімейної психотерапії.

Розвиток структурної теорії сім'ї можна простежити за основними виданнями: в роботі «Сім'ї нетрів» (*Families of the slums*, 1967) основна увага приділялася проблемам батьківської влади і лідерства в сім'ях темношкірих, де провідна роль належала матері і, як правило, діти мали проблеми із законом; «Сім'ї та сімейна терапія» (*Families and family Therapy*, 1974), де викладені основні конструкції теорії такі, як кордони сімейної системи; «Психосоматичні сім'ї» (*Psychosomatic families*, 1978), де описані сімейні конфлікти, способи їх запобігання і вирішення, і стилі взаємодії «батько–дитина»; «Техніки сімейної

терапії» (Family therapy techniques, 1981), де детально описані різні техніки структурної сімейної терапії; праця «Калейдоскоп сім'ї» (Family kaleidoscope, 1984) популяризувала сімейну системну теорію, а в «Мистецтві сімейної терапії» (Mastering family therapy, 1996) С. Мінухін переглянув і узагальнив результати своїх досліджень [910].

При розробці власного варіанта системного підходу до сім'ї С. Мінухін найбільше опирався на загальну теорію систем Л. фон Берталанфі [63, с. 29–30], критикуючи кібернетичний та комунікативний підходи. Вважав, що мова кібернетики занадто бідна, щоб за її допомогою описати всю гаму емоцій та відчуттів, які властиві людині при спілкування зі своїми рідними. Водночас, підхід Г. Бейтсона називав надмірно прихильним кібернетичним принципам, що призводить до емоційної відстороненості і нерозуміння сім'ї як високорганізованої системи; надмірна стурбованість збереження сім'ї як механічної системи приводить до того, що повністю ігнорується індивідуальність її елементів [334, с. 25–26]. Виходячи з цього, сім'ю С. Мінухін розглядає не як суму окремих особистостей, а як єдиний організм, як базисну людську систему, а симптом – як породження або наслідок проблем, пов'язаних із структурою чи особливостями інтеракцій в самій системі. Тобто, специфіка функціонування сімейної системи залежить від її структури.

У межах сімейної системи він виділив підсистеми, кожна з яких також виконує набір функцій. Для позначення окремих елементів сімейної системи С. Мінухін використовував термін «холон» (грец. ολοζ – «цілий» з суфіксом -οn в значенні «частина»). Він виходив з того, що будь-який холон є одночасно і цілим, і частиною. «Холон проявляє енергію конкуренції, щоб забезпечити свою автономність ... як цілого. У той же час він виявляє енергію інтеграції як частина» [337, с. 19]. Отже, С. Мінухін виділив такі холони: *індивідуальний, подружній, батьківський, холон сиблінгів*. Окрема особа також може становити холон. Проте в системному підході особливо цінним є аналіз трьох таких холонів.

Подружній холон (чи підсистема) виникає тоді, коли двоє осіб, гетеро- чи гомосексуальних, об'єднуються для створення сім'ї. Однією з умов спільного життя є зведення системи цінностей подружжя до спільного знаменника, тобто, відмова від частини своєї індивідуальності задля набуття почуття приналежності до сім'ї [337, с. 22]. Внаслідок цього створюються стереотипи взаємодії, які становлять фундамент спільного життя. Одним із найбільш важливих завдань подружньої підсистеми є вироблення меж, кордонів, які з одного боку обмежують шлюбних партнерів, а з іншого – дозволяють створити закритий від інших членів сім'ї простір для задоволення власних психологічних потреб. Одним із найважливіших показників життєздатності сім'ї є адекватність цих кордонів. Шлюбні партнери можуть отримувати підтримку в межах даного холону, а можлива і протилежна ситуація. Подружня підсистема надзвичайно важлива для дитини: спостерігаючи за щоденною взаємодією батьків, вона переймає модель інтимних взаємин і вчиться висловлювати почуття. Саме в процесі цього спостереження формуються її цінності і з'являються очікування, які опосередковують її контакти із зовнішнім світом [337, с. 22–23].

До батьківської підсистеми належать патерни взаємодії, що виникають при вихованні дітей. Варто зауважити, що батьківська і подружня підсистеми складаються із одних і тих самих осіб, однак це – дві різні підсистеми (або два набори поведінкових патернів): одна з них включає взаємодії між чоловіком і дружиною, а інша – між батьком–матір'ю. Взаємодіючи з батьківською підсистемою, дитина ознайомлюється з тим, чого можна сподіватися від людей з більшою за неї силою та більшими можливостями. Вона вчиться сприймати владу як розумну або ж як прояв свавілля. Спостерігаючи за батьківською підсистемою, дитина засвоює властиві її сім'ї способи врегулювання конфліктів і стиль спілкування. Важливо також зауважити, що до батьківського холону входять не обов'язково лише батьки. Він може включати когось із близьких родичів, або ж до нього може не входити один з батьків, чи навіть обоє [337, с. 24–25].

Діти становлять холон сиблінгів, основною функцією якого є навчання спілкуванню з однолітками. Це перша в житті дитини група рівних і саме в межах цього холону дитина має можливість досліджувати інших, саме тут вчиться співчувати, постояти за себе, організовувати альянси, домовлятися тощо. Єдина дитина в сім'ї відчуває ту ж потребу в спілкуванні, тому схильна знаходити друзів з-поміж сусідів і родичів, які покликані замінити підсистему сиблінгів. Взаємодіючи в підсистемі сиблінгів, дитина отримує навички налагоджувати комунікацію за межами сімейної системи [337, с. 25–26].

Тепер детальніше розглянемо концепцію меж сімейної системи (інші назви – кордони, визначені трансакційні патерни, правила взаємодії). Нагадаємо, що межами сімейної системи є способи взаємодії між індивідами і підсистемами [824, р. 53]. При повторенні того чи іншого виду взаємодії формується патерн або встановлюється межа, що визначає поведінку членів сім'ї, у тому числі й у випадках подружніх конфліктів. Кордони бувають зовнішніми (між сімейною системою і зовнішнім оточенням) та внутрішніми (між різними холонами в межах однієї системи). Сімейні кордони мають неоднакову гнучкість і проникність. Проникність кордону показує можливість подолання членами сім'ї меж системи або підсистеми. С. Мінухін виділяє два полюси кордонів за рівнем проникності [824]:

- ригідні або непроникні кордони мають сім'ї, які С. Мінухін називає роз'єднаними (disengaged). Їхні члени мало контактують між собою, що ускладнює адаптацію сім'ї до нової ситуації; ці сім'ї є групою автономних осіб і автономія поєднується з відсутністю взаємної підтримки;

- високопроникні чи дифузні, що призводить до надмірного втручання в функціонування сімейної системи чи холона інших членів сім'ї або суспільства; наприклад, про високу проникність подружньої підсистеми можна говорити тоді, коли батьки дозволяють дітям втручатися в конфлікт [63, с. 71]. Слід звернути увагу на те, що ці обидва кордони дисфункційні, тоді як кордони сім'ї, яка функціонує в межах умовної норми, перебувають десь посередині між цими двома полюсами. На основі ідей С. Мінухіна К. Таркелсен (1980)

виявив еволюцію патернів трансакцій. Це пов'язано з тим, що на кожному етапі життя сім'ї у її членів виникають нові потреби і їх задоволення вимагає створення нових патернів трансакцій [63, с. 73–74].

Отже, кордони є своєрідними правилами взаємодії, якими визначаються способи поведінки усіх учасників цієї взаємодії. Правила формуються під впливом стереотипних сімейних трансакцій, залежать від структури сім'ї і з часом змінюються. Межі холонув (підсистем сім'ї) можуть мати різну гнучкість і проникність та варіюватися від дифузних, з проявами поведінки, яка характеризується постійними втручаннями, до ригідних у випадку роз'єднаних сімей. В структурному підході розроблена концепція дисфункційної сімейної системи. Адекватно функціонуючою сімейна система є в тому випадку, якщо вона спроможна забезпечити взаємопідтримку при одночасній автономії окремих її членів. Щоправда, надання підтримки при можливості автономії передбачає забезпечення рівноваги між функціями з різною спрямованістю, а тому завжди передбачає компроміс, а, отже, виключає існування універсальної структури, що підходить для будь-якої сім'ї незалежно від часу і обставин. Перш за все структура сім'ї повинна задовольняти існуючі потреби і ключовим є лише питання про те, чи дозволяє дана структура задовольнити потреби кожного члена сім'ї у визначений відрізок часу за визначених умов. Негативна відповідь на нього свідчить про дисфункційність сімейної системи.

З огляду на це, в руслі структурної теорії Х. Апонте і Й. Ван Деусен (1981) класифікували дисфункційні сім'ї [692], виділивши і описавши сім'ї, які мають проблеми, пов'язані з:

1) визначенням кордонів: якщо виходити з того, що межі нормально функціонуючої сім'ї чітко визначені і достатньо гнучкі, дисфункційною є сім'я, яка має розмиті, негнучкі кордони або поєднання того й іншого;

2) розстановкою сил та утворенням дисфункційних коаліцій: цілком нормальним є створення тимчасових коаліцій у сім'ї для вирішення певних завдань, ці коаліції ситуативні, нестійкі і після виконання призначеної функції

розпадаються; проте бувають і інші випадки, коли створюється, наприклад, союз двох проти третього (проти чоловіка об'єднуються дружина з тещею) – за таких умов у сімейній системі наростає напруга;

3) з розподілом влади: ці проблеми впливають безпосередньо із функцій підсистеми і характеризують саме стосунки в сім'ї, а не особистість якоїсь конкретної особи; сімейна роль і ситуація визначають здатність члена сім'ї діяти; коли кордони визначені не чітко, або існують проблеми з розстановкою сил може виникнути незадоволення наявним поділом влади (наприклад, вертикальна міжпоколінна коаліція між, наприклад, матір'ю і дочкою проти батька послаблює батьківську владу над дочкою) [приклад за 63, с. 76].

Попри те, що у 1980-ті роки структурна теорія була піддана критиці через властиві їй механістичність і спрощеність, структурна сімейна терапія продовжує розвиватися у руслі інтегративної практики і мультисистемних підходів [910]. На основі висловлених аргументацій можемо прослідкувати, що попри те, що С. Мінухін був учнем Н. Аккермана, його розробки мають більше спільного з біхевіоризмом, аніж з психоаналізом: свідченням цього є дослідження способів послаблення дисфункційних зв'язків у сімейній системі. Чітко помітні розходження структурного підходу із кібернетичними моделями шлюбно-сімейних стосунків: якщо кібернетики зосереджували свою увагу на послідовності поведінки та кругових інтеракціях, то структуралісти – на близькості членів сім'ї. Вони обґрунтували ідею вбудованості інтеракцій у сімейну структуру, яка їх і формує, і стримує. Ключ до зміни сімейних стосунків структурні терапевти знайшли в зміні структури сім'ї, тієї мережі відносин, до якої залучені її члени.

4.2.4. Психологія сім'ї у теоретичних розробках представників стратегічного підходу до системної сімейної психотерапії

У 1980-ті роки структурна теорія була звинувачена у механістичності і спрощеності та розкритикована, а на перший план вийшов стратегічний підхід.

Він розроблявся представниками трьох груп: групи короткострокової терапії в Інституті психічних досліджень Дж. Віклендом, Р. Фішем і П. Вацлавіком (автор так званої мінімалістською психотерапії з її принципом: рух маленькими кроками або мінімальними змінами); співдиректорами Інституту сімейної терапії у Вашингтоні Дж. Хейлі (творець директивної психотерапії, спрямованої на симптом або на вирішення проблем) і К. Маданес; М. Сельвіні Палаццолі (автор терапії парадоксів, орієнтованої на стимулювання нової поведінки) та її колегами в Мілані.

Концептуальна основа стратегічного підходу була створена групою з Поло-Альто під керівництвом Г. Бейтсона [63, с. 99]. Один із засновників стратегічного підходу – Дж. Хейлі, почав свої наукові пошуки у 1950-х рр. із вивчення природи шизофренії [608, с. 58] саме у складі цієї групи. А, враховуючи, що з 1967 р. він працював з С. Мінухіним у психолого-педагогічній консультації в Філадельфії [63, с. 28], у структурному та стратегічному підході можна знайти багато точок перетину. І саме Дж. Хейлі, вийшовши за межі кібернетики і діад, і звернувшись до тріад та ієрархій, став зв'язуючою ланкою між підходами [354, с. 84].

Суттєво вплинули на створення стратегічної терапії ідеї М. Еріксона [63, с. 102; 354, с. 108; 524], який запропонував велику кількість технік, переважно маніпулятивних, які згодом були вдосконалені його послідовниками і використовувалися для роботи безпосередньо з симптомом, з приводу якого звернулася сім'я. Під впливом напрацювань М. Еріксона Дж. Хейлі написав свою роботу «Нетрадиційна психотерапія: психіатричні техніки доктора Мілтона Еріксона» (1973) [606], де показав можливості застосування технік М. Еріксона на різних етапах життєвого циклу сім'ї. Очевидно, що аргументоване обґрунтування внеску представників структурного напряму системної сімейної психотерапії у становлення психології сім'ї як галузі наукових знань потребує більш ґрунтовного та логічного висвітлення особливостей підходу до аналізу сім'ї.

Як уже згадувалося, стратегічний підхід має багато спільних теоретичних конструктів із структурним. Виділимо такі:

1. Сім'я в обох підходах – це складна система, диференційована на ієрархічно розташовані підсистеми. Дисфункція в одній із підсистем впливає на іншу підсистему [337, с. 72].

2. Сімейна система прагне до збереження гомеостазу і патернів взаємодії, чому і сприяють симптоми. Щоб викликати зміни у сімейній системі, потрібно перебудувати значимі утворення в системі [337, с. 73].

3. При аналізі сімейних стосунків важливо враховувати контекст, в якому вони протікають.

4. Для зміни сімейних стосунків увага звертається на роботу, переважно, із теперішнім сім'ям, оскільки дисфункційна взаємодія підтримується поточними взаємодіями.

5. Дослідження життєвого циклу сім'ї та труднощів при переході на новий етап циклу.

Підкреслимо, що першим у системному підході ввів до наукового обігу і детально описав поняття життєвого циклу сім'ї Дж. Хейлі у праці «Незвичайна психотерапія...» (1973) [606]. Він виділив проблему застрягання на певному етапі життєвого циклу і неспроможність зробити перехід на інший [606]. У роботах С. Мінухіна (1974; 1981) також прослідковується вплив концепції життєвого циклу. Відповідно до структурної моделі, у сім'ї виникають проблеми тоді, коли вона стикається з випробуваннями, які виникають у її структурі на певному етапі розвитку, і нездатна виправити свою структуру, щоб пристосуватися до зміни обставин.

Основна увага в функціонуванні сімейної системи в стратегічному підході звертається на чотири елементи: симптоми, метафори, ієрархія і влада [63, с. 100–101].

Симптом підтримує гомеостаз системи. Слід звернути увагу, що представники структурного і стратегічного підходів по-різному розглядають його роль у функціонуванні сімейної системи. Перші приділяють симптому

суттєво меншу роль, сприймаючи сім'ю як організм, вбачають у цьому симптомі не цілеспрямовану, «корисну» реакцію, а відповідь організму на стрес. Представники стратегічної терапії розглядають симптом як захисне рішення: носій симптому приносить себе в жертву, щоб захистити сімейний гомеостаз [337, с. 74]. П. Вацлавік, Дж. Вікленд, Р. Фіш (1974) та Дж. Хейлі (1976) дійшли висновку, що симптом виникає внаслідок певних способів взаємодії між членами сім'ї. Симptom вони розуміли як акт комунікації, за допомогою якого передається повідомлення. Появі симптому сприяє «застрягання» людини на певній ситуації чи стадії життєвого циклу і не може іншим способом вийти з неї, або перейти на наступний рівень. Симптоми підтримують гомеостаз сімейної системи. Вони також можуть бути проявом поведінкових метафор при взаємодії членів сім'ї між собою. Наприклад, через головний біль дружини виражається її незадоволеність подружніми стосунками. Повідомлення-метафора зазвичай включає помітний елемент (наприклад, «Я погано себе почуваю»), а також прихований підтекст (наприклад, «Мені потрібна увага»). Симптоми можуть віддзеркалювати проблеми в сімейній ієрархії, пов'язані з, наприклад, розподілом влади. І часто аналіз структури влади дозволяє зрозуміти сенс симптомів [337, с. 74].

Відносини в будь-якій групі (в тому числі і в сім'ї) Дж. Хейлі поділяє на два типи:

- симетричні, які передбачають рівноправні стосунки на одному рівні ієрархії;
- ієрархічні, по типу керівник-підлеглий [318].

Зазвичай батько має владу над дитиною, тобто перебуває на вершині піраміди влади. Поява симптому означає, що в групі виникли проблеми з ієрархією. У цьому випадку в групі починається боротьба за владу. Поява у дитини симптому (наприклад, вживання наркотиків або втеча з дому) дозволяє змінити розстановку сил. Дж. Хейлі (1976) вважає, що будь-які взаємини є ні що інше, як боротьба за владу і зазначає, що «коли одна людина повідомляє

про що-небудь іншому, вона тим самим робить спробу задати характер відносин».

Отже, сутнісна характеристика підходу дозволяє дійти висновку, що уявлення про сімейну систему і її функціонування у представників структурного та стратегічного підходів досить близьке. Найбільш суттєва різниця полягає в баченні способу змін системи від дисфункційної до нормально функціонуючої. Так, стратеги необхідною умовою зміни сімейної системи називають зміну дисфункційних способів спілкування всередині сім'ї, тоді як представники структурного підходу доводять необхідність структурних перебудов. Російська дослідниця А. Холмогорова також прослідковує зв'язки стратегічного та структурного підходу з поведінковим [612]. Попри те, що представники ні структурного, ні стратегічного підходів не згадують теорію наuczіння як базу роботи з сім'єю, практично і ті, і інші працюють з дисфункційними умовними зв'язками, використовуючи різні засоби для їх ослаблення. Водночас, попри те, що, як зазначалося, концептуальною основою стратегічного підходу стали напрацювання учасників групи з Поло-Альто, ідеологи стратегічного підходу увійшли в фундаментальне протиріччя з Г. Бейтсоном [612], який негативно ставився до маніпулювання сімейним контекстом і не міг прийняти методів роботи «стратегів».

Отже, представники стратегічного підходу обстоювали ідею зміни сімейної системи шляхом модифікації поведінки членів сім'ї за допомогою руйнування звичних умовних зв'язків. Перебуваючи під впливом розробок М. Еріксона, враховуючи як структуру, так і мікро- та макродинаміку сім'ї, вони мало апелювали до свідомості її членів.

4.2.5. Концепція особистісного зростання в заснованому на досвіді підході до системної сімейної психотерапії

У 1960-х роках відбувається становлення експерієнціальної (англ. *experience* – «переживання», «досвід»), або заснованої на досвіді сімейної психотерапії [318; 63, с. 56]. Оскільки продуктивний розвиток теорії можливий

лише за умови її співвідношення, взаємодії та узгодження з іншими рівноправними теоретичними конструктами, методологія психологічної науки, крім пізнання, має сприяти встановленню взаєморозуміння між різними напрямками, підходами всередині самої психологічної науки [465]. З огляду на це варто зазначити, що модель психотерапії, заснованої на досвіді, згідно з класифікацією Р. Леванта, застосовується в психотерапії К. Вітакера, в клієнтцентрованій сімейній психотерапії К. Роджерса та гештальт-терапії У. Кемплера. Робота В. Сатір також будується на цій моделі [812, р. 3–16]. Авторитетні дослідники, зокрема, Дж. Браун, Д. Крістенсен, Н. Малкіна-Пих погоджуються із Р. Левантом в тому, що засновником експірієнціальної сімейної психотерапії є К. Вітакер (1912–1995), а одним із найбільш яскравих її представників – В. Сатір (1916–1988).

Для більш глибокого розуміння ключових положень експірієнціального підходу до практичної роботи з сім'єю звернемося до його теоретичних основ. Детальний аналіз наукових джерел [63; 88–90; 470–474] дозволив з'ясувати, що сімейна психотерапія, заснована на досвіді, має тісний зв'язок із екзистенційно-гуманістичною філософією. Так само, як і в структурному та стратегічному підходах, в ній акцентується на теперішньому, а не на минулому сімейної системи. Попри те, що багато роботи ведеться з окремими особами, сімейна психотерапія, заснована на досвіді, вважається системною [63, с. 6; 68].

Експірієнціальна модель сім'ї – це не система із чіткою структурою і ієрархією, розподілом влади, а, швидше демократичне утворення, в межах якого кожен виконує свою, досить гнучку роль, і де відбувається особистісний ріст її членів. Тобто, замість спроб змінити саму систему шляхом зміни дисфункційних взаємодій або усунення симптомів, робиться акцент на прискоренні особистісного зростання окремих членів сім'ї. Особистісне зростання припускає автономію і свободу вибору. Воно відбувається за умови здатності переживати сьогодення кожним членом сім'ї і, навіть більше – ділитися своїми переживаннями з іншими [63, с. 56].

Враховуючи це, вчені [63; 470] помічають більшу схожість психотерапії, заснованої на досвіді, із гештальт-терапією Ф. Перлза, аніж з теорією систем Л. фон Берталанфі. Ф. Перлз вивчав роботи гештальтпсихологів М. Вертгеймера і В. Келера, особисто працював з К. Гольдштейном, який при лікуванні неврозів звертався до організмичних, холістичних принципів гештальтпсихології. Зокрема, такі концепції, як гештальт і інтрапсихічні/інтерперсональні кордони, не напрацьовувалися безпосередньо в межах системного підходу (оскільки залежать від контексту), але помітно вплинули на розвиток практичної психологічної роботи з сім'єю в межах підходу, заснованого на досвіді. Прихильники експірієнціального підходу пріоритетними вважають відчуття, сенси і цінності окремих членів сім'ї, акцентуючи на суб'єктивному сприйнятті людини, а не на спостережуваній поведінці. З огляду на те, що головною формою існування психічного є його індивідуальність, активність і самоактивність, особливого значення набуває гуманістична орієнтація у психології [470, с. 86–88].

Власне, така зацікавленість індивідуальністю певною мірою запозичена з екзистенціальної філософії Ж.-П. Сартра, М. Хайдеггера, П. Тілліха, М. Бубера. В М. Хайдеггера йдеться про те, що усвідомлення людиною своєї екзистенції розпочинається через розуміння власної скінченності [595]. Оскільки, за Ж.-П. Сартром, індивідуальність проявляється виключно через особистісний досвід [470; 471], то, за П. Тілліхом, відсутність такого досвіду призводить до виникнення в особи відчуття страху пустоти [539]. Про індивідуальність йдеться і в М. Бубера, але вже в розрізі міжособистісних взаємин. Він обстоює «я – ти» стосунки, які дають можливість людям бути разом при одночасному збереженні власної індивідуальності [66].

Повертаючись до психології звернемо увагу на те, що К. Вітакер і Д. Кейз (за Дж. Браун та Д. Крістенсен) пов'язують здатність до близьких стосунків при одночасному збереженні своєї індивідуальності (окремоті) із

Ego. Зближення та зростання окремоті розглядають як паралельний процес, при якому одне без іншого неможливе. Особа спроможний вступати в близькі стосунки рівно настільки, наскільки він здатен до окремоті. Сімейні правила виконують роль достатньо точного барометра, який визначає рівень тиску, який спроможна витримати сім'я. Сім'я, яка функціонує нормально, демонструє широкий діапазон рівнів близькості і окремоті. Часто самі стосунки впливають на поведінку учасників. Це так звані символічні взаємини – взаємини із строго визначеною емоційною дистанцією, змінити яку не в змозі жоден з учасників. Отже, подружжя може бути достатньо автономним, але у випадку стресової ситуації (це може бути народження дитини чи хвороба одного з шлюбних партнерів), інший теж відчує вплив проблеми. Як бачимо, цілком можливим є співіснування індивідуальності або окремоті людини при одночасній її близькості з іншими. Суть екзистенціальної потреби полягає в необхідності відчувати особою свою окремішність і одночасно близькість з іншими членами своєї сім'ї [63, с. 157]. Представники експірієнціального підходу, так само як і філософи-екзистенціалісти, акцентують на важливості свободи вибору. Оскільки людське життя проходить в абсурдному світі, то наш вибір має надавати сенс цьому життю і бути значущим для людини. Коли ж вибір не є соціально важливим для особи або членів її сім'ї, виникає екзистенційна тривога. Підтримавши вибір одного з учасників сімейної взаємодії, сім'я може надати сенс цьому вибору.

Розробка проблеми свободи вибору здійснена у роботах К. Роджерса (1902–1987). Підкреслюючи, що особа, яка робить свій вибір, повинна усвідомлювати і особливості екзистенційних процесів, вказує на спроможність інших людей обмежити здатність особи реалізувати свій потенціал. Сімейні проблеми виникають у тому випадку, коли сім'я чинить перешкоди одному з її членів реалізувати свої можливості [454]. Клієнт-центрована терапія К. Роджерса заснована на припущенні, що психологічні проблеми виростають із нездорових взаємодій з іншими людьми. В

ідеальному варіанті шлюбні відносини сприятливо впливають на особистісний ріст кожного шлюбного партнера [453, с. 17]. Відштовхуючись від окресленого теоретичного фундаменту, спробуємо з'ясувати, які саме концепції психології сім'ї були сформульовані в руслі сімейної психотерапії, заснованої на досвіді.

Засновником експірієнціальної сімейної психотерапії вважається американський психотерапевт К. Вітакер, автор книг «Коріння психотерапії» (у співавторстві з Т. Малоуном) [920], «Психотерапія хронічної шизофренії» [919], «Танці з сім'єю» (у співавторстві з У. Бамберрі) [90], «Північні роздуми сімейного терапевта» [88] та ін. Ще у 1943 році він і Дж. Уоркентін, працюючи в Оак-Рідз, штат Теннессі, почали включати в роботу з пацієнтом його шлюбного партнера і дітей. К. Вітакер продовжує експерименти з лікуванням сімей, особливо увагу приділяючи тим родинам, де є хворі шизофренією. Він очолив кафедру психіатрії (Університет Еморі в Атланті) і з 1946 року двічі на рік проводив конференції, впродовж яких обмінювався колегами досвідом роботи з сім'ями [354, с. 96].

Логіка розгортання теоретизації предмета дослідження потребує аналізу основних положень, сформульованих дослідником. Вихідним положенням в роботах К. Вітакера є уявлення про вихідну ворожість індивіда до існуючої дійсності, збільшення можливостей вибору при освоєнні цієї дійсності як провідного процесу, примирення людей з реальністю, що і є основою його індивідуального розвитку і суттю його психічного здоров'я [89].

Згідно з К. Вітакером, шлюб – це особливий процес зі своєю потужною діалектикою, що розвивається між полюсами «індивидуація-співприналежність». Кожен шлюбний партнер запрограмований на те, щоб повторити свою вихідну сім'ю. К. Вітакер визначив характерні особливості розвитку здорового шлюбу. Головна з них: шлюб – це «постійна психотерапія двох цілісних особистостей, процес зміни, в якому людина може віддати деякі свої особисті права, привілеї та здібності в обмін на можливість належати до пари, більш сильної ніж обоє поодиноці, пари, що дає кожному силу,

необхідну для боротьби з соціальними і культурними структурами, які їх оточують». Це передбачає «проживання» кожним шлюбним партнером своїх психологічних та психосоціальних союзів, створених у минулому (з батьками, родичами тощо) [88, с. 76–80].

Важливим для психології сім'ї є розмежування «нормальних» та дисфункційних сімей. Характерними рисами здорової сім'ї, за К. Вітакером [90], є:

1. Постійний рух, зміни, еволюція; перебування у безперервному «становленні». Здорова сім'я на різних етапах життєвого циклу вільно розвивається, адаптується, жодні страхи не перешкоджають особистісному зростанню її членів. Зміна умов створює швидше нові можливості, а не проблеми.

2. Наявність чітких правил. Вони зазвичай не проговорюються і часто можуть навіть не усвідомлюватися, але у здорових сім'ях вони виконують роль позитивних орієнтирів і сприяють розвитку. У сім'ях з патологіями правила виконують функцію стримування змін і збереження існуючого статусу.

3. Чітко визначена дистанція між поколіннями. К. Вітакер акцентує увагу на тому, що її не варто плутати з негнучкими ієрархічними структурами всередині сім'ї. Основою здорової сім'ї є забезпечення батьками безпеки для дітей при чіткому усвідомленні сили перших, яка, однак, не завжди проявляється відкрито.

4. Можливість для вільного прояву емоцій: як позитивних, так і негативних. Вони допомагають сім'ї розвиватися.

5. Вільне прийняття в сімейну систему трьох-чотирьох поколінь родини. Спілкування з дідусями і бабусями цікаве для дітей і не несе загрози включення в триангуляції.

6. Здорова сім'я є відкритим соціальним організмом, члени якого вільно контактують із позасімейним оточенням, можуть вільно привести в сім'ю своїх знайомих, не побоюючись неприйняття.

Виходячи з цього К. Вітакер виділяє одинадцять етапів розвитку здорової сім'ї. У процесі їх проходження відбувається поступове з'єднання двох «вихідних сімей», «двох біопсихосоціальних організмів» – тих, в яких формувалися шлюбні партнери. «Вони стають громадою, де кожен поважає право іншого бути особистістю, і водночас присутні єдність, соціальна та психологічна цілісність». Такі сім'ї, за Вітакером стають одна для одної «груповими терапевтами», в процесі їх взаємодії формується терпимість до відмінностей, вони мають можливість відчутти «силу єдності та свободу приєднуватися і відокремлюватися» [88, с. 76–80]. Попри новаторські уявлення К. Вітакера, як бачимо в теорії чітко помітний вплив його психодинамічного досвіду (згадаймо, наприклад, твердження про програму повторення батьківської сім'ї).

В. Сатір – один із яскравих представників групи Інституту психічних досліджень в Поло-Альто. До теорії комунікації вона додала такий компонент, як почуття, по суті об'єднавши гуманістичний та системний підходи до вивчення сім'ї. Це дозволило врівноважити дещо інтелектуалізований підхід Поло-Альто. У середині 1960-х рр. В. Сатір вийшла зі складу групи, ставши першим директором Есаленського інституту в Каліфорнії.

Аналізувала сімейні відносини крізь призму внутрішнього світу людини, її самооцінки і самоповаги, які вважала ключовим фактором в тому, що відбувається в її відносинах з іншими людьми [472, с. 10]. В. Сатір показала круговий зв'язок між самоповагою і комунікацією: захисна комунікація виникає внаслідок низької самоповаги і провокує захисні відповіді, що своєю чергою призводить до зниження самоповаги. Але дослідниця доводить, що цикл можна запустити у зворотний бік: відкрита комунікація сприяє формуванню високої самоповаги, яка стимулює бути більш відкритими тощо. Ключем до самоцінності вона називає комунікацію за принципом «чесність від усієї душі» [473, с. 118; 856].

Розглядаючи сім'ю як систему, виводить складові працюючої системи:

1. Мета функціонування системи. Основними цілями сім'ї є виховання дітей та забезпечення умов розвитку всіх її членів.

2. Основні елементи – дорослі і діти.

3. Специфіка функціонування елементів системи. Тут мова йде про сімейні правила, тип спілкування її членів та особливості їхньої самооцінки.

4. Енергетика системи необхідна для нормального функціонування всіх її частин. Члени сім'ї отримують енергію із традиційних джерел (повітря, їжа, вода), а джерелами можуть бути життєві позиції членів сім'ї та їх поєднанні одна з одною.

5. Взаємодія із позасімейним оточенням.

Згідно з гіпотезою В. Сатір, сім'я стає проблемною через виконання її членами обмежених ролей, які підривають їх самоповагу і окреслюють рамки стосунків. Це ролі жертви, миротворця, непокірного і рятувальника [472, с. 25–29]. Дослідниця дійшла висновку, що більшість сімей включають особу, яка через ті чи інші причини стає аутсайдером. І, враховуючи системний характер сім'ї, ні зцілення, ні об'єднання сім'ї неможливі до того часу, поки цього «зацькованого» не приймуть. Виділяє закриті і відкриті системи. Основні відмінності між ними полягають у специфіці реакції на внутрішні і зовнішні зміни. У закритій системі не відбувається обміну інформацією ні між її частинами, незалежно від того, чи її частини міцно з'єднані між собою, чи повністю роз'єднані; ні між системою і зовнішнім середовищем. В такій сім'ї сімейні ролі жорстко зафіксовані, вона максимально ізольована від навколишнього світу. У відкритій системі частини пов'язані між собою, чутливі одна до одної і інформація вільно розповсюджується всередині неї або виходить за її межі [473].

Загалом, сім'я для В. Сатір – це «фабрика» для формування здорової фізично, розвиненої розумово, веселої, творчої, продуктивної людини, спроможної відчувати, по-справжньому любити і по-справжньому боротися, здатної самотійно «триматися на ногах»; людини, яка поєднує в собі ніжність і твердість та усвідомлює різницю між ними, а тому успішно досягає своїх

цілей [472, с. 3]. У творчості В. Сатір прослідковується бажання перетворювати сім'ї в «інкубатори позитивних якостей», які, на її думку, закладені в основі людської природи. Однак її цікавить і комунікація, що розглядається як засіб зняття членами сім'ї захисних масок і вираження реальних почуттів (а не ламання дисфункційних інтеракцій). В. Сатір підкреслює роль руйнівної комунікації в придушенні почуттів і виділяє чотири способи комунікації, до яких вдаються люди, відчуваючи загрозу відкидання: підлецування, щоб інша людина не сердилася; звинувачення, щоб здатися сильним; уникнення загрози і відсторонення настільки, щоб ігнорувати загрозу, поводитися так, ніби її немає [473, с. 29–31].

Таким чином ми з'ясували, що В. Сатір відійшла від механістичного аналізу сімейних стосунків, який практикувався учасниками групи з Поло Альто. На відміну від інших представників системного підходу, в полі уваги яких перебували патерни інтеракцій та певна проблема, вона зосередилася на аналізі досвіду окремих членів сім'ї та працювала над поліпшенням комунікації в системі і самоповаги осіб, створюючи з клієнтами стосунки тісної співпраці.

Дж. Браун та Д. Крістенсен звертають увагу на те, що експірієнціальні терапевти акцентують на емоційності людини: її спонтанності, здатності до творчості та гри. К. Вітакер веде мову про «божевілля» – нераціональне, творче переживання та функціонування яке є метою роботи практичного психолога з сім'єю. Описуючи мету терапії, експірієнціальні психотерапевти виділяли важливість самого переживання, а нові переживання членів сім'ї знищують патологічне злиття, руйнують стійкі очікування і стимулюють усвідомлення – і все це підтримує індивідуалізацію. Вони сходяться на тому, що підвищення чутливості і особистісне зростання покликані покращити функціонування сім'ї. Сім'ї приходять на терапію, оскільки не здатні до близькості, а отже – не здатні до індивідуації. Терапевт в процесі допомоги членам сім'ї відновити потенціал проживання досвіду також відновлює їхню здатність піклуватися один про

одного [63]. Що цікаво, експірієнціальні терапевти одними із перших звернули увагу на такі симптоми сімейних проблем, як ожиріння, куріння, надмірна прихильність до роботи.

Висловлені аргументації привертають увагу до того факту, що зосередженість представниками структурного і стратегічного підходів на сім'ї як цілісності призвело до певного ігнорування почуттів окремих членів сім'ї. Незаповнену нішу в системному підході до психології сім'ї зайняли представники експірієнціальної, або заснованої на досвіді, сімейної психотерапії. Їх основні розробки пов'язані з ідеологією сімейної системи: цінностями, нормами, правилами. Поставлений ними акцент на людській сутності, емоційному житті, когнітивних процесах, індивідуальності та особистісному розвитку членів сім'ї в межах сімейної системи наблизив їх до психоаналітичної теорії. Водночас дослідження сьогодення, а не минулого, зближує цей підхід зі структурним та стратегічним. Як бачимо, незаперечним є той факт, що ідеї системного підходу до сім'ї міцно поєдналися з психоаналітичною, біхевіористською, екзистенційно-гуманістичною традиціями.

Розробки вчених, створені в руслі проаналізованих нами підходів дозволили створити фундамент психології сім'ї як галузі наукових знань. Попри те, що перелік системних терапевтичних напрямків кінця ХХ ст. поповнився низкою нових підходів, наприклад, короткостроковою терапією, орієнтованою на рішення, нарративним підходом, є підстави стверджувати, що вони в більшій мірі вплинули уже на розвиток сімейної психології, аніж на становлення.

Висновки до розділу

Встановлено, що психологія сім'ї як галузь наукових знань сформувалася в межах клінічної практики у процесі вирішення практичних проблем на основі теоретичних розробок основних шкіл психології та системної сімейної психотерапії. У психологічному підході до сім'ї виділено дві теоретичні позиції. Відповідно до першої, увага зосереджується на

індивідуальному рівні функціонування, досліджуються проблеми окремої людини і через неї звертається увага на сімейну взаємодію. Відповідно до другої позиції, сім'я розглядається як цілісна система, тобто мова йде про системний рівень функціонування.

З'ясовано, що перша позиція знаходить своє відображення в психоаналізі та біхевіоризмі (з початку ХХ ст.); згодом окреслену традицію продовжили гуманістична та когнітивна психологія (з середини ХХ ст.).

Представники психоаналізу виходять із уявлень про обумовленість сімейних стосунків процесами, які протікають у прихованих глибинних прошарках психічної активності особистості. Фокусуючись на минулому особи, вони формулюють цілу низку концепцій психології сім'ї: показують вплив несвідомого на шлюбно-сімейні стосунки, обґрунтовують наслідки перенесення досвіду життя в батьківській сім'ї на власні сімейні взаємини, розглядаючи дитячо-батьківські стосунки як структуротворний фактор розвитку особистості. В руслі психоаналізу сформульовані перші психологічні концепції вибору шлюбного партнера, зокрема під впливом колективного несвідомого (архетипів) та теорія прихильності. Встановлено, що психоаналітичну підготовку мала більшість засновників психології сім'ї, свідченням чого є вивчення їхніх біографічних даних. Зокрема це Н. Аккерман, з чийм ім'ям пов'язують формулювання концепції психології сім'ї, Д. Джексон, І. Бошормені-Надь, М. Боуен, С. Мінухін та ін. Щоправда, частина з них на певному етапі творчого шляху поривають з психоаналізом і за основу наукового пошуку беруть системну теорію, однак аналіз їхніх праць свідчить про окремі спроби поєднати напрацювання психоаналізу з системною теорією. Встановлено, що в процесі вивчення поведінки представники біхевіоризму торкаються і стосунків у сім'ї, розглядаючи її як сукупність осіб, які здійснюють певні співзалежні вчинки стосовно один до одного. У фокусі їхніх робіт перебуває теперішнє сім'ї. Основна увага зосереджена на виробленні техніки поведінки і дисципліну, зокрема, в дитячо-батьківських стосунках. В руслі біхевіоризму здійснені перші спроби

розробки інструментарію для прогнозування варіантів поведінки в діадах: була створена так звана «матриця результатів». Щоправда, вона має багато слабких сторін, обмежуючись виключно діадами та не даючи можливість змодельовати усі можливі варіанти поведінки. В гуманістичній психології фокус уваги переміщується на майбутнє осіб, які утворюють сім'ю, зважаючи, однак, і на їхнє теперішнє. Сімейні стосунки аналізуються крізь оптику концепції самоактуалізації. Представники когнітивної психології, виходячи з припущення про обумовленість сімейних стосунків особливостями процесів мислення учасників сімейної взаємодії, розробляють проблему сімейних міфів і конфліктів, які виникають на їх основі. Суттєвим внеском у психологію сім'ї є також модель виникнення емоційних розладів (АВС).

Встановлено, що напрацювання різних психологічних шкіл, зосередивши увагу на вивченні усіх часових координат психології людини у контексті сім'ї: минулого, теперішнього і майбутнього, створюють психологічну основу психології сім'ї, її теоретичний каркас, який почав формуватися у межах інших наук.

Визначено, що відповідно до другої позиції сім'я вивчається як цілісна система в межах системної сімейної терапії. Дослідження наукових джерел дозволило встановити, що теоретичну та методологічну основу психології сім'ї становлять такі підходи, які стали продуктами системної революції: системний М. Боуена, структурний і стратегічний. Сюди ж ми віднесли експірієнціальний підхід, оскільки в його руслі сім'я також розглядалася як система, попри те, що ключова роль у розвитку цієї системи відводилася особистісному зростанню окремих осіб. Визначено, що поєднавши напрацювання психоаналізу, біологічної теорії еволюції та результатів досліджень сімей хворих шизофренією та фокусуючи увагу на впливі минулого на теперішнє сім'ї, М. Боуен розробив низку концепцій психології сім'ї. Розроблена ним методика «Генограма» дозволяє проаналізувати взаємозв'язок сімейної історії та патернів взаємин в сім'ї, визначивши ті, які переходять із покоління в покоління. Проблеми структури сім'ї найбільш

детально розробив С. Мінухін з колегами, показавши взаємозв'язок специфіки функціонування сімейної системи та її структури. Показано, що структурний і стратегічний підходи мають багато спільного, однак погляди їх представників кардинально різняться, коли мова йде про зміну дисфункційної сімейної системи. Якщо представники другого необхідною умовою зміни називають модифікацію дисфункційних способів спілкування всередині сім'ї, то представники першого доводять необхідність структурних перебудов. Встановлено, що в межах системного підходу до сім'ї було доопрацьоване і детально описане поняття життєвого циклу сім'ї. Питання емоційного боку стосунків розробляють представники експіріенціального підходу. Концентруючись на безпосередніх переживаннях «тут і зараз», вони вибудовують концепції особистісного росту членів сім'ї як способу зміни дисфункційної сімейної системи та концепції «здорової сім'ї» як працюючої системи тощо.

Показано, що саме охарактеризовані підходи формують основу психології сім'ї. Синтез отриманої інформації дозволив прослідкувати становлення психології сім'ї як цілісного і безперервного процесу. Використання порівняльного методу дало змогу показати процес становлення та розвиток психології сім'ї не як просту зміну наукових парадигм, а як їх поєднання та взаємне доповнення.

Основні результати цього етапу дослідження було опубліковано в таких працях автора: [396; 397; 398; 399; 400; 407; 412; 415; 416; 426; 431].

РОЗДІЛ 5: ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ЗМІНИ ІНСТИТУТУ СІМ'Ї ЯК НАУКОВА ЗАДАЧА НА МЕЖІ ХХ–ХХІ СТОЛІТЬ

5.1. Основні тенденції розвитку сімейних стосунків та нові концепти сім'ї

Трансформація сім'ї і як соціального інституту, і як малої соціально-психологічної групи в ХХІ столітті зумовлює виникнення нових концептів сім'ї та активізацію її психологічного дослідження. Цей процес тісно пов'язаний із історичною еволюцією людства; внутрішні потреби до самозбереження і відтворення людської спільноти на конкретному етапі історичного розвитку призводять до модифікації зовнішнього вигляду сім'ї: типу, структури, розміру, та перетворення її внутрішньо-якісної сутності: функцій, системи відносин тощо. Типи, форма та функції сім'ї завжди залежали від специфіки соціокультурного середовища. Особливості ментальності, національні традиції, історичний розвиток країни чинять визначальний вплив на структуру та форми сімейних утворень, гендерні ролі, систему лідерства у сім'ї тощо.

На межі ХХ–ХХІ століть європейська та американська сім'я продовжує еволюціонувати швидкими темпами, реакцією на суспільні зміни стала диверсифікація сімейних форм; натомість сім'я в країнах Азії та Африки змінюється значно повільніше. Це пов'язано з тим, що класично культури Західної Європи та Північної Америки, де підкреслюється незалежність та відмінності особистості, є індивідуалістичними, тоді як в Азії, Африці, частинах Східної Європи та Латинської Америки, де важливим є узгодження соціальних норм, люди є взаємозалежними, їх функціонування відбувається в руслі традицій колективізму. Індивідуалістичні суспільства надають важливого значення незалежності, самостійності, особистим досягненням перед груповими, тоді як колективістські цінують згуртованість, в тому числі сімейну, співпрацю, солідарність. Ці культурні відмінності призводять до того, що у людей різних культур склалися принципово різні конструкції самого себе

та інших. Існування особистості в колективістському суспільстві пов'язане з відчуттям приналежності, залежністю, співпереживанням, взаємністю, і орієнтована на малі групи. За таких умов взаємовідносини з іншими є первинними, а особиста автономія, простір та приватність розглядаються як вторинні. Це зумовлює повільний відхід від усталених соціальних норм, що в сімейній сфері приводить або до консервації існуючого інституту, або до його повільної трансформації.

Лібералізація в країнах більшої частини Європи та Північної Америки суспільної моралі, зменшення впливу релігії, спрощення процедури розірвання шлюбу, лояльне відношення суспільства до розлучень, активний розвиток фемінізму, поширення постмодерністської філософії – все це підриває основи все ще традиційної нуклеарної сім'ї і призводить до поширення цілого спектру форм шлюбно-сімейних стосунків, достатньо повно описаних в науковій літературі [73; 180; 650; 651]: свідомо самотність, незареєстроване співмешкання, свідомо бездітний шлюб, гомосексуальний шлюб, свінгерство, відкритий чи навіть груповий шлюб.

А. Варга аналізує ще більшу палітру сучасних варіацій взаємин у сімейній сфері, які з однаковою ймовірністю можуть бути здоровими і функціональними, чи дисфункціональними. Вона розкриває таке поняття як «білий шлюб», в межах якого шлюбні партнери вирішують не вступати у сексуальні стосунки; відкритий шлюб, коли у подружжя відкрито може вступати у відносини із іншими партнерами; свідомо бездітний шлюб; сім'ю, де обоє батьків працюють, а домашнє господарство та виховання дітей передається на аутсорсинг; бінуклеарні сім'ї, коли після розлучення люди продовжують разом виховувати дитину і нові партнери знаходяться в дружньому контакті зі старими.

З останньої чверті ХХ ст. і на уявлення про сімейні стосунки, і на саму сім'ю суттєвий вплив має тотальна революція в мисленні, літературі, філософії та науці, яка відбулася під впливом постмодернізму і привела до відкидання спадщини «модерністського» мислення. Модернізм поставив людину в центр

Всесвіту і проголосив її раціональною істотою, яка може використовувати свої раціональні здібності для отримання нового знання і забезпечення прогресу людства, однак постмодернізм ставить під сумнів такі претензії [501, с. 211]. Модерністи працюють з фактами, тоді як постмодерністи – зі смислами, модерністи розглядають знання як товар, як щось таке, що можна виявити, зберегти і передати наступним поколінням. Постмодерністи підкреслюють інтерактивні і комунікативні аспекти знання. Для них знання існує виключно в соціальній взаємодії (це може бути навіть розмова з самим собою або читання того, що хтось написав у книзі). Модерністи є пасивними носіями фіксованих значень, для них знаки мови співвідносяться з об'єктами і подіями «реального світу». Для постмодерністів мова виступає засобом конституювання світу загалом і переконань людини зокрема [268]. Р. Гаріфуллін розуміє постмодернізм як сучасний тип мислення і філософствування, основою якого є адекватне ставлення до сучасної реальності (соціальної, психічної, матеріальної тощо), що полягає у відмові від класичних (і навіть некласичних) традицій. У постмодернізмі існує безліч проектів, які не утворюють як у класичній філософії певний моноліт. [101].

Н. Сміт веде мову про постмодернізм як про один із найбільш впливових сучасних напрямів у психології [501, с. 4]. Деякі автори поряд з терміном «постмодернізм» використовують термін «соціальний конструкціонізм» (або конструктивізм). Він є одним із напрямів постнекласичної науки і розглядає конструювання людиною власного «Я» і світу загалом через дискурс і взаємини між людьми; відкидаючи уявлення про абсолютні істини, загальноприйняті зразки поведінки, аналізує їх через призму культури й історії конкретних спільнот. Г. М. Андреева під конструюванням розуміє «приведення в систему інформації про світ, організацію цієї інформації у зв'язні структури з метою збагнення її змісту» [79, с. 41]. В процесі конструювання особа створює образ світу та самої себе як його частини і цей образ стає для людини соціальною реальністю. Крім того, соціальний

конструктивізм розглядає знання, як явище, сконструйоване певною соціальною групою. Поза її межами воно не актуальне.

Таким чином, згідно з постмодернізмом і соціальним конструктивізмом, об'єктивно зрозуміти світ неможливо [501, с. 211]. Під впливом постмодерністських реалій рівень впливу сім'ї знизився: якщо колись сім'я була ключовою економічною одиницею, то ще в індустріальному суспільстві трудове життя людини перенеслося за межі дому, а виховання дуже часто – поза сім'ю. Якщо раніше виживання людини залежало від рідні: дітей від батьків, а літніх батьків – від їхніх дітей, то на межі XX– XXI століть сімейні стосунки все ще зберігають важливість, однак в них вже не вирішується питання життя і смерті; роль сім'ї багато в чому взяла на себе держава. Неповні сім'ї та бездітні люди похилого віку в сучасних умовах мають вищі шанси на виживання, ніж будь-коли раніше. Раніше розлучення абсолютно не сприймалося суспільством, оскільки ставило під загрозу виживання дітей, що підривало життєздатність суспільства в довгостроковій перспективі. В умовах постіндустріального суспільства функціональна база цієї та інших норм, націлених на зміцнення повної сім'ї, виявилася розмитою [403].

В цьому контексті аналізуючи проблему фундаментальної зміни цінностей, Р. Інглхарт доходить висновку, що описані процеси не свідчать про зміну суспільством цінностей. Це пов'язано з тим, що фундаментальна зміна цінностей здійснюється поступово, в масштабному вигляді це відбувається в міру того, як на зміну старшому поколінню приходить молоде. Після деякого періоду різкого підвищення економічної і фізичної безпеки можна очікувати виявлення істотних відмінностей між ціннісними пріоритетами старших і молодших груп, оскільки їх сформував різний досвід в роки особистісного становлення [186, с. 13–14]. Як правило, норми культури інтерналізуються в ранньому віці і саме вони, підкріплені санкціями, стимулюють певну поведінку осіб, навіть коли ті прагнуть робити щось інше. Це норми, які були їм подані як абсолютні правила і нав'язані таким чином, що при їх порушенні людина відчуває муки совісті. Такі соціетальні норми характеризуються чималою

інерцією: той факт, що функція якоїсь культурної моделі послабилася чи зникла не завжди призводить до зникнення самої норми. Однак це спричиняє послаблення її впливу та зниження ролі, особливо за умов конфлікту із сильними протилежно спрямованими імпульсами.

Цілий перелік причин (поява соціальної держави, зниження смертності дітей, що дозволило подружжю для відтворення населення не обов'язково народжувати на світ чотирьох – п'ятьох дітей тощо) призвів до послаблення норм, що підтримують повну гетеросексуальну сім'ю. В сімейній сфері почалося експериментування і поступово виникнуть нові, що не збігаються з традиційними, форми поведінки. Р. Інглхарт вважає, що із зсувом постмодерну пов'язані міжгенераційні зміни у низці соціальних норм, від культурних, пов'язаних із забезпеченням виживання і продовження людського роду, і до норм, пов'язаних із прагненням до досягнення індивідуального добробуту. Наприклад, сучасна молодь явно більш терпима до гомосексуалізму, ніж літні люди. Це – частина закономірності: молоді люди формувалася в умовах безпечного існування, що припали на роки їхнього особистісного становлення, і вони набагато поблажливіші, ніж літні люди у своєму ставленні до абортів та евтаназії, розлучення, позашлюбних відносин, проституції. Літні люди, матеріалісти, навпаки, швидше схильні бути прихильниками традиційних норм суспільства, заохочувати народження дітей виключно в повній традиційній сім'ї і відкидати будь-яку сексуальну активність поза цими межами.

Традиційні норми доіндустріального суспільства, що стосуються гендерних ролей, протидіяли тому, щоб жінки знаходили на роботу поза домом. Наголос робився на народженні і вихованні дітей як на головному завданні будь-якої жінки, її найважливішій функції в житті і найбільшому джерелі задоволення. В останні роки під впливом фемінізму така перспектива все більше ставиться під сумнів, у міру зростання кількості жінок, які відкладають народження дітей або повністю відмовляються від материнства заради кар'єри поза домом [186, с. 12–15].

Соціологи [186] ведуть мову про зміну акцентів із виживання в бік самовираження, що ослабило роль широко розповсюдженого набору норм (від осуду розлучення, абортів і гомосексуалізму до негативного ставлення до практики постійної роботи поза домом для заміжньої жінки), пов'язаних з колись вирішальним значенням традиційної повної сім'ї для виживання дітей, а, отже, і суспільства. Саме в найбільш розвинених державах зазнала стрімкого спаду масова прихильність до традиційних сімейних норм. Це не випадковий збіг. Ці фактори привносять зміну ще в один важливий аспект світовідношення людей: всюди в передовому постіндустріальному суспільстві втрачається повага до влади і авторитету. В умовах, коли різниця між відчуттям безпеки і небезпеки в плані виживання стала суттєвою, вона привела до взаємопов'язаних і взаємозумовлених трансформацій від цінностей виживання, якими характеризувалося аграрне і ранньоіндустріальне суспільство, до цінностей добробуту, характерних для індустріального суспільства. Врешті ці ціннісні системи, розгалужуючись, охопили не лише політику, економіку, релігію, а й сферу шлюбно-сімейних стосунків [186, с. 14–15].

3. Бауман веде мову про втрату сім'єю, шлюбом, батьківськими взаєминами, сусідством і роботою в епоху постмодерну своєї колишньої ролі «оборонців кордонів соціетальної фабрики». Цілком природній в минулому авторитет старшого в родині тепер розглядається як неприпустиме зовнішнє насильство. Дослідник доводить, що постмодерністські реалії змушують переосмислювати та обговорювати взаємини між батьками і дітьми. Так, наслідком сексуальної революції стала поява схильності підозрювати сексуальний підтекст навіть у дитячо-батьківських стосунках. Це призвело до того, що батьки, прагнучи позбутися підозр, змушені тримати дистанцію з дітьми і, передусім, утримуватися від публічних і помітних проявів батьківської любові [36, с. 294].

Одночасно уявлення про сім'ю переглядаються під впливом уявлень про інтимні стосунки в шлюбі. В традиційних суспільствах переважна більшість людей розглядала статевий акт майже виключно з точки зору зачаття

нового життя, і це було однією із причин існування моногамного шлюбу [104, с.18], однак постмодерністські трансформації виводять на перший план задоволення [531]. Розглядаючи аграрні суспільства, Е. Гіденс звертає увагу на ненадійність традиційних способів контрацепції і стриманість у статевих стосунках поза шлюбом як основний засіб стримування росту чисельності населення. Крім того, діти, народжені в сім'ї без чоловіка-годувальника (чи поза сім'єю) швидше за все прирікалися на голод. Підвищення загального рівня добробуту в сучасному соціумі разом із швиким розвитком ефективних засобів регулювання народжуваності сприяли послабленню традиційних норм у цій галузі; вони стали більш гнучкими для індивідуального вибору в сфері сексуальної поведінки, а також помітна тенденція до росту терпимості до нетрадиційних статевих стосунків [186, с. 15]. Водночас, на межі ХХ – ХХІ століть більш ніж в ста країнах суди легалізують поняття «подружнє зґвалтування»; примус до сексуального зв'язку навіть у шлюбі може визначатися як злочин [36, с. 297].

Постмодерністські реалії вплинули і на зміну ставлення до розлучень. Однак деякі науковці (наприклад, Р. Зідер) не трактують розлучення як «патологічне» явище сучасного суспільства, а обґрунтовують їхню позитивну функціональність за умови, якщо вони допомагають зупинити руйнівні тенденції у подружніх стосунках, змінивши життя шлюбних партнерів і повернувши їм «як особисту здатність радіти життю, так і готовність у міру своїх сил і умінь брати участь в житті суспільства». Сама по собі тенденція до зростання чисельності розлучень не викликає у Р. Зідера побоювання доти, доки більшість розлучених повторно вступає до шлюбу [180, с. 267]. Однак статистика свідчить про зниження кількості повторних шлюбів у більшості країн при зростанні кількості розлучень.

Аналізуючи проблему альтернатив шлюбу та сім'ї, Р. Зідер стверджує, що у зв'язку з тим, що в постіндустріальному суспільстві молода людина, ще не ставши виробником, стає споживачем. Молодь залишається економічно повністю або частково залежною від батьків, але поводить, мабуть, більш

незалежно від нормативних уявлень останніх, особливо в сфері стосунків статей. Звідси випливають конфлікти між поколіннями, навіть при тому, що велика частина батьків стає більш терпимими. «Шлюби без свідoctва про шлюб», «житлові спільноти» і самостійне самотнє життя є уже поширеними альтернативами. Однак ці альтернативи потребують від партнерів докладання чималих зусиль, щоб протистояти тиску панівних суспільних норм, передбачають високий рівень рефлексії і розвиток комунікативних здібностей, тому їх розповсюдження не в останню чергу детермінується рівнем освіти і соціальною приналежністю. Відомо, що у Франції аналогічні шлюбні форми співжиття частіше зустрічаються в більш високих соціальних прошарках, ніж у нижчих [180, с. 267; 403].

З. Бауман та Л. Доскінс у праці «Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності» називають стосунки, які встановлюються сьогодні між людьми, «чистими». Мається на увазі, з одного боку, відсутність «прив'язаностей», прийнятих безумовних зобов'язань, а з іншого – відсутність визначеного наперед, а отже обіцяного майбутнього. Єдиною основою та підставою для продовження таких зв'язків стає рівень взаємозадоволення від них. Однак у понятті «взаємності» дослідники теж знаходять пастку, оскільки розрив відносин обов'язково буде упередженим, однобічним рішенням, яке, врешті, вони також трактують як обмеження індивідуальної свободи [37, с. 21–22].

Отже, попри те, що на межі ХХ–ХХІ століть роль сім'ї, як і раніше, значна, однак поява соціальної держави дозволяє більше не підтримувати сімейні стосунки через необхідність; їх основою стає бажання. В ХХІ столітті бездітна старість чи неповна сім'я – це вже не така трагедія, як в минулому. Прогнози Е. Дюркгайма, Ф. Тьонніса і Г. Зіммеля все більше перетворюються в реальність: соціальні контакти будуються не за принципом «вимушеної спорідненості», а на основі «симпатії за власним вибором» [186; 403]. Це надає людям більшої незалежності і, одночасно, послаблює соціальні обмеження свободи вибору.

Молодь європейських та американських країн все частіше почала утримуватися від довгострокових зобов'язань партнерства і навіть дітонародження. Рівень народжуваності знизився на багато нижче рівня, необхідного для стабільного відтворення населення, тобто в середньому 2,1 дитей на одну жінку; вступ у шлюб відбувається у більш зрілому віці, так само як і народження дітей (якщо відбувається взагалі); партнерські стосунки – як шлюбні, так і позашлюбні – стають менш тривалими та стабільними навіть при наявності дітей [744]. Помітною стає тенденція до *збільшення віку вступу у шлюб*. За даними Європейської економічної комісії ООН, країнах Європи вік вступу жінок до шлюбу виріс за останні пів століття в середньому із 21-23 років до 31 – 32 років (див. дод. К) [690, р. 26; 819]. В Україні, як і в інших країнах Європи, середній вік вступу в шлюб також зріс станом на 2016 рік у чоловіків до – 31 року, а у жінок – до 28 років [510]. Це, в свою чергу, призвело до *відтермінування батьківства*. В англосаксонських країнах маємо найстарших матерів, які народжують первістка – їх середній вік становить близько тридцяти років. У Центральній та Східній Європі жінки народжують вперше у віці, переважно, 26 – 27 років [690, р. 22–23].

Все більш популярними стають *бездітні або одnodітні сім'ї*. Чайлдфрі (з англ. «child free» – «вільний від дітей») – це не нове для ХХІ століття явище, популярною ця ідеологія стала ще у 90-ті роки ХХ століття, однак саме останнім часом вона набуває все більшого розповсюдження. Так, у 2011 році було опитано осіб у віці 25–39 років на предмет виявлення персонального ідеалу сім'ї. Попри те, що абсолютна більшість респондентів ідеалом назвала дводітну сім'ю, кількість опитаних чоловіків, які зовсім не бажають мати дітей коливається від 10% у Німеччині до 20% у Нідерландах таких 20%. Серед жінок такі показники значно нижчі [детальніше – 690, р. 22–23]. Як свідчать результати соціально-демографічного дослідження «Сім'я і діти» Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАНУ, не бажають мати дітей близько півмільйона українців. При чому лише 17% з них – через проблеми зі здоров'ям, а решта ж основними причинами такої позиції назвала

економічну нестабільність або сповідування філософії свідомої відмови від дітонародження [187]. На фоні цього *росте кількість одиноких сімей*. Якщо у 2000 р. в Україні таких нараховувалося серед усіх сімей з дітьми 61 %, то вже у 2006 р. 65 % [11. с 16], а до 2016 р. їх кількість зросла до більше ніж 70 % [499]. Це призводить до різкого падіння рівня народжуваності загалом (див. дод. Л).

Ще однією тенденцією розвитку сім'ї стало збільшення рівня *народжуваності поза офіційним шлюбом*. Більш ніж половина всіх пологів відбувається тепер поза шлюбом в Австралії і деяких країнах Європи: Данії, Швеції, Норвегії, Естонії, Франції, Словенії та Болгарії [дані за: 917, р. 16], які тим самим приєдналися до країн Латинської Америки і Карибського басейну, де традиційно спостерігається високий рівень позашлюбних народжень. І навпаки, у багатьох країнах Азії і Північної Африки позашлюбних дітей вкрай мало [334, с. 8–9]. В Україні за даними Державної служби статистики у 1990 році народжували дітей лише 11,2% жінок, які не перебували у зареєстрованому шлюбі. У 2013 їх кількість зросла до 22.1%. Станом на 2016 рік ми маємо цифру у 20.1%, однак тут не враховано інформацію з тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції [349].

Значне зростання рівня народжуваності поза офіційним шлюбом пов'язане із *новими моделями партнерства*, які набули розповсюдження в країнах Північної Америки, Європи, Австралії та в Новій Зеландії. У Північній Африці та Східній Азії одруження в більш пізньому віці не супроводжувалося збільшенням числа позашлюбних стосунків. У той же час у всіх великих регіонах світу скоротилася частка жінок і чоловіків, коли-небудь перебували в офіційному шлюбі [334, с. 3–5]. Достатньо поширеною формою партнерства стало *незареєстроване співмешкання або незареєстровані шлюбні стосунки*. Якщо в Канаді у 1961 році в незареєстрованих шлюбних стосунках перебувало 8% канадських сімей, то до 2016 року це число збільшилося до 33,8%. Широке розповсюдження такого типу шлюбного партнерства пов'язано з тим, що на

законодавчому рівні в багатьох державах особи, які певний час проживають разом, набувають тих самих юридичних, батьківських та фінансових прав та обов'язків, що і подружні пари. В різних державах чи навіть регіонах ці умови різняться. Наприклад, у Британській Колумбії, Ньюфаундленді та Лабрадорі (Канада), шлюбні партнери повинні жити разом упродовж двох років. У Онтаріо та Манітобі (та сама Канада) цей період становить три роки, або скорочується до одного року при народженні дитини [819].

Поширення незареєстрованих шлюбних стосунків характерне і для України, щоправда, у більшості випадків це випробувальний етап перед вступом у офіційний шлюб, або повторний шлюб [500; с. 47–65]. За даними перепису 2001 року, в Україні – 7% всіх шлюбних стосунків були офіційно незареєстровані. Перепис 2010 року в Україні не був проведений, однак дані декількох вибіркового обстежень 2008 – 2010 рр. дозволили вирахувати цифру на рівні близько 10 – 12%. Вчені доходять висновку, що побічним підтвердженням росту незареєстрованого шлюбного партнерства є збільшення рівня позашлюбної народжуваності в Україні. [238, с. 35]

Новим явищем кінця ХХ – початку ХХІ століття стають *громадянські партнерства та одностатеві шлюби*. Громадянське партнерство (або цивільне партнерство) – це визнаний державою соціальний інститут, який узаконює стосунки двох осіб, які не мають можливості чи бажання вступити до офіційного шлюбу. Початково громадянське партнерство було призначене для узаконення стосунків одностатевих пар. Так, в тексті Закону про громадянське партнерство, прийнятого у Великобританії у 2004 році громадянське партнерство визначається як відносини між двома людьми однієї статі («цивільні партнери»), шляхом реєстрації їх як цивільних партнерів один одного і закінчується лише після смерті одного з партнерів, чи внаслідок розірвання або анулювання партнерства. Згідно із законом, цивільні партнери мають ті самі права власності, що й шлюбні партнери, такі ж самі права на спадщину, соціальне забезпечення та пенсійні виплати, а також несуть відповідальність за дітей своїх партнерів та відповідають за розумне

обслуговування свого партнера та його дітей тощо. Існує, також, формальний процес припинення партнерських відносин, подібний до розлучення [721].

По суті, початково можна було розглядати громадянське партнерство як еквівалент шлюбу для осіб однієї статі. Станом на сьогодні це не обов'язково узаконення стосунків між гомосексуалістами. Часто трапляється, що спільно проживають та ведуть господарство дві особи, які не мають сексуальних стосунків, а, наприклад, просто спільно орендують житло. Тоді є сенс укласти договір громадянського партнерства з метою врегулювання прав та обов'язків співмешканців. Після офіційного дозволу укласти шлюби представникам однієї статі в більшості країн існуючі партнерства можуть бути визнані шлюбами. Наприклад, у 2013 році в Англії та Уельсі «Законом про шлюб» були повністю легалізовані одностатеві шлюби починаючи з березня 2014 року та надана можливість парам бути визнаними шлюбними партнерами. Однак громадянське партнерство також залишається доступним. Еквівалентний «Закон про шлюб та громадянське партнерство», прийнятий у Шотландії 2014 року не надає такої можливості, а дозволяє тим, хто перебуває у цивільному партнерстві, одружуватися один з одним без першого розриву договору. Для осіб протилежної статі у Великобританії нема можливості укласти угоду про громадянське партнерство [721].

Проте в деяких країнах така можливість існує. Серед них Франція, де інститут громадянського партнерства був уведений в 1999 році: прийнятий Громадянський пакт солідарності (*Pacte civil desolidarité, PACS*) надав право реєстрації договору між двома особами (незалежно від статі), які проживають спільно. Партнери отримали майже шлюбні права, а основною відмінністю стала можливість негайного припинення дії угоди за бажанням одного з них. Як наслідок, пари різної статі у Франції все частіше стали укладати цивільні партнерства. Так, за даними Національного інституту статистики та економічних досліджень (Франція) у 2015 році в країні було зареєстровано 228 555 шлюбів між партнерами різних статей та 7 751 шлюб між партнерами однієї статі, а шлюбних партнерств, відповідно, 181 930 і 7 017 [702].

Тенденцію до збільшення кількості зареєстрованих громадянських партнерств демонструють і інші європейські країни. Так, у Німеччині з 2007 по 2016 рр. кількість жіночих партнерств зросли з 6 до 19 тисяч; а чоловічих у тому ж 2016 році нараховувалося 25 тисяч [881].

Юристи ведуть мову про те, що не слід плутати громадянське партнерство і шлюб. Попри те, що права та обов'язки в цих союзах багато в чому збігаються, юридичні наслідки їх укладення мають відмінності. Однак на практиці знайти різницю між ними виявилось складно. Так, фахівці порталу «Lebenspartnerschaft.de» вказують на такі відмінності: шлюб реєструється у шлюбному реєстрі, громадянське партнерство – в реєстрі партнерських відносин; подружні пари розлучаються, а партнери анулюють своє громадянське партнерство [909]. Виділимо, також, можливість автоматичного припинення цивільного партнерства за бажанням одного із партнерів. Однак, на наш погляд, з узаконенням одностатевих шлюбів різниця між шлюбом та громадянським партнерством скоріше психологічна. З розповсюдженням ідей радикального фемінізму концепція шлюбу набула дещо негативного забарвлення в очах прихильниць феміністичної теорії і розглядається з точки зору стосунків влади і пригноблення, тоді як громадянське партнерство позиціонується скоріше як рівноправний союз, який може бути анульований автоматично за бажанням одного з партнерів. Крім того, укладенню громадянського партнерства може сприяти бажання уникнути гендерних стереотипів.

Відповідно до Національної стратегії *України* у сфері прав людини на період до 2020 року уряд зобов'язався у 2017 році розробити законопроект про легалізацію зареєстрованого цивільного партнерства для різностатевих і одностатевих пар, враховуючи їх майнові і немайнові права, зокрема володіння та наслідування майна, утримання одного партнера іншим у випадку непрацездатності, конституційного права несвідчення проти свого партнера тощо (план дій затверджений розпорядженням уряду №1393-р від 23 листопада

2015 р.). Щодо статусу виконання цього зобов'язання у таблиці вказано: «законопроект подано на розгляд Кабінету Міністрів України» [442].

Попри це, дослідники [213] все ще знаходять ознаки дискримінації альтернативних форм конструювання сім'ї в нашій державі, хоча, здебільшого, в прихованій, непрямій формі.

Ще однією альтернативою традиційним шлюбним стосункам стали *одностатеві шлюби*. Станом на 2017 рік вони узаконені у 44 країнах світу. Усиновлення дітей одностатевими сім'ями є законним у 26 країнах [732]. Згідно з даними перепису населення 2010 року в США, проведеного Бюро перепису населення США, в країні було близько 132 тис. одностатевих сімей і 515 тис. одностатевих громадянських партнерств. Водночас помітно зростає кількість одностатевих партнерів, які виховують дітей: у 2000 році було зареєстровано близько 63 тис. таких пар, а в 2012 році ця цифра перевищила 110 тис. [816]. Канадські дослідники [819] ведуть мову про потрібне збільшення числа одружених одностатевих пар у країні в період з 2006 до 2016 року. В результаті перепису населення, проведеного в 2016 році, їх було зареєстровано понад 72 тис., а це 0,9 % від загальної кількості пар – і 33,4 % від офіційно одружених.

Все частіше в таких сім'ях виховуються діти. На основі аналізу існуючої статистики професор Джеральд Маллон, який є визнаним експертом з проблем ЛГБТ, дітей, молоді та сім'ї, доходить висновку, що в США народжує понад третина лесбіянок і кожен з шести геїв є батьком або усиновлювачем дитини; більш ніж половина геїв та 41% лесбіянок хочуть мати дитину; близько 2 млн. представників ЛГБТ зацікавлені в усиновленні; ЛГБТ батьки усиновлюють 4% всіх усиновлених дітей у Сполучених Штатах; одностатеві пари-усиновлювачі, є старшими, більш освіченими та мають більше економічних ресурсів, ніж інші усиновлювачі тощо [816].

Однак ці цифри дуже умовні, тому що складно точно порахувати, скільки людей самоідентифікуються як представник ЛГБТ, і, тим більше, скільки таких батьків виховують дітей. Більш-менш точні дані можна отримати

в країнах Західної Європи та Північної Америки, оскільки вони є найбільш терпимими до одностатевих стосунків. Водночас, в 72 країнах світу за вступ до таких взаємин передбачається кримінальна відповідальність. Південна та Східна Африка, Близький Схід та Південна Азія зберігають найбільш драконівські закони. У Ірані, Судані, Саудівській Аравії та Йємені гомосексуалізм за шариатським законодавством все ще карається смертю. Те саме стосується частин Сомалі та північної Нігерії. У двох інших країнах – Сирії та Іраку – смертну кару проводять недержавні актори, включаючи терористичне утворення «Ісламська держава». Існує потенціал для застосування смертної кари в шариатських судах Пакистану, Афганістану, ОАЕ, Катару та Мавританії [732]. Станом на сьогодні понад 120 держав декриміналізували гомосексуалізм, але далеко не у всіх них ліберальне ставлення до одностатевих стосунків. Наприклад, в Росії нещодавно було підписано закон, що забороняє пропаганду гомосексуалізму [732].

В ХХІ столітті люди часто обирають *свідому самотність*. Підрахувати таких осіб – це не просте завдання і, власне, мало в якій країні такі підрахунки здійснюються. Наведемо статистику Німеччини. У 2017 році там було нараховано близько 4,69 мільйонів осіб, які віднесли себе до «переконаних синглів» [881]. Роста кількість *неповних сімей з дітьми (в літературі зустрічається термін «однобатьківські»)*. У Канаді в 2002 році їх було приблизно 1,4 млн. (приблизно чверть від загальної кількості), що на 58 % більше, ніж 1986 року. У 2016 році таких сімей вже нарахували близько 1,6 млн. [819]. В Україні в 2016 році однобатьківською була майже кожна п'ята сім'я з дітьми [499].

Останнім часом в українському науковому дискурсі все частіше зустрічається термін «*транснаціональна сім'я*». Аналогами цього терміну в зарубіжних дослідженнях є такі: «*multi-sited family*», «*multi-local family*», «*binational family*», «*transcontinental family*», «*international family*» «*famille à distance*», «*famille dispersée*» тощо [211]. Транснаціональною є сім'я, заснована на кровному, шлюбному чи опікунському спорідненні, члени якої живуть по

різні боки кордону держави, але намагаються зберегти емоційні зв'язки, почуття приналежності один до одного, взаємну турботу, підтримувати активні контакти та дистанційно виконувати свої сімейні та батьківські функції і брати участь у веденні домогосподарства [542, с. 23–32]. Транснаціональна сім'я є видом дистантної сім'ї, життєдіяльність членів якої з різних причин проходить окремо: через специфіку професії, лікування, неспроможність утримувати сім'ю і передачу дітей тимчасово в інтернат [469, с. 369–379.]. Широкому розповсюдженню транснаціональних сімей на межі тисячоліть сприяв розвиток засобів зв'язку, використання яких створило всі можливості для спілкування в режимі реального часу [701, р. 3–30].

Особливо поширений цей вид сім'ї в Україні. У 2012 році лише на Львівщині нараховувалося понад 30 тисяч дітей, батьки яких працюють за кордоном. Ці діти переважно росли в матеріальному достатку, але без уваги одного або й обох батьків одночасно [469, с. 371]. У 2017 році, за оцінкою різних джерел [639], від 200 тисяч до кількох мільйонів українських дітей мають одного чи обох батьків, які перебувають за кордоном на заробітках. Крім того, в останні кілька років зростає потік українських студентів, які прагнуть навчатися в закордонних навчальних закладах: станом на 2014/2015 навчальний рік таких нараховується вже близько 60 тис., а в наступні роки ці цифри лише зростають [499].

Можна виділити окрему групу сімей, в яких *батьківство «виходить за біологічні межі»* [499], тобто не пов'язане (чи пов'язане лише частково) з біологічними (кровно-родинними) відносинами. Це сім'ї, створені уже традиційним шляхом всиновлення чи оформлення опікунства та *батьківство з використанням сучасних репродуктивних технологій* (донорства статевих клітин, сурогатного материнства), що є принципово новим кроком у біологічному механізмі дітонародження. Відбувається відокремлення не тільки біологічного батьківства від соціального, але і диверсифікація самого біологічного процесу, різні його етапи відокремлюються один від одного. За даними European Society of Human Reproduction and Embryology, за 1978–2014

рр. з використанням технології екстракорпорального запліднення на планеті народилось понад 5 млн. дітей [499]. Попри те, що використання репродуктивних технологій сприяє підвищенню «якості батьківства»: адже така дитина є бажаною, ставлення до її появи на світ є виваженим і відповідальним, вчені [499] застерігають: поява соціальних, моральних, етичних і юридичних проблем неминуча. Штучна фрагментація процесу дітонародження (поділ на біологічну матір, соціальну та сурогатну) породжує питання щодо прав батьків-донорів, їхніх стосунків з дитиною. Зустрічаються випадки, коли дитина хоче знати, хто є її біологічним батьком чи матір'ю, і контактувати з ними. Немає однозначної відповіді на питання, чи має вона на це право. Ще складніші питання постають у випадку сурогатного материнства: мова йде про «перетворення дитини на товар» та комерціалізацію материнства, що часто викликає опір у суспільства. Зустрічаються випадки, коли сурогатна мати відчуває себе справжньою матір'ю і відмовляється віддавати дитину. Очевидно, що ціла низка аспектів створення та функціонування таких сімей потребує наукового осмислення [499, с. 31 – 32].

Аналіз окреслених тенденцій змушує замислитися над майбутнім сім'ї. В науці виділяють два підходи до розгляду майбутнього сім'ї [наприклад, 20–22; 73]: «ліберально-прогресивний» та «консервативно-кризовий». Перший, який бере початок ще від праць В. Гуда і обстоює виникнення на уламках старої, традиційної сім'ї нових альтернативних сімейних структур, підтримують прихильники «постмодерної демографії» (Д. Ван де Каа та ін.). Другий, який підтримують послідовники фамілізму (А. Карлсон, А. Антонов, Б. Бергер, Д. Попеное та ін.) та фемінізму (Б. Фрідан, С. Окін, К. Міллет та ін.). Її представники оцінюють зміни форм сім'ї та шлюбу як кризовий стан, який може призвести до зникнення не лише інституту сім'ї, а й сімейного способу життя загалом.

Більшість західних дослідників є прихильниками теорії «постмодерної демографії» і переконливо доводять, що зміни, які переживає сім'я, є закономірним наслідком демографічного розвитку людства, проявами так

званого «другого демографічного переходу» у сфері шлюбно-сімейних стосунків. В першу чергу варто виділити праці Дірка ван де Каа та Рона Лестіга. З'явилися роботи, в яких обговорюється вплив глобалізації на сім'ю. В них мова йде про конвергенцію сімейних зразків, що, власне, підтверджують дані демографів. Прослідковується зниження народжуваності в багатьох країнах нижче рівня відтворення і збільшення тривалості життя.

Особливо швидко поширилися дошлюбних і позашлюбних зв'язків, ріст позашлюбної народжуваності, збільшився вік вступу до шлюбу тощо, найбільш яскраво проявилися на межі століть в Західній Європі. Цей комплекс послідовних демографічних тенденцій у багатьох європейських та американських країнах, що, зрештою, веде до депопуляції корінного населення, Д. Ван де Каа назвав другим демографічним переходом [910]. Шукаючи причини цих змін, вчені звертаються до ціннісної сфери особистості і констатують еволюцію мотивації людей від матеріалістичних цінностей (стабільний дохід та соціальне забезпечення, політична стабільність, закон, порядок) в бік постматеріалістичних: демократія, свобода слова, турбота про навколишнє середовище, емансипація тощо. В тих країнах, де демократичні перетворення були ініційовані «знизу», ціннісні уявлення змінювалися в бік більш гуманних. Щодо сім'ї Д. ван де Каа констатує низку трансформацій сімейного укладу, зокрема, перехід від «золотого віку» шлюбу до конкубінату; перехід від сім'ї типу «дитина-король і батьки» до типу «батьки-королі з дитиною»; заміна традиційного домашнього господарства множиною альтернатив тощо [910].

Що цікаво, зовсім інше місце дитини в сімейній ієрархії констатують російські вчені. А. Варга пише про дітоцентричність сучасної російської сім'ї як негативну тенденцію, яка врешті призводить до формування у дитини неадекватного уявлення про своє місце в житті, про свої реальні можливості. З огляду на це, О. Ніколаєва висловлює думку про те, що теорія Д. Ван де Каа найбільш ефективно працює на рівні Скандинавських країн, для яких була

створена. Коли ж аналізується сім'я в інших країнах, варто робити поправку на їх специфіку [352, с. 180].

Це врахував Н. Музеліс у своїй теорії багатоманітності. Намагаючись уникнути європоцентризму, він припустив можливість різних причин змін соціальних інститутів у різних країнах залежно від соціальної і економічної ситуації, довівши, що процеси їх модернізації протікають незалежно один від одного і причини одних і тих же змін можуть лежати в різних площинах у різних країнах [826, р. 141–159]. Д. Коулман запропонував концепцію третього демографічного переходу, намагаючись теоретично описати реальну загрозу для держав Центральної і Північної Європи перетворитися в країни, в яких через низьку народжуваність корінне населення може стати меншістю [724, р. 414]. За Д. Коулманом, у великих європейських містах концентруються молоді фахівці, які живуть відповідно до ідей другого демографічного переходу. Поряд з ними важку низькооплачувану роботу виконують мігранти, які в більшості своїй розділяють традиційні сімейні цінності. За таких умов народжуваність серед корінного населення знижується, тоді як міграційні процеси тривають поряд із високим рівнем народжуваності в середовищі мігрантів. Отже, відбувається поступова зміна етнічного складу європейського суспільства.

Аналіз сучасних демографічних теорій свідчить, що кожна з них, розглядаючи різні аспекти функціонування сім'ї в різних країнах, робить висновок про еволюцію сімейного способу життя, відкидаючи його зникнення. Врахування цінностей, не пов'язаних із матеріальним добробутом, вивчення процесу поєднання модерністських віянь з традиційними в межах однієї сім'ї, дослідження загрози зникнення корінного населення у зв'язку з трансформацією сімейних цінностей і активними міграційними процесами розширюють фокус уваги фахівця, який працює із психологічною сферою сім'ї та дозволяє йому врахувати вплив макросистеми на сімейні стосунки.

Щодо консервативно-кризової парадигми, то варто зазначити, що представники фамілізму надають шлюбним відносинам привілейованого

статусу у порівнянні з іншими формами існування сім'ї. У суспільствах, де існують розбіжності в правах між чоловіками й жінками (не на користь останніх), інтереси сім'ї ототожнюються з інтересами патріарха – глави родини.

В основу фамілізму лягла ідея про те, що сім'я як ціле має власну цінність більшу, ніж об'єднана цінність її членів [79, с. 41]. Представники фамілізму, зокрема, Бріджит Бергер [47], обстоює ідею ключової ролі саме нуклеарної сім'ї не лише в становленні ринкової економіки, а й ліберальної демократії і, водночас, оцінює стан сім'ї як кризовий [47, с. 126–127].

Загалом, аналіз наукового доробку представників парадигми свідчить, що вони ведуть мову не про кризу окремих типів або історичних форм сім'ї, а про кризу сім'ї як соціального інституту. Вони наводять статистичні дані та показують результати емпіричних досліджень, які підтверджують збільшення кількості розлучень та сімей, де дітей виховують матері-одиначки, зниження рівня народжуваності тощо [наприклад, 47, 847] і на підставі цього доходять висновку про занепад інституту сім'ї: як структурний, так і функціональний. Інші соціальні інститути перебравши на себе функції сім'ї, залишили їй лише комунікативну та виховну. Про це писав ще в 1920-х роках писав В. Огборн [831], однак він доводив, що прерогативою сім'ї, врешті, залишиться лише емоційна функція (див. Розділ 3.3). Зміна, також, групової сутності сім'ї, яка полягає у раз'єднанні ядра сім'ї та емоційному відчуженні батька, матері, дітей один від одного, на думку Б. Бергер, загрожує катастрофічними наслідками не лише сім'ї, а й суспільству [47]. Президент Говард-Центру «Сім'я, релігія і суспільство», редактор щомісячника «Сім'я в Америці», генеральний секретар Всесвітнього конгресу сімей Алан Карлсон веде мову про зв'язок міського способу життя і ослаблення сімейних цінностей. Це, за Карлсоном, призводить до появи кризових сімей, які являють собою лише механічне з'єднання людей [717].

На майбутнє сім'ї може пролити світло аналіз пріоритетів та цінностей сучасної молоді. Так, шляхом опитування осіб у віці 15–34 роки (2010 р.) було

встановлено п'ятірку найважливіших цінностей у їх житті. Це «здоров'я», «сім'я», «матеріальний добробут», «діти» та «хороша робота, професійна зайнятість» [11, 16]. Попри те, що «сім'я» та «діти» не на першому місці, вони міцно тримаються в топ-5 сучасної молоді, а це дозволяє стверджувати, що в сім'ї є принаймні найближче майбутнє. Однак очевидним видається той факт, що різноманіття сімейних способів життя потребує відходу від традиції вивчення сім'ї через її структуру й функції й актуальними стають спроби конструювання актуального у XXI ст. концепту сім'ї. Намагаючись подолати обмеження традиційного визначення сім'ї, у рамках соціального конструктивізму багато дослідників запропонували свої визначення сім'ї.

Так, за М. Айхлером, сім'я – це «соціальна група, до складу якої можуть входити, а можуть не входити дорослі обох статей, можуть входити, а можуть не входити діти; дорослі у складі сім'ї можуть бути подружжям, а можуть не бути одруженими, можуть проживати разом або окремо, можуть мати сексуальні стосунки або не мати таких». На думку вченого, сучасна сім'я тримається на індивідуальній відповідальності, яка прийшла на зміну соціальному контролю. При індивідуальній відповідальності суттєво зменшуються розбіжності у правах і обов'язках подружжя; сім'єю вважаються реальні стосунки, а шлюб не є привілейованою формою сім'ї; допускається виконання батьківських й подружніх обов'язків різними людьми; взаємини в системі «держава – родина» відходять на другий план і пріоритетними стає взаємодія в системі «держава – людина»; відносини залежності й утриманства визнаються незалежними від того, чи є утриманець кровним родичем або партнером по шлюбу, або ні; дорослі члени сім'ї відповідають за своє власне матеріальне благополуччя й за матеріальний добробут інших членів сім'ї; батьки турбуються про дітей незалежно від того, чи мешкають вони спільно з ними; турботу про дітей і утриманців суспільство розділяє з сім'єю; коли ж один з батьків відсутній або не може турбуватися про дитину, громадськість компенсує його внесок; на плечі суспільства лягає фінансування турботи про дорослих утриманців, тоді як сама турбота – це добровільне зобов'язання

членів родини. Важливим аспектом є рівність правах і обов'язків різностатевих й одностатевих пар [68, 144–145; 403].

Д. Попеное оперує конструктом «постнуклеарна сім'я». Для неї характерним є зведення до мінімуму домашнього господарства, виховання однієї, а максимум – двох дітей і в ній допускається можливість виконання емоційної, сексуальної та виховної функцій різними особами [79, с. 41]. Сім'ю як складну мережу стосунків, що перебувають в постійному процесі змін, відтворення й перетворення під впливом «роботи почуттів», а не функціонує як даність, характеризує Л. Хансон [79, с. 42].

Під впливом постмодернізму та соціального конструктивізму в умовах відходу від традицій аналізу сім'ї через її структуру й функції проводяться емпіричні дослідження, присвячені розробці системи соціально-конструкціоністських уявлень про те, що означає «бути сім'єю». Канадські дослідники під керівництвом професора Леслі Белла ввели до наукового обігу термін «бути сім'єю», який пояснили як процес, в якому особа створює з іншою (іншими) тривалі в часі і стійкі до проблем близькі стосунки взаємної турботи. При чому акцент робиться саме на «бути сім'єю» як процес, в якому ключове значення мають три аспекти: стійкість, турбота і близькість. Л. Белла переконана, що ці складові є суттю будь-яких хороших сімейних взаємин як в сім'ї традиційного типу, так і в альтернативних способах бути сім'єю. Стійкість стосунків означає тривалість у часі і стійкість стосовно різних труднощів. Стресостійкість сім'ї пов'язана із загальними цінностями і цілями, наявністю ресурсів (у окремої людини, в сім'ї і в суспільстві), а також з відкритістю спілкування в родині. Досвід спільного подолання негараздів згуртовує членів сім'ї. Стійкість відносин пов'язана також з тривалими в часі добровільно взятими на себе зобов'язаннями бути в цих відносинах. Це дозволяє відрізнити короткострокові стосунки від тих, в яких люди стають частиною життя один одного. Традиційні уявлення про сім'ю довгострокові добровільно взяті на себе зобов'язання підкріплюються кровними чи шлюбними зв'язками. Однак кровна спорідненість не передбачає

добровільність; тоді як, за Л. Белла, добровільна відповідальність за інших бажана і можлива поза традиційною сім'єю. За таких умов, частково з метою доведення суспільству готовності створити стійкі взаємини і показати партнеру свою відданість, геї та лесбійки наполягають на тому, щоб їм дали можливість укладати шлюби [403].

Важливою складовою сімейних стосунків є турбота. Дж. Тронто визначає турботу як будь-яку діяльність, спрямовану на підтримку чи відновлення будь-якого елемента, що входить до складу нашого життєвого світу, при цьому турбота про себе, про інших людей і природний світ пов'язується воедино в «страхувальну сітку життя». Дослідниця виділяє чотири компоненти процесу турботи. Перший, серед іншого, передбачає наявність небайдужості, радості від наявності відносин та бажання приділяти їм увагу. Вона потребує докладання певних зусиль і дозволяє продемонструвати людині її важливість і унікальну цінність для іншого – того, хто проявляє увагу. Все це може мати видимі форми прояву: наприклад, організація сімейних урочистостей та свят; а також виражатися у вигляді уваги до дрібниць, на зразок того, щоб пам'ятати про дні народження, уподобання в їжі чи хобі. Другий, «організаційний» аспект турботи проявляються у формі діяльності, спрямованої на забезпечення добробуту. Можна дбати не лише про людей, а й, наприклад, про бізнес: працюючі батьки забезпечують добробут дитини, маючи змогу обрати для неї кваліфіковану няню чи хороший дитячий садок. Безпосередній догляд за близькими: за партнером, дитиною, хворим, старим чи інвалідом; і виконання домашньої роботи – це третя форма турботи за Дж. Тронто. Четвертою формою є взаємність, яка передбачає прийняття турботи від того, про кого дбаєш сам. Окрім довготривалих відносин і турботи для того, щоб «бути сім'єю» важливими є стосунки близькості, інтимності. Близькість для Л. Белла передбачає детальне знання один одного. Інтимність для дослідниці – це відвертість і саморозкриття, які, однак, не обов'язкові для того, щоб «бути сім'єю». Сексуальні ж стосунки, можливі, але не необхідні. З огляду на це для найбільш точного позначення третього аспекту того, що

значить «бути сім'єю», Л. Белла вживає термін «спільний домашній простір» (shared domestic space), важливими ознаками якого є розділена повсякденна діяльність, заняття, що забезпечують можливість розвитку близьких довірчих відносин. Очевидно, що спільний домашній простір виникає, коли близькі люди живуть в одному будинку чи квартирі, користуються однією ванною і кухнею. Менш очевидним є різновид спільного домашнього простору, що передбачає можливість людини зайти до вас без попередження і стуку. Така людина добре знає, куди поставити вимитий посуд і, може, знову ж таки, помити посуд, не питаючи вашого дозволу; їй відомо, де зберігаються ваші прянощі і чи не час поповнити їх запас [403; 703].

Л. Белла доходить висновку, що сім'я – це не формальні зв'язки між людьми, а, передусім, якість відносин. Враховуючи це, концептуалізація «буття сім'єю» як процесу є проявом постмодерністських, соціально-конструктивістських тенденцій. Л. Белла наполягає на зміні парадигми в концептуалізації сім'ї з метою формування більш широких уявлень про те, що значить «бути сім'єю», оскільки існуючі визначення сім'ї, на її думку, не відповідають реаліям життя і практичним завданням [703]. На думку Д. А. Кутузової, уявлення про сім'ю конструюється людьми з урахуванням умов часу, місця й соціального контексту. З іншого боку, коли вчений дає те або інше визначення сім'ї, він «тим самим здійснює політичний акт, своєю владою включаючи до складу сім'ї одних людей і виключаючи інших» [268, с. 72; 403].

Отже, під впливом постмодернізму та соціального конструктивізму змінилася як сама сім'я, так і уявлення про неї. Сучасні реалії потребують відходу від традиційного розуміння сім'ї як осередку суспільства, до складу якого входять гетеросексуальні чоловік і жінка та їхні діти. Методологічні постулати постнекласичної психології дозволяють розглянути сім'ю у культурно-історичному контексті та поєднати різноманітні наукові теорії сім'ї. Відповідно до уявлень соціального конструктивізму, сім'я аналізується як відкрита система, інтегрована у зовнішнє середовище, яке самоорганізується,

перебуває у постійному русі, трансценденції і сім'я чутливо реагує на ці зміни [403; 419].

Вплив постмодернізму, зміни самої сім'ї та теоретичних уявлень про неї потребують нових психологічних досліджень проблем сім'ї та нових підходів до роботи з сім'єю. Їх огляд здійснено в наступному пункті розділу.

В сучасних реаліях сім'я втрачає ознаки соціального інституту, тому виникає потреба переосмислення традиційного уявлення про неї як про осередок суспільства, який складається її гетеросексуальних чоловіка, жінки та їхніх дітей. Теорія соціального конструктивізму дозволяє проаналізувати сім'ю як відкриту систему, інтегровану у зовнішнє середовище, яке здатна до самоорганізації, перебуває у постійному русі і трансценденції. Вона чутливо реагує на соціальні зміни і еволюціонує. У процесі еволюції послаблюються важелі соціального контролю і зростає роль індивідуальної відповідальності та взаємності, що несе нові загрози для стосунків: одноосібно прийняті рішення, врешті, також можна трактувати як обмеження індивідуальної свободи.

За таких умов застосування методології постнекласичної психології розширює перспективи вивчення сім'ї у культурно-історичному контексті, дозволяє поєднати різноманітні наукові теорії сім'ї та відповідно до цього добрати методи психологічної допомоги.

5.2. Розширення перспективи психологічного пізнання сімейних стосунків у контексті міждисциплінарних досліджень на межі XX–XXI ст.

Зв'язок психології сім'ї з іншими науками є досить тісним від самого початку зародження галузі наукових знань, а на межі XX–XXI ст., у зв'язку зі стрімкими змінами форми – структури і розмірів самої сім'ї, її ролі в соціумі – втрати ознак соціального інституту та все більшого акцентування на сім'ї як соціально-психологічній групі; та динамічними трансформаціями середовища існування сім'ї виникає особливо гостра потреба розширення перспективи психологічного аналізу шлюбно-сімейних стосунків з врахуванням сучасних суспільних перетворень та нагальних проблем. З огляду на це, актуальним

видається теоретичне осмислення можливостей, які відкриваються в психології сім'ї при долученні напрацювань тих наук, які допомагають вибудувати більш складний ланцюг взаємозв'язку сімейних стосунків із зовнішнім контекстом.

При роботі із сім'єю як складною соціальною системою, якій притаманна здатність і до самоорганізації, і до руйнування, перспективним видається використання методології синергетики [337, с. 28]. Її напрацювання окреслюють шляхи до вирішення багатьох психологічних проблем сім'ї та шлюбу. Варто виходити з того, що предметом вивчення синергетики є складні системи: їх структура, функції, еволюція та ін., при чому синергетика досліджує загальні закономірності еволюції систем будь-якої природи [373, с. 8], концентруючи увагу не на загальному русі природних і соціальних систем, а на способах та формах реалізації переходів в еволюційних процесах [353, с. 47; 513].

Синергетика розвивається як за кордоном, так і в Україні. Варто згадати наукові школи І. Пригожина, Ф. Варели, Г. Хакена, Е. Ласло, М. Ейгена та ін. [596]. В Україні розробляються філософські проблеми синергетики (Інститут філософії НАН України) та розглядаються перспективи застосування принципів синергетики в медицині (Одеський медуніверситет). Психосинергетичний напрям досліджень вперше набув офіційного статусу у наукових планах Інституту психології імені Г. С. Костюка у 2005 році за ініціативи М.-Л. Чепи [635]. У 2013 році за його редакцією вийшла монографія, в якій опубліковано результати дослідження парадигмальних змін загальнопсихологічної концепції психічних процесів, станів, властивостей, свідомості; визначено суб'єктивні чинники духовного розвитку особистості в контексті синергетичної концепції феномена духовності тощо [373; 417].

Для розгляду перспектив застосування доробку синергетики в психології сім'ї варто розглянути методологічні принципи першої. В. Буданов виділяє сім основних – два принципи Буття: гомеостатичність та ієрархічність, і п'ять – Становлення: не лінійність, нестійкість, не замкнутість, динамічна ієрархічність, спостережуваність. Фазу стабільного функціонування системи,

«порядку» характеризують принципи Буття, тоді як фазу трансформації системи, її оновлення – принципи Становлення. Вони передбачають проходження системою ряду етапів: загибель старого порядку, хаос випробувань альтернатив, народження нового порядку. Виділяють породжуючі принципи становлення, які є необхідною і достатньою умовою його реалізації, і конструктивні принципи становлення, які описують збірку, деталі і конструкцію процесу становлення, а також його розуміння спостерігачами і сполучення з середовищем [67, с. 49]. Шляхом аналізу наукових джерел встановлено, що збагачення системного підходу у вивченні шлюбно-сімейних взаємин напрацюваннями синергетики зміщує акценти з феноменологічної, результативної на динамічну, процесуальну сферу дослідження [417]. Враховуючи це, при роботі із учасниками сімейної взаємодії врахування якостей сім'ї, як нестійкої системи, що самоорганізовується, стає затребуваним багатьма фахівцями.

Ще до становлення синергетики можна помітити спроби застосування її методології при вивченні стосунків у сім'ї. Так, в системному підході до роботи з проблемами сім'ї упродовж багатьох років висувалася теза про здатність систем до самопідтримки. Роботи І. Пригожина та інших доповнили ці дослідження, показавши, що коли система частково відкрита для притоку енергії та інформації, то нестабільності, які виникають внаслідок цього, не ведуть до випадкової поведінки, а навпаки, вони мають тенденцію переводити систему в новий динамічний режим, який відповідає новому рівню складності [337, с. 28]. Ідею гомеостатичності сім'ї обґрунтували ще члени дослідницької групи з Поло Альто (Г. Бейтсон, Д. Джексон, Дж. Хейлі та ін.) в 1950-х рр. Гомеостаз в синергетиці розглядається як явище підтримки функціонування системи в певних межах, що дозволяє їй прямувати мети. Досягнення гомеостазу відбувається завдяки атрактору (стійкий стан системи, який дозволяє визначити безліч траєкторій розвитку об'єкта) – програми приведення системи в стан гомеостазу. Прикладом атрактора може бути кулька, що висить у потоці повітря, яке видувається порохотягом. Після вимкнення порохотяга

кулька впаде. Отже, такі структури існують доти, доки у систему подається потік енергії і речовини – це так звані дисипативні структури – нові структури, що виникають у системі при віддаленні її від рівноважного стану і розсіюванні вільної енергії [67; 68; 417]. Такі системи не можуть існувати без постійного руху речовини і енергії через них. Аналогічно, людські м'язи деградують без фізичного навантаження, а мозок людини – без інформації.

Атрактором сімейної системи вчені [517; 546] називають сімейні цінності загалом, цінності окремих членів сім'ї, які приймаються більшістю учасників сімейної взаємодії. Як правило, саме сімейні цінності стають фундаментом стабільного функціонування сімейної системи в точках біфуркації (в тих точках, в яких починається розгалуження шляхів розвитку відкритої нелінійної системи), тобто перед особою (чи групою) стоїть вибір безлічі альтернативних варіантів розвитку системи в майбутньому. Саме в цій точці цінності і моральні установки людини дозволяють обрати найбільш перспективний варіант розвитку сімейної системи, відкинувши всі неперспективні [517, с. 18–27]. Цінності також стають опорою в ситуації нестійкості [67, с. 165]. Формування системи спільних сімейних цінностей є системотвірним чинником сім'ї [546]. С. В. Сьоміна пов'язує внутрішню єдність сімейної системи із процесами персоналізації та персоніфікації, в результаті яких відбувається динаміка ціннісно-сміслових складових життєвих світів учасників сімейної взаємодії, що характеризується збільшенням їх тотожності. Персоналізацію вона розглядає як процес трансляції, передачі ціннісно-сміслових характеристик того, що становить простір власного життєвого світу людини. Персоніфікація є процесом виникнення особистісних цінностей шляхом проникнення смислів і цінностей іншої людини у власну ціннісну систему. Персоналізація при цьому виступає показником ступеня відкритості подружжя. Сім'я починає сприймати впливи соціального і культурного середовища шлюбних партнерів, що забезпечує їй потенціал саморозвитку як системи, що самоорганізується. Процеси персоналізації та персоніфікації дозволяють зміцнити зв'язок шлюбних партнерів, оскільки

виступають механізмами трансформації ціннісно-сміслової сфери подружжя [482, с. 197; 417].

Отже, під кутом зору синергетики одним із чинників успішного функціонування сімейної системи є динаміка ціннісно-сміслових координат образу світу осіб, які до неї входять. Ця динаміка буде проявлятися в якісних і кількісних змінах ціннісних координат шлюбних партнерів, віддзеркалюючи ускладнення системи спільних сімейних цінностей. Лакмусовим папірцем, який дозволить вести мову про стійкість сімейної системи, є свідоме прагнення шлюбних партнерів взаємодіяти в режимі постійного розвитку. Згідно з системним підходом та застосовуючи положення синергетики, взаємодія має породжуючий ефект (А. Авер'янов, О. Князева, В. Клочко, В. Стьопін, К. Майнцер). Фахівці в галузі психології (О. Лідерс, Л. Шнейдер та ін.) також відзначають, що об'єднання людей в шлюбі пов'язане зі зміною їх індивідуальних цінностей і становленням системи загальних сімейних цінностей [417].

На основі аналізу чотирьох ключових концепцій синергетики (еволюція, самоорганізація, відкритість системи та її нелінійність), С. Уманський розглядає сім'ю як відкриту біопсихосоціальну систему, що являє собою сукупність взаємопов'язаних елементів (членів сім'ї), об'єднаних функціональною цілісністю, єдністю мети. Властивості сімейної системи він не зводять виключно до суми властивостей елементів і акцентує на кореляції зміни будь-якого елемента системи із змінами всієї системи. В синергетиці відкритість сімейної системи передбачає наявність можливостей обміну ресурсами, інформацією, енергією із навколишнім середовищем. В концепції нелінійності можна розглядати альтернативність напрямів еволюції сімейної системи, коливання темпу змін і їх незворотність [559].

Застосування методології синергетики дозволяє під новим кутом зору оцінити цілу низку проблем сім'ї, наприклад, стійкості сім'ї на різних етапах її життєвого циклу. Так, соціальний інститут шлюбу в формі союзу, визнаного церквою чи державою має неприродне походження і залежить від соціальних

умов. А. С. Курдюмов і Г. Малинецький у своїх роботах відзначають, що для більшості штучних систем характерне різке погіршення функціонування навіть в тих випадках, коли зовнішній вплив має порівняно невелику силу [267], тому логічним видається той факт, що сім'я (особливо молода) як складноорганізована система відкритого типу на початкових етапах свого існування, коли ще в повній мірі не розподілилися сімейні ролі шлюбних партнерів, є утворенням нестійким і структурно, і функціонально. За таких умов проблеми, з якими зустрічається сім'я (обумовлені зовнішніми або внутрішніми (особистісно-психологічними) причинами) виявляються несподіванкою для осіб, які складають сім'ю і суперечать їх внутрішнім тенденціям [417].

Крім того, сім'я, будучи живою, часто штучною системою, обмінюється з довкіллям енергією та інформацією. Її динаміка характеризується інтенсивною флуктуацією елементів системи. В синергетиці флуктуація передбачає випадкове відхилення (зміну) величин, що характеризують систему, від їх середніх значень, що приводить до утворення нової структури із системними властивостями тобто, до виникнення нової системи. Як правило, за зовнішньою чи внутрішньою флуктуацією слідує реакція, що повертає систему до стану стабільності. Однак в сім'ї посилення флуктуації може призвести до кризи, внаслідок якої стає можливим перехід сім'ї на новий рівень функціонування, на якому вона зможе впоратися з цією кризою [337, с. 28]. Проте окремі надсильні флуктуації або їх комбінації можуть призвести до руйнування утвореної системи. Коли мова іде про молоду сім'ю, то подібний ефект в психолого-педагогічній літературі позначений як криза первинної адаптації до шлюбу (С. Кратохвіл та ін.). Завданням психолога, який працює з сім'єю на цьому етапі, є надання їй стійкості, формування і становлення її внутрішньої єдності як системи, що визначає готовність шлюбних партнерів та їх спроможність реалізувати процеси розвитку [398].

Застосування методології синергетики дозволяє проаналізувати способи досягнення стабільності шлюб. Аналізуючи шлюбно-сімейні взаємини в

концепціях синергетики, слід зазначити: утворення сім'ї як системи повинно супроводжуватися об'єднанням елементів (членів сім'ї) на принципах функціональної цілісності і єдності мети. Ці процеси можуть відбуватися тільки тоді, коли ціннісно-сміслові життєві стратегії тих, хто одружується подібні і узгоджені між собою. Психологічна гнучкість і пластичність в плані корекції (і навіть деякої перебудови) індивідуальних цінностей подружжя сприяють виникненню і становленню системи гармонійних загальносімейних цінностей. Третьою необхідною умовою досягнення стабільності шлюбу є вимога до всіх членів сім'ї свідомого самообмеження для більш успішного досягнення спільних цілей. Стабільна сім'я відрізняється психофізіологічною конгруентністю своїх членів та толерантністю один до одного [398; 551, с. 229–231].

Методологія синергетики дозволяє під новим кутом зору проаналізувати життєвий цикл сім'ї, оскільки проходження сім'єю певних етапів розвитку характеризується невизначеністю і можливістю вибору. Згідно з синергетичним підходом, життєвий цикл сім'ї передбачає еволюційні (стабільні) і біфуркаційні (кризові) фази розвитку. В період стабільного розвитку сім'ї відбувається актуалізація детермінантних взаємин між її членами, спостерігається єдність в досягненні цілей, відсутність конфліктів та існують можливості задоволення первинних потреб членів сім'ї. Стабільність розвитку сім'ї, її логічна еволюція досягається цілеспрямованої спільної діяльності і комунікації, що дозволяє подружжю суб'єктивно позитивно оцінити якість їхнього шлюбу. Для біфуркаційного періоду, навпаки, характерною є непередбачуваність подальшого розвитку: слабшає або зовсім втрачається контроль членів сім'ї над управлінням ситуацією при одночасному посиленні чинника випадковості. Конфліктність стосунків ставить під загрозу стабільність сім'ї. Суб'єктивно біфуркаційний етап оцінюється шлюбними партнерами, зазвичай, як несприятливий, напружений період життя [551].

У життєвому циклі сім'ї ці періоди послідовно змінюються під впливом наростання нестійкості в когнітивній та емоційній сферах членів сім'ї. Якщо

розглядати подружжя як складові елементи системи «сім'я», то в процесі розвитку кожного її елемента також можна простежити періоди стійкого поступального розвитку і кризові періоди, коли роль внутрішньої акумуляції або випадковості у виборі людиною певної альтернативи в житті стає визначальною. Особистісна криза когось із членів сім'ї (підсистеми) призводить до певних змін (деформації) і дана підсистема стає неконгруентною іншим підсистемам, що відбивається на функціонуванні системи загалом. Цей варіант динамічних змін сім'ї у Л. Шнейдер позначений терміном «акомодація» і описаний нею як асиміляція, зворотна активність системи щодо її члена [649, с. 135].

В системному підході сім'я досліджується, переважно, в континуумі часу. Розгляд по осі часу дає можливість опису низки якісних характеристик феномена: структуру, функції, взаємини з довкіллям. Дослідження сім'ї в синергетичному підході дозволяє перейти до енергетичного локусу і перевести аналіз в сферу процесу, а отже сконцентруватися не на аналізі результатів, а на дослідженні динамічних змін [494, с. 176]. Це дозволяє розглянути етапи формування сімейних взаємин, їх взаємозв'язок, взаємообумовленість і взаємопроникнення в зв'язку із зовнішніми та внутрішніми чинниками. Аналогія з часовою віссю дозволяє градувати параметри розвитку сімейної системи за енергетичною шкалою. Згідно з цим, активність осіб у процесі розвитку сім'ї може мати різний рівень енергії. Самоорганізація системи приводить до виникнення її нерівноважних станів, пов'язаних зі зниженою або підвищеною активністю; вони передбачають більш високий або більш низький рівень активності щодо серединної точки. Характерною особливістю нерівноважних станів є те, що навіть дуже малий вплив може призводити до неочікуваних наслідків (прикладом може бути «остання крапля в чаші терпіння») і часто має психологічні детермінанти. Саме нерівноважні стани передують виникненню новоутворень [398; 494, с. 177].

Розширює можливості до розуміння психології сімейних стосунків розуміння правил управління синергетичними системами. Твердження про залежність порядку в системі від міри її відкритості може бути актуальним при аналізі функціонування сім'ї. Так, В. Шаповалов доводить, що, регулюючи певний обраний показник, можна впливати на порядок у системі, збільшуючи, чи зменшуючи його [642, с. 171–173]. Зростання рівня її відкритості сприятиме виникненню нового, більш висококритичного рівня організації, збільшення порядку в системі, переважанню процесів упорядкування та самоорганізації. Синергетика розглядає самоорганізацію як процес або сукупність процесів в системі, що сприяють підтриманню її оптимального функціонування, самодобудови, самовідновлення і самозміни. Зменшення ступеня відкритості системи призведе до зменшення порядку у ній. Фахівці, які працюють із сім'єю, сходяться на тому, що сім'ї в кризовий період потребують збільшення, в розумних межах, ступеня відкритості сімейних кордонів [398].

Аналіз сім'ї з використанням методології синергетики свідчить про потенційне існування безлічі векторів розвитку сімейної системи. Але членами сім'ї підтримуються виключно ті, що співпадають із особливостями розвитку окремих членів сім'ї в конкретний період часу та в конкретній ситуації. З огляду на це, важливо розуміти цілі, цінності, мотиви індивідуального розвитку кожного з членів сім'ї, а не лише структуру особистості членів сім'ї та їх можливі психопатологічні особливості, що сформувалися під час кризи. Важливу роль відіграє врахування впливу довкілля, зокрема, мікросоціального оточення з його позитивними і негативними механізмами взаємообумовленого зв'язку. Ідеальною моделлю (в синергетиці – атрактором) розвитку сім'ї можуть бути уявлення про майбутнє, плани сімейних стосунків, що визначають життєвий шлях сім'ї та спрямують її еволюцію [482, с. 199]. Таким чином, застосування методології синергетики при аналізі сімейних стосунків свідчить, що її розвиток може відбуватися з майбутнього. Якщо у системному підході сім'я аналізується у просторово-часовій осі, то синергетика дозволяє

сконцентруватися на інформаційно-енергетичних станах сімейної системи. Під кутом зору синергетики важливим є доповнення аналізу структури особистості членів сім'ї дослідженням їхніх цілей, цінностей, мотивів індивідуального розвитку та враховувати вплив найближчого оточення. Це сприяє розширенню актуального простору теоретичного пізнання можливостей використання методології синергетики в психологічному дослідженні сім'ї і дозволяє розширити уявлення про феноменологію та механізми детермінації сімейних взаємин, а також зробити більш ефективним кваліфікований психологічний супровід [398; 417].

Аналіз різних аспектів сімейних стосунків з позицій синергетики дозволяє розширити та поглибити дослідницьку базу як щодо теоретичних основ, так і в прикладному, практичному плані, а також цілісно аналізувати структуру, функції, механізми детермінації шлюбно-сімейних процесів. Методологія синергетики дає можливість дивитися на сім'ю як на нестійку систему, яка здатна до самоорганізації, та зважати на ті динамічні зміни, що відбуваються в процесі розвитку сім'ї і спричиняють виникнення нових властивостей і якостей у відносинах різного ступеня стійкості. Це дає дозволяє перейти від розуміння динаміки сім'ї як лінійного і причинного процесу до розгляду процесів, що відбуваються в сім'ї, як взаємовпливаючих і взаємозумовлених [398].

Розширенню актуального простору пізнання психології сім'ї крізь призму ідеї ідеалу сім'ї сприяє застосування методології акмеології [398; 408]. Акмеологія займається розробкою стратегії організації життя особистості, реалізація якої дозволила б їй всебічно й оптимально самореалізуватися. Зосередившись на дослідженні психіки дорослої людини, вивчаючи механізми і результати впливів довкілля на особу, акмеологія аналізує феноменологію, закономірності та механізми розвитку особи на етапі зрілості, особливо акцентуючи на досягненні нею високого рівня в цьому розвитку [366]. По суті, акмеологія – це наука про закономірності вдосконалення і досягнення вершин, «граничних результатів» індивідуумом і соціумом [389, с. 147]. Саме

застосування поняття «граничний результат» дозволяє прослідкувати межу психології та акмеології: в полі зору акмеології знаходяться результати суб'єктивного розвитку та об'єктивні наслідки цього процесу; вона цікавиться логікою досягнення цих результатів та можливостями, які відкриваються після їх досягнення.

Варто наголосити, що якщо в центрі уваги психології сім'ї перебуває динаміка відносин між людьми, які утворюють сім'ю, і процес відображення цих відносин особистістю [301, с. 184–185], то акмеологія сім'ї займається закономірностями досягнення максимальної досконалості сім'ї як цілісної системи і людей, які її утворюють. При цьому досконалість оцінюється за конкретними результатами діяльності сім'ї [389, с. 147]. З цього випливає, що в межах акмеології сім'ї розробляються проблеми вдосконалення особистості в сім'ї зокрема та вдосконалення сім'ї як цілісної системи в контексті історичного розвитку.

Сім'я в акмеології аналізується через поняття ідеалу сім'ї та стереотипу поведінки сім'ї, що визначають критерії акме і кате – творчої і руйнівної діяльності сім'ї [389, с. 150]. «Ідеал сім'ї» – це найважливіший критерій стану акме (зрілості) сімейної системи і стереотипу сім'ї як системи об'єктивних ознак, що характеризують взаємодію сім'ї з навколишнім середовищем [389, с. 145]. Одним словом, сім'я розглядається як система, що саморозвивається, самоорганізується і самоінтегрується. В процесі самоорганізації відбувається створення, вдосконалення і відтворення складних динамічних систем. Коли мова йде про сім'ю, то одним із ключових факторів самоорганізації фахівці [505, с. 87] називають рівень її рефлексії.

Про акмеологію сім'ї стало можливим вести мову після розширення предмета дослідження самої акмеології: в полі її зору крім зрілості людини опинилася зрілість і соціальних систем зокрема, і зрілість суспільства загалом, а також зрілість у природі [389, с. 146]. Це дозволило, наприклад, у роботі Н. В. Кузьміної «Акмеологічна теорія фундаментальної освіти» виділити в системі акмеологічного знання сферу акмеології сімейних стосунків [262].

Існуючі праці зачіпають, з одного боку, загальнотеоретичні питання, а з іншого – конкретні аспекти практики взаємодії з сім'єю: в загальнотеоретичних питаннях розглядається роль сім'ї (як позитивна, так і негативна) в досягненні зрілості дитиною і в розвитку подружжя.

Вивчаючи перспективи застосування методології акмеології при розробці психологічних проблем сім'ї, слід зазначити, що акмеологія використовує підходи і принципи, вироблені людством на межі ХХ – ХХІ ст. Це комплексний, суб'єктний, системний та гуманістичний підходи [221, с. 15–17]. Нами встановлено, що при застосуванні до аналізу сім'ї вони дозволяють розробити стратегію переходу існуючого рівня розвитку сім'ї у більш високий, та з'єднати ті аспекти функціонування сім'ї, які часто роз'єднані (мова йде про комплексний підхід); показують перспективи конструктивних перетворень в сім'ї з метою досягнення найбільш оптимального стану функціонування сімейної системи (системний підхід); дозволяють знайти шляхи, за І. Кантом, «піднятися над світом необхідності, жорстокості, стихійності і самому визначити свою поведінку відповідно до вищих законів людства» (гуманістичний підхід); обґрунтовують можливість особистості, і, в нашому випадку – сім'ї, до вдосконалення та досягнення вищого оптимального рівня свого розвитку, ідеалу (суб'єктний) [408].

Варто виходити з того, що поняття «акме» означає вершину, досягнення якої відкриває нові перспективи подальшого руху, розвитку. Важливим критерієм суб'єктності для акмеології є здатність керувати зовнішніми і внутрішніми обставинами свого життя, спроможнісособистості видудовувати «зрілі стосунки» – стосунки, в яких буде розвиватися як сама особистість так і інші суб'єкти цих взаємин. Найсуттєвішим є те, що акмеологія пропонує сукупність орієнтирів, на ґрунті яких могли б заново вирости цінності. З огляду на те, що сімейні цінності можуть служити основою стабільного існування сім'ї та опорою в ситуації нестійкості, звернення до акмеології може бути корисним для сімейного психолога при роботі з виявлення і подолання сімейних криз, гармонізації шлюбно-сімейних стосунків тощо [408].

Тепер звернемося до власне акмеологічних методологічних принципів. Н. Козлова виділяє такі принципи: суб'єктно-діяльнісний, принцип особистості як суб'єкта життя, принцип потенційного і актуального, принцип зворотного зв'язку [221, с. 18–22].

В основі суб'єктно-діялісного принципу, який розробляється Б. Ананьєвим, К. Абульхановою-Славською, А. Брушлинським, А. Деркачем, Е. Клімовим, В. Шадриковим та іншими лежить визначення та розуміння категорії особистості. В акмеології особистість розглядається в стані розвитку, функціонування. Функціонуючи, особистість стає частиною, за Б. Ананьєвим, інших систем – загальної системи життєдіяльності, спілкування, пізнання тощо, тому її функціонування повинно відбуватися відповідно о вимог кожної з систем [221, с. 19].

Застосовуючи цей методологічний принцип до вивчення сім'ї, слід зауважити, що сім'я є особливим соціальним утворенням, мікросоціумом і, одночасно, первинною формою виховного впливу на підростаючу особистість. І. Соловйов пропонує розглядати сім'ю як акмеологічне середовище – систему умов, що припускає можливості поступального висхідного розвитку, направленість на вищі рівні, яка ініціює зворотний вплив особистості на провідну діяльність, ростом цілісності особистості та її інтегрованості. Це передбачає також формування спроможності діяти за невизначених та мінливих обставин; становлення здатності максимально само розвиватися та використовувати наявні ресурси для побудови найбільш оптимальних взаємин із соціумом [505, с. 85]. Якщо слідувати класифікації Л. Виготського, який виділяє «великі» і «малі» соціальні середовища, то сім'я належить до «малого» соціального середовища, містить у собі безліч сторін і елементів. Елементи завжди перебувають в найжорсткішому протиріччі і боротьбі один з одним, а все середовище розуміється не як статично первісна і стійка система елементів, а як динамічний процес, що діалектично розвивається [87]. При цьому крізь оптику акмеології сім'ю варто розглядати в процесі прогресивного, цілеспрямованого, висхідного розвитку.

Засадничим для акмеології є принцип особистості як суб'єкта життєдіяльності. Виходячи із поняття «акме» – досягнення життєвих вершин, цей принцип окреслює проблему вершини не як кінцевої точки, а як певного максимуму, якого вдалося досягти при ще не повністю реалізованих можливостях. Отже, йдеться не про крапку, а про постійний процес руху, сходження і досягнутий при цьому рівень розглядається в якості поля об'єктивних можливостей [221, с. 19]. Своєрідність акмеології сім'ї полягає в тому, що у фокусі її розгляду є граничний результат розвитку сім'ї та кожного її члена, який відображений в продуктах матеріальної або духовної діяльності [389, с. 150]. Причому варто звернути увагу на те, що у фокус акмеології потрапляє не вся динаміка і різноманіття форм життєдіяльності сім'ї в сучасній ситуації або минулих епохах, а саме граничний результат цієї динаміки. Цей граничний результат висловлює досягнутий рівень розвитку особистістю, сім'єю і суспільством загалом [389].

Акмеологічний принцип особистості як суб'єкта життя передбачає керування особистістю умовами свого життя; людина вибудовує особливі «життєві опори», життєві відносини і займає позиції, які можна назвати вторинними [3]. Крізь оптику даного принципу можна прослідкувати роль, зміст і значення активності, праці в житті особистості, зрозуміти завдання, які ставляться для її самореалізації [221].

Принцип потенційного і актуального [221, с. 21] дозволяє зрозуміти як саму особистість, так і сім'ю як проєктивну, перспективну, таку, яка не вичерпується наявними даними, системою. Цей принцип є методологічним орієнтиром на резерви, можливості, які можуть реалізуватися в майбутньому. Аналіз активності як особистості, так і сім'ї крізь призму цього принципу дозволяє перешкодити випадковому нерациональному «використанню» ресурсів як особистістю, так і сімейною системою, а також відкрити шлях і мотивацію повноцінного розвитку та реалізації особистостей усіх членів сім'ї.

Принцип зворотного зв'язку в акмеології має такий сенс: реалізуючись в житті, професійних чи міжособистісних стосунках індивід отримує не лише

результати цієї об'єктивації – результати праці, оцінки людей, певну посаду тощо, але зовсім інакше сприйняття себе. Це можна розглядати в якості показників успішності. Отже, зворотний зв'язок передбачає підтримку, підтвердження правильності обраного людиною шляху до мети, соціального визнання способів її досягнення. Цей зв'язок підтримує активність особи, орієнтуючи або переорієнтовуючи її. Зворотний зв'язок розкриває опосередкований спосіб самопізнання особистості через самореалізацію [221]. Зріла особистість починає виконувати середовищутворюючу функцію. У сім'ї немає потреби домагатися досягнення цього: середовищетворення тут є обов'язковою функцією кожного члена сім'ї. Застосування методології акмеології дає розуміння того, що зворотним зв'язком такого середовищетворення слугує морально-психологічна атмосфера в сім'ї, яка, в свою чергу, впливає на особливості сімейно-шлюбної взаємодії, якість виконання сімейних ролей, розвиток особистості всіх членів сім'ї тощо.

Отже, вивчення розвитку сім'ї, з точки зору акмеології, ґрунтується на виявленні ідеалу сім'ї, відповідно до якого можливо будувати прогнози і пояснювати причини локальних невдач. Це дозволить сімейним психологам більш якісно діагностувати міжособистісні взаємини членів сім'ї та виявляти і сприяти подоланню сімейних криз. Результати досліджень, здійснених в сфері акмеології сім'ї, збагачують сімейну психологію практичними рекомендаціями шляхів вдосконалення сім'ї як цілісної системи і вдосконалення особистості в сім'ї.

Перспективу розуміння специфіки сімейних стосунків розширює запозичення досягнень фемінізму [414]. Феміністки поставили питання про природу сім'ї, роблячи особливий акцент на подружніх стосунках, материнстві та сексуальності. У своїй роботі вони обґрунтовують рівноправність представників обох статей у всіх сферах життя та виступають проти дискримінації за ознакою статі. Трактуючи соціокультурні особливості жіночих ролей переважно як підлегле становище жінки в сім'ї, доводять що це призводить до обмеження їх і в інших сферах. Щоправда, з окремих питань

сімейних взаємин у феміністок різних напрямів: ліберального, радикального, марксистського, лесбійського тощо (С. де Бовуар, К. Хорні, К. Міллет, Ш. Файєрстоун) є розбіжності, однак, спостерігається повна єдність у визнанні деструктивності впливу традиційної сім'ї для отримання рівних прав у інших сферах [54; 615; 331; 332; 750]. В першу чергу, визнається факт чоловічого домінування в сім'ях як частини системи влади чоловіка. Причому воно аналізується не як природне, а як цілком соціально нав'язане. Тому, визнаючи традиційні статеві ролі подружніх партнерів як дедалі більш дисфункційні, феміністки прагнуть до змін усталеного сімейного способу життя часто аж до знищення сім'ї як такої.

Можна виділити п'ять основних тез, крізь оптику яких розглядається сім'я у феміністському дискурсі [835, р. 600].

1. Теза про особливу цінність жіночого досвіду: оскільки, відповідно до феміністської теорії, провідні ролі в суспільстві упродовж довгого історичного відрізка часу належать білим гетеросексуальним чоловікам, то і світ аналізується відповідно до їхнього досвіду. Використання досвіду жінок у всій його різноманітності відкриває нові можливості пізнання світу з позиції групи, яка раніше вважалася маргінальною.

2. Дослідження стосунків у сім'ї в концепції гендеру (штучне соціальне конструювання відмінностей між представниками різних статей і зайвий акцент на цих відмінностях, що дозволяє ними маніпулювати з метою встановлення чоловіками влади над жінками). Феміністки та феміністи переконані, що гендер, так само як і соціальний клас та раса, лежать в основі соціальної стратифікації та нерівності. Вони трактують гендерні відносини як відносини влади. Однак феміністки акцентують і на тому, що не лише життя жінок, а й життя чоловіків перебуває під впливом створених соціумом конструкцій і якщо в більшості традиційних досліджень сім'я розглядається як більш-менш замкнута система, яку можна вивчати без розгляду її взаємодії з політикою і економікою, то гендерний підхід переглядає уявлення про автономність сім'ї та солідарність її членів. Феміністські дослідники 1980-х

років запропонували нові підходи, відповідно до яких сім'я визначається як повністю інтегрована в економічну і політичну системи, а також визнається невідповідність, а іноді і конфліктність інтересів її членів [62; 563].

3. Виходячи з цього, важливим є врахування соціокультурного і історичного контексту для аналізу гендерних відносин. Наприклад, в різні історичні періоди в різних країнах і культурах простежується різний ступінь поширеності насильства в сім'ї. Так само в соціокультурному та історичному контекстах аналізуються сексуальність і материнство, відкидаючи їх біологічну детермінованість.

4. Орієнтуючись на жіночий досвід як визначальний, феміністки пропонують власне трактування поняття «сім'я», яке вони визначають як ідеологічне, пов'язане з досвідом певного соціального прошарку, конкретними культурними нормами і гетеросексуальними зобов'язаннями; сім'я завжди передбачає пригнічення жінок. Сім'я для феміністок – це культурна система зобов'язань, емоційних зв'язків, переплетення любові і домінування, тоді як домогосподарство – це економічна категорія (спільне проживання, загальні доходи і витрати).

5. Феміністська школа кваліфікує знання як дискурси, які виходять від представників влади, тобто чоловіків. Враховуючи це, світ, заснований на таких знаннях, потребує не лише пізнання, а й змін.

Аналізуючи проблеми материнства, потреба в якому традиційно вважалася обумовленою біологічно, феміністки підкреслюють його соціальну основу. Особливо критичними були учасниці другої хвилі фемінізму. Так, ліберальні феміністки, зокрема, Б. Фрідан, вивчивши життя американських домогосподарок середнього прошарку в повоєнний період, привернула увагу до ізоляції матерів, які живуть в передмістях і вимушені весь свій час проводити з дітьми. Б. Фрідан вважає образ щасливої домогосподарки міфом, який створений і використовується суспільством для маніпуляції свідомістю жінок. Соціальне поневолення жінки, перетворення її в обслугу для чоловіка і дітей має вкрай негативні

наслідки: усвідомлення нереалізованості, незадоволеність життям призводить до психічних розладів у жінок та зростання рівня конфліктності в сім'ї. Склалися умови, за яких сім'я допомагала чоловікові самореалізуватися за межами будинку і, одночасно, закріпачувала жінку [582].

На початку 1970-х років А. Оеклі піддала сумніву тези про те, що всі жінки відчувають потребу бути матерями і всі діти потребують матерів та показала крос-культурні та історичні варіації в організації турботи про дітей: в різних суспільствах в різній мірі беруть участь у вихованні дітей чоловіки, а часто догляд за дітьми здійснюється колективно жінками, чоловіками, братами і сестрами, бабусями і дідусями або спеціальними няньками [126, с. 249–250]. А. Річ провела відмінність між материнством як інститутом і ідеологією, з одного боку, і реальним досвідом матерів, з другого. Її ключова теза – в патріархальному суспільстві інститут материнства створений для пригнічення жінок [126, с. 251]. Таку ж тезу висловлюють і інші феміністки: Ш. Файєрстоун, С. Бовуар тощо. Вони сходяться на тому, що чоловіки упродовж практично усієї історії контролювали жіночі тіла, перешкоджали контролю над народжуваністю і абортами [наприклад, 62, с. 551–557]. Лікарі, священники, письменники – це, в більшості, чоловіки, і саме вони створили ідеалізовані образи матерів та визначили вимоги до них. Однак ці образи не збігаються з реальним досвідом. Феміністки [62; 582] доводять, що материнство може бути прийнятним для жінок за умови, що вони самі будуть спроможні визначати ці потреби.

Переглядаючи проблему сексуальності, фемінізм визнає її штучно сконструйованою чоловіками. Враховуючи це, в межах радикального фемінізму висувається ідея позбавлення жінок від гноблення шляхом надання їм, знову ж таки, контролю над власним тілом. Приміром, за Ш. Файєрстоун, шляхом поширення штучного запліднення, використання контрацепції, легалізації абортів. Науковий і технічний розвиток, на її думку, дозволяє «визволити» жінку від «тягаря біологічної родини» шляхом звільнення її від

двох ключових функцій: репродуктивної і виховної. Репродуктивна функція цілком може стати прерогативою лабораторій, а виховна – пар, які висловлюють бажання, або лесбійських спільнот [750]. Щоправда, не всі феміністки з цим згодні: висловлюються також ідеї про позитивний сексуальний досвід жінок, гетеросексуальні стосунки, засновані на взаємності, а не чоловічому домінуванні. Ці роботи разом з вимогами розширення інформації про контрацепцію і права на аборт зробили внесок у розвиток уявлень про сексуальну автономію жінок.

Табл. 5.1

Представники	Внесок у становлення психології сім'ї
<i>Синергетичний</i>	
І. Пригожин, Г. Хакен, Е. Ласло, М. Ейген	Сім'я як нестійка система, здатна до самоорганізації
<i>Акмеологічний</i>	
Б. Ананьєв, К. Абульханова-Славська, А. Деркач	Аналіз функціонування сімейної системи через виявлення ідеалу сім'ї та з точки зору можливостей досягнення граничних результатів розвитку сім'ї та кожного її члена
<i>Феміністський</i>	
С. Бовуар, Б. Фрідан, С. Окін, К. Міллет, К. Дельфі, Ш. Файєрстоун	Дослідження природи подружніх ролей, материнства та сексуальності крізь оптику жіночого досвіду та концепції гендеру

Феміністки переосмислили цілу низку проблем, які зазвичай не обговорювалися в традиційних роботах із психології, соціології чи літератури, тому артикуляція та агрегування жіночого досвіду стали вкрай важливими. Наприклад, до феміністського руху вкрай мало було написано про роль турботи для сімейних стосунків, яку так непропорційно багато проявляють жінки і яка становить сенс концепту «бути сім'єю»; вони описали внесок жінок у підтримання відносин з родичами, що з'єднує родину разом. Феміністки описали досвід жінок в різних життєвих ситуаціях: досвід одиноких матерів, матерів-лесбіянок; досвід жінок і чоловіків, які намагаються розподілити

порівню батьківські обов'язки, безліч подібних досвідів заміжніх жінок, які працюють повний час, але продовжують доглядати за дітьми і виконувати всю домашню роботу. Вони описали переживання латиноамериканських матерів-емігранток в США, яких примусово стерилізували, і матерів, які мають досвід застосування нових репродуктивних технологій *in vitro*. Всі ці роботи об'єднують увагу до гендерного досвіду і соціального контексту влади.

Феміністки також дослідили позасімейні сфери активності матерів: їхню взаємодію зі школою, дитячими садами, медичними закладами; крім того, феміністками вивчені часто амбівалентні і, подекуди, експлуатуючі відносини між матерями і нянями, помічницями по господарству [126, с. 251]. Це принесло в психологію сім'ї розуміння складності відносини між гендером, расою і класом.

5.3. Розвиток психології сім'ї на початку XXI століття та аналіз проблематики сучасних досліджень

У XXI столітті швидка форм сім'ї та її ролі в соціумі актуалізує потребу її психологічного дослідження. Аналіз наукового дискурсу свідчить, що найбільш активно робота ведеться в країнах заходу, однак слід зауважити, що відбувається стирання кордонів та перенесенні західних моделей практичної роботи із сім'єю практично в усі куточки світу та прослідковується процес їх адаптації до місцевого соціокультурного середовища. Розвиток інтернет-технологій сприяє швидкому обміну інформацією і робить доступними найновіші дослідження в сфері практично в будь-якій країні.

Робота в галузі психології сім'ї активно проводиться як зарубіжними, так і вітчизняними фахівцями. В попередніх розділах ми проаналізували формування основних підсистем психології сім'ї як галузі наукових знань: соціальної, інформаційно-комунікативної, методологічно-інструментальної та гносеологічної або емпірико-теоретичної. В соціально-історичному контексті прослідкували особливості оформлення дослідницьких спільнот, в межах яких координується вивчення проблем психології сім'ї; проаналізували процес

налагодження комунікації між вченими шляхом організації конференцій та видання спеціалізованих періодичних видань; простежили формування методології, методів та інструментарію наукових досліджень і здійснили аналіз теоретичної основи психології сім'ї. Дослідження розвитку психології сім'ї в XXI столітті здійснюється шляхом вивчення діяльності міжнародних і регіональних організацій, які координують роботу в галузі та підрозділів у складі психологічних асоціацій різних країн і аналізу інформації про актуальні дослідницькі проекти, яка розміщена на сайтах цих організацій. Крім того, проаналізовані праці, які вийшли в період, що розглядається. Для вивчення наукового доробку зарубіжних авторів було опрацьовано публікації у журналах, які видаються міжнародними та регіональними асоціаціями. Передусім – це журнали «Психологія пар та сім'ї: дослідження та практика», «Психологія сім'ї» та «Сімейний процес». Станом на сьогодні обсяг наукових напрацювань в галузі величезний і, з огляду на це, здійснити вичерпний аналіз всіх праць – це не просте завдання, тому ми вважаємо, що оскільки в згаданих виданнях друкуються автори з практично усіх континентів, можемо дійти висновку, що в них висвітлені найбільш актуальні проблеми в галузі. Коли мова йде про науковий доробок вітчизняних авторів, ми зосередили основну увагу на вивченні дисертаційних досліджень, оскільки дисертація є завершеною роботою, яка, містить сукупність нових наукових результатів.

Аналіз джерел свідчить, що проблеми психології сім'ї досліджуються науковцями практично всіх континентів. Світовою платформою обміну досвідом в галузі стала *Міжнародна академія психології сім'ї*, до складу якої станом на кінець 2017 року входять учасники з 47 країн. Її очолює міжнародна рада директорів: Джон Тобурн (США), Кендзі Камегучі (Японія), Гаральд Вернек (Австрія), Сабіна Вальпер (Німеччина). Основним видом роботи академії є проведення регулярних міжнародних конференцій з метою посилення співпраці між дослідниками, які працюють у галузі психології сім'ї. Так, в червні 2017 року відбулася конференція в США, у 2013 році – в Японії тощо [680]. Крім того, Дж. Тобурн називає важливим завданням організації

налагодження контактів з представниками інших країн для обміну інформацією та вивчення перспектив психологічної допомоги сім'ї з врахуванням конкретного культурного середовища [913]. В сфері практичної психології сім'ї робота фахівців координується Міжнародною асоціацією сімейної терапії та Міжнародною асоціацією шлюбних та сімейних консультантів. Діяльність Міжнародної асоціації сімейної терапії (IFTA) спрямована в чотирьох напрямках: проведення міжнародних конференцій, основними завданнями яких є пропаганда, зміцнення та підвищення якості практичної психології сім'ї; розробка стандартів роботи фахівців; освіта та видавнича діяльність. IFTA продовжує видавати «Журнал сімейної психотерапії» та Міжнародний бюлетень – онлайн-видання, в якому надається найновіша інформація про діяльність організації. Щоквартальне висвітлення досліджень у галузі відбувається в ще одному онлайн-виданні «Електронний форум» (IFTA Research E-Forum), яке розповсюджується серед всіх, хто відвідав всесвітній конгрес організації [860]. Основними напрямками роботи Міжнародної організації шлюбних та сімейних консультантів (IAMFC) є організація конференцій, проведення наукових досліджень; видавнича діяльність; популяризація своїх досягнень у засобах масової інформації та розробка і встановлення стандартів навчання у сфері шлюбного та сімейного консультування. Найновіша інформація про роботу організації друкується у інформаційному бюлетені IAMFC «Сімейний дайджест» («The Family Digest»). В «Сімейному журналі» («The Family Journal») друкуються дослідження з проблем теорії та практики роботи з парами та сім'ями з точки зору сімейних систем, інтерв'ю та огляди найсучасніших видань. Крім того, журнал надає стипендію для дослідників, педагогів та практиків.

Аналіз розвитку психології сім'ї в окремих регіонах – складне завдання, однак спробуємо здійснити загальний огляд основних тенденцій в країнах Північної Америки та Латинської Америки; Європи. Звернемо увагу на країни пострадянського простору та оглядово зупинимося на країнах Африки, Азії, зокрема, Аравійського півострова та Австралії.

Дослідження роботи спеціалізованих організацій, які займаються розробкою проблем психології сім'ї та вивчення спеціалізованої періодики дозволяє дійти висновку про найбільш активну роботу вчених із США. Це можна пов'язати із найдовшою традицією психологічного дослідження сімейних стосунків та найбільш сприятливими умовами, створеними в цій країні (про це йшла мова у другому розділі). Проте слід зауважити, що на межі століть активізували свою роботу вчені з Канади, країн Західної Європи та Азії. Крім того, після розпаду СРСР на пострадянському просторі відбувся сплеск інтересу до психології сім'ї. На фоні цього дослідники [689] констатують відставання розвитку послуг з охорони психічного здоров'я в країнах Перської затоки та в африканських країнах.

Саме в США ще в кінці ХХ століття психологія сім'ї визнана самостійною спеціальністю. Так, дипломи фахівцям в цій галузі почала видавати ще у 1990 році Американська Рада професійної психології [892, р. XIV] – це свідчить про надання їй офіційного статусу. Згодом, у 2002 році, з офіційним визнанням окремої спеціальності виступає Американська психологічна асоціація. Станом на сьогодні у більшості розвинених країн заходу організована ціла мережа професійних організацій, які здійснюють контроль в сфері практики психології сім'ї та сприяють розвитку теорії. Аналіз структури психологічних асоціацій різних країн свідчить, що окремі підрозділи, які координують роботу в галузі, створені в рамках Американської та Канадської психологічних асоціацій. В Європі в межах загальнонаціональних психологічних асоціацій (наприклад німецька, італійська тощо) [695; 908] дослідження проблем сім'ї ведуться все ще в рамках інших галузей психології. Щоправда, в Британії при відділі клінічної психології Британського психологічного товариства функціонує факультет дітей, молоді та сім'ї [890].

При Канадській психологічній асоціації роботу сімейних психологів координує кафедра психології сім'ї, очолювана Келлі Дін Шварцом [743]. При Американській психологічній асоціації продовжує функціонувати Відділ 43,

переіменований у 2007 році на «Товариство психології пар та сім'ї» («The Society for Couple and Family Psychology») [769], однак колишня назва все ще повсюдно використовується. Аналіз діяльності цих підрозділів свідчить, що їх основна робота зосереджена в двох напрямках: освіта та дослідження в галузі психології сім'ї. Основні напрями сучасних західних досліджень проблем психології сім'ї ми розглянемо нижче. В руслі освітнього напрямку діяльності Товариство організовує навчання практикуючих психологів та студентів шляхом надання кредитів своїм членам, забезпечує проживання аспірантів під час щорічної конвенції АПА, та організовує цілу низку навчальних курсів. Важливою ділянкою роботи є організація навчання здобувачів у докторантурі, яке передбачає поєднання теоретичної складової з клінічним досвідом.

В ХХІ ст. продовжують своє активне функціонування консультаційні, навчальні та науково-дослідні центри, інститути які спеціалізуються на розробці проблем психології сім'ї. Проведене дослідження територіального розміщення цих інституцій свідчить про те, що вони утворені практично у всіх країнах Заходу, однак найбільша їх концентрація саме в США. Погодимось із професором гамбурзького університету Астрід Вонненбергер, яка пов'язує такий стан справ із найдовшою традицією дослідження проблем сім'ї [916]. Станом на 2018 р. тут функціонують Центр короткострокової сімейної терапії в Мілуоці, Інститут Кемплера у м. Оддер, Центр навчання сімейній терапії у Вашингтоні, Інститут сім'ї Кантора, Навчальна програма сімейної терапії у Рочестерському університеті, Центр сім'ї імені Мінухіна, Інститут сім'ї в Нью-Джерсі, Чиказький центр сімейного здоров'я, Інститут сім'ї Північно-західного університету в Чикаго, тощо. Вона веде мову про найвищу якість та найбільшу кількість досліджень про сім'ю [916]. Свідченням найбільш активного розвитку психології сім'ї в США є той факт, що у 2012 році в країні акредитовано 457 навчальних програм в галузі і станом на початок 2018 року вони все ще актуальні [786].

Щоб визначити найбільш актуальну проблематику наукових досліджень в США, нами було проаналізовано журнали «Психологія пар і сім'ї:

дослідження та практика», «Психологія сім'ї» та «Сімейний процес» – найбільш авторитетні видання в галузі.

Так, журнал «Психологія пар і сім'ї: дослідження та практика» видається з 2011 року. З початку його існування до кінця 2017 року надруковано 130 статей. Їх аналіз дозволив виділити такі основні напрями психологічних досліджень проблем сім'ї:

- різні аспекти подружніх стосунків (22% публікацій);
- дитячо-батьківські стосунки(12%), в тому числі в неповних сім'ях (2.5%);
- сімейні взаємини та депресія (8.5%);
- сім'я і ВІЛ (5.5%);
- проблеми одностатевих сімей (4%);
- проблеми сімей, члени яких перебувають в місцях позбавлення волі (6%);
- сім'я і розлади харчування (переважно ожиріння) (2.5%)

Більшість публікацій присвячена подружнім стосункам. Зокрема, розглядається вплив емоційної підтримки в шлюбі на якість партнерських стосунків [700]; в значній кількості робіт досліджено проблеми конфліктів, подружньої невірності та розлучень [874; 843; 873; 771]; робота з післяпологовою депресією [718]; вивчається еволюція сімейних стосунків при народженні дітей [855] тощо. В контексті дослідження стосунків батьків та дітей, в поле зору науковців найчастіше потрапляють конфлікти між батьками та їх вплив на взаємини з дитиною [853].

Особливо гостро в науковому дискурсі звучать проблеми, пов'язані із депресією. Власне, термін «депресія» входить до п'ятірки найбільш вживаних на шпальтах журналу «Психологія пар і сім'ї: дослідження та практика» і різним аспектам її проявів присвячений цілий випуск видання у 2012 році. Так, аналізуються індивідуальні, сімейні та екологічні фактори, які впливають на настання депресивних розладів у молоді; вивчається вплив подружньої невірності на формування серйозних депресивних розладів та розглядаються варіанти роботи з ними [874]; досліджуються можливості роботи не тільки з материнською, а й з батьківською післяпологовою депресією [749].

Значна кількість публікацій (6%) присвячена проблемам сімей, члени яких перебувають в місцях позбавлення свободи. В'язні також є батьками, матерями, чоловіками та дружинами, тобто учасниками сімейної взаємодії. Тому автори спеціального випуску журналу «Психологія пар і сім'ї: дослідження та практика» здійснили спробу зробити систематичний аналіз проблем таких сімей [693; 730; 871], звертаючи особливу увагу на особливості адаптації дітей, батьки яких позбавлені батьківських прав.

Оскільки все більша кількість держав офіційно визнає одностатеві шлюби, актуальними в XXI столітті стає вирішення психологічних проблем, з якими зустрічаються представники таких сімей. А зі зростанням кількості одностатевих сімейних пар, що виховують дітей, дискримінаційне ставлення до дітей одностатевих батьків викликає в фахівців з психічного здоров'я все більше занепокоєння. З огляду на це, можемо виокремити напрям досліджень психології сімей, створених сексуальними меншинами [755; 915]. Так, дослідники з Нью Йорка Л. Труб, Е. Кінлан, Т. Д. Старкс та Л. Розенталь займаються розробкою проблем дискримінаційного ставлення до дітей, які виховуються у сім'ях, де батьки однієї статі. В результаті проведення онлайн-опитування 209 американських одностатевих сімей вони доходять висновку про негативний вплив соціальних настроїв на поведінку, пов'язану з батьківством та психічним і фізичним здоров'я дітей та окреслюють вектори оптимізації сімейної взаємодії за таких обставин [907].

Ще одна тема, піднята американськими дослідниками – це сім'я і розлади харчування. На початку XXI століття ожиріння та нервова анорексія поширюється шаленими темпами і роль сім'ї в боротьбі з, зокрема, підлітковою анорексією [776; 791], звучать все гостріше. Британські дослідники [791] вивчають використання сімейної терапії у лікуванні підлітків з нервовою анорексією [754; 791], вплив сімейного контролю за вживанням їжі на збільшення приросту ваги та на покращення загальних показників хворих на анорексію [776] та шукають можливості залучення сім'ї в боротьбі з ожирінням.

З активними дослідницькими проектами, в межах яких розробляються найбільш актуальні на кінець 2017 – початок 2018 рр. проблеми психології сім'ї, можна ознайомитися на сайті Товариства психології пар та сім'ї. В Бостоні (США) та в Більбао (Іспанія), дослідницька група під керівництвом професора Гонсало Бачигалупе працює над проблемами охорони здоров'я в сім'ї, вивчає вплив нових технологій на сім'ю, досліджує взаємозв'язок стосунків у сім'ї та міграційних процесів та аналізує феномен так званих транснаціональних сімей (про них детальніше йшла мова в попередній частині розділу) [Див., наприклад, 697; 698].

Під керівництвом професора Аннмарі Кано в Університеті Вейна (Детройт, США) вивчається, серед іншого, вплив якості стосунків в сім'ї на перебіг хронічних захворювань та досліджуються можливості використання тварин при роботі з проблемними підлітками. [наприклад, 728; 870]. На дослідженні впливу сім'ї на академічну успішність та соціалізацію підлітків та ефективність сімейного лікування для дітей та підлітків Сінді Карлсон з Техаського Університету в Остіні.

В рамках Міжнародної програми профілактики ожиріння Барбара Х. Фізес з Центру сімейної стійкості, що створений в Університеті штату Іллінойс, координує дослідження сімейних факторів, що сприяють здоров'ю та благополуччю у дітей та вивчається роль сім'ї в профілактиці ожиріння.

Дослідники з США та Канади проводять клінічні дослідження хворих депресією та біполярним розладом. Варто згадати роботи М. Фрістад – дитячого психолога Медичного центру державного університету штату Огайо, яка займається вивченням розладів настрою в дітей. Вона розробила програму терапії для сімей та дітей, яка була випробувана на дітях віком від 7 до 18 років з біполярним та депресивними розладами [756]. Розробкою, тестуванням та впровадженням ефективних методів психотерапії, спрямованих на зменшення насильства в сім'ї займається доцент кафедри психології Університету штату Айова Е. Лоуренс. Вона проводить як фундаментальні, так і прикладні дослідження з окремими особами, парами та сім'ями [926].

Аналіз розвитку психологічних досліджень проблем сім'ї в Європі дозволив дійти висновку про нерівномірність цього процесу в різних країнах. Передусім зазначимо, що основна увага звертається саме на практичну роботу з сім'єю. Робота в галузі координується Європейською асоціацією сімейної психотерапії, яка станом на початок 2018 року нараховує учасників з 29 країн-членів: Австрія, Бельгія, Болгарія, Хорватія, Кіпр, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Угорщина, Ірландія, Італія, Литва, Мальта, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Росія, Сербія, Словенія, Іспанія, Македонія, Великобританія, Туреччина та Ліван.

Досить активними є фахівці з країн *Скандинавії*, робота яких зосереджена навколо Норвезької асоціації сімейної терапії (Norsk Forening Familieterapi – NFFT). Щорічна конференція організації є головним місцем зустрічі для сімейних психологів з Норвегії, Данії, Швеції та Фінляндії. Крім того, NFFT є організатором низки регулярних конференцій в цих країнах. Провідним виданням скандинавських країн у галузі вже кілька десятиліть є журнал «Зосередження на сім'ї» («Fokus på familien»), заснований у Норвегії. Згодом сфера його впливу розширилася і станом на сьогодні до його редколегії входять фахівці з Норвегії, Швеції, Данії та Фінляндії [891]. Попри певну централізацію психології сім'ї в країнах Скандинавії, місцеві асоціації є достатньо чисельними та активними: близько тисячі членів нараховує Шведська асоціація сімейної терапії (Swedish Family Therapy Organization), її учасники видають журнал «Шведська сімейна терапія» [883]. Функціонують також Датська (Danish Association for Systemic Therapy and Consultation (STOK)) [882] та Фінська асоціації сімейної терапії (Finnish Family Therapy Association). Друкованим органом останньої є «Сімейний терапевтичний журнал» (Perheterapeuttilehti) [738].

В англосаксонських країнах Європи (Великобританія та Ірландія) також ключова увага зосереджена на практичній роботі з сім'єю. Провідними організаціями Великобританії та Ірландії в галузі є Асоціація сімейної терапії і системної практики та Асоціація сімейної терапії Ірландії, які розробляють

стандарти навчання та практичної роботи, проводить конференції, семінари та сприяють проведенню досліджень. На сайті британської асоціації розміщено інформацію про 61 акредитований навчальний курс підготовки та підвищення кваліфікації практикуючих сімейних психологів. Щодо науково-видавничої роботи, то варто згадати видання журналів «Контекст. Журнал сімейної терапії та системної практики», «Журнал сімейної терапії» та «Австралійський і Новозеландський журнал сімейної терапії» [694], який видається спільно з Австралійською асоціацією сімейної терапії («Australian Association of Family Therapy», AAFТ). [740]. Власне, розвиток психології сім'ї в Австралії та Новій Зеландії нерозривно пов'язаний із розвитком цієї галузі в Великобританії. З 2012 року роботу в галузі координує Австралійська асоціація сімейної терапії [679], яка окрім наукових досліджень та видавничої діяльності займається акредитацією навчальних програм. Про попит на роботу в галузі свідчить той факт, що станом на початок 2018 року в країні акредитовано 9 навчальних програм. Зокрема, в штаті Вікторія при Австралійському Католицькому Університеті функціонує Вільямсрод-центр сімейної терапії (Williamsroad Family Therapy Center), Центр сімейної терапії «Альма» (Alma Family Therapy Center) та Бувер-центр сімейної терапії (The Bouverie Centre) університету Ла Троба (La Trobe University) та Клер Міран-Хан засновано аспірантуру з теорії прикладних систем та сімейної терапії. В Новому Південному Уельсі діє Гілеад Даунс-центр сімейної терапії (Gilead Downs Family Therapy Centre), в Південній Австралії – Воувер Плейс (Bower Place), в Західній Австралії – Системний консультаційний центр та Вільям Стрит-центр сімейної терапії (William Street Family Therapy Centre). В Квінсленді функціонує магістратура з психічного здоров'я в галузі сімейної терапії [682].

Жорсткими є стандарти підготовки фахівців, які працюють з сім'єю в країнах *Західної Європи (Бельгія, Франція, Нідерланди)*. Бельгійське товариство терапії пар, сім'ї та системного втручання (Belgian Society of Couple and Family Therapy and Systemic Intervention) в своїх рядах об'єднує осіб з чотирирічною (раніше трьохрічною) освітою в галузі та дипломом з базовою освітою. Станом

на сьогодні в країні функціонує 12 чотирирічних акредитованих курсів підготовки терапевтів та 6 – консультантів [699]. Голландська асоціація сімейної та сімейної терапії (De Nederlandse Vereniging voor Relatie- en Gezinstherapie (NVRG)) організовує постійне навчання та здійснює моніторинг його якості в країні. Крім того, вона здійснює підвищення кваліфікації сімейних психологів: щоб залишитися членом асоціації, члени повинні кожні п'ять років проходити підвищення кваліфікації. Друкованим органом організації є журнал «Системна терапія» («System Therapy») [731]. Національною платформою, яка встановлює стандарти роботи в галузі психічного здоров'я сім'ї у Франції є Французьке товариство сімейної терапії (Société française de thérapie familiale) [876]

Проведений аналіз роботи в галузі психології сім'ї у *Південній Європі* (Греція, Кіпр, Італія, Мальта, Португалія, Іспанія) дозволив дійти висновку про найбільш активну роботу італійських фахівців. В Італії, так само, як і в інших європейських країнах, дослідники орієнтовані, передусім, на практичну роботу з сім'єю. В Італії психологія сім'ї сягає корінням в роботу Міланської школи (Мара Сельвіні Палаццолі, Луїджі Босколо та інші). Особливістю Італії є те, що станом на сьогодні психологічною роботою з сім'єю та психологічними дослідженнями сім'ї опікуються відразу три офіційних організації: Італійське товариство психології та реляційної психотерапії (La Società italiana di Psicologia e Psicoterapia Relazionale (SIPPR)) [804], Італійське товариство сімейної терапії (Società Italiana di Terapia Familiare) на чолі з Родольфо де Бернартом та Італійське товариство досліджень в сфері системної терапії (Società Italiana di ricerca e terapia sistemica), президентом якого є Ренцо Маринелло. Організації ставлять за мету, серед іншого, вивчення сімейних стосунків та систем, пов'язаних з ними, для профілактичних, терапевтичних та реабілітаційних цілей; дослідження способів втручання у сімейні стосунки; заохочення та розповсюдження роботи з сім'єю за допомогою конференцій та семінарів [723; 804]. В більшості регіонів Італії функціонують установи, в яких проходить активна робота в галузі практичної психології сім'ї. Це Академія

сімейної психотерапії в Римі, Центр вивчення психології стосунків в Прато, Генуїський центр сімейної терапії, Міланський центр сімейної терапії, Центр Панта Рей в Мілані, Центр сімейної терапії в Римі, Centro Studi Eteropoiesi – дослідний центр в Турині, Європейський інститут системно-реляційної терапії в Мілані, Інститут реляційної психотерапії в Римі, Інституту реляційної терапії в Неаполі, Інститут психології та реляційної й сімейної психотерапії в Неаполі, Інститут сімейної терапії в Анконі, Інститут сімейної терапії в Флоренції, Інститут сімейної терапії в Болоньї, Інститут сімейної терапії в Тревизо, Школа сімейної психотерапії Марі Сельвіні Палаццолі в Мілані, Римська школа сімейної психотерапії тощо. Продовжує виходити заснований у 1977 році журнал «Сімейна терапія».

В *Португалію* традиції психологічної роботи з сім'єю прийшли з Італії та США. Ще в кінці ХХ століття в перших засіданнях Товариства сімейної терапії Португалії (Sociedade Portuguesa de Terapia Familiar) взяли участь Мауріціо Андольфі та Карл Вітакер. Сьогодні організація налічує близько 715 членів і розробляє програми підготовки кадрів по всій країні, організовуючи навчальні курси, семінари та конференції [879].

Суттєво пізніше робота з психологічною сферою сім'ї почала вестися та координуватися в інших країнах *Південної Європи*. Так, Кіпрське товариство сімейної терапії (Cyprus Society of Family Therapy) засноване в 2001 році психіатрами та психологами, які практикують системний підхід в галузі [729], а Грецька федерація системної терапії та сімейних терапії – аж в 2007 році [735]. Основним видом роботи Мальтійської асоціації сімейної та системної терапії є організація лекцій і семінарів. Іспанська федерація асоціацій сімейної терапії видає журнал «Мозаїка», а також займається акредитацією навчальних програм, проведенням конгресів та конференцій [875].

Традиційно активно розробляють проблеми психології сім'ї *фахівці з німецькомовних країн*: Німеччини, Австрії, Швейцарії. Так, Німецьке товариство системної та сімейної терапії (Deutsche Gesellschaft für Systemische Therapie und Familientherapie) сьогодні нараховує близько 7 тисяч членів і

займається розробкою стандартів освіти, проводить дослідження в галузі та регулярні конференції. Фахівці товариства читають наукові та науково-популярні лекції, влаштовуючи в тому числі і онлайн-трансляції. Офіційною платформою обміну інформацією є журнал «Сімейна динаміка – системна практика і дослідження» («Familiendynamik – Systemische Praxis und Forschung») [884]. Підготовка практичних сімейних психологів у Німеччині ведеться в Інституті сімейної психології (Instituts für Familienpsychologie) в Магдебурзі, Відділі психології, сімейної психології, науково-практичному центрі терапії пар і сім'ї університету Людвіга-Максиміліана в Мюнхені, (Ludwig-Maximilians-Universität München Department für Psychologie, Familienpsychologie, Forschungs- und Praxisstelle für Paar- und Familientherapie), Інституті сімейної терапії, системного нагляду та організаційного розвитку (Institut für Familientherapie, Systemische Supervision und Organisationsentwicklung) в Ессені тощо.

В Австрії організацією навчання системній сімейній терапії займається Австрійська асоціація системної терапії та системних досліджень (Austrian Association for Systemic Therapy and Systemic Studies) [836], Австрійський інститут дослідження сім'ї при Віденському університеті (Das Österreichische Institut für Familienforschung (ÖIF) an der Universität Wien); Школа системної сімейної психотерапії (Lehranstalt für systemische Familientherapie) у Відні, яка була утворена як приватна школа Віденської Архиепархії для працюючих людей та згодом була визнана Міністерством охорони здоров'я в якості психотерапевтичного навчального інституту [885].

Проведений аналіз розвитку психології сім'ї в *країнах Центрально-Східної Європи* свідчить про те, що умови для розвитку галузі тут менш сприятливі. Наприклад, у Болгарії відсутні нормативні акти, які б регулювали навчання і практичну роботу сімейних психологів. Робочою групою Болгарської асоціації сімейної терапії були розроблені стандарти роботи в галузі ще у 2013 році, однак вони все ще не прийняті офіційно. У 2013 році командою практикуючих сімейних психологів в Софії був створений Інститут

сімейної терапії (IMT-Bulgaria), в якому сьогодні відбувається підготовка та підвищення кваліфікації фахівців, які працюють в галузі психології сім'ї та шлюбу. Крім того, інститут організовує публічні заходи, зустрічі та семінари для всіх охочих.

Національні організації в галузі створені в Польщі – Наукова секція сімейної терапії Польської психіатричної асоціації (Family Therapy Scientific Section of Polish Psychiatric Association), яка функціонує з 1998 р. та налічує 356 членів і Великопольська Асоціація системної терапії (Wielkopolskie Systemic Therapy Association) [792]; Чехії – Товариство сімейної терапії (SOFT) та Асоціація шлюбних та сімейних консультантів (AMFC) [727] та Угорщині. Ними розроблені стандарти навчання та роботи сімейних психологів, які відповідають європейським стандартам. Дослідники [727] ведуть мову про недостатню підтримку психології сім'ї в цих країнах державними органами. Так, наприклад, в Чехії лише при кількох закладах охорони здоров'я є можливість роботи з сімейним психологом при лікуванні психічних розладів або хронічних соматичних захворювань [727].

Згідно з вимогами світових організацій встановлює стандарти підготовки та роботи в галузі практичної психології сім'ї Угорська асоціація сімейної терапії. Станом на початок 2018 року вона нараховує близько тисячі членів [815]

На *пострадянському просторі* в XXI столітті найбільш активно розвивається практична психологія сім'ї в країнах Прибалтики, зокрема, Латвії та Естонії. Латвійські фахівці з психічного здоров'я створили Латвійську асоціацію системної сімейної терапії і на межі XX – XXI століть почали переймати західний досвід у своїх колег зі Швеції, Естонії та Німеччини. А вже у 2002 році, після отримання кваліфікації ліцензованого тренера, 10 тренерів з сімейної терапії створили навчальну програму, яка забезпечила можливість отримання якісної освіти від місцевих тренерів. Керівництво програмою здійснював дитячий психіатр Юрій Маннік. У 2006 році Асоціація сімейної психотерапії Латвії приєдналася до Європейської асоціації сімейної терапії

[772]. До складу цієї організації входить також Естонська асоціація сімейної терапії, яка сьогодні об'єднує близько 120 фахівців, які завершили повний цикл навчання в галузі і працюють в різних сферах [737].

Аналіз роботи інституцій в інших країнах пострадянського простору свідчить, що окремі структурні підрозділи, які б займалися розробкою проблем психології сім'ї, все ще не створені. Якщо в межах Російської академії наук функціонує Інститут психології і ведеться розробка проблем психології сім'ї в межах роботи лабораторій соціальної та економічної психології і лабораторії психології особистості то в Національних академіях наук Білорусі, Казахстану, Молдови, Республіки Вірменія, Республіки Таджикистан тощо навіть відсутній відділ, інститут чи окрема лабораторія психології чи психотерапії сім'ї.

В Росії фундаментальні та прикладні психолого-педагогічні дослідження окремих проблем сім'ї та дитинства здійснюються в Інституті вивчення дитинства, сім'ї та виховання Російської академії освіти [356]. При Російському психологічному товаристві функціонує секція психології сім'ї та дитинства, члени якої займаються організацією конференцій, семінарів, круглих столів з проблем психології сім'ї та дитинства; підготовкою методичних, навчальних, наукових матеріалів та публікацій з проблематики секції; організацією громадських слухань, в тому числі в органах виконавчої і законодавчої влади, на федеральному і регіональному рівнях з питань сім'ї та дитинства [488]. У 2000 році в Москві на базі Дитячої психіатричної лікарні №6 створений Інститут інтегративної сімейної терапії, працівники якого займаються розробкою і реалізацією короткострокових і довгострокових програм додаткової освіти, підготовкою, підвищенням кваліфікації і професійною перепідготовкою фахівців в сфері психологічної роботи з сім'єю [188]

З 1997 в Росії виходить науково-практичний журнал «Сімейна психологія і сімейна терапія» – проект видавничого дому «ДГ-Социн» та Олександра Лідерса (МДУ). На його шпальтах обговорюються різні напрямки соціальної, психологічної, психотерапевтичної роботи з сім'єю, даються

практичні рекомендації та обговорюються форми роботи з сім'єю: тренінги, вправи, он-лайн інструменти тощо; друкуються дослідження подружніх і дитячо-батьківських відносин, розвитку особистості в сім'ї на всіх стадіях життєвого циклу сім'ї; висвітлюються психологічні аспекти відносин сім'ї з суспільством і соціальними інститутами тощо.

Ведучи мову про психологію сім'ї в Білорусії, хочеться звернути увагу на функціонування кафедри соціальної та сімейної психології в інституті психології Білоруського державного педагогічного університету імені Максима Танка. Кафедра є організатором Міжнародної науково-практичної конференції «Дитяче життя та сім'я ХХІ століття: проблеми та стратегії психологічної допомоги та підтримки» [189].

В Україні поки що не створено спеціалізованих інституцій, які б координували роботу в галузі, однак значний внесок у становлення вітчизняної психології сім'ї здійснюють науковці Інституту психології імені Г. С. Костюка, Інститут соціальної та політичної психології, які функціонують при Національній академії педагогічних наук України та цілої низки закладів вищої освіти.

Попри те, що в переліку наукових спеціальностей, затверджених Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України у 2011 р. ми не знаходимо шифру і назви «психологія сім'ї», проаналізувавши основні напрямки практичних досліджень, які так чи інакше мають певний стосунок до психології сім'ї, наведемо коротку статистику дисертаційних робіт, розміщених у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. За часів незалежності в Україні за спеціальністю ВАК «19. Психологічні науки» було захищено 116 таких дисертацій. Із них найбільше в галузях «19.00.07 Педагогічна та вікова психологія» – 46 (40%), «19.00.05 Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» – 28 (24%), «19.00.04 Медична психологія» – 18 (16%) та «19.00.01 Загальна психологія, історія психології» – 14 (12%) тощо.

Проведений аналіз дисертаційних робіт дозволив визначити найбільш актуальну проблематику досліджень вітчизняних науковців. Це:

- вивчення різних аспектів подружніх стосунків: проблем дезадаптації шлюбних партнерів, готовності до шлюбу та вибору шлюбного партнера;
- розгляд проблем дітей та підлітків у сім'ї, аналіз впливу сім'ї на становлення та розвиток особистості, вивчення замінних сімей;
- дослідження порушення сімейної взаємодії, конфліктів (подружніх, міжпоколінних тощо) сімейних криз, насильства в сім'ї;
- вивчення батьківства і материнства;
- аналіз проблем цивільного шлюбу, повторного шлюбу; розлучень, замісних сімей; та сімей з усиновленими дітьми;
- вивчення психологічних аспектів виховання і взаємодії в неповних сім'ях та сім'ях з особливими дітьми, дітьми-інвалідами [419].

Найбільше робіт присвячено *вивченню подружніх стосунків*. Так, в роботах Е. Козловської, М. Сидоркіної розглядаються різні аспекти гармонізації подружніх стосунків. Е. Козловською здійснено дослідження психологічної готовності молодого подружжя до гармонізації стосунків. Дослідниця визначила складові гармонійних подружніх стосунків, виділила основні компоненти структури психологічної готовності до гармонізації та її критерії. Важливим внеском у психологію сім'ї стала розробка системи формування готовності молодого подружжя до гармонізації стосунків, яка складається з елементів групового психологічного консультування та тренінгу [222]. М. Сидоркіна здійснила обґрунтування гармонізувального впливу спільної художньої творчості на систему сімейних стосунків; довела, що спільна художня творчість сприяє зростанню емоційної близькості членів сім'ї, гнучкості сімейної системи, зміцненню меж нуклеарної сім'ї та «нормалізації» ієрархії і запропонувала стратегію вирішення проблеми гармонізації сімейних стосунків у сім'ях із дітьми молодшого шкільного віку [494]. Психологічні чинники міжособистісних стосунків у молодих сім'ях з різним типом подружньої взаємодії вивчила А. Іващенко. Проаналізувавши сімейні взаємини

у соціальній, емоційно-комунікативній та інтимній площинах, дослідниця розробила типологію подружньої взаємодії та детально проаналізувала кожен із запропонованих типів: «підлаштування», «взаємодоповнення», «конкуренція» [185]. О. Носко визначено вплив матримоніальних уявлень молодих шлюбних партнерів на сімейне життя та розроблено науково обґрунтовану програму психологічної підтримки благополуччя молоді в шлюбі із застосуванням активних соціально-психологічних форм і методів допомоги [355]. В руслі постмодернізму та соціального конструктивізму здійснено обґрунтування можливості конструювання подружніх стосунків за допомогою мови в дисертаційній роботі Ю. Чаусової. Подружні стосунки дослідницею розглядаються як простір особистісної та сімейної життєпобудови та емпірично доводиться припущення про те, що сімейний наратив як життєва історія здатен сприяти конструюванню стосунків у сім'ї [630]. Актуальним є вивчення динаміки особистісних рис у перші роки подружнього життя Л. З. Сердюк [485], аналіз впливу рівнів домагань подружжя на сімейні взаємини, здійснений О. Язвинською [671], дослідження психологічних особливостей впливу батьківської сім'ї на молоде подружжя, проведене М. Мушкевич [348].

Окремою значною групою дисертаційних робіт є роботи, в яких обговорюються *питання дезадаптації шлюбних партнерів*. І. Семьонкіною вивчено проблеми подружньої дезадаптації при порушенні функції сім'ї та розроблено програму її психологічної корекції [489]; І. Леванова звернула увагу на сексуально дезадаптовані подружні пари, проаналізувавши психологічні особливості їхніх стосунків [280]. Вивчивши гендерні, поведінкові, особистісні, комунікативні та статеворольові особливості подружньої взаємодії, І. Леванова дослідила програму психологічної профілактики та корекції сексуальної дезадаптації подружжя та запропонувала програму психологічної профілактики та корекції сексуальної дезадаптації у шлюбі. Її основою стало інтегративне поєднання системного та клієнт-центрованого підходів з залученням технік сексуального тренінгу [280].

Порушення здоров'я сім'ї при алкоголізмі у жінок вивчено М. Ждановою [169]. В роботі досліджено вплив алкоголізму у жінок на емоційні та поведінкові розлади у дітей та прослідковано взаємозв'язки між порушенням сімейних функцій, формами подружньої дезадаптації, виникненням та перебігом алкоголізму. Важливим для психології сім'ї є розроблена психологом система сімейної психотерапії та психокорекції сексуальної дезадаптації подружжя [169]. Причинам та умовам розвитку сексуально-поведінкової дезадаптації молодого подружжя присвячена робота А. Мінухіна. Ним експериментально підтверджено систему діагностики та психотерапевтичної корекції первинних форм сексуально-поведінкової дезадаптації у молодого подружжя [335]. Проблеми дезадаптація подружжя літнього віку дослідив Г. Сябренко [528]. Він першим у вітчизняній науці виділив біологічні і психосоціальні аспекти сексуальності літнього подружжя і встановив їх вплив на зміну сексуальної поведінки при старінні.

Розроблена і впроваджена в клінічну та медико-психологічну практику система психокорекції дезадаптації подружжя літнього віку стала важливим практичним результатом роботи дослідника. М. Денєко вивчив причини та механізми формування подружньої дезадаптації при специфічних розладах особистості у жінок. Дослідником розроблена система диференційованої психотерапевтичної корекції подружньої дезадаптації, спрямованої на механізми її розвитку при різних формах специфічного розладу особистості у дружини, яка успішно застосовується у медико-психологічній та сексологічній практиці [148].

Українськими дослідниками приділяється увага, серед іншого, аналізу подружніх стосунків у сім'ях прикордонників. Визначається специфіка таких сімей та розглядаються психологічні особливості їх становлення та соціально-психологічної адаптації в роботах Г. Кошонько та Ю. Франчук, Н. Потапчук здійснено аналіз особливостей надання психологічної допомоги проблемним сім'ям прикордонників [226; 440; 571].

В окрему групу можемо виділити роботи, в яких розглядаються різні аспекти психологічної готовності до шлюбу та вибір шлюбного партнера. Це дослідження А. Крайлюк, Н. Хлопоніної, О. Кізь, А. Денисенко, Г. Дьоміної, Т. Левицької, А. Чхаїдзе. А. Крайлюк доведено наявність тісного зв'язку між батьківськими настановами та особливостями вибору подружнього партнера і виокремлено моделі співвідношення батьківських настанов та особливостей вибору шлюбного партнера. Актуальною є розроблена та апробована дослідницею програма психологічної роботи щодо профілактики сімейних проблем та оптимізації сімейних стосунків, яка стане в нагоді практичним психологам та працівниками психологічних служб у роботі з подружніми парами [229]. Н. Хлопоніною вивчено вплив рольових очікувань подружжя на характер сімейного спілкування. Дослідницею виявлено комплексний характер узгодженості рольових очікувань, особистісної значущості та подружньої узгодженості сімейних цінностей, рольової адекватності подружжя, рівня конфліктності у різних сферах сімейно-рольової взаємодії (за принципом кругової каузальності) та запропоновано модель шлюбної мотивації – спрямованості на шлюбного партнера та сімейну систему, модель подружніх стосунків на підставі ступеня узгодженості функціонально-рольової системи сім'ї [611]. В роботах А. Денисенко та Г. Дьоміної проаналізовано психологічну готовність старших підлітків та юнацтва до подружніх взаємовідносин та розвиток особистісної зрілості старшокласників щодо подружнього життя [149; 167]. Заслуговує на увагу розроблена Г. Дьоміною авторська навчально-розвивальна програма «Особистість майбутнього сім'янина», спрямована на розширення когнітивного компонента, поглиблення мотиваційно-ціннісних орієнтацій щодо шлюбу, розвиток комунікабельності, волі, відповідальності, самостійності, емпатійності, емоційної стійкості, довіри, позитивного ставлення до себе та майбутнього шлюбу тощо.

Динаміку розвитку психологічної готовності студентської молоді вищого навчального закладу до створення сім'ї виявила Т. Левицька [281]. Розроблені дослідницею практичні рекомендації студентам щодо самостійної

підготовки до створення сім'ї, які включають поради щодо дій у дошлюбний період, на наш погляд актуальні не лише для студентської молоді, а й для інших соціальних та вікових груп. Варто також згадати роботи О. Чхаїдзе, яка розглядає духовні цінності особистості як мотив створення сім'ї та О. Кізь, яка підіймає проблему формування психологічної готовності вихованців інтернатних закладів до створення сім'ї [209; 210; 638].

Значну увагу вітчизняні дослідники приділили також *аналізу проблем дітей та підлітків у сім'ї*. Формування адекватного образу «Я» у дівчат із неповної сім'ї дослідила О. Сухоленова [511], розвиток емоційної сфери дітей дошкільного віку в різних соціальних умовах виховання вивчила І. Сопрун [509], взаємини між дітьми в сім'ї як чинник їх психосоціального розвитку проаналізувала І. Дідук [152; 153], вплив сімейного виховання на розвиток пізнавального інтересу молодших школярів вивчила О. Шукалова [652], психологічні особливості розвитку обдарованості дитини в сім'ї показала М. Янковчук [673], роль стилю сімейного виховання при формуванні адаптивних можливостей дитини прслідкувала О. Шльонська [641], етнопсихологічні особливості впливу батьків на адаптивну поведінку дітей вивчила С. Хаїрова [692], психологічні особливості становлення образу сім'ї у дітей дошкільного віку проаналізувала М. Терещенко [538], прояви психологічних особливостей матерів як показник психологічного здоров'я дитини вивчені Д. Сологуб [506]. Ю. Святенко проаналізовано регресію поведінки сиблінгів під впливом взаємин у сім'ї [487], Р. Мороз прослідковано взаємозв'язок сімейних наративів та розвитку особистісної ідентичності дітей старшого дошкільного віку [343]. Вплив ставлення батьків до дітей на успішність їх взаємодії у дошкільному віці прослідкувала К. Кравченко [227]; Л. Жихарева дослідила психологічні особливості прихильності до матері у дітей дошкільного віку [170].

Психологічний феномен інституту заміної сім'ї вивчено Г. Бевз. Дослідницею розроблено модель функціонування заміної сім'ї як одного із типів сімей, куди входять прийомі та патронатні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу (ДБСТ), опікунська сім'я та усиновлення/дочеріння в

загальному соціальному просторі та визначено підходи щодо розбудови його організаційної структури [42–46]. Загалом, різні аспекти функціонування замінних сімей вивчали вітчизняні психологи та педагоги Т. Мельничук [45, 419], Т. Бондаренко [56], Н. Лук'яненко [307], Т. Демірджі [150], Л. Пономаренко [387], О. Романовська [450], І. Пеша [386]. Так, О. Романовською вперше в українській педагогічній науці здійснено узагальнений аналіз функціонування фостерних сімей у Великій Британії [386], Т. Демірджі вивчено психологічні особливості розвитку ідентичності дитини в умовах прийомної сім'ї; визначено умови формування ідентичності прийомних дітей, розроблено й апробовано комплексну розвивально-корективну програму для розвитку ідентичності дітей в умовах прийомної сім'ї [150, с. 8]. Варто згадати також роботи таких російських дослідників, як Л. Большакова, В. Олсон, Л. Чернишова, які займаються вивченням проблем соціально-психологічної адаптації дитини в прийомній сім'ї та розробкою методик психокорекційної допомоги таким сім'ям [368; 633].

Важливо в психології сім'ї виділити роботи, в яких досліджено проблеми дітей з психофізичними вадами та особливості функціонування сімей з такими дітьми. М. Карпа [199] розглянула сімейні чинники особистісного розвитку сиблінгів таких дітей, розкрила роль впливу взаємин з сиблінгом-інвалідом на формування у здорових дітей самосвідомості та показала вплив батьків на взаємини здорової дитини з даним сиблінгом. Розроблені дослідницею психолого-педагогічні підходи щодо профілактики та корекції психологічної дезадаптації учнів початкової школи, що мають сиблінгів з ПФВ суттєво розширюють актуальний простір практичної роботи з такими сім'ями. І. Лунгул вивчено проблеми психологічної профілактики сімейних криз неприйняття дитячої інвалідності [308].

В умовах зростання кількості розлучень гостро постає проблема *психологічної роботи із дітьми з неповних сімей*. За таких умов заслуговують на особливу увагу роботи І. Руденко [461], яка вивчила вплив розлучення батьків на життєдіяльність дитини молодшого шкільного віку. Дослідивши

соціальну ситуацію розвитку молодших школярів після розлучення батьків, дослідниця проаналізувала психологічні зміни в особистості дітей та розробила й апробувала психокорекційну програму надання таким дітям психологічної допомоги. Психологічні умови становлення життєвих домагань підлітків із неповної одностатевої сім'ї вивчено В. Третяченко [543].

Ще однією гострою проблемою XXI століття є співвідношення психологічної та біологічної статі людини. Становлення психологічної статі дитини дошкільного віку в умовах сім'ї присвячена робота Ю. Савченка [466], який першим у вітчизняній психологічній науці описав статево-типові та індивідуально-специфічні особливостей психологічної статі дошкільника в умовах сім'ї. Психологічні засади розвитку ідентичності дитини в системі сімейних взаємин вивчила Т. Яблонська [670].

Значна кількість робіт у вітчизняній психологічній науці присвячена *проблемам підлітків та юнаків у сім'ї*. В умовах зростання кількості дистантних, зокрема транснаціональних сімей, особливо на часі видається дослідження впливу дистанційного батьківського виховання на зміни у функціонуванні емоційної сфери підлітків, здійснене Я. Раєвською. Дослідницею доведено зв'язок між тривалою відсутністю одного з батьків та порушеннями у функціонуванні емоційної сфери підлітків; результатом проробленої роботи стала актуальна модель системи соціально-психологічного супроводу дистантних сімей та програма корекції стосунків підлітків з дистантних сімей з метою зниження рівнів тривожності й агресивності та кращої їх соціально-психологічної адаптації до умов сучасного життя. Вплив стилю батьківського виховання на розвиток особистісного потенціалу у підлітків досліджено А. Бастраковою [35]. Нею теоретично розроблено та емпірично перевірено модель особистісного потенціалу, виявлено та описано його типи (дезадаптивний, імпульсивний, детермінований, автономний, відчужений, інтерналізований) та чинники батьківського виховання (підтримання/не підтримання особистісної автономії та відповідальності,

емоційно тепле/холодне ставлення батьків), розроблено та апробовано програму тренінгу розвитку особистісного потенціалу підлітків.

Психологічні особливості сімейних стосунків як чинника розвитку емоційного інтелекту підлітків вивчені Є. Івановою [183]. Дослідницею розроблена програма розвитку ЕІ підлітків, що передбачає роботу із дітьми та оптимізацію сімейних стосунків шляхом групової взаємодії з їхніми батьками.

Психологічні типи відхилень у розвитку особистості підлітків з алкогольно узалежненої сім'ї вивчено І. Белінською, особливості конфліктної поведінки розумово відсталих підлітків досліджено Ю. Бистровою [52], І. Кошлань [223] проаналізовано взаємозв'язок психологічних особливостей емоційності підлітків та стилів сімейного виховання, В. Третяченко [543] вивчено психологічні умови становлення життєвих домагань підлітків із неповної одностатевої сім'ї, Л. Кондрацькою [224] здійснено дослідження сімейних конфліктів як фактору емоційного вигорання у підлітків. Варто також згадати роботи І. Кучманіч [239], Ю. Примак [441], І. Леонової [291], О. Чигир, Г. Лазос, Я. Рябчич, К. Маннапової, Н. Власової, І. Корнієнко, Н. Абдюкової, І. Булах [70].

Становлення та розвиток особистості в сім'ї – ще одна актуальна проблема, над якою працюють вітчизняні фахівці. Варто згадати роботи О. Грановської, А. Глінки, М. Боровцової, Ю. Чаплінської, О. Угрин, О. Волошок [95], Ю. Сидорик, М. Бурдукало [75], Н. Барінової, В. Хабайлюк [591], С. Луппо [311], І. Корнієнко [225].

Вітчизняними дослідниками М. Радченко, Л. Митрофанової-Керсанової, Г. Кукурузи, О. Борисенко, І. Лунгул вивчаються також різні аспекти виховання і взаємодії в сім'ях з особливими дітьми, дітьми-інвалідами.

Ще одним актуальним напрямом досліджень вітчизняних фахівців з психічного здоров'я сім'ї стали *питання порушення сімейної взаємодії, конфліктів (подружніх, міжпоколінних тощо), сімейних криз та насильства в сім'ї*. Це, передусім, роботи Р. Федоренко, О. Савчук, О. Шевчишиної,

Л. Кондрацької, Ю. Бистрової, А. Галичанської, Л. Калинич, О. Ганкевич, Д. Карпової [559; 467; 640; 198; 100; 200]. В українській психологічній науці висвітлено окремі аспекти подружніх конфліктів, криз та проблем подружньої дезадаптації. Так, Р. Федоренко досліджено психологічні особливості протікання сімейної кризи молодого подружжя [559], О. Шевчишиною – психологічні чинники виникнення та профілактика конфлікту у молодій сім'ї [640], Л. Калинич – соціально-психологічні чинники попередження подружніх конфліктів, В. Крамченковою – порушення внутрішньосімейних відносин з розвитком співзалежності при наркопатології в сім'ї [198]. О. Ганкевич [100] проаналізовано соціально-психологічні чинники подружньої дезадаптації в молодій сім'ї та здійснена емпірична перевірка в молодій та зрілій сім'ї та у сім'ях із різних регіонів України. Дослідницею встановлено основні сфери подружнього життя (морально-психологічна, матеріально-побутова, інтимно-особистісна), в яких може виявлятися дезадаптація та виявлено її чинники в кожній із сфер.

Ще одним сюжетом психологічних досліджень став *вплив сімейних конфліктів на підлітків та запобігання їм*. Ці питання розглядаються в роботах Л. Кондрацької, Ю. Бистрової, А. Галичанської [224; 52; 99].

Не перестають гостро звучати *проблеми насильства в сім'ї*, що зумовлює їх психологічну розробку. У 2005 році була захищена дисертаційна робота О. Савчук [467], в якій визначено шляхи оптимізації та виявлено засоби соціально-психологічної корекції детермінант змін психічного стану співзалежних жінок, які зазнали насильства в сім'ї. Суттєвим внеском у практичну психологію сім'ї є модифікація дослідницею тренінгу асертивності, розробка моделі комплексного втручання та відбір тестових методик для оцінювання динаміки стану жінок.

Оскільки, за статистикою, наведеною в першій частині розділу, рівень народжуваності і в країнах Заходу, і в Україні, невпинно знижується, саме на часі психологічне *вивчення різних аспектів психології батьківства і материнства*. Особливо актуальним є ґрунтовний аналіз створеного у

результаті філо- та соціогенезу дизайну психологічних механізмів, що визначає всю систему репродуктивних подій в житті особистості, здійснений О. Васильченко. Вона розглянула репродуктивну поведінку як складову соціальної, як складний, інтегральний, багаторівневий феномен, що містить три складові – біологічну, психологічну і соціальну; у загальному контексті ціннісних орієнтацій, настанов і потреб особистості. Дослідниця здійснила аналіз репродуктивної поведінки особистості також з точки зору того соціально-нормативного середовища, у якому існує людина [80; 81].

Біологічні, психологічні, сімейні, соціальні та духовні фактори, які впливають на формування психічної готовності жінки до материнства розглянуто Н. Даниленко [132]. Особливо актуальною сьогодні є запропонована дослідницею технологія психологічної підтримки вагітних, що підвищує рівень їх психологічної готовності до материнства в результаті формування свідомого ставлення вагітних до себе, материнства, дитини [132]. Особливості розвитку уявлень про батьківство у юнаків проаналізовано Є. Ковальновою, О. Нагула вивчає психологічні умови формування батьківської компетентності у молодого подружжя [350], робота Н. Лук'яненко присвячена проблемам усвідомлення подружжям прийомного батьківства [307].

Українські дослідники торкнулися також психологічних чинників вибору молодою людиною цивільного шлюбу (О. Кляпець) [214; 216], повторного шлюбу (О. Косигіна); розлучень (О. Яворська).

Окрім захищених дисертаційних робіт варто відзначити дослідження В. Радчук [464], Л. Омельченко [363], Д. Карпової [200], в яких розробляються різні аспекти дитячо-батьківських стосунків, проблеми готовності до шлюбно-сімейних стосунків та вибору шлюбного партнера, питання нормативних сімейних криз та особливостей їх подолання, психологічних ролей шлюбних партнерів тощо.

Таким чином, вітчизняна психологічна наука намагається чутливо реагувати на суспільні запити. Свідченням цього є також конференції на

актуальні теми: «Посттравматичний стрес: дорослі, діти та родини в ситуації війни», проведена в грудні 2017 року в м. Київ, «Сучасні тенденції психологічного розвитку сім'ї» (2013 р.) в м. Херсоні, «Трансформації сім'ї у сучасному світі» (2010 р.) в м. Чернівці. Однак ці конференції поки що не систематичні.

У ХХІ ст. починають роботу комерційні організації в галузі. Так у 2013 році в Харкові відкритий Інститут сімейної психології та консультування, метою роботи якого проголошується надання сімейної та індивідуальної консультативної психологічної допомоги, а також підвищення кваліфікації психологів та психотерапевтів; реалізація та участь у соціально-психологічних проектах пов'язаних із сім'єю, шлюбом, вихованням дітей та підлітків; навчання та підвищення кваліфікації психологів, психотерапевтів, консультантів, вихователів, педагогів, медиків та соціальних працівників; організація науково-практичних конференцій з проблем сім'ї, шлюбу і виховання; публікація наукової та просвітницької літератури з питань психології сім'ї, шлюбу і виховання [357].

Серед *країн Азії* найбільш активно розробляються проблеми психології сім'ї в *Японії*. Тут ще у кінці ХХ століття була заснована Японська асоціація психології сім'ї, члени якої утворили філію Міжнародної академії психології сім'ї [796]. Сьогодні асоціація ставить перед собою завдання сприяння академічним дослідженням, розвиток сімейного консультування, сімейної терапії, терапії пар та розвиток освіти в галузі психології сім'ї. Члени асоціації видають журнал «Японський журнал психології сім'ї» [888], також виходить журнал «Сімейна терапія». Важливою частиною роботи асоціації є організація конференцій: у вересні 2017 року була проведена вже 34 щорічна конференція.

В *Індії* психологія сім'ї проходить власний шлях становлення та розвитку. Це пов'язано із соціально-культурними традиціями: кастова система і жорстка ієрархія в сім'ї не дозволяють бути максимально відкритими із старшими членами сім'ї. Практична психологічна робота з

сім'єю в країні розпочалася ще в середині ХХ століття: в цей час Відья Сагар, який працював з сім'ями в психіатричній лікарні Амрітсара першим зрозумів важливість залучення сім'ї пацієнтів до їх лікування. Його власні твори на цю тему нечисленні, однак його справедливо вважають батьком психології сім'ї в Індії. Ще один важливий крок до становлення психології сім'ї в Індії зробив Національний інститут психічного здоров'я та неврологічних наук в Бангалорі, працівники якого почали активно працювати з членами сім'ї пацієнтів з психічними розладами, що в підсумку привело до утворення офіційного Сімейного психіатричного центру. Саме тут фахівці дійшли висновку, що сім'ї можна навчити долати труднощі через освіту, консультування та групову підтримку. В центрі розроблені *власнеіндійські інструменти* для практичної роботи з сім'єю. Р. К. Чадда та К. С. Деб називають такі: середня шкала моделей взаємодії з сім'єю, шкала топологій сім'ї та шкала якості сімейного життя. На межі століть центр розпочав підготовку аспірантів у галузі психіатрії з сімейної терапії, орієнтуючись на її структурну модель. Станом на сьогодні він є єдиним державним закладом в Індії, який пропонує формальну підготовку в галузі практичної психології сім'ї. У приватному секторі також функціонують навчальні програми в галузі, однак дослідники [720] пишуть про низький рівень підготовки в них. В країні функціонує Індійська асоціація сімейної терапії [720] та дослідницька група з питань сімейної терапії в Мумбаї, проводяться конференції національного масштабу (Національна конференція з проблем сім'ї) та виходить журнал «Сучасна сімейна терапія» [719]

Психологія *Китаю* швидко розвивається в умовах глибоких соціально-економічних змін, однак науковці [805] констатують відставання цієї сфери від інших галузей медичної допомоги і пов'язують із відсутністю державної підтримки галузі, відсутністю програм систематичної підготовки практичних психологів та, як наслідок, браком кваліфікованих фахівців.

Аналіз англomовних досліджень дозволив дійти висновку, що в Китаї уже традиційно увага звертається на практичну роботу з психологічною

сферою сім'ї. В черговий раз відбувся імпортування західних вчених: науковці стверджують, що найбільш вдало вдалося пристосувати до китайської культури міланську модель системної сімейної психотерапії [805]. Попри те, що за останнє десятиліття в країні зростає попит на професійну психологічну допомогу, системний підхід практикується лише обмеженою кількістю фахівців [898].

Становлення психології сім'ї в *африканських країнах* пов'язане із перенесенням досвіду, напрацьованого в США. Найбільш активну роботу тут проводять фахівці з Південно-Африканської Республіки. Так, в свій час Південну Африку відвідав Сальвадор Мінухін, а згодом фахівці з соціальної роботи та психології Норма Альтман та Джоан Мейсон [801, р. 164] пройшли навчання в Філадельфійському центрі сімейної терапії. Згодом Джоан Мейсон стала однією із фундаторів Південноафриканської асоціації шлюбної та сімейної терапії в Йоханесбурзі. Однак у XXI ст. асоціація припинила своє існування. [801]. В інших регіонах континенту рівень розвитку психологічної роботи з сім'єю надзвичайно низький. Наприклад, станом на сьогодні в штаті Міністерства охорони здоров'я Намібії працює лише п'ять психіатрів та три психологи. Попри це з кінця XX століття функціонує Психологічна асоціація Намібії, яка станом на 2017 рік нараховує 64 члени. Вона розробляє та контролює дотримання професійних і етичних стандартів, координує наукові дослідження та психологічну практику, а також організовує навчання та підвищення кваліфікації психологів [830]. Загальна тенденція розвитку в країнах Африки психології загалом та психології сім'ї, зокрема, така: в країні більшість зареєстрованих психологів працюють у приватному секторі і навіть створюють клініки для надання послуг психічного здоров'я, однак більша частина населення не може собі дозволити ці послуги через брак коштів.

Психологічні дослідження проблем сім'ї в *арабських країнах* також перебувають на початковій стадії. «Воротами сучасної психології» для арабських країн дослідники [825] називають Єгипет. Саме тут ще у 1911 році була прочитана перша психологічна лекція, присвячена психології жінок.

Однак до сьогодні в Єгипті психологія розвивається в руслі неврології, що створює серйозні обмеження її розвитку. Попри це, за оцінками дослідників [825], єгипетські психологи складають близько 70 % загальної кількості арабських психологів. Крім того, психологічне дослідження в Єгипті становить близько 70% від загального обсягу виробництва арабської продукції [825].

Науковці [689] стверджують, що психічне здоров'я є «забутою сферою досліджень» в країнах Перської затоки (Катар, Кувейт, Бахрейн, Оман, Об'єднані Арабські Емірати, Королівство Саудівська Аравія). Підтверджує ці слова статистика: у період з 1989 по 2008 рр. тут було опубліковано лише 192 дослідження з проблем психічного здоров'я. Найбільш активними є дослідники з Об'єднаних Арабських Еміратів (ОАЕ). У 2003 році в Дубаї Міністерством соціальних справ була створена Психологічна асоціація Еміратів – єдине офіційно визнане професійне об'єднання психологів в державі. Більшість фахівців, які надають психологічні послуги в школах та громадах, мають мінімальну підготовку з прикладної психології.

З підготовка психологів в країнах Перської затоки також існують певні труднощі. Так, наприклад, станом на 2015 рік в ОАЕ була доступна лише одна державна бакалаврська програма в Університеті Об'єднаних Арабських Еміратів. Більшість психологів, в тому числі сімейних, пройшли західну модель навчання і вчені висловлюють свою стурбованість з приводу сумісності західних терапевтичних моделей з культурою та цінностями ОАЕ [689]. Щоправда попит на сімейних психологів в сучасному світі існує і це сприяє розвитку практичної психології навіть в арабських країнах. Тому в нещодавно в Дубаї був створений перший центр консультування для сім'ї та дитини «Мистецтво шлюбної та сімейної терапії» (Art of Marriage and Family Therapy). Його засновниця Еман Аль Амарі – доктор філософії в галузі клінічної психології та охорони здоров'я, пройшла підготовку в Університеті Техасу та Школі громадського здоров'я в Х'юстоні (США) [889].

В країнах *Латинської Америки* психологія сім'ї перебуває все ще в процесі становлення. Попри те, що ще в середині ХХ століття розпочався процес формування професійних психологічних організацій (з 1951 року в Мехіко функціонує Південноамериканське товариство психології (Sociedad Interamericana de Psicología) та видаються спеціалізовані журнали, в галузі психології сім'ї чітко прослідковується залежність від північно-американської та європейської психології, яка полягає в акценті на переклад літератури та адаптації психометричних інструментів [897]

Висновки до розділу 5

Встановлено, що на початку ХХІ століття європейська та американська сім'я продовжує еволюціонувати швидкими темпами, тоді як сім'я в країнах Азії, Африки та Латинської Америки змінюється значно повільніше. Визначено, що це пов'язано з типом культури: країнам Західної Європи та Північної Америки притаманний індивідуалізм і високо цінується комфорт особистості, тоді як в країнах Азії, Африці, частинах Східної Європи та Латинської Америки традиції колективізму визначають первинність відносин з іншими, що зумовлює повільну еволюцію усталених традицій, в тому числі і в сімейній сфері.

Прослідковано основні тенденції розвитку сім'ї в країнах Північної Америки та Європи і доведено диверсифікацію її форм. Встановлено, що ХХІ століття характеризується збільшенням віку вступу у шлюб, відтермінуванням батьківства, збільшенням числа бездітних або одnodітних сімей; росте рівень народжуваності поза шлюбом та рівень розлучень, збільшується кількість людей які свідомо обирають самотність або незареєстровані шлюбні стосунки; з'являються та розповсюджуються нові моделі партнерства: громадянське або цивільне партнерство та одностатеві шлюби; активні міграційні процеси зумовлюють поширення такого виду дистантної сім'ї як транснаціональна сім'я. Визначено, що останнім часом батьківство все більше «виходить за біологічні межі»: поряд з традиційним

всиновлення чи оформлення опікунства поширюється батьківство з використанням сучасних репродуктивних технологій (донорства статевих клітин, сурогатного материнства).

Встановлено, що трансформація сім'ї зумовила оформлення двох наукових парадигм, в межах яких по різному тлумачиться її майбутнє: представники ліберально-прогресивної парадигми сходяться на тому, що сім'я в майбутньому не зникне, а лише зміниться її розмір та форма; представники консервативно-кризової ведуть мову про занепад інституту сім'ї, який призведе врешті до зникнення сімейного способу життя. Аналіз сучасних досліджень пріоритетів молоді показав, що сім'я та діти входять в першу п'ятірку найважливіших цінностей у їхньому житті; що дозволило дійти висновку про продовження існування сімейного способу життя принаймні в найближчі десятиліття.

Показано переосмислення сенсу сімейних стосунків і ролі сім'ї для людини під впливом реалій кінця ХХ–початку ХХІ століття. Визначено, постмодернізм та соціальний конструктивізм вимагає відходу від традиції вивчення сім'ї через її структуру й функції на користь різноманітних варіантів переживання того, що значить «бути сім'єю». Як наслідок, дослідники доводять, що сім'я – це швидше якість відносин, а не формальні зв'язки між людьми. Встановлено, що відповідно до методологічних постулатів постнекласичної психології сім'я розглядається у культурно-історичному контексті, що дозволяє поєднати різноманітні наукові теорії сім'ї. Відповідно до уявлень соціального конструктивізму, сім'я аналізується як відкрита система, інтегрована у зовнішнє середовище, яке самоорганізується, перебуває у постійному русі, трансценденції і сім'я чутливо реагує на ці зміни: відбувається заміна сім'ї, заснованої на соціальній відповідальності, на сім'ю, в основі якої лежить індивідуальна відповідальність.

Визначено, що перспективним для становлення та розвитку психології сім'ї є долучення напрацьованих тих наук, які допомагають вибудувати більш

складний ланцюг взаємозв'язку сімейних стосунків із зовнішнім контекстом та мотивацією учасників сімейної взаємодії.

Доведено, що розширенню концептуального простору психологічного аналізу сімейних стосунків сприяє застосування методології синергетики та акмеології. Розробка з позицій синергетики теорії сім'ї як нестійкої системи, здатної до самоорганізації, дає можливість подолати розуміння динаміки сім'ї як лінійного і причинного процесу і підійти до розгляду процесів, що відбуваються в сім'ї, як взаємозумовлених. Аналіз функціонування сімейної системи через виявлення ідеалу сім'ї та з точки зору можливостей досягнення граничних результатів розвитку сім'ї та кожного її члена дає можливість застосування методології акмеології. Переосмислити цілу низку проблем психології сім'ї крізь оптику жіночого досвіду та концепції гендеру дозволяє феміністська методологія.

На основі аналізу особливостей розвитку психології сім'ї в різних регіонах встановлено, що в XXI столітті наукова галузь найбільш активно розвивається в країнах Північної Америки (передусім в США) та більшої частини Європи. З'ясовано, що це пов'язано, насамперед, з найдовшими традиціями психологічної роботи з сім'єю, які витікають з культурно-історичної ситуації розвитку. Визначено, що саме тут практично в кожній країні функціонують організації, які координують роботу в галузі: розробляють стандарти практичної роботи з сім'єю, організовують навчання та підвищення кваліфікації фахівців, займаються виданням спеціалізованої періодики та проводять регулярні конференції, симпозіуми, круглі столи.

Доведено, що в переважну більшість регіонів традиції психологічної роботи з сім'єю були перенесені із заходу та адаптовані до особливостей соціокультурного середовища. Визначено, що в переважній більшості країн Африки та Азії, за винятком Японії, психологія сім'ї знаходиться в зародковому стані. Встановлено, що попри відсутність в більшості країн пострадянського простору, за винятком Естонії та Латвії, спеціалізованих організацій, які б координували роботу в галузі, встановлюючи стандарти

практики та навчання, тут ведуться активні теоретичні дослідження та практична робота.

Шляхом аналізу статей та дисертаційних досліджень встановлено найбільш актуальну проблематику наукових досліджень в галузі на початку XXI століття. Визначено, що трансформаційні процеси, які переживає сім'я в період, що розглядаються, приводить до розширення дослідницького поля психології сім'ї. Так, поряд із актуальним у XX столітті вивченням дитячо-батьківських, подружніх, сиблінгових стосунків, у XXI столітті фахівці підіймають цілу низку нових проблем, серед яких сімейні взаємини та депресія, сім'я і ВІЛ, проблеми альтернативних форм сімейних стосунків, зокрема – одностатевих сімей, сім'я і розлади харчування, особливості функціонування дистантних (транснаціональних) сімей та сімей мігрантів.

Визначено, що відповіддю на запити сучасності є найновіші дослідницькі проекти. На підставі аналізу проектів, інформація про які розміщена на сайті АПА визначено, що в 2017 – на початку 2018 рр. західні дослідники зосередилися на вивченні впливу нових інформаційних технологій на сімейні стосунки, дослідженні взаємозв'язку стосунків у сім'ї та міграційних процесів, впливу якості стосунків в сім'ї на перебіг хронічних захворювань та досліджуються можливості використання тварин при роботі з проблемними підлітками вивчається роль сім'ї в профілактиці ожиріння тощо.

Основні результати цього етапу дослідження було опубліковано в таких працях автора: [394; 403; 408; 414; 417; 420; 427; 428; 431].

ВИСНОВКИ

У роботі здійснено теоретичне узагальнення результатів дослідження становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у XIX–XX століттях, що дає підстави зробити такі висновки:

1. Процес становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у XIX–XX століттях пояснюється щонайменше в трьох методологічних підходах, а саме: культурно-історичному (представники якого становлення психології сім'ї як галузі наукових знань пов'язують з виникненням ідей, концепцій, теорій із культурно-історичними, політичними та соціальними умовами розвитку, які привели до зміни типу, функцій сім'ї); логіко-науковому (збагачення наукового знання з проблем психології сім'ї обґрунтовується як процес, обумовлений внутрішньо- та зовнішньонауковими закономірностями його розвитку, інтеграцією та диференціацією знання, розробкою методології, еволюцією предметної сфери, формуванням наукових шкіл, підходів тощо); особистісно-діяльнісному (або підхід дослідження фактів через особистість, представники якого відводять визначальну роль у становленні психології сім'ї окремим особистостям та спільній соціальній діяльності людей).

Спрямоване дослідження психологічних проблем сім'ї відбувається в психологічних напрямках, школах, підходах у контексті існуючих наукових традицій: психоаналітичній, поведінковій, гуманістичній та когнітивістській. Психологія сім'ї залишається переважно сферою практики. Як галузь наукових знань вона сформувалася у взаємодії із іншими соціогуманітарними науками (історією, філософією, соціологією та ін.), в яких створено теоретичне та емпіричне підґрунтя, а також у процесі практичної роботи з сім'єю. Це зумовило особливості визначення предмета, розробки категоріально-понятійного апарату, системи принципів (вчинковий, єдності психіки та діяльності, детермінізму, системності, всебічності, спадкоємності та об'єктивності; спеціально-наукових: гуманізації, нейтральності, взаємозв'язку людини та сім'ї, пріоритетності, контекстуальності, процесуальності,

толерантності та діалогізму), наукового інструментарію. Основними методологічними підходами психології сім'ї є: трансгенераційний, структурний, стратегічний, експірієнціальний.

Сучасні спеціальнонаукові завдання вирішуються у межах таких напрямів дослідницької діяльності: психологія втручання; сімейне подолання труднощів; подружні стосунки; взаємини поколінь; вплив субкультури сім'ї на становлення особистості; насилля в сім'ї; новий зміст дитячо-батьківських стосунків; проблеми сучасного шлюбу тощо.

2. Обґрунтовано та розроблено концепцію, згідно з якою становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у XIX–XX століттях зумовлене комплексом зовнішньо- та внутрішньонаукових чинників, а саме: економічних, політичних, соціальних. Вони привели до зміни типу і функцій сім'ї і, породжуючи нові проблеми, зумовили запит на їх вирішення. З огляду на це, з'ясовано взаємозв'язок виникнення психологічних ідей з тими зовнішніми впливами, в яких вони формулювалися. Становлення психології сім'ї пов'язане із зміною предмета, методів та розробкою спеціально-наукової методології, на основі чого виокремлюються і теоретично обґрунтовуються основні етапи.

Встановлено та простежено формування соціальної, інформаційно-комунікативної, методологічно-інструментальної та гносеологічної (емпірико-теоретичної) підсистем галузі. Цей процес пов'язаний із виникненням її зовнішніх інституційних форм, зокрема, відкриттям спеціалізованих навчальних закладів у галузі; створенням спеціалізованих періодичних видань; введенням як наукової дисципліни в навчальні плани закладів освіти; створенням організаційних форм взаємодії (національних та міжнародних асоціацій, товариств) та формуванням самосвідомості вчених. Внутрішнє інституціонування пов'язане з процесом вдосконалення організаційних і пізнавальних форм галузі; накопиченням наукових знань та становленням таких трьох рівнів: фундаментальних, прикладних досліджень і рівня впровадження наукових здобутків у практику. Це зумовлює формування

теоретичного, прикладного та практичного (сімейна психотерапія і сімейне консультування) рівнів галузі.

3. Виокремлено і теоретично обґрунтовано основні етапи становлення галузі. Кожен з них відображує зміни предмета, наукової проблематики та методологічних основ, що ведуть до виникнення якісних і структурних перетворень у наукових уявленнях про сім'ю та еволюцію інституційних форм. Межі етапів визначені умовно.

На першому етапі (до середини XIX століття) відбувалося донаукове осмислення проблем сім'ї (міфологія, релігія, усна народна творчість і т. ін.). У цей час сім'я забезпечує виживання особи, а її життєдіяльність жорстко регламентується соціумом (традиціями, звичаями, віруваннями тощо). Це зумовило її трактування, як соціального інституту. Предметом осмислення є роль сім'ї у розвитку суспільства, сімейні ролі, моральні аспекти сімейного життя. Виникають філософські концепції сімейних стосунків (Т. Мор, Платон, Ш. Фур'є, та ін.), розглядаючи подекуди сімейні взаємини як відносини політичні (Аристотель, Конфуцій, Платон та ін.). До XIX століття знання про сім'ю отримувалися, переважно, з використанням емпіричних, сенсуалістичних та раціоналістичних методів. Закладаються підвалини методологічно-інструментальної та гносеологічної підсистем психології сім'ї.

На другому етапі (з середини XIX століття) сім'я стає предметом наукових рефлексій. Зокрема, в історії права (Й. Бахофен), антропології (Дж. Мак-Леннан, Л. Г. Морган) та психіатрії (В. Бехтерев, І. Сікорський). Виживання особи перестає бути домінуючою функцією сім'ї. Все більшого значення набуває задоволення індивідуальних потреб. Предметом дослідження є мінливість форм шлюбно-сімейних стосунків, структурні та функціональні зміни сім'ї та розгляд сім'ї як чинника травмуючого впливу на дитину. Розробляється методологія дослідження сім'ї (Ф. Ле Пле). Починається формування інформаційно-комунікативної підсистеми психології сім'ї як галузі наукових знань.

Третій етап (з 1920-х рр.) пов'язаний з уявленнями про психологію сім'ї, розробленими на основі досліджень психоаналізу та біхевіоризму, а з середини

XX століття – гуманістичної та когнітивної психології. В межах цього етапу відбулося закладення підвалин галузі психології сім'ї, напрацювання психологічного емпіричного досвіду. Сім'я розглядається як чинник травмуючого впливу на особистість (З. Фройд, К. Хорні), як середовище, в якому програмується поведінка людини (Ф. Б. Скіннер, Дж. Уотсон), як середовище актуалізації (К. Роджерс), як зв'язок, обумовлений когнітивними процесами (А. Елліс) тощо. Розпочинається формування соціальної підсистеми галузі: відкриваються перші сімейні консультації, в яких спільно працюють групи фахівців з різних галузей.

Четвертий етап (з середини XX століття) пов'язаний з відкриттям системних властивостей сім'ї (Н. Аккерман, Г. Бейтсон, Л. Вінн, Д. Джексон та ін.) та розвитком підсистем галузі. Першими інституційними формами є: асоціація подружньої і сімейної психотерапії; навчальний заклад для підготовки сімейних психологів та терапевтів, проводяться загальнонаціональні конференції з проблем психології і психотерапії сім'ї; та заснуються періодичні видання. Активно використовується методологія психології загалом та розробляється спеціально-наукова методологія (трансгенераційний, структурний, стратегічний, експірієнціальний підходи). Предметом уваги фахівців стають системні властивості сім'ї.

4. Становлення психології сім'ї як окремої галузі психологічних знань зумовлено рядом чинників (політичних, соціокультурних, економічних). За сучасних умов сім'я в країнах Європи і Північної Америки зазнає швидких структурних та функціональних змін, тоді як сім'я в країнах Азії, Африки та Латинської Америки змінюється значно повільніше. Це, насамперед, зумовлюється типом культури. Країнам Західної Європи та Північної Америки притаманний індивідуалізм і важливим є комфорт особистості, тоді як в країнах Азії, Африки, частинах Східної Європи та Латинської Америки традиції колективізму визначають первинність стосунків з іншими. Такі особливості соціокультурного середовища сприяли зосередженню центрів психологічної роботи з сім'єю в країнах Заходу. Зростання інтересу до психологічних досліджень сім'ї пов'язане з політичними перетвореннями: після

світових війн відбувся перерозподіл сімейних функцій та влади в сім'ї; становлення тоталітарних режимів у Європі привело до переміщення центру досліджень до США. Промислова революція XIX століття сприяла заміні шлюбу, укладеного на економічній основі, на шлюб, в основі якого лежать почуття особи.

5. Інтегральний характер психології сім'ї як галузі наукових знань зумовлює предмет, що веде до міждисциплінарного характеру прикладних розробок проблем сім'ї. Основою аналізу поряд з моделями сім'ї стають чинники середовища її функціонування (історичні, економічні, культурні, соціальні, біологічні). Так, в історії та антропології розроблено уявлення про історичну еволюцію форм шлюбу і сім'ї (Й. Бахофен, Л. Морган), принципів вибору шлюбного партнера (Дж. Мак-Леннан). В соціології сформульовано концепції впливу на сім'ю соціальних процесів (Е. Дюркгайм), зокрема – індустріалізації та урбанізації (Е. Берджесс, Х. Локк, В. Огборн), соціальних та етнічних відмінностей партнерів (Е. Берджесс), обґрунтовано соціально-психологічні функції шлюбних партнерів (Т. Парсонс) тощо. В еволюційній психології та соціобіології досліджено еволюційні основи шлюбно-сімейної поведінки: причини різного рівня зацікавленості батьків у вихованні дітей (концепція «батьківського внеску»), еволюційну основу позашлюбних стосунків (Р. Тріверс), стратегії вибору партнера (Д. Басс, Д. Міллер, П. Реган), природу відносин сімейної самопожертви (В. Гамільтон, Р. Тріверс), роль кожного з батьків у розвитку дитини (Дж. Белскі).

6. Психологічне дослідження сім'ї здійснюється в межах підходів у вже існуючих наукових традиціях (передусім, психоаналітичній, біхевіористській, гуманістичній та когнітивній) та тих традиціях, які сформувалися при роботі із сім'єю як системою (трансгенераційний, структурний, стратегічний, експерієнціальний). В кожному з підходів створене наукове підґрунтя для фундаментального осмислення специфічних складових психології сім'ї. Разом з тим, методологічна унікальність призводить до обмеження вивчення явища. Робляються аспекти: обумовленості сімейних стосунків процесами, які протікають в глибинних шарах психічної активності особи (психоаналіз),

програмування бажаної поведінки в сім'ї (біхевіоризм), потенціалу сім'ї як середовища самоактуалізації (гуманістична психологія) та детермінації сімейних стосунків когнітивною сферою людини (когнітивна психологія) в координатах минулого, теперішнього і майбутнього. Це дозволяє простежити динаміку психологічної сфери сім'ї. Спираючись на уявлення про сім'ю як систему, досліджується залежність специфіки функціонування сімейної системи від: її структури (структурний), особливостей взаємодії членів сім'ї (стратегічний), розвитку емоційної сфери учасників сімейної взаємодії як засобу передачі досвіду та реалізації особистості в сім'ї (експірієнціальний); патернів взаємин багатьох поколінь родини (трансгенераційний).

7. На межі XX – XXI століть психологічні розробки проблем сім'ї пов'язані зі зміною її функцій. Вона все більше втрачає ознаки соціального інституту, концентруючись на виконанні функцій соціальної групи; сім'ю, засновану на соціальній відповідальності, поступово змінює сім'я, основою якої є індивідуальна відповідальність (М. Айхлер). Особливо вираженими ці тенденції є в країнах Заходу. З усім цим, існуючі соціокультурні умови стимулюють переосмислення поняття сім'ї, тому дослідники пропонують замінити визначення сім'ї через структуру та функції уявленнями про сім'ю як процес (Л. Белла).

Основними тенденціями розвитку психології сім'ї в XXI столітті є: концентрація інституцій, які навчають та координують роботу фахівців у країнах Заходу; поширення передусім американської моделі практичної роботи з сім'єю на інші континенти; визначальний вплив соціокультурного середовища на формування запитів практики; динаміка та складність функціонування психологічних форм, видів і типів сім'ї, визначення функцій сім'ї для суспільства і для окремої людини та вплив глобальних соціальних змін на форми існування сім'ї як соціального інституту.

Перспективами подальших досліджень є встановлення тенденцій розвитку психології сім'ї в різних частинах світу, уточнення періодизації психології сім'ї як галузі наукових знань з виокремленням періодів та фаз та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдюкова Н. В. Психологічні особливості соціалізації сучасного підлітка: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / Н. В. Абдюкова. – Київ, 2000. – 16 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Методологический аспект проблемы субъективного / К. А. Абульханова-Славская // Методологические и теоретические проблемы психологии. – Москва: Наука, 1969. – С. 317–347.
3. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – Москва: Мысль, 1991. – 299 с.
4. Адлер А. Воспитание детей. Взаимодействие полов / А. Адлер / [пер. с англ. А. А. Валеева и Р. А. Валеевой]. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 448 с.
5. Адлер А. Наука жить / А. Адлер / [пер. с англ. и нем.; сост. и общ. ред. А. А. Юдина]. – Киев: Port Royal, 1997. – 288 с.
6. Адлер А. Мужское и женское начало [Электронный ресурс] / А. Адлер. – URL: <http://www.rulit.me/books/ponyat-prirodu-cheloveka-read-79921-1.html> (дата обращения: 11.04.2016).
7. Адлер А. Понять природу человека [Электронный ресурс] / А. Адлер. – URL: <http://www.rulit.me/books/ponyat-prirodu-cheloveka-read-79921-1.html> (дата обращения: 11.04.2016).
8. Адлер А. Созвездие семьи / А. Адлер // Понять природу человека. – Санкт-Петербург: «Академический проект», 1997. – С. 131–138.
9. Аккерман Н. Семейный подход к супружеским расстройствам [Электронный ресурс] / Н. Аккерман // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2004. – № 1. – URL: <https://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=2727> (дата обращения: 31.07.2016).
10. Аккерман Н. Семья как социальная и эмоциональная единица / Н. Аккерман // Семейная психотерапия: хрестоматия / сост. Э. Г. Эйдемиллер, Н. В. Александрова, В. Юстицкис. – Санкт-Петербург: Питер, 2000. – С. 17–27.
11. Аксьонова С. Ю. Трансформації народжуваності та людський розвиток: діалектика взаємозв'язку / С. Ю. Аксьонова // Населення України: демографічні

складові людського розвитку / за ред. О.М. Гладуна. – Умань: Видавець «Сочінський», 2015. – С. 10 – 32.

12. Алексеенко И. С. Историографическое направление историко-психологического знания / И. С. Алексеенко // Проблемы педагогики и психологии. – 2011. – № 3. – С. 237–240.

13. Алексеева Л. С. Психологическая служба семьи в системе социальной работы / Л. С. Алексеева // Семья в России. – 1996. – № 3/4. – С.113–126.

14. Алешина Ю. Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование: Социальное здоровье России / Ю. Е. Алешина. – Москва: Класс, 1994. – С.25–37.

15. Алешина Ю. Е. Удовлетворенность браком в супружеских парах с различным стажем совместной жизни / Ю. Е. Алешина // Медико-психологические аспекты брака и семьи: тезисы докл. обл. науч.-практ. конф. сексопатологов (г. Харьков, 17 мая 1985 г.). – Харьков: [б. и.], 1985. – С. 9.

16. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – Москва: Наука, 1977. – 379 с.

17. Андреева О. Я. Диалекты любви: семейные проблемы глазами психолога и журналиста / О. Я. Андреева, И. Ф. Дергач. – Минск: Ильин В. Н., 1998. – 128 с.

18. Андреева Т. В. Семейная психология: учеб. Пособие / Т. В. Андреева. – Санкт-Петербург: Речь, 2004. – 244 с.

19. Андрущенко В. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія: підручник / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – Київ: Генеза, 2006. – 656 с.

20. Антонов А. И. Падение рождаемости, кризис семьи и неизбежность депопуляции в Европе в первой половине XXI века (социологический подход) / А. И. Антонов // Демографические исследования. – 2009. – № 6. – С. 68–80.

21. Антонов А. И. Потребность семьи в детях и рождаемость / А. И. Антонов // Проблемы социологического исследования семьи. – Москва: ИСИ АН СССР, 1976. – 421 с.

22. Антонов А. И., Социология семьи / А. И. Антонов, В. М. Медков. – Москва: изд-во Между-народного университета бизнеса и управления («Братя Карич»), 1999. – 304 с.

23. Аргайл М. Психология счастья / М. Аргайл. – Москва: Прогресс, 1990. – 336 с.
24. Аристотель. Метафизика / Аристотель // Сочинения. В 4 т. – Москва: Мысль, 1976. – Т. I. – 145 с.
25. Артамонова А. В. Феминистский проект семьи: тренды и реальность / А. В. Артамонова // Вестник КГУ им. Н. А. Некрасова. – № 2. – 2014. – С. 103–106.
26. Арутюнян М. Ю. Особенности семейного взаимодействия в городских семьях с различным распределением бытовых ролей: дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.09 / М. Ю. Арутюнян. – Москва: ИСИ АН СССР, 1984. – 187 с.
27. Арутюнян М. Ю. Некоторые психологические аспекты ролевого взаимодействия в семье / М. Ю. Арутюнян // Медико-психологические аспекты брака и семьи: тезисы докл. обл. науч.-практ. конф. сексопатологов (г. Харьков, 17 мая 1985 г.). – Харьков: [б. и.], 1985. – С. 29.
28. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке / Ф. Арьес [пер. с фр. Я. Ю. Старцева при участии В. А. Бабинцева]. – Екатеринбург: изд-во Урал. университета, 1999. – 416 с.
29. Афанасьев А. Синтаксис любви (типология личности: прогноз парных отношений) / А. Афанасьев. – Москва: Черная белка, 2007. – 352 с.
30. Афанасьева Т. М. От Я до Мы: азбука семейной жизни / Т. М. Афанасьева. – 2-е изд., доп. – Москва: Педагогика, 1990. – 334 с.
31. Афонина Г. А. Роль семьи в половом воспитании школьников старших классов / Г. А. Афонина // Медико-психологические аспекты брака и семьи: тезисы докл. обл. науч.-практ. конф. сексопатологов (г. Харьков, 17 мая 1985 г.). – Харьков: [б. и.], 1985. – С. 9.
32. Балдицына Е. И. Семья и государство в социальном пространстве современной России: автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. филос. наук: 09.00.11 / Е. И. Балдицына. – Ставрополь, 2005. – 30 с.
33. Бандура А. Теория социального научения / А. Бандура. – Санкт-Петербург: Евразия, 2000. – 320 с.
34. Барінова Н. В. Психологічні особливості відношення батька як чинник формування статевої ролі «Я»-концепції у дівчат-підлітків: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Н. В. Барінова. – Харків, 2006. – 20 с.

35. Бастракова А. С. Вплив стилю батьківського виховання на розвиток особистісного потенціалу підлітків: автореф. дис. ... канд. псих. наук: 19.00.07 / А. С. Бастракова. – Київ, 2017. – 20 с.
36. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – Москва: Логос, 2005. – 390 с.
37. Бауман З. Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності / З. Бауман, Л. Доскінс; пер. з англ. О. Буценка. – Київ: Дух і літера, 2014. – 280 с.
38. Бахофен И. Материнское право / И. Бахофен // Классики мирового религиоведения. Антология / сост. и общ. ред. А. Н. Красникова. – Москва: Канон+, 1996. – Т. 1. – С. 216–267.
39. Бейкер К. Г. Система охраны психического здоровья в США / К. Г. Бейкер // Вопросы психологии. – 1990. – № 6. – С. 53–63.
40. Бейкер К. Г. Теория семейных систем М. Боуэна / К. Г. Бейкер // Вопросы психологии. – 1991. – № 6. – С. 155–164.
41. Бейтсон Г. Экология разума: избранные статьи по антропологии, психиатрии и эпистемологии / Г. Бейтсон; [пер. Д. Я. Федотова, М. П. Папуша; вступительная статья А. М. Эткинда]. – 1-е изд. – Москва: Смысл, 2000. – 476 с.
42. Бевз Г. М. Вивчення системи замінних сімей для дітей в просторі кроскультурних досліджень: психологічні аспекти / Г. М. Бевз // Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць Університету менеджменту освіти НАПН України. – 2015. – Вип. 15(28) – С. 169–177.
43. Бевз Г. М. Теоретичний аналіз підходів до вивчення сім'ї замінного догляду за дитиною як праці / Г. М. Бевз // Вісник післядипломної освіти. – 2015. – Вип. 14. – С. 197–205.
44. Бевз Г. Соціально-психологічні та організаційні засади функціонування інституту замісної сім'ї: автореф. дис... доктора. психол. наук: 19.00.05 / Г. Бевз. – Київ, 2014. – 36 с.
45. Бевз Г. Мотивація до усиновлення та прийомного батьківства як чинник прогностики їх успішності / Г. Бевз, Т. Мельничук // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – 2016. – Т. 1. – Вип. 44. – С. 53–57.

46. Бевз Г. Приемная семья: социально-психологические измерения. Монография / Г. М. Бевз. – Киев: Издательство «Слово», 2010. – 352 с.
47. Бергер П. Социология: Биографический подход / П. Бергер, Б. Бергер // Бергер П., Бергер Б., Коллинз Р. Личностно-ориентированная социология. – М.: Академический Проект, 2004. – С. 25–398.
48. Берталанфи Л. фон. История и статус общей теории систем / Л. фон Берталанфи // Системные исследования. Ежегодник. – Москва: [б. и.], 1973. – С. 20–36.
49. Бехтерев В. М. Внушение и воспитание [Электронный ресурс] / В. М. Бехтерев // Первый Международный педагогический конгресс (г. Брюссель, 13–18 августа 1911 г.). – URL: <http://bekhterev.net/-modules/articles/> (дата обращения: 09.08.2016).
50. Білоножко Є. Шлюбно-родинні взаємини як об'єкт філософського осмислення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 09.00.03 / Є. Білоножко. – Київ: [б. в.], 2010. – 218 с.
51. Бим-Бад Б. М. Модернизация института семьи: социологический, экономический и антрополого-педагогический анализ: монография / Б. М. Бим-Бад, С. Н. Гавров. – Москва: Интеллектуальная книга – Новый хронограф, 2010. – 352 с.
52. Біологічний словник / [за ред. К. М. Ситника і О. В. Топачевського]. – 2-ге вид. – Київ: УРЕ, 1986. – 680 с.
53. Бистрова Ю. О. Особенности конфликтной поведения разумево отстающих подростков: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.08 / Ю. О. Бистрова. – Киев, 2007. – 20 с.
54. Бовуар С. де. Второй пол / С. де Бовуар; [общ. ред. и вступ. ст. С. Г. Айвазовой, коммент. М. В. Аристовой]. – Санкт-Петербург: Алетей, 1997. – 832 с.
55. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї: курс лекцій / О. І. Бондарчук. – Київ: МАУП, 2001. – 96 с.
56. Бондаренко Т. В. Психологічні засади збереження здорової ідентичності дітей у прийомній сім'ї та дитячому будинку сімейного типу / Т. В. Бондаренко

// Соціальна робота в Україні: теорія і практика. Науково-методичний журнал. – 2009. – №4. – С. 113–116.

57. Бородина А. В. Баба или товарищ? Идеал новой советской женщины в 20–30-х гг. / А. В. Бородина, Д. Ю. Бородин // Женские и гендерные исследования в Тверском государственном университете. – Тверь: Твер. гос. университет, 2000. – С. 45–51.

58. Боулби Дж. Привязанность / Дж. Боулби; [пер. с англ., общ. ред. и вступ. ст. Г. В. Бурменской]. – Москва: Гардарики, 2003. – 477 с.

59. Боуэн М. Эмоциональная системма / М. Боуэн, М. Кэрр // Теория семейных систем Мюррея Боуэна: Основные понятия, методы и клиническая практика. – Москва: «Когито-Центр», 2005. – С. 37 – 81

60. Боуэн М. Теоретические основы психотерапевтической практики / М. Боуэн // Теория семейных систем Мюррея Боуэна: основные понятия, методы и клиническая практика. – Москва: Когито-Центр, 2005. – С. 149–223.

61. Брайсон Б. Краткая история быта и частной жизни / Б. Брайсон. – Москва: АСТ, 2014. – 640 с.

62. Брайсон В. Политическая теория феминизма: введение / В. Брайсон; [пер. с англ. О. Липовской и Т. Липовской]. – Москва: Идея-Пресс, 2001. – 304 с.

63. Браун Дж. Теория и практика семейной психотерапии / Дж. Браун, Д. Кристенсен. – 3-е междунар. изд. – Санкт-Петербург: Питер, 2001. – 351 с.

64. Бродецкая Т. Г. Психология личности / Т. Г. Бродецкая. – Одесса: Наука и техника, 2006. – Ч. 1. – 136 с.

65. Бронфенбреннер У. Два мира детства: дети в США и СССР / У. Бронфенбреннер. – Москва: Прогресс, 1976. – 167 с.

66. Бубер М. Я и ты // Два образа веры / М. Бубер; [пер. В. В. Рынкевича]. – Москва: Республика, 1995. – С. 16–92.

67. Буданов В. Г. Методология синергетики в постнеклассической науке и в образовании / В. Г. Буданов. – 3-е изд. – Москва: изд. ЛКИ, 2009. – 240 с.

68. Буданов В. Г. Эволюция дисциплинарного знания как процесс междисциплинарного согласования / В. Г. Буданов // Синергетическая

парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности. – Москва: Владос, 2009. – С. 331–340.

69. Будилова Е. А. Борьба материализма и идеализма в русской психологической науке: вторая половина XIX – начало XX в. / А. Е. Будилова. – Москва: АН СССР, 1960. – 348 с.

70. Булах І. С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків: автореф. дис. д-ра психол. наук: 19.00.07 / І. С. Балух. – К., 2004. – 42 с.

71. Будинайте Г. Л. Теоретические основы системной семейной психотерапии [Электронный ресурс] / Г. Л. Будинайте, А. Я. Варга // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2005. – № 4. – URL: <https://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=2675> (дата обращения: 27.07.2016).

72. Буленко Т. В. Особенности формирования психологической готовности к семейной жизни у студенческой молодежи: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Т. В. Буленко. – Киев: [б.и.], 1995. – 214 с.

73. Бурова С. Н. Социология брака и семьи: история, теоретические основы, персоналии / С. Н. Бурова. – Минск: Право и экономика, 2010. – 444 с.

74. Буровский А. М. Россия, умытая кровью. Самая страшная русская трагедия / А. М. Буровский. – Москва: Эксмо, 2011. – 640 с.

75. Бурдукало М. М. Образ сім'ї як чинник автономізації особистості у юнацькому віці: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / М. М. Бурдукало. – Київ, 2014. – 21 с.

76. Бутовская М. Л. Этология человека: история возникновения и современные проблемы исследования [Электронный ресурс] / М. Л. Бутовская. – URL: <http://ethology.ru/library/?id=268> (дата обращения: 23.05.2016).

77. Варга А. Я. Системная семейная психотерапия. Краткий лекционный курс А. Я. Варга, Т. С. Драбкина. – Санкт-Петербург: Речь, 2001. – 144 с.

78. Варга А. Я. Теория семейных систем Мюррея Боуэна [Электронный ресурс] / А. Я. Варга, Ю. И. Хамитова // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2005. – № 4. – URL: <https://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=2676> (дата обращения: 29.07.2016).

79. Васильченко О. М. Концепт «сім'я» у постнекласичній психології / О. М. Васильченко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. Сухомлинського. – Миколаїв: 2012. – Т. 2. – Вип. 9. – С. 38–42.
80. Васильченко О. М. Психологія репродуктивної поведінки особистості: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.05 / О. М. Васильченко. – Київ, 2013. – 39 с.
81. Васильченко О. М. Репродуктивна поведінка особистості. Соціально-психологічний аналіз: монографія / О. М. Васильченко. – Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2013. – 547 с.
82. Васильченко Г. С. Опыт исследования межличностных отношений у сексологических больных / Г. С. Васильченко, Ю. А. Решетняк // Проблемы современной сексопатологии: Труды Моск. научно-исследовательского ин-та психиатрии МЗ РСФСР. – Москва : [б.и.], 1972. – Т. 65. – С. 161 – 174.
83. Вербець В. В. Соціологія: курс лекцій: навч. посібник / В. В. Вербець, О. А. Субот, Т. А. Христюк. – Київ: Кондор, 2009. – 550 с.
84. Вестермарк Е. История брака / Е. Вестермарк; [пер. И. Семенова]. – Москва: изд. Д. П. Ефимова; типография Е. Гербек, 1896. – 237 с.
85. Веденєєв Д. В. Насильницьке вивезення мирного населення з території СРСР і Української РСР до нацистської Німеччини та його відображення у науковій літературі і меморіальних заходах / Д. В. Веденєєв // Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: матеріали Всеукр. наук. конф., м. Київ, 27 вересня 2012 р. / Український інститут національної пам'яті, Інститут історії України НАН України; [упоряд.: Р. І. Пилявець, В. М. Яременко]. – Київ: НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 3–14.
86. Выготский Л. С. Вопросы детской психологии / Л. С. Выготский // Психология / Л. С. Выготский. – Москва: Эксмо-Пресс, 2000. – С. 892–997.
87. Выготский Л. С. Основы педологии / Л. С. Выготский. – Москва: изд-во 2-го Моск. мед. института, 1934. – 211 с.
88. Витакер К. Полуночные размышления семейного терапевта / К. Витакер; [пер. с англ. М. Завалова]. – Москва: Класс, 1998. – 208 с.

89. Витакер К. Семья в кризисе. Опыт терапии одной семьи, преобразивший всю ее жизнь / К. Витакер, О. М. Нейпир; [пер. Е. Кукаркина [и др.]]. – Москва: Когито-центр, 2005. – 344 с.
90. Витакер К. Танцы с семьей. Семейная терапия: символический подход, основанный на личностном опыте / К. Витакер, В. Бамберри; [пер. с англ. А. З. Шапиро]. – Москва: Класс, 2001. – 176 с.
91. Витек К. Проблемы супружеского благополучия / К. Витек; [пер. с чеш.; общ. ред. М. С. Мацковский]. – Москва: Прогресс, 1988. – 138 с.
92. Вишневский А. Г. Эволюция российской семьи / А. Г. Вишневский // Экология и жизнь. – 2008. – № 8. – С. 8–13.
93. Волкова А. Н. Методические приемы диагностики супружеских отношений / А. Н. Волкова, Г. М. Трапезникова // Вопросы психологии. – 1985. – №5. – С. 110 - 116.
94. Волкова А. Н. На пороге семьи / А. Н. Волкова, В. И. Штильбанс. – Ленинград: Знание, 1989. – 214 с.
95. Волошок О. В. Психологічні особливості диспозиційної системи особистості у функціонально неспроможній родині: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / О. В. Волошок. – Київ, 2006. – 20 с.
96. Воронина О. А. Феминизм и гендерное равенство / О. А. Воронина. – Москва: Эдиториал УРСС, 2003. – 320 с.
97. Воронина О. А. Оппозиция духа и материи: гендерный аспект [Электронный ресурс] / О. А. Воронина // URL: <http://www.gender-centru.md/ru/issues.html> (дата обращения: 31.07.2016).
98. Гавров С. Н. Историческое изменение институтов семьи и брака / С. Н. Гавров. – Москва: изд-во МГУДТ, 2009. – 134 с.
99. Галичанська А. В. Родинна традиція як умова запобігання міжпоколінних конфліктів у підлітків у сім'ї: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / А. В. Галичанська. – Івано-Франківськ, 2011. – 20 с.
100. Ганкевич О. В. Соціально-психологічні чинники подружньої дезадаптації в молодій сім'ї: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / О. В. Ганкевич. – Київ, 2016. – 18 с.

101. Гарифуллин Р. Р. Основы постмодернистской психологии / Р. Р. Гарифуллин. – Казань: ИПК «Бриг», 2015. – 196 с.
102. Гегель. Философия права / Гегель. – Москва: Мысль, 1990. – 691 с.
103. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. – Москва: Эдиториал УРСС, 1999. – 704 с.
104. Гидденс Э. Трансформация интимности / Э. Гидденс. – Санкт-Петербург: Питер, 2004. – 208 с.
105. Гірняк А. Психоаналіз Зигмунда Фрейда як теорія, система і соціокультурне явище / А. Гірняк // Психологія і суспільство. – 2008. – № 4 (34). – С. 33–45.
106. Глэддинг С. Психологическое консультирование / С. Глэддинг. – 4-е изд. – Санкт-Петербург: Питер, 2002. – 736 с.
107. Гозман Л. Я. Развитие семьи и проблемы психокоррекционной работы / Л. Я. Гозман // Медико-психологические аспекты брака и семьи: тезисы докл. обл. науч.-практ. конф. сексопатологов (г. Харьков, 17 мая 1985 г.). – Харьков: [б. и.], 1985. – С. 10.
108. Говорун Т. Стать та сексуальність. Психологічний ракурс. Навчальний посібник / Т. Говорун, О. Кікінеджі. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 1999. – 343 с.
109. Голод С. И. Вопросы семьи и половой морали в дискуссиях 20-х гг. / С. И. Голод // Марксистская этическая мысль в СССР (20-е – первая половина 30-х гг.): очерки; [под ред. О. П. Целиковой, Р. В. Петропавловского]. – Москва: ИФ АН СССР, 1989. – 38 с.
110. Голод С. И. Моногамная семья: кризис или эволюция? / С. И. Голод // Социально-политический журнал. – 1995. – № 6 – С. 74–87.
111. Голод С. И. Семья и брак: историко-социологический анализ / С. И. Голод. – Санкт-Петербург: Петрополис, 1998. – 271 с.
112. Голод С. И. Состояние и перспективы развития семьи: теоретико-типологический анализ: эмпирическое обоснование / С. И. Голод, А. А. Клецин. – Санкт-Петербург: СПб. филиал ИС РАН, 1994. – 43 с.
113. Голод С. И. Стабильность семьи: Социологический и демографический аспекты / С. И. Голод. – Ленинград: Наука, 1984. – 123 с.

114. Горлач М. Філософія: підручник / М. Горлач; [за заг. ред. М. Горлача, В. Кременя, В. Рибалка]. – Харків: Консум, 2000. – 1028 с.
115. Городяненко В. Г. Соціологія: підручник / В. Г. Городяненко. – Київ: Академія, 2002. – 560 с.
116. Гороховская Е. FAQ: Этология человека [Электронный ресурс] / Е. Гороховская. – URL: <http://postнаука.ru/faq/32457> (дата обращения: 5.08.2015).
117. Гопанчук В. С. Сімейне право України: навч. Посібник / В. С. Гопанчук. – 2-ге вид., перероб. та доп. – Київ: МАУП, 2001. – 102 с.
118. Грабська І. А. Насильство у подружніх стосунках: зарубіжний досвід досліджень та консультування / І. А. Грабська // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 9. – С. 20–22.
119. Грабська І. А. Насильство у подружніх стосунках: зарубіжний досвід досліджень та консультування / І. А. Грабська // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 10. – С. 25–28.
120. Гребенников И. В. Основы семейной жизни: учеб. пособие для студентов пед. институтов / И. В. Гребенников. – Москва: Просвещение, 1991. – 158 с.
121. Гришина Н. В. Психология конфликта / Н. В. Гришина. – Санкт-Петербург: Питер, 2000. – 464 с.
122. Гроссе Э. Формы семьи и формы хозяйства / Э. Гроссе. – Москва, 1898. – 337 с.
123. Гуж О де. Декларация прав женщины и гражданки. 1791 [Электронный ресурс] / О де Гуж; пер. Е. Лучининой и В. Успенской. – URL: http://d.theupload.info/down/dgqz5kotjyvvrzjscp kud8fwjx1kepiru/olimpija_de_guzh_deklaracija_prav_zhenshiny_i_grazhdanki.txt (дата обращения: 15.06.2015).
124. Гуменюк О. Є. Проблематика Я у психоаналітичній теорії Зигмунда Фрейда: лекція / О. Є. Гуменюк. – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – 34 с.
125. Гурко Т. А. Влияние добрачного поведения на стабильность молодой семьи / Т. А. Гурко // Социологические исследования. – 1982. – № 2. – С. 88 – 93.
126. Гурко Т. А. Критика концепции половых ролей. Применение феминистской методологии к анализу супружества и родительства / Т. А. Гурко // Теория и методология гендерных исследований: курс лекций /

[под общ. ред. О. А. Ворониной]. – Москва: МЦГИ-МВШСЭН-МФО, 2001. – С. 248–260.

127. Гурко Т. А. Теоретические подходы к изучению семьи / Т. А. Гурко. – Москва: Ин-т социологии РАН, 2010. – 176 с.

128. Гурко Т. А. Отношения мужчин и женщин в браке Т. А. Гурко, П. Босс // Семья на пороге третьего тысячелетия / [ред. А. И. Антонов и др.]. – Москва: Ин-т социологии РАН, Центр общечеловеческих ценностей, 1995. – С. 35–70.

129. Гурко Т. А. Развитие теоретического знания в западной социологии семьи / Т. А. Гурко // Россия реформирующаяся: Ежегодник. – 2010. – Вып. 9. – Москва: Новый Хронограф, 2010. – С. 88–107.

130. Гурко Т. А. Семья на пороге третьего тысячелетия / Т. А. Гурко. – Москва: Центр общечеловеческих ценностей, 1995. – 237 с.

131. Гурко Т. А. Трансформация брачно-семейных отношений / Т. А. Гурко // Россия: трансформирующееся общество / [под ред. В. А. Ядова]. – Москва: изд-во Канон-пресс-Ц, 2001. – С. 272–283.

132. Даниленко Н. В. Формування психологічної готовності жінки до материнства: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.04 / Н. В. Даниленко. – Київ, 2007. – 19 с.

133. Данилюк І. В. В. А. Роменець – фундатор вітчизняної історико-психологічної науки / І. В. Данилюк // Психологія вчинку: Шляхами творчості В. А. Роменця. – 2012. – Київ: Либідь. – С. 218–223.

134. Данилюк І. В. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір: монографія / І. В. Данилюк. – Київ: «САММІТ КНИГА», 2010. – 432 с.

135. Данилюк І. В. Етнічна психологія як наука / І. В. Данилюк // Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки. – 2007. – № 8. – С. 18–27.

136. Данилюк І. В. Історія психології в Україні: Західні регіони (остання чверть ХІХ – перша половина ХХ століття): навч. посібник / І. В. Данилюк. – Київ: Либідь, 2002. – 152 с.

137. Данилюк І. В. Методологічні проблеми етнічної психології. Методологічні проблеми культурної антропології та етнокультурології / І. В. Данилюк. – Київ: Ін-т культурології НАМ України, 2011. – С. 337–352.
138. Данилюк І. В. Розвиток етнічної психології як науки / І. В. Данилюк // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2014. – № 2 (23). – С. 20–29.
139. Данилюк І. В. Становлення етнічної психології як галузі наукового знання: історико-теоретичний вимір: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук: 19.00.01 / І. В. Данилюк. – Київ, 2010. – 36 с.
140. Дольник В. Р. Непослушное дитя биосферы. Беседы о поведении человека в компании птиц, зверей и детей / В. Р. Дольник. – Санкт-Петербург: Петроглиф, 2009. – 352 с.
141. Данчук П. М. Консультация «Брак и семья» – новый тип социализированного лечебного учреждения / П. М. Данчук // Медико-психологические аспекты брака и семьи: тезисы докл. обл. науч.-практ. конф. сексопатологов (г. Харьков, 17 мая 1985 г.). – Харьков: [б. и.], 1985. – С. 22.
142. Дарвин Ч. Происхождение видов путем естественного отбора, или Сохранение благоприятных рас в борьбе за жизнь / Ч. Дарвин. – 2-е изд., доп. – Санкт-Петербург: Наука, 2001. – 568 с.
143. Декрет о гражданском браке, о детях и о ведении книг актов состояния [Электронный ресурс] // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. Управление делами Совнаркома СССР. – Москва: [б. и.], 1942. – Стр. 161–163. – URL: <http://istmat.info/node/28231> (дата обращения: 26.08.2015).
144. Декрет о расторжении брака [Электронный ресурс] // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. Управление делами Совнаркома СССР. – Москва: [б. и.], 1942. – Стр. 150–151. – URL: <http://istmat.info/node/28149> (дата обращения: 26.08.2015).
145. Декрет Саратовского Губернского Совета Народных Комиссаров об отмене частного владения женщинами [Электронный ресурс]. – URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/-dekr_obotm.php (дата обращения: 27.08.2015).

146. Декрет об отмене частного владения женщинами [Электронный ресурс] // Московские новости. – 1990. – № 8. – URL:http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/dekr_obotm.php (дата обращения: 11.08.2016).
147. Демография: учебник / под общ. ред. Н. А. Волгина. – Москва: Изд-во РАГС, 2003. – 384 с.
148. Денеко М. О. Подружня дезадаптація при специфічних розладах особистості у жінок. Причини, механізми формування, психотерапевтична корекція: автореф. дис. ... д-ра мед. наук: 19.00.04 / О. М. Денеко. – Харків, 2010. – 27 с.
149. Денисенко А. О. Психологічна готовність старших підлітків та юнацтва до подружніх взаємовідносин: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / А. О. Денисенко. – Одеса, 2003. – 17 с.
150. Демірджі Т. В. Розвиток ідентичності дитини в умовах прийомної сім'ї: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – Київ, 2016. – 217 с.
151. Державний інститут сімейної та молодіжної політики [Електронний ресурс]. – URL: <http://dismp.gov.ua/about/us> (дата звернення: 17.12.16).
152. Дідук І. А. Взаємодія дітей-сіблінгів у сім'ї та її вплив на їх психосоціальний розвиток // Психологія на перетині тисячоліть: зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка. В 3 т. – Вид. 2-ге. – Київ: Гнозис, 1998. – Т. 1. – С. 395–403.
153. Дідук І. А. Взаємини між дітьми в сім'ї як чинник їх психосоціального розвитку: дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / І. А. Дудук. – Київ, 2001. – 177 арк.
154. Дикс Г. Теория объектных отношений и исследования брака / Г. Дикс // Семейная психология и семейная терапия. – 2007. – № 3. – С. 7–15.
155. Дмитренко А. К. Психологія сімейного виховання / А. К. Дмитренко, П. Є. Мармазинська, О. С. Тарновська. – Чернівці: Прут, 2001. – 208 с.
156. Добренъков В. И. Социология / В. И. Добренъков, А. И. Кравченко. – Москва: Академический Проект, 2009. – 608 с.
157. Добров Г. М. Наука о науке / Г. М. Добров. – Киев: Наукова думка, 1989. – 304 с.

158. Докинз Р. Эгоистичный ген / Р. Докинз. – Москва: Мир, 1993. – 318 с.
159. Доманецкая Л. В. Психология семьи и семейного воспитания: электронный учебник по психологии / Л. В. Доманецкая. – Красноярск: Краснояр. гос. пед. ун-т им. В. П. Астафьева, 2013. – 212 с.
160. Дружинин В. Н. Психология семьи / В. Н. Дружинин. – 3-е изд. – Санкт-Петербург: Питер, 2006. – 176 с.
161. Дружинин В. Н. Психология семьи / В. Н. Дружинин. – Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 208 с.
162. Дудченко О. Н. О противоречиях в жизнедеятельности современной семьи / О. Н. Дудченко // Социальный потенциал семьи / [ред. А. И. Антонов]. – Москва: ИС АН СССР, 1988. – С. 106–118.
163. Дудченко О. Н. Судьба семьи – судьба человечества / О. Н. Дудченко, А. В. Мытиль // Проблемы родительства и планирования семьи / [ред. А. И. Антонов]. – Москва: ИС РАН, 1992. – 435 с.
164. Дюркгейм Э. Метод социологии. – Киев ; Харьков: [б. и.], 1899. – 586 с.
165. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд / Э. Дюркгейм; [пер. с фр. А. Лукова]. – Санкт-Петербург: Союз, 1998. – 496 с.
166. Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм; [пер. с фр., сост., послесл. и примеч. А. Б. Гофмана]. – Москва: Канон, 1995. – 352 с.
167. Дьоміна Г. А. Розвиток особистісної зрілості старшокласників щодо подружнього життя: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Г. А. Дьоміна. – Київ, 2008. – 21 с.
168. Ждан А. Н. История психологии от античности до наших дней / А. Н. Ждан. – Москва: изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
169. Жданова М. П. Порушення здоров'я сім'ї при алкоголізмі у жінок та його психотерапія: автореф. дис... канд. мед. наук: 19.00.04 / М. П. Жданова. – Харків, 2007. – 19 с.
170. Жихарева Л. В. Психологічні особливості прихильності до матері у дітей дошкільного віку: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Л. В. Жихарева. – Київ, 2016 – 196 с.

171. Жуков С. М. Історія психології: навч. посібник / С. М. Жуков, Т. В. Жукова. – Київ: Центр навч. л-ри, 2005. – 283 с.
172. Заветный С. А. Опыт психологической подготовки молодоженов к браку / С. А. Заветный, М. А. Туревский, Т. Б. Хомуленко // Медико-психологические аспекты брака и семьи: тезисы докл. обл. науч.-практ. конф. сексопатологов (г. Харьков, 17 мая 1985 г.). – Харьков: [б. и.], 1985. – С. 23.
173. Заикина Г. А. Основные направления и методы регулирования брачно-семейных отношений: Опыт социологического анализа: автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. филос. наук / Г. А. Заикина. – Москва: ИСИ АН СССР, 1988. – 26 с.
174. Залкинд А. Б. Двенадцать половых заповедей революционного пролетариата [Электронный ресурс] / А. Б. Залкинд. – URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/_12SexZap.php (дата обращения: 20.08.2015).
175. Замский Х. С. История олигофренопедагогики / Х. С. Замский. – 2-е изд. – Москва: Просвещение, 1980. – 398 с.
176. Захарова Г. И. Психология семейных отношений: учеб. пособие / Г. И. Захарова. – Челябинск: изд-во ЮУрГУ, 2009. – 63 с.
177. Здравомыслова Е. Государственное конструирование гендера в советском обществе / Е. Здравомыслова, А. Тёмкина // Журнал исследований социальной политики. – 2004. – Т. 1. – № 3–4. – С. 299–321.
178. Зейгарник Б. В. Теория личности Курта Левина / Б. В. Зейгарник. – Москва: изд-во Моск. университета, 1981. – 118 с.
179. Зырянова Н. М. Ранние сиблинговые исследования [Электронный ресурс] / Н. М. Зырянова // Психологические исследования. – 2008. – № 2 (2). – URL: <http://psystudy.ru> (дата обращения: 15.08.2016).
180. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII–XX вв.) / Р. Зидер; [пер. с нем. Л. А. Овчинцевой; науч. ред. М. Ю. Брандт]. – Москва: Владос, 1997. – 302 с.

181. Змановская Е. В. Психоанализ семьи: исторические парадоксы, теоретические модели, терапевтические возможности / Е. В. Змановская // Вестник психоанализа. – 2011. – № 1. – Санкт-Петербург: ВЕИП, 2011. – С. 184–195.
182. Золотнюк О. П. Мікросоціологічне дослідження сімейних відносин: евристичний потенціал теоретичних засад / О. П. Золотнюк // Грані. – 2015. – № 4. – С. 47–53.
183. Иванова Є. О. Сімейні стосунки як чинник розвитку емоційного інтелекту підлітків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.07 / Є. О. Иванова. – Київ, 2017. – 22 с.
184. Иванов В. В. Предмет исторической науки / В. В. Иванов // Методология исторической науки. – Москва: Высшая школа, 1985. – С. 26–51.
185. Іващенко А. С. Психологічні чинники міжособистісних стосунків у молодих сім'ях з різним типом подружньої взаємодії: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / А. С. Іващенко. – Київ, 2013. – 18 с.
186. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Полис. Политические исследования. – 1997. – № 4. – С. 6–32.
187. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України. Публікації [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.idss.org.ua/public.html> (дата звернення: 17.01.2018).
188. Інститут Інтегративної Сімейної Терапії [Електронний ресурс]. – URL: <https://www.familyland.ru/institute/> (дата звернення: 17.01.2018).
189. Інститут психологи [Електронний ресурс]. – URL: <http://ipsy.bspu.by/kafedry/kafedra-socialnoi-i-semeinoi-psihologii> (дата звернення: 17.01.2018).
190. Інститут проблем виховання НАПН України [Електронний ресурс]: офіц. сайт. – URL: http://naps.gov.ua/ua/structure/-institutions/problem_education/ (дата звернення: 17.12.16).

191. Інститут родини та подружнього життя. Про нас [Електронний ресурс]: офіц. сайт. – URL: http://www.family-institute.org.ua/About_us_uk.html (дата звернення: 17.12.16).
192. Івасюк Е., Мельничук М. Мультипарадигмальність психології: криза чи нова парадигма? / Е. Івасюк, М. Мельничук // Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія. – 2012. – Вип. 63–639. – С. 67–72.
193. История буржуазной социологии XIX– начала XX вв. / [отв. ред. И. С. Кон]. – Москва: Наука, 1979. – 343 с.
194. Історія психології: курс лекцій: навч. посібник / [уклад. Н. В. Гриньова]. – Умань: Візаві, 2012. – 209 с.
195. История социологии в Западной Европе и США: учеб. для вузов / [отв. ред. Г. В. Осипов]. – Москва: НОРМА (Изда-тельская группа Норма–Инфра-М), 2001. – 576 с.
196. Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій / Я. Калакура. – Київ: Генеза. – 2004. – 496 с.
197. Калмыкова Е. С. Психологические проблемы первых лет супружеской жизни / Е. С. Калмыкова // Вопросы психологии. – 1983. – № 3. – С. 83–89.
198. Калинич Л. В. Соціально-психологічні чинники попередження подружніх конфліктів : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Л. В. Калинич. – Київ, 2013. – 19 с.
199. Карпа М. І. Особливості психосоціального розвитку сиблінгів дітей з психофізичними вадами: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / М. І. Карпа. – Київ, 2007. – 19 с.
200. Карпова Д.Є. Психологічний аналіз сімейних ролей шлюбних партнерів / Д. Є. Карпова // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2016. – Вип. 4. – С. 41 – 46.
201. Карабанова О. А. Понятие «социальная ситуация развития» в современной психологии / О. А. Карабанова // Методология и история психологии. – 2007. – Т. 2. – Вып. 4. – С. 40–56.

202. Карабанова О. А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования / О. А. Карабанова. – Москва: Гардарики, 2008. – 320 с.
203. Каутский К. Аграрный вопрос; пер. с нем. – 2-е изд. – Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – 352 с.
204. Келли Г. Межличностные отношения. Теория взаимозависимости Г. Келли, Дж. Тибо // Современная зарубежная социальная психология. – Москва: изд-во Московского университета. – 1984. – С. 61 – 81.
205. Кемплер У. Основы семейной гештальт-терапии / У. Кемплер; [пер. с англ. И. Никифоровой]. – Санкт-Петербург: изд-во Пирожкова, 2001. – 224 с.
206. Кернберг О. Ф. Отношения любви: норма и патология / О. Ф. Кернберг; [пер. с англ. М. Н. Георгиевой]. – Москва: Независимая фирма «Класс», 2000. – 256 с.
207. Керр М. Эмоциональная система / М. Керр, М. Боуэн // Теория семейных систем Мюррея Боуэна: основные понятия, методы и клиническая практика / [под ред. К. Бейкер, А. Я. Варги]. – Москва: Когито-Центр, 2005. – С. 37–80.
208. Кібернетика. Словник української мови / [ред. колегія: І. К. Білодід (голова) та ін]. В 11 т. – Москва–Київ: Наукова думка, 1973. – Т. 4. – С. 158.
209. Кізь О. Б. Формування психологічної готовності до створення сім'ї у вихованців інтернатних закладів / О. Б. Кізь // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. – 1999. – № 3. – С.38–42.
210. Кізь О.Б. Формування психологічної готовності вихованців інтернатних закладів до створення сім'ї: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / О. Б. Кізь. – Київ, 2003. – 20 с.
211. Ключковська І. Транснаціональна сім'я у світовому та українському контекстах / І. Ключковська // Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання. – Львів: вид-во НУ «Львівська політехніка», 2012. – С. 30–47.
212. Кляйн М. Заметки о некоторых шизоидных механизмах [Электронный ресурс] / М. Кляйн // Развитие в психоанализе / [пер. с англ.: Д. В. Полтавец, С. Г. Дурас, И. А. Перелыгин ; сост. и науч. ред. И. Ю. Романов]. – Москва:

Академический проект, 2001. – URL: http://www.psychol-ok.ru/lib/klein/rvp/rvp_09.html (дата обращения: 14.08.2016).

213. Кляпець О. Я. Дискримінація альтернативних форм конструювання сім'ї в сучасному українському суспільстві / О. Я. Кляпець // Психологічні науки: проблеми і здобутки. – 2014. – Вип. 6. – С. 75–90.

214. Кляпець О. Я. Психологічні чинники вибору молодою людиною цивільного шлюбу: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / О. Я. Кляпець. – Київ, 2004. – 21 с.

215. Ковалев С. В. Психология семейных отношений / С. В. Ковалев. – Москва: Педагогика, 1987. – 160 с.

216. Ковалев С. В. Психология современной семьи. Информационно-методические материалы к курсу «Этика и психология семейной жизни»: кн. для учителя / С. В. Ковалев. – Москва: Просвещение, 1988. – 208 с.

217. Ковалевский М. М. Очерк происхождения и развития семьи и собственности / М. М. Ковалевский; [пер. с фр. С. П. Моравский; под ред. М. О. Косвена]. – Москва: Соцэкгиз, 1939. – 187 с.

218. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – 2-е изд., доп. – Москва: Наука, 2003. – 486 с.

219. Кодекс законов об актах гражданского состояния, Брачном, Семейном и Опекунском праве // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. Управление делами Совнаркома СССР. – Москва: [б. и.], 1942. – Стр. 1045–1074.

220. Кодекс законов о браке, семье и опеке 1926 г. – Москва: Юр. изд-во Минюста СССР, 1947. – 82 с.

221. Козлова Н. В. Психолого-акмеологическое знание в системе высшего профессионального образования: учеб. пособ. для слушателей дополнительной профессиональной образовательной программы получения дополнительной квалификации «Преподаватель высшей школы» и студентов психологических специальностей / Н. В. Козлова. – Томск: изд-во ТПУ, 2007. – 151 с.

222. Козловська Е. В. Психологічна готовність молодого подружжя до гармонізації стосунків: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Е. В. Козловська. – Київ, 2011. – 16 с.
223. Кошлань І. Г. Психологічні особливості емоційності підлітків та стилі сімейного виховання: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / І. Г. Кошлань. – Одеса, 2005. – 20 с.
224. Кондрацька Л. В. Сімейні конфлікти як фактор емоційного вигорання у підлітків: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Л. В. Кондрацька. – Київ, 2009. – 16 с.
225. Корнієнко І. О. Психологічні особливості становлення ціннісних орієнтацій старшокласників з неповних сімей: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / І. О. Корнієнко. – Київ, 2014. – 20 с.
226. Кошонько Г. А. Психологічні особливості становлення сімей майбутніх офіцерів: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.09 / Г. А. Кошонько. – Хмельницький, 2005. – 20 с.
227. Кравченко К. В. Соціально-психологічні особливості ставлення батьків до дитини як чинник успішності їх взаємодії у дошкільному віці: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / К. В. Кравченко. – Сєвєродонецьк, 2015. – 20 с.
228. Крамченкова В. О. Порушення внутрішньосімейних відносин з розвитком співзалежності при наркопатології в сім'ї і способи їх психокорекції: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.04 / В. О. Крамченкова. – Харків, 2007. – 19 с.
229. Крайлюк А. І. Вплив батьківських настанов на вибір шлюбного партнера: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.05 / А. І. Крайлюк. – Київ, 2016. – 19 с.
230. Коллонтай А. М. Дорогу крылатому Эросу / А. М. Коллонтай // Молодая гвардия. – 1923. – № 3 (май). – С. 111–124.
231. Коллонтай А. М. Женщина-работница в современном обществе (1908) / А. М. Коллонтай // Труды Первого Всероссийского женского съезда. – Санкт-Петербург: [б. и.], 1908. – С. 792–801.

232. Коллонтай А. М. Любовь и новая мораль / А. М. Коллонтай // *Философия любви: сб. в 2 ч. Ч. 2* / сост. А. А. Ивин. – Москва: Политиздат, 1990. – С. 323–334.
233. Коллонтай А. М. Новая мораль и рабочий класс / А. М. Коллонтай. – Москва: ВЦИК Советов р., к. и к. депутатов, 1919. – 60, [1] с.
234. Коллонтай А. М. Семья и коммунистическое государство / А. М. Коллонтай. – Москва: Коммунист, 1918. – 24 с.
235. Колоколова М. О. Установки на патернализм у політичній культурі сучасного українського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: 22.00.04 / М. О. Колоколова. – Харків, 2016. – 19 с.
236. Кольцова В. А. История психологии: Проблемы методологии / В. А. Кольцова. – Москва: Институт психологии РАН, 2008. – 512 с.
237. Кольцова В. А. Методологические проблемы истории психологии в трудах Б. Г. Ананьева В. А. Кольцова // *Современная психология: состояние и перспективы исследований*. – Москва: изд-во «Институт психологии РАН», 2002. – Часть 4: Методологические проблемы историко-психологического исследования: материалы юбилейной науч. конференции ИП РАН, 28–29 января 2002 г. / [отв. ред. А. Л. Журавлев, В. А. Кольцова. – 2002]. – С. 80–99.
238. Курило И. А. Брачность, рождаемость и воспроизводство материнского поколения в Беларуси и Украине: опыт сравнительного анализа / И. А. Курило, С. Ю. Аксенова, Л. И. Слюсар // *Демографія та соціальна економіка*. – 2017. – № 2 (30) . – С. 29–46.
239. Кучманич І. М. Розвиток домагань підлітків у процесі внутрішньосімейних взаємин: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / І. М. Кучманич. – Одеса, 2010. – 20 с.
240. Кольцова В. А. Теоретико-методологические основы истории психологии / В. А. Кольцова. – Москва: изд-во «Институт психологии РАН», 2004. – 416 с.
241. Коваленко А. Б. Психологія міжособистісного взаєморозуміння. Підручник для студ. вищ. навч. закл. / А. Б. Коваленко. – Київ: Київський національний університет імені Т. Шевченка, 2010. – 215 с.

242. Корнєв М. Н. Соціальна психологія. Підручник / М. Н. Корнєв, А. Б. Коваленко. – Київ: Геопринт, 2006. – 400 с.
243. Кон И. С. Сексуальна культура в Росії. Клубничка на березке / И. С. Кон. – Москва: ОГИ, 1997. – 464 с.
244. Кольцова В. А. Учебное пособие по истории психологии [Электронный ресурс] / В. А. Кольцова, Ю. Н. Олейник. – URL: <http://www.twirpx.com/file/43608/grant/> (дата обращения: 3.02.2017).
245. Копець Л. Класичні експерименти в психології: навч. Посібник / Л. Кляпець. – Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2010. – 283 с.
246. Корольчук М. С., Психологія сімейних взаємин: навч. Посібник / М. С. Корольчук, П. П. Криворучко, В. І. Осьодло та ін. – Київ: Ніка-Центр, 2010. – 296 с.
247. Косвен М. О. Предисловие / М. О. Косвен // Очерк происхождения и развития семьи и собственности / М. М. Ковалевский / [пер. с фр. С. П. Моравский; под ред. М. О. Косвена]. – Москва: Соцэкгиз, 1939. – С. 3–15.
248. Коул Э. Дж. Снижение рождаемости в Европе со времен французской революции до второй мировой войны / Э. Дж. Коул // Брачность, рождаемость, семья за три века: сб. статей / [под ред. А. Г. Вишневого и И. С. Кона]. – Москва: Статистика, 1979. – С. 71–97.
249. Коул Дж. Р. Схемы интеллектуального влияния в научных исследованиях / Дж. Р. Коул // Коммуникация в современной науке. – Москва: Прогресс, 1976. – С. 390–425.
250. Кочарян Г. С. Психотерапия сексуальных расстройств и супружеских конфликтов / Г. С. Кочарян, А. С. Кочарян. – Москва: Медицина, 1994. – 224 с.
251. Кравець В. П. Психологія сімейного життя: навч. посіб. для студентів педвузів, що здобувають спец. «Практична психологія» / В. П. Кравець. – Тернопіль: [б. в.], 1995. – 311 с.
252. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – Санкт-Петербург: Питер, 2000. – 992 с.

253. Кратохвил С. Психотерапия семейно-сексуальных дисгармоний / С. Кратохвил; [пер. с чеш. ; под ред. Г. В. Васильченко]. – Москва: Медицина, 1991. – 344 с.
254. Криченко Е. В. Психологические аспекты качества семейно-брачных отношений / Е. В. Криченко, В. А. Терехин // Прикладная психология. – 1999. – № 5. – С. 63–73.
255. Кроник А. А. В главных ролях: Вы, Мы, Он, Ты, Я: Психология значимых отношений А. А. Кроник, Е. А. Кроник. – Москва: Мысль, 1989. – 208 с.
256. Кроче Б. Теория и история историографии / Б. Кроче; [пер. с итал. И. М. Заславской]. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1998. – 191 с.
257. Крупина В. Політичні міфи доби пізнього сталінізму (друга половина 40-х – початок 50-х рр. ХХ ст.) / В. Крупина // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – № 14. – С. 18–30.
258. Крупская Н. Война и деторождение [Электронный ресурс] / Н. Крупская. – URL: http://www.kpu.ua/ru/28874/krupskaya_sochineniya (дата обращения: 31.08.15).
259. Крюкова Т. Л. Психология семьи: жизненные трудности и совладение с ними / Т. Л. Крюкова, М. В. Сапоровская, Е. В. Куфтяк. – Санкт-Петербург: Речь, 2005. – 240 с.
260. К теории шизофрении / Г. Бейтсон и др. // Московский психотерапевтический журнал. – 1993. – № 1. – С. 5–23.
261. К теории шизофрении / Г. Бейтсон и др. // Московский психотерапевтический журнал. – 1993. – № 2. – С. 26–53.
262. Кузьмина Н. В. Акмеологическая теория фундаментального образования / А. Н. Кузьмин. – Санкт-Петербург, 2012. – 382 с.
263. Кули Ч. Первичные группы / Ч. Кули; [пер. Т. Новиковой] // Американская социологическая мысль. Тексты. – Москва: изд-во МГУ, 1994. – С. 179–182.
264. Кули Ч. Х. Человеческая природа и социальный порядок / Ч. Х. Кули; [пер. с англ. под ред. А. Б. Толстова]. – Москва: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. – 320 с.
265. Кун Т. Структура наукових революцій / Т. Кун. – Киев: Port-R., 2001. – 228 с.

266. Куприянчик Л. Л. Психология любви / Л. Л. Куприянчик. – Москва: Сталкер, 1998. – 416 с.
267. Курдюмов С. П. Пролог. Синергетика и системный синтез / С. П. Курдюмов, Г. Г. Малинецкий. – URL: <http://spkurdyumov.ru/forecasting/novoe-v-sinergetike-vzglyad-v-trete-tysyacheletie/2/> (дата обращения: 26.02.16).
268. Кутузова Д. А. «Быть семьей»: взгляд с точки зрения социального конструкционизма. Обзор работ Л.Беллы и ее сотрудников / Д. А. Кутузова // Постнеклассическая психология. Социальный конструкционизм и нарративный подход. – № 1 (2). – 2005. – С. 72–92.
269. Кратохвил С. Психотерапия семейно-сексуальных дисгармоний / С. Кратохвил. – Москва: Медицина, 1991. – 336 с.
270. Кроче Б. Теория и история историографии / Б. Кроче; [пер. с итал. И. М. Заславской]. – Москва: «Языки русской культуры», 1998. – 191 с.
271. Куттер П. Любовь, ненависть, зависть, ревность. Психоанализ страстей / П. Куттер. – Санкт-Петербург: Б.С.К., 1998. – 115 с.
272. Куфтяк Е. В. Психология семейного совладания: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.13 / Е. В. Куфтяк. – 477 с.
273. Куфтяк Е. В. Семейное совладание: концептуальные положения и исследование / Е. В. Куфтяк // Человек. Сообщество. Управление. – 2012. – № 2. – С. 16–31.
274. Лазар М. Г. Социальный институт науки как предмет социологии и науковедения / М. Г. Лазар // Ученые записки РГГМУ. – 2010. – № 15. – С. 229–240.
275. Лакатос И. История науки и ее рациональные реконструкции / И. Лакатос // Структура и развитие науки. Из Бостонских исследований по философии науки. – Москва: Прогресс, 1978. – С. 203–235.
276. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход / П. Ласлетт // Брачность, рождаемость, семья за три века: сб. статей / [под ред. А. Г. Вишневецкого и И. С. Кона]. – Москва: Статистика, 1979. – С. 132–157.

277. Лапин Н. И. Эмпирическая социология в Западной Европе: учеб. Пособие / Н. И. Лапин. – Москва: ГУ ВШЭ, 2004. – 383 с.
278. Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории / А. С. Лаппо-Данилевский. – Москва: Территория будущего, 2006. – 622 с.
279. Лебідь А. Є. Трансдисциплінарні дослідження і проблема істинності наукового знання / А. Є. Лебідь // Філософія науки: традиції та інновації. – 2010. – № 1 (2). – С. 237–245.
280. Леванова І. Л. Психологічні особливості сімейних стосунків сексуально дезадаптованих подружніх пар: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / І. Л. Леванова. – Харків, 2006. – 20 с.
281. Левицька Т. Л. Розвиток психологічної готовності студентської молоді до створення сім'ї: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.09 / Т. Л. Левицька. – Хмельницький, 2009. – 20 с.
282. Левин К. Поведение и развитие ребенка как функция от ситуации в целом // Динамическая психология / К. Левин. – Москва: Смысл, 2001. – С. 372–426.
283. Левин К. Разрешение социальных конфликтов / К. Левин; [пер. с англ. И. Ю. Авидон]. – Санкт-Петербург: Речь, 2000. – 408 с.
284. Левин К. Теория поля в социальных науках / К. Левин; [пер. Е. Сурпина]. – Санкт-Петербург: Сенсор, 2000. – 368 с.
285. Левин К. Определение понятия «Поле в данный момент» К. Левин // История психологии (10–30-е гг. Период открытого кризиса): тексты / [под ред. П. Я. Гальперина, Л. А. Ждан]. – 2-е изд. – Москва: изд-во Московского университета, 1992. – С. 190–206.
286. Левин К. Супружеские конфликты / К. Левин // Психология конфликта: хрестоматия / [сост. и общ. ред. Н. В. Гришиной]. – Санкт-Петербург: Питер, 2001. – С.118–132.
287. Левин К. Топология и теория поля / К. Левин // История психологии (10–30-е гг. Период открытого кризиса): тексты / [под ред. П. Я. Гальперина, Л. А. Ждан]. – 2-е изд. – Москва: изд-во Московского университета, 1992. – С. 181–189.

288. Левицкий В. Психология семейных отношений / В. Левицкий. – Киев: Феникс, 1991. – 124 с.
289. Левкович В. П. Социально-психологический подход к изучению супружеских конфликтов / В. П. Левкович, О. Э. Зуськова // Психологический журнал. – 1985. – № 3. – С. 126–137.
290. Лейбин В. М. Словарь-справочник по психоанализу / В. М. Лейбин. – Москва: АСТ, 2010. – 956 с.
291. Леонова І. М. Особливості батьківсько-дитячих стосунків підлітків-учнів школи-інтернат : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / І. М. Леонова. – Київ, 2013. – 20 с.
292. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – Москва: Политиздат, 1975. – 304 с.
293. Леонтьев Д. А. Неклассический вектор в современной психологии [Электронный ресурс] / Д. А. Леонтьев. – URL: http://narrativepsy.narod.ru/num1-2005_51.html (дата обращения: 14.12.2016).
294. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. – Москва: изд-во МГУ, 1981. – 584 с.
295. Ле Пле Ф. Г. Социальный метод / Ф. Г. Ле Пле // 25 книг по философии / Р. Хесс. – Челябинск: Урал LTD, 1999. – С. 227–239.
296. Лесгафт П. Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение / П. Ф. Лесгафт. – Москва: Директ-Медиа, 2014. – 169 с.
297. Летцев В. М. Вітчизняна психологія др. пол. XIX – поч. XX ст.: інший погляд на історію становлення та пріоритети вивчення В. М. Летцев // Становлення психологічної думки в Україні: провідні ідеї та історія розвитку: монографія / [за ред. В. В. Турбан]. – Київ–Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. – С. 163–202.
298. Лысова А. В. Психология семьи А. В. Лысова. – Владивосток: изд-во Дальневосточного университета, 2003. – Ч. 2. – 121 с.

299. Лидерс А. Г. Психологическое обследование семьи: учеб. пособие-практикум для студ. фак. психологии высш. учеб. заведений / А. Г. Лидерс. – Москва: Академия, 2006. – 432 с.
300. Лидерс А. Г. Системный подход в современной семейной психологии // Семья как психологическая система. Очерки психологии семьи / А. Г. Лидерс. – Москва–Обнинск: «ИГ – СОЦИН», 2004. С. 7–15.
301. Лидерс А. Современная отечественная семейная психология: эскиз истории, предмет и метод / А. Г. Лидерс // Журнал практического психолога: научно-практический журнал. – 2006. – № 6. – С. 176–185.
302. Логинова Н. А. Биографический метод в свете идей Б. Г. Ананьева / Н. А. Логинова // Вопросы психологии. – 1986. – № 5. – С. 104–113.
303. Лосева В. К. Психосексуальное развитие ребенка / В. К. Лосева, А. И. Луньков. – Москва: А.П.О., 1995. – 52 с.
304. Лузан П. Г. Основи науково-педагогічних досліджень: навч. посібник / П. Г. Лузан, І. В. Сопівник, С. В. Виговська. – 2-ге вид., доп. – Київ: НАКККіМ, 2010. – 270 с.
305. Лукашевич М. П. Соціологія. Загальний курс: навч. посібник / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – Київ: Каравела, 2006. – 408 с.
306. Лукьянченко Н. В. Системная семейная психотерапия М. Боуэна: учеб.-метод. пособие / Н. В. Лукьянченко, И. А. Аликин. – Красноярск: РИО СиБУП, 2005. – 95 с.
307. Лук'яненко Н. М. Соціально-психологічні детермінанти усвідомлення подружжям прийомного батьківства: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Н. М. Лук'яненко. – Київ, 2013. – 20 с.
308. Лунгул І. В. Психологічна профілактика сімейних криз неприйняття дитячої інвалідності: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / І. В. Лунгул. – Київ, 2013. – 19 с.
309. Луначарский А. Молодежь и теория «стакана воды» [Электронный ресурс] / А. Луначарский. – URL: <http://www.biografia.ru/arhiv/718.html> (дата обращения: 27.08.2015).

310. Лурье С. В. Историческая этнология: учеб. пособ. для вузов / С. В. Лурье. – Москва: Академический Проект: Гаудеамус, 2004. – 624 с.
311. Луппо С. Є. Типологія життєвих взаємодій дорослої особистості з досвідом дитячих психотравм у сім'ї: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / С. Є. Луппо. – Київ, 2015. – 20 с.
312. Маденас К. Достижения в стратегической семейной психотерапии // Эволюция психотерапии. Т. 1: «Семейный портрет в интерьере»: семейная терапия / К. Маденас; [пер. с англ. Т. К. Кругловой]. – Москва: Независимая фирма «Класс», 1998. – С. 134–147.
313. Маденас К. Рассказы о психотерапии / К. Маденас // Эволюция психотерапии. Т. 1: «Семейный портрет в интерьере»: семейная терапия / [пер. с англ. Т. К. Кругловой]. – Москва: Независимая фирма «Класс», 1998. – С. 152–172.
314. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – Санкт-Петербург: Питер, 2011. – 800 с.
315. Максименко С. Д. Загальна психологія: навч. Посібник / С. Д. Максименко, В. О. Соловієнко. – Київ: МАУП, 2000. – 256 с.
316. Малиновский Б. Избранное: Динамика культуры / Б. Малиновский; [пер. с англ.]. – Москва: РОССПЭН, 2004. – 959 с.
317. Малиновский Б. Научная теория культуры / Б. Малиновский. – Москва: ОГИ, 2005. – 184 с.
318. Малкина-Пых И. Г. Семейная терапия / И. Г. Малкина- Пых. – Москва: Эксмо, 2006. – 992 с.
319. Маляревский И. В. О методах воспитания во врачебно-воспитательном заведении / И. В. Маляревский // Протоколы заседаний общества психиатров в Санкт-Петербурге за 1888. Заседание 12.03.1888. – Санкт-Петербург: типография М. М. Стасюлевича, 1889. – С. 11–12.
320. Малярова Н. В. Роль конфликта в функционировании семейной системы // Семья и социальная структура / Н. В. Малярова. – Москва: ИСИ АН СССР, ССА, 1987. – С. 110–128.

321. Малярова Н. В. Функции семьи по отношению к обществу и индивиду и их значение для стабилизации семьи // Стабильность семьи как социальная проблема / [отв. ред. З. Янкова]. – Москва: ИСИ АН СССР, 1978. – С. 27–37.
322. Маркс К. Манифест коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Москва: Политиздат, 1971. – 64 с.
323. Маркс К. Твори / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Київ: Держполітвидав, 1963. – 397 с.
324. Мартинюк О. Соціально-психологічні концепції сім'ї як теоретична основа її емпіричного вивчення / О. Мартинюк // Психологія і суспільство. – 2008. – №4. – С. 104–115.
325. Марцинковская Т. Д. История детской психологии: учеб. для студ. пед. вузов / Т. Д. Марцинковская. – Москва: Владос, 1998. – 272 с.
326. Марцинковская Т. Д. История психологии: учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / Т. Д. Марцинковская. – Москва: Академия, 2001. – 544 с.
327. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – Санкт-Петербург: Питер, 2008. – 352 с.
328. Медушевская О. М. Методология истории / О. М. Медешевская, М. Ф. Румянцева. – Москва: ИАИ. РГГУ, 1997. – 72 с.
329. Мид Дж. Азия (отрывок из Mead Q. The I and the Me) / Дж. Мид // Американская социологическая мысль. Тексты. – Москва: изд-во МГУ, 1994. – С. 122–128.
330. Мид М. Культура и мир детства. Избранные произведения / М. Мид; [ред., сост. и автор послесл. И. С. Кон]. – Москва: Наука, 1988. – 429 с.
331. Миллет К. Политика пола [Электронный ресурс] / К. Миллет // Неприкосновенный запас. – 2008. – № 4 (60). – URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2008/4/mi25-pr.html> (дата обращения: 16.07.2015).
332. Миллет К. Сексуальная политика (главы из книги) / К. Миллет // Вопросы философии. – 1994. – № 9. – С. 148–172.
333. Минеева О. А. Фамилистика. Обзор научных представлений о семье / О. А. Минеева, А. Г. Лидерс // Социальный психолог. – 2011. – № 1. – С. 19–59.

334. Мировая демографическая ситуация, 2014 год. Краткий доклад. Организация Объединенных Наций. – Нью-Йорк: ООН, 2014. – 44 с.
335. Мінухін А. С. Причини, умови розвитку та психотерапія сексуально-поведінкової дезадаптації молодого подружжя: автореф. дис... канд. мед. наук: 19.00.04 / А. С. Мінухін. – Харків, 2008. – 20 с.
336. Минухин С. Множество моих голосов / С. Минухин // Эволюция психотерапии. Т. 1: «Семейный портрет в интерьере»: семейная терапия; [пер. с англ. Т. К. Кругловой]. – Москва: Независимая фирма «Класс», 1998. – С. 17–35.
337. Минухин С. Техники семейной терапии / С. Минухин, Ч. Фишман; [пер. с англ. А. Д. Иорданского]. – Москва: Класс, 1998. – 304 с.
338. Миронов Д. В. Социально-антропологическая концепция М. М. Ковалевского: автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. социол. наук: 22.00.01 / Д. В. Миронов. – Санкт-Петербург, 2006. – 24 с.
339. Мілютіна К. Психологія сім'ї. Техніки раціонально-інтуїтивної психокорекції родини: посібник / К. Мілютіна. – Київ: Главник, 2007. – 143 с.
340. Монтень М. Опыты / М. Монтень; [пер. А. Бобовича]. – Москва: Голос, 1992. – 429 с.
341. Мор Т. Утопия / Т. Мор; [пер. Ю. М. Каган]. – Москва: Наука, 1978. – 412 с.
342. Морган Л. Г. Древнее общество или Исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации / Л. Г. Утопия. – Ленинград: Институт народов Севера ЦИК СССР, 1935. – 386 с.
343. Мороз Р. А. Сімейні наративи як передумови розвитку особистісної ідентичності дітей старшого дошкільного віку: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Р. А. Мороз. – Харків, 2013. – 18 с.
344. Москаленко В. В. Соціальна психологія: підручник / В. В. Москаленко. – 2-ге вид., випр. та доп. – Київ: ЦУЛ, 2008. – 688 с.
345. Музичук О. О. Становлення української психології у другій половині ХХ століття / О. О. Музичук // Становлення психологічної думки в Україні: провідні ідеї та історія розвитку: кол. монографія / В. В. Турбан, Л. З. Сердюк,

- Ю. Т. Рождественський [та ін.]; [за ред. В. В. Турбан]. – Київ–Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. – С. 203–217.
346. Мэйн Г. Древний закон и обычай: исследования по истории древнего права / Г. Мэйн; [пер. с англ]. – 2-е изд. – Москва: Красанд, 2011. – IV, 312 с.
347. Мясищев В. Н. Психология отношений / В. Н. Мясищев; [под ред. А. А. Бодалева]. – Москва: изд. Московского психо-логосоциального института; Воронеж: изд-во НПО «МОДЭК», 2003. – 400 с.
348. Мушкевич М. І. Психологічні особливості впливу батьківської сім'ї на молоде подружжя: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / М. І. Мушкевич. – Рівне, 2002. – 20 с.
349. Населення. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 17.01.2018).
350. Нагула О. Л. Психологічні умови формування батьківської компетентності у молодого подружжя: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / О. Л. Нагула. – Київ, 2013. – 20 с.
351. Нельсон-Джоунс Р. Теория и практика консультирования [Электронный ресурс] / Р. Нельсон-Джоунс. – 3-е изд., междунар. – Санкт-Петербург: Питер, 2000. – 464 с. – URL: <http://www.twirpx.com/file/1110137/> (дата обращения: 16.07.2016).
352. Николаева Е. И. Психология семьи: учеб. для вузов / Е. И. Николаева. – Санкт-Петербург: Питер, 2013. – 336 с.
353. Николис Г. Познание сложного / Г. Николис, И. Пригожин. – Москва: Мир, 1990. – 344 с.
354. Николс М. Семейная терапия: концепции и методы / М. Николс, Р. Шварц; [пер. с англ. О. Очкур, А. Шишко]. – Москва: Эксмо, 2004. – 960 с.
355. Носко О. П. Матримоніальні уявлення як чинник суб'єктивного благополуччя молоді у шлюбі : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / О. П. Носко. – Луганськ, 2013. – 20 с.

356. Об институте. Институт изучения детства, семьи и воспитания Российской академии образования [Электронный ресурс]. – URL: <http://ippdrao.ru/ob-institute/istoriya> (дата звернення: 17.01.2018).
357. О нас. Институт семейной психологии и консультирования [Электронный ресурс]. – URL: <http://icpk.net/index.php/about-us> (дата звернення: 17.01.2018).
358. Обозов Н. Н. Диагностика супружеских затруднений / Н. Н.Обозов, А. Н. Обозова // Психологический журнал. – 1982. – № 3. – С. 147–151.
359. Обозов Н.Н. Семейно-брачные и родственные отношения / Н. Н.Обозов. – Москва: Просвещение, 1990. – 287с.
360. Обухова Л. Ф. Детская (возрастная) психология: учебник / Л. Ф. Обухова. – Москва: Российское педагогическое агентство, 1996. – 374 с.
361. Осьодло В. І. Проблеми створення та існування студентських сімей: теоретичний аналіз проведених досліджень / В. І. Осьодло // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2014. – Вип. 15. – С. 184 – 188.
362. Оксфордский толковый словарь по психологии / [ред.-сост. А. Ребер]. – Oxford: Penguin Non-Classical, 2002. – 864 с.
363. Омельченко Л. М. Мотивація укладення шлюбу сучасної молоді: психологічні аспекти / Л. М. Омельченко // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Педагогіка, психологія, філософія. – 2016. – Вип. 239. – С.189 – 195.
364. Осипович Т. Н. Проблемы пола, брака, семьи и положение женщины в общественных дискуссиях середины 1920-х гг. / Т. Н. Осипович // Общественные науки и современность. – 1994. – № 1. – С. 161–171.
365. Основы психологии семьи и семейного консультирования: учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / [под общ. ред. Н. Н. Посысоева]. – Москва: Владос-Пресс, 2004. – 328 с.
366. Основы психології: підручник / [за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця]. – 4-те вид., стер. – Київ: Либідь, 1999. – 632 с.
367. Основы психології: підруч. для студентів ВНЗ / [О. В. Киричук та ін.] ; за заг. ред. О. В. Киричук, В. А. Роменець. – [6-те вид., стер.]. – Київ: Либідь, 2006. – 632 с.

368. Олсон В. Жизнеустройство детей-сирот: профессиональная замещающая семья / В. Олсон. – Москва: Генезис, 2006. – 368 с.
369. Палмер Дж. Эволюционная психология. Секреты поведения Homo sapiens / Дж. Палмер, Л. Палмер. – Санкт-Петербург: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 384 с.
370. Панов Е. Н. Этология человека: возникновение и перспективы развития // Биология в познании человека / А. П. Огурцов, Е. Н. Панов, И. К. Лисеев и др. – Москва: Наука, 1989. – С. 36–54.
371. Панок В. Г. Теоретико-методологічні засади розвитку практичної психології в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук: 19.00.01 / В. Г. Панок. – Київ, 2011. – 28 с.
372. Папуш М. П. Вступительная статья к работе «К теории шизофрении» Г. Бейтсона, Д. Джексона, Дж. Хейли, Дж. Уикленда / М. П. Папуш // Московский психотерапевтический журнал. – 1993. – № 1. – С. 5–24.
373. Парадигмальні зміни основ загальної психології у синергетичному контексті: монографія / [М.-Л. А. Чепа, В. Ф. Маценко, Ж. М. Маценко та ін.]; за ред. М.-Л. А.Чепа. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 220 с.
374. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс. – Москва: Академический Проект, 2000. – 880 с.
375. Педагогика и психология семейного воспитания / М. П. Осипова [и др.] ; [под ред. М. П. Осиповой, А. А. Горбащенко]. – Брест: БрГУ, 2004. – 311 с.
376. Переписка с окружным отделом ГПУ о переправке секретной корреспонденции и др. // Державний архів Вінницької області. – Ф. Р. 302. – Оп. 4. – Спр. 39. – 16 арк.
377. Петровский А. В. Вопросы истории и теории психологии: избр. труды. – Москва / А. В. Петровский: Педагогика, 1984. – 272 с.
378. Петровский А. В. Запрет на комплексное изучение детства / А. В. Петровский // Репрессированная наука. – Ленинград: Наука, 1991. – С. 126–135.
379. Петровский А. В. История советской психологии. Формирование основ психологической науки / А. В. Петровский. – Москва: Просвещение, 1967. – 357 с.

380. Петровский А. В. История и теория психологи / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – В 2 т. Т. 1. – Ростов-на-Дону, 1996. – 415 с.
381. Петровский А. В. Основы теоретической психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – Москва: Инфра-М, 1998. – 528 с.
382. Петровский А. В. Психология в России: XX век / А. В. Петровский. – Москва: изд-во УРАО, 2000. – 312 с.
383. Пиаже Ж. Моральное суждение у ребёнка / Ж. Пиаже; [пер. с фр. В. Большакова]. – Москва: Академический проект, 2006. – 480 с.
384. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка / Ж. Пиаже; [сост., новая ред. пер. с фр., коммент. В. А. Лукова, В. А. Лукова]. – Москва: Педагогика-Пресс, 1994. – 526 с.
385. Папуча М. В. До проблеми психологічних механізмів становлення та розвитку особистості / М. В. Папуча // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – 2015. – Том XI. – Вип. 15. – С. 13–22.
386. Пеша І. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (проблеми реформування) / І. Пеша. – Київ: Логос, 2000. – 87 с.
387. Пономаренко Л. І. Сутність і структура педагогічної компетентності батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу / Л. І. Пономаренко // Дослідження молодих вчених у контексті розвитку сучасної науки: матер. II щорічної Всеукр. наук.-практ. конф., (19 квітня 2012 р.) / за заг. ред. В. О. Огнев'юка. – Київ: КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2012. – С. 220–231.
388. Победоносцев К. П. Ле-Пле [Электронный ресурс] / К. П. Победоносцев. – URL: http://az.lib.ru/p/pobedonoscew_k_p/text_1893_le_ple.shtml (19.09.2015).
389. Пожарский С. Д. Акмеологический подход к изучению семьи / С. Д. Пожарский, Е. А. Юмкина // Изв. Саратов. ун-та. Нов. сер. Акмеология образования. Психология развития. – 2014. – Т. 3, вып. 2 (10). – С. 145–151.
390. Покась В. П. Етика та психологія сімейних стосунків: навч. посіб. для загальноосвіт. закл. різних типів / В. П. Покась, О. І. Плиська; [ред. Я. С. Фруктова]. – Київ: [б.в.], 2006. – 93 с.
391. Поліщук В. М. Психологія сім'ї / В. М. Поліщук, Н. М. Ільїна, С. А. Поліщук. – 2-ге вид. – Суми: Університетська книга, 2009. – 281 с.

392. Поляков Ю. «Демографическое эхо» войны / Ю. Поляков, В. Жиромская, Н. Араловец // Война и общество, 1941–1945. – Кн. 2. – Москва: Наука, 2004. – С. 232–264.
393. Психологія сім'ї: навч. посіб. для студентів ВНЗ / Л. В. Помиткіна та ін. – Київ: вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. – 270 с.
394. Посвістак О. А. Проблеми психології сім'ї в науковому дискурсі США XXI ст. / О. А. Посвістак // Український психологічний журнал: збірник наукових праць / головн. ред. І. В. Данилюк: КНУ імені Тараса Шевченка. – Київ, 2017. – № 4 (6). – С. 88–98.
395. Посвістак О. А. Аналіз взаємозв'язків психології сім'ї з іншими сферами наукових знань / О. А. Посвістак // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – 2016. – Т. IX. Загальна психологія. Етнічна психологія. Історична психологія. – Вип. 8. – С. 418–427.
396. Посвістак О. А. Аналіз внеску представників системної сімейної психотерапії у становлення психології сім'ї як наукової галузі / О. А. Посвістак // Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип. 22. – Київ: [б. в.], 2016. – С. 179–183.
397. Посвістак О. А. Біхевіористський підхід до сім'ї: специфіка та основні концепції / О. А. Посвістак // Наука і освіта. – 2016. – № 7. – С. 111–117.
398. Посвістак О. А. Використання методології акмеології в дослідженнях психології сім'ї / О. А. Посвістак // Психологічні перспективи. – 2016. – Вип. 27. – С. 195–204.
399. Посвістак О. А. Внесок представників психодинамічного підходу у становлення психології сім'ї як наукової галузі / О. А. Посвістак // Актуальні дослідження в соціальній сфері: матеріали міжнар. наук.-практ. конференції (м. Одеса, 16 травня 2016 р.) / гол. ред. В. В. Корнещук. – Одеса: вид. Букаєв Вадим Вікторович, 2016. – С. 20–21.
400. Посвістак О. А. Внесок представників системної сімейної психотерапії у становлення психології сім'ї як наукової галузі / О. А. Посвістак // Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх

фахівців: тези доп. IV Всеукр. наук.-практ. конференції (Хмельницький, 20–21 квітня 2016 р.). – Хмельницький: ХНУ, 2016. – С. 123–125.

401. Посвістак О. А. Внесок представників функціонального підходу у становлення психології сім'ї як сфери наукових знань / О. А. Посвістак // Психологія в Україні та за кордоном (м. Київ, 18–19 березня 2016 р.). – Херсон: ВД «Гельветика», 2016. – С. 20–22.

402. Посвістак О. А. Вплив Другої світової війни на шлюбно-сімейні стосунки та розвиток психологічних знань про сім'ю / О. А. Посвістак // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. – 2016. – Т. 21. – Вип. 1 (39). – С. 206–215.

403. Посвістак О. А. Вплив постмодернізму на психологічні підходи до вивчення сім'ї / О. А. Посвістак, Є. М. Потапчук // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2016. – Вип. 1. – Т. 2. – С. 90–95.

404. Посвістак О. А. Вплив революційних подій 1917 року на формування теоретичних уявлень про шлюбно-сімейні стосунки / О. А. Посвістак // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України: електрон. наук. фахове видання. – 2015. – Вип. 1. – URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadrpn_2015_1_9pdf (дата звернення: 13.12.2016).

405. Посвістак О. До проблеми дослідження становлення психології сім'ї / О. А. Посвістак // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України: електрон. наук. фахове видання. – 2016. – Вип. 4. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadrpn_2016_4_9 (дата звернення: 13.01.2017).

406. Посвістак О. А. Еволюційний підхід до вивчення психології сім'ї / О. А. Посвістак // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Вип. 1. – Т. 2. – С. 120–124.

407. Посвістак О. А. Комунікативна парадигма психології сім'ї / О. А. Посвістак // Проблеми сучасної психології: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Вип. 31. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. – С. 367–376.

408. Посвістак О. А. Перспективи використання методології акмеології в дослідженнях психології сім'ї / О. А. Посвістак // Психологія: сучасні методики

та інновації у досвіді діяльності практичного застосування: матеріали Всеукр. наук.-практ. конференції (м. Умань, 14 березня 2016 р.) / ред. кол.: О. Д. Сафін (гол. ред.) та ін. – Умань: ВПЦ «Візаві», 2016. – С. 104–106.

409. Посвістак О. А. Причини та основні етапи становлення психології сім'ї як наукової сфери / О. А. Посвістак // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. – Хмельницький: вид-во НАДПСУ, 2015. – № 2. – С. 172–182.

410. Посвістак О. А. Проблема визначення предмета психології сім'ї: трансдисциплінарний підхід / О. А. Посвістак // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2016. – Вип. 3. – Т. 1. – С. 149–153.

411. Посвістак О. А. Проблема міждисциплінарного підходу у психології сім'ї / О. А. Посвістак // Філософсько-гуманітарні читання: зб. наук. праць / відп. ред. О. В. Добридень. – Дніпропетровськ: ДЗ «ДМА», 2016. – С. 86–91.

412. Посвістак О. А. Комунікативний підхід до психології сім'ї / О. А. Посвістак // Роль і місце психології та педагогіки у формуванні сучасної особистості: зб. тез міжнар. наук.-практ. конференції (м. Харків, 15–16 січня 2016 р.). – Харків: Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень». – С. 68–72.

413. Посвістак О. А. Проблеми трансформації шлюбно-сімейних стосунків на тлі суспільних перетворень у працях представників структурного функціоналізму / О. А. Посвістак // Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конференції (м. Хмельницький, 9–10 вересня 2016 р.). – Хмельницький: ХНУ, 2016. – С. 79–81.

414. Посвістак О. А. Проблеми шлюбу та сім'ї в сучасних феміністичних концепціях / О. А. Посвістак // Актуальні дослідження в соціальній сфері: матеріали міжнар. наук.-практ. конференції (м. Одеса, 17 листопада 2015 р.) / гол. ред. В. В. Корнещук. – Одеса: вид. Букаєв Вадим Вікторович, 2015. – С. 24–26.

415. Посвістак О. А. Психодинамічний підхід до психології сім'ї / О. А. Посвістак // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Вип. 3. – С. 142–148.

416. Посвістак О. А. Психологічні концепції представників основних шкіл психології та напрямів системної сімейної психотерапії як підґрунтя становлення психології сім'ї / О. А. Посвістак // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2016. – Вип. 4. – С. 162–167.
417. Посвістак О. А. Психологія сім'ї в контексті синергетичного підходу / О. А. Посвістак // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України: електрон. наук. фахове видання. – 2016. – Вип. 1. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadrn_2016_1_9 (дата звернення: 13.12.2016).
418. Посвістак О. А. Психологія сім'ї крізь призму соціально-екологічного підходу / О. А. Посвістак // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Дод. 3 до вип. 36. – Т. 1 (17): Темат. випуск: «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». – Київ: Гнозис, 2016. – С. 232–239.
419. Посвістак О. А. Роль та місце психології сім'ї як галузі наукового знання в науково-освітньому просторі / О. А. Посвістак // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2016. – Вип. 2. – Т. 2. – С. 159–163.
420. Посвістак О. Проблеми та переваги сучасної студентської сім'ї [Електронний ресурс] / О. Посвістак, О. Русин // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України: електрон. наук. фах. видання. – Вип. 2. – Хмельницький: [б. в.], 2016. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadrn_2016_2_10 (дата звернення: 10.01.2017).
421. Посвістак О. А. Соціально-політичні та економічні передумови становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у XIX–XX ст. / О. А. Посвістак // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: психологічні науки. – Вип. 2 (4). – Хмельницький: вид-во НАДПСУ, 2016. – С. 216–227.
422. Посвістак О. А. Становлення психології сім'ї як науки / О. А. Посвістак // Проблеми сучасної психології: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Вип. 30. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2015. – С. 564–574.

423. Посвістак О. А. Становлення психології сім'ї як галузі наукових знань: причини та основні етапи / О. А. Посвістак // Перспективні напрями світової науки: зб. ст. учасників тридцять шостої всеукр. наук.-практ. конф. «Інноваційний потенціал світової науки – XXI сторіччя» (29 грудня 2015–05 січня 2016). – Запоріжжя: [б. в.], 2016. – Т. 1. – С. 12–14.
424. Посвістак О. А. Становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у XIX–XX столітті: соціально-політичний аспект / О. А. Посвістак // Medzinárodná vedecko-practická konferencia «Realita a perspektívy vývoja spoločnosti: sociálne, psychologické a politické aspekty», Sládkovičovo, Slovak Republic, 28–29 októbra 2016. – Sládkovičovo, Slovenska republica: [б. в.], 2016. – P. 113–116.
425. Посвістак О. А. Теоретико-методологічні основи психології сім'ї / О. А. Посвістак // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Вип. 5. – С. 157–162.
426. Посвістак О. А. Теоретичні основи експерієнціального підходу до сімейної психотерапії та його внесок у становлення психології сім'ї як наукової галузі / О. А. Посвістак // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Вип. 6. – С. 164–169.
427. Посвістак О. А. Теоретичні уявлення про сім'ю під впливом реалій постмодернізму і соціального конструктивізму / О. А. Посвістак // Особистість у соціальному віковому та клінічному вимірі сучасного життя: зб. наук. статей / гол. ред. Ж. Вірна. – Луцьк: Вежа-Друк, 2016. – С. 297–302.
428. Посвістак О. А. Трансформація уявлень про шлюбно-сімейні стосунки в добу постмодерну / О. А. Посвістак // International Scientific-Practical Conference questions and problems of development of social scienses: Conference Proceedings, June 28–30, 2016. – Kielce: Holy Cross University. – P. 102–105.
429. Посвістак О. А. Философские основы психологии семьи / О. А. Посвістак // Family in a context of pedagogical, psychological and sociological researches: materials of the VII international scientific conference on October 5–6, 2016. – Prague: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ», 2016. – P. 5–8.
430. Посвістак О. А. Функціональний підхід до вивчення психології сім'ї / О. А. Посвістак // Вісник Національної академії Державної прикордонної

- служби України: електрон. наук. фахове видання. – 2015. Вип. 2. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadrn_2015_2_16 (дата звернення: 13.12.2016).
431. Посвістак О. А. Теоретико-історичні основи психології сім'ї: монографія / О. А. Посвістак. – Хмельницький: ХНУ, 2017. – 402 с.
432. Потапчук Є. М. Актуальні питання становлення та зміцнення сім'ї військовослужбовця Прикордонних військ / Є. М. Потапчук, О. Д. Сафін // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. – Хмельницький: вид-во АПВУ, 1996. – № 2. – Ч. III. – С. 104–107.
433. Потапчук Є. М. Кризи сімейного життя та як їх подолати: довідник сімейного психолога / Є. М. Потапчук. – Хмельницький: ХНУ, 2014. – 35 с.
434. Потапчук Є. М. Позашлюбні стосунки подружжя та причини їх виникнення [Електронний ресурс] / Є. М. Потапчук. – URL: <http://elar.khnu.km.ua/jspui/handle/123456789/1215> (дата звернення: 16.12.16).
435. Потапчук Є. М. Психологія ревнивця: довідник сімейного психолога / Є. М. Потапчук. – Хмельницький: Поліграфіст, 2015. – 40 с.
436. Потапчук Є. М. Психопрофілактика міжособистісних конфліктів у сім'ях військовослужбовців прикордонних військ: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 20.02.02 / Є. М. Потапчук. – Хмельницький, 1998. – 18 с.
437. Потапчук Є. М. Соціально-психологічні основи збереження психічного здоров'я військовослужбовців: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук: 19.00.09 / Є. М. Потапчук. – Хмельницький, 2004. – 32 с.
438. Потапчук Є. М. Обґрунтування критеріїв та показників стабільності у сім'ях персоналу Державної прикордонної служби України / Є. М. Потапчук, Н. Д. Потапчук // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. – Хмельницький: вид-во НАДПСУ, 2005. – № 33. – Ч. II. – С. 186–193.
439. Потапчук Н. Д. Виникнення психології сім'ї як науки / Н. Д. Потапчук // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2014. – № 4. – С. 465–478.

440. Потапчук Н. Д. Особливості надання психологічної допомоги проблемним сім'ям прикордонників: дис... канд. психол. наук: 19.00.09 / Н. Д. Потапчук. – Хмельницький, 2006. – 196 арк.
441. Примак Ю. В. Соціально-психологічні механізми формування особистісної ідентичності підлітків у нуклеарній сім'ї: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Ю. В. Примак. – Київ, 2012. – 20 с.
442. Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/248740679> (дата звернення: 17.01.2018).
443. Психологічна допомога сім'ї: посібник / [за ред. З. Г. Кісарчук]. – Київ: вид-во Ін-ту соціології НАН України, 1998. – 181 с.
444. Психология. Словарь / [под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Политиздат, 1990. – 494 с.
445. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования / Е. И. Артамонова и др. / [под ред. Е. Г. Силаевой]. – 2-е изд., стер. – Москва: Академия, 2004. – 192 с.
446. Пушкарев А. Ранняя советская идеология 1918–1928 годов и «половой вопрос» (о попытках регулирования социальной политики в области сексуальности) / А. Пушкарев, Н. Пушкарева // Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность / [под ред. П. Романова, Е. Ярской-Смирновой]. – Москва: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2007. – С. 199–227.
447. Радугин А. А. Социология: курс лекций / А. А. Радугин, К. А. Радугин. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: Центр, 1999. – 160 с.
448. Райгородский Д. Я. Психология семьи: учеб. пособ. для фак. психологии, социологии, экономики и журналистики / Д. Я. Райгородский. – Самара: ИД «БАХРАХ-М», 2002. – 752 с.
449. Реабілітовані історією. Хмельницька область. – Хмельницький, 2008. – (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / [ред. кол.: Тронько П. Т. (голова) та ін.]. – Кн. 2; [обл. редкол.: М. П. Вавринчук (голова) [та ін.]. – Хмельницький: Мельник А. А., 2009. – 1182 с.

450. Романовська О. О. Фостерна сім'я Великої Британії як соціально-педагогічне середовище підтримки особистості дитини: автореф. дис. ... канд.пед.наук: 13.00.05 / О. О. Романовська. – Київ: НПУ ім. М. Драгоманова, 2002. – 20 с.
451. Решетников М. М. Элементарный психоанализ: Восточно-Европейский Институт Психоанализа / М. М. Решетников. – Санкт-Петербург: Питер, 2003. – 354 с.
452. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – 5-е изд. – Санкт-Петербург: Питер, 2002. – 688 с.
453. Роджерс К. Клиент-центрированная терапия / К. Роджерс. – Москва: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 1997. – 320 с.
454. Роджерс К. Психология супружеских отношений. Возможные альтернативы / К. Роджерс; [пер. с англ. В. Гаврилова]. – Москва: Эксмо, 2002. – 288 с.
455. Розин В. М. Любовь и сексуальность в культуре, семье, взглядах на половое воспитание / В. М. Розин. – Москва: Логос, Высшая школа, 1999. – 208 с.
456. Роменець В. А. Історія психології / В. А. Роменець. – Київ: Вища школа, 1978. – 693 с.
457. Роменець В. А. Історія психології ХХ століття / В. А. Роменець, І. П. Маноха. – Київ: Либідь, 1998. – 988 с.
458. Роменець В. Предмет і принципи історико-психологічного дослідження / В. А. Роменець // Психологія і суспільство. – 2013. – № 2. – С. 6–27.
459. Роменець В. А. Предмет і принципи історико-психологічного дослідження (принципи тлумачення текстів-першоджерел) / В. А. Роменець // Психологічні проблеми навчання, виховання, активності та розвитку особистості. – Київ: вид-во КНУ, 1995. – С. 4–15.
460. Рубинштейн М. Я. Бытовое пьянство как фактор дестабилизации семейно-брачных отношений / М. Я. Рубинштейн // Медико-психологические аспекты брака и семьи: тезисы докл. обл. науч.-практ. конф. сексопатологов (г. Харьков, 17 мая 1985 г.). – Харьков: [б. и.], 1985. – С. 13.

461. Руденко І. М. Вплив розлучення батьків на життєдіяльність дитини молодшого шкільного віку: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / І. М. Руденко. – Київ, 2009. – 20 с.
462. Романюк А. С. Історія західних політичних вчень: політичні доктрини ХХ – початку ХХІ ст.: навч. посібник / А. С. Романюк. – Київ: Знання, 2011. – 256 с.
463. Рэдклифф-Браун А. Р. Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции / А. Р. Рэдклифф-Браун. – Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. – 304 с.
464. Радчук В. М. Види психологічної готовності до і у шлюбно-сімейних взаєминах / В. М. Радчук // Вісник Одеського національного університету. Психологія. – 2013. – Вип. 22 (3). – С. 69 – 75.
465. Савчин М. Методологеми психології: монографія / М. Савчин. – Київ: Академвидав, 2013. – 224 с.
466. Савченко Ю. Ю. Становлення психологічної статі дитини дошкільного віку в умовах сім'ї: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Ю. Ю. Савченко. – Київ, 2010. – 20 с.
467. Савчук О. М. Соціально-психологічна корекція стану співзалежних жінок, які зазнали насильства в сім'ї: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / О. М. Савчук. – Київ, 2005. – 20 с.
468. Савчук А. А. Трансформация отношений к семье и браку на российском Дальнем Востоке в 1917–1936 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / А. А. Савчук. – Владивосток, 2013. – 25 с.
469. Садова У. Міграція, транснаціональна сім'я і їх значення для гармонізації розвитку українського суспільства / У. Садова, А. Ваврик // Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання: збірник наукових статей і виступів на міжнародній науково-практичній конференції, 22 березня 2012 року, Львів. – Львів, 2012. – С. 369–379.
470. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / Ж.-П. Сартр; [пер. с фр. В. Колядко]. – Москва: Республика, 2000. – 639 с.

471. Сартр Ж.-П. Первичное отношение к другому: любовь, язык, мазохизм / Ж.-П. Сартр // Философия любви. – Ч. 2. – Антология любви / [сост. А. А. Ивин]. – Москва: Политиздат, 1990. – 605 с.
472. Сатир В. Вы и ваша семья: руководство по личностному росту / В. Сатир. – Москва: Институт Общегуманитарных Исследований, 2013. – 104 с.
473. Сатир В. Как строить себя и свою семью / В. Сатир. – Москва: Педагогика-Пресс, 1992. – 192 с.
474. Сатир В. Семейная терапия и НЛП / В. Сатир, Р. Бэдлер, Д. Гриндер. – Москва: Институт Общегуманитарных Исследований, 1999. – 160 с.
475. Сеген Э. Воспитание, гигиена и нравственное лечение умственно ненормальных детей / Э. Сеген; [пер. с фр. Н. П. Лебедевой]. – Санкт-Петербург: изд. М. Л. Лихтенштадт, 1903. – 319 с.
476. Седих К. В. Психологія сім'ї: навч. Посібник / К. В. Седих. – Київ: Академія, 2015 – 192 с.
477. Седих К. В. Психологія взаємодії систем: «сім'я» та освітні інституції / К. В. Седих; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 228 с.
478. Селигман М., Обычные семьи, особые дети / М. Селигман, Р. Дарлинг; [пер. с англ.]. – Москва: Теревинф, 2007. – 368 с.
479. Сельвини Палаццоли М. Парадокс и контрпарадокс / М. Сельвини Палаццоли, Л. Босколо, Дж. Чеккин, Дж. Прата. – Москва: Когито-Центр, 2002. – 204 с.
480. Семенов Ю. И. Предмет этнографии (этнологии) и основные составляющие ее научные дисциплины / Ю. И. Семенов // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 2. – С. 3–17.
481. Семечкин Н. И. Социальная психология: учеб. для ВУЗов / Н. И. Семечкин. – Санкт-Петербург: Питер, 2004. – 376 с.: ил. – (Серия «Учебник для вузов»).
482. Семина С. В. Сенергетический подход в психолого-педагогических исследованиях семьи / С. В. Семина // Гуманитарный вектор. Серия: Педагогика, психология. – 2011. – № 26. – С. 195–201.

483. Семиченко В. А. Психологія та педагогіка сімейного спілкування; Міжнародний фонд «Відродження» / В. А. Семиченко, В. С. Заслуженюк. – Київ: Веселка, 1998. – 212 с.
484. Семья в психологической консультации: опыт и проблемы психологического консультирования / [под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина]; Науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии АПН СССР. – Москва: Педагогика, 1989. – 208 с.
485. Сердюк Л. З. Динаміка особистісних рис у перші роки подружнього життя: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Л. З. Сердюк. – Київ, 2000. – 16 с.
486. Сердюк Л. З. Психологічні чинники конфлікту подружжя на різних етапах шлюбу / Л. З. Сердюк // Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – Київ: «Любіть Україну», 2000. – Т.2. – С.62–67.
487. Святенко Ю. О. Регресія поведінки сиблінгів під впливом взаємин у сім'ї : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Ю. О. Святенко. – Київ, 2013. – 20 с.
488. Секции РПО [Електронний ресурс]. – URL: <http://psygus.ru/rpo/seksii-rpo/> (дата звернення: 17.01.2018).
489. Семьонкіна І. А. Подружня дезадаптація при порушенні функції сім'ї та її психологічна корекція: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.04 / І. А. Семьонкіна. – Київ, 2001. – 19 с.
490. Сычева Н. С. Социальная политика в отношении материнства и детства на Дону в 20-е годы XX века: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Н. С. Сычева – Новочеркасск, 2014. – 224 с.
491. Сивак М. (протоіерей). Анатомія і психологія сімейного конфлікту / М. Сивак. – Львів: Бадікова Н. О. [вид.], 2014. – 207 с.
492. Сидоркіна М. Ю. Спільна художня творчість як чинник гармонізації сімейних стосунків: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / М. Ю. Сидоркіна. – Київ, 2011. – 20 с.
493. Сикорский И. А. Душа ребенка / И. А. Сикорский. – Москва: АСТ; Владимир: Астрель: ВКТ, 2009. – 153 с.

494. Силяева Е. Г. Синергетический анализ семейных отношений / Е. Г. Силяева // Ученые записки Российского государственного социального университета. – 2009. – № 10. – С. 176–179.
495. Сімейний кодекс України: зі змінами та доповненнями станом на 1 січня 2008 року / [упорядники: В. Л. Яроцький, В. І. Борисова]. – Харків: Право, 2008. – 192 с.
496. Скиннер Б. Ф. Технология поведения (первая глава из книги «По ту сторону свободы и достоинства», 1971) / Б. Ф. Скиннер // Вестник НГУ. Серия: Психология. 2007. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 82–91.
497. Слепкова В. И. Психология семьи: учеб.-метод. пособие / В. И. Слепкова, И. И. Кранц. – В 2 ч. Ч. 1. – Минск: БГПУ, 2009. – 108 с.
498. Слепкова В. И. Психология семьи: учеб.-метод. комплекс / В. И. Слепкова, И. И. Кранц. – Минск: БГПУ, 2013. – 429 с.
499. Слюсар Л. І. Специфіка батьківства у сім'ях різних типів: проблеми, ризики та шляхи їх мінімізації / Л. І. Слюсар // Демографія та соціальна економіка. – 2017. – № 3 (31). – С. 24–36.
500. Слюсар Л. І. Шлюбно-сімейні процеси у контексті людського розвитку / Л. І. Слюсар // Населення України: демографічні складові людського розвитку / за ред. О.М. Гладуна. – Умань: Видавець «Сочінський», 2015. – с. 47–65.
501. Смит Н. Современные системы психологии / Н. Смит; [пер. с англ. под общ. ред. А. А. Алексеева]. – Санкт-Петербург: Праймеврознак, 2003. – 384 с.
502. Соколов Е. А. Психология познания: методология и методика преподавания / Е. А. Соколов. – Новосибирск: изд-во СО РАН, 2007. – 396 с.
503. Современная американская социология: сб. статей / [под ред. В. И. Добренькова]. – Москва: изд-во МГУ, 1994. – 296 с.
504. Соловьев Н. Я. Семья в советском обществе / Н. Я. Соловьев. – Москва: Госполитиздат, 1962. – 152 с.
505. Соловьев И. О. Семья как акмеологическая среда развития подростка / И. О. Соловьев // Мир психологии. – 2007. – № 4. – С. 83–88.

506. Сологуб Д. С. Прояви психологічних особливостей матерів як показник психологічного здоров'я дитини : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Д. С. Сологуб. – Одеса, 2013. – 21 с.
507. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. – Москва: Политиздат, 1992. – 543 с.
508. Соціологія: підручник / В. П. Андрущенко та ін. / [за ред. В. П. Андрущенко, М. І. Горлача]. – 3-тє вид. – Київ; Харків: Єдинорог, 1998. – 624 с.
509. Сопрун І. П. Розвиток емоційної сфери дітей дошкільного віку в різних соціальних умовах виховання: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / І. П. Сопрун. – Одеса, 2000. – 20 с.
510. Статистичний бюлетень «Природний рух населення за 2016 рік» [Електронний ресурс]. – Київ: Державна служба статистики України, 2017. – URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 17.01.2018).
511. Сухоленова О. Г. Формування адекватного образу «Я» у дівчат із неповної сім'ї: дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / О. Г. Сухоленова. – Київ, 2000. – 223 арк.
512. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайтс; [науч. ред.: Б. Н. Миронов, О. В. Шнырова, И. И. Юкина; пер. с англ. И. А. Школьниковой, О. В. Шныровой]. – Москва: РОССПЭН, 2004. – 616 с.
513. Становлення психологічної думки в Україні: провідні ідеї та історія розвитку: монографія / В. В. Турбан, Л. З. Сердюк, Ю. Т. Рождественський [та ін.]; за ред. В. В. Турбан. – Київ–Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. – 306 с.
514. Старке К. Н. Первобытная семья, ее возникновение и развитие / К. Н. Старке. – Санкт-Петербург: изд. Л. Ф. Пантелеева, 1901. – 397 с.
515. Старовойтов В. В. Салливан Гарри Стэк [Электронный ресурс] / В. В. Старовойтов // Журнал практической психологии и психоанализа. – № 1. – 2016. – URL: <https://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=3884> (дата обращения: 18.08.2016).
516. Стельмах С. П. Методологія історії, методологія історичної науки [Електронний ресурс] / С. П. Стельмах // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-

Мі / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін]. – Київ: Наукова думка, 2009. – 790 с. – URL: http://www.history.org.ua/?termin=Metodologiya_istorii (дата звернення: 01.10.2016).

517. Степин В. С. Саморазвивающиеся системы и перспективы техногенной цивилизации / В. С. Степин // Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов. – Москва: Прогресс-Традиция, 2000. – С. 18–27.

518. Столин В. В. Психологические основы семейной терапии / В. В. Столин // Вопросы психологи. – 1982. – № 4. – С. 104–116.

519. Столярчук О. А. Психологія сучасної сім'ї: навч. Посібник / О. А. Столярчук. – Кременчук: Щербатих О. В., 2015. – 135 с.

520. Страусс А., Корбин Дж. Основы качественного исследования: обоснованная теория, процедуры и техники / А. Страусс, Дж. Кобрин; [пер. с англ. и послесл. Т. С. Васильевой]. – Москва: Эдиториал УРСС, 2001. – 256 с.

521. Стрільчук А. В. Ідейні засади західного фемінізму «другої хвилі» (друга половина 1960–1980-х рр.) / А. В. Стрільчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – Вип. 41. – С. 145–148.

522. Сулима И. И. Средовой поход как методология научно-педагогического исследования / И. И. Сулима // Almatater. Вестник высшей школы. – 2010. – № 7. – С. 36–39.

523. Сурмін Ю. П. Майстерня вченого: підручник для науковця / Ю. П. Сурмін. – Київ: Навчально-методичний центр «Консорціум з удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2006. – 302 с.

524. Сусак В. І. Патерналістські установки і практики громадян України в умовах посткомуністичних трансформацій: дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.03 / В. І. Сусак. – Київ, 2009. – 365 с.

525. Сысенко В. А. Молодежь вступает в брак / В. А. Сысенко. – Москва: Мысль, 1986. – 255 с.

526. Сысенко В. А. Супружеские конфликты / В. А. Сысенко. – Москва: Финансы и статистика, 1983. – 175 с.

527. Сысенко В. А. Устойчивость брака: проблемы, факторы, условия / В. А. Сысенко. – Москва: Финансы и статистика, 1981. – 200 с.
528. Сябренко Г. П. Деадаптація подружжя літнього віку та її психокорекція: автореф. дис. ... канд. мед. наук: 19.00.04 / Г. П. Сябренко. – Харків, 2010. – 24 с.
529. Тайлор Э. Б. Первобытная культура / Э. Б. Тайлор. – Москва: Политиздат, 1989. – 573 с.
530. Тараданов А. А. Семейное благополучие на Урале: теория, история, современность / А. А. Тараданов. – Москва: Директ-Медиа, 2014. – 148 с.
531. Танчер В. Социология интимности: эротика и любовь в постмодерной деконструкции / В. Танчер // Социология: теория, методика, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 89–102.
532. Томпсон Дж. Социология / Дж. Томпсон, Дж. Пристли; [пер. с англ. А. К. Меньшикова]. – Львов: Инициатива ; Москва: АСТ, 1998. – 491 с.
533. Татенко В. О. Сучасна психологія: теоретично-методологічні проблеми: навч. Посібник / О. В. Татенко. – Київ: вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2009. – 288 с.
534. Татенко В. О. Канонічна психологія В. Роменця: вчинок, історія, особистість / О. В. Татенко, Т. М. Титаренко // Психологія і суспільство. – 2011. – № 2. – С. 22–38.
535. Текше К. Особенности рождаемости в Центральной и Южной Европе до первой мировой войны / К. Текше // Брачность, рождаемость, семья за три века: сб. статей / [под ред. А. Г. Вишневого и И. С. Кона]. – Москва: Статистика, 1979. – С. 98–131.
536. Темкина А. А. Женское движение второй волны: истоки, концептуализация и результаты / А. А. Темкина // Введение в гендерные исследования. Ч. I / [под ред. И. А. Жеребкиной]. – Харьков: ХЦГИ, 2001 ; Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. – С. 664–697.
537. Теория семейных систем Мюррея Боуэна: основные понятия, методы и клиническая практика / [под ред. К. Бейкер, А. Я. Варги]. – Москва: Когито-Центр, 2005. – 496 с.

538. Терещенко М. В. Психологічні особливості становлення образу сім'ї у дітей дошкільного віку: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / М. В. Терещенко. – Київ, 2013. – 20 с.
539. Тиллих П. Мужество быть / П. Тиллих; [пер. Т. И. Вевюрко] // Избранное / П. Тиллих. – Москва: Юрист, 1995. – С. 7–131.
540. Тиханович Л. Л. Екатерина Хрисанфовна Маляревская (урожденная Колодеева) – одна из первых женщин-врачей в России / Л. Л. Тиханович // Колодеевские чтения: материалы науч.-практ. конф., посвященной 150-летию И. Х. Колодеева. – Борисов: Борисовская центральная районная библиотека, 2010. – С. 13–18.
541. Тихопой О. В. Психологічні особливості взаємин подружжя в умовах спільної підприємницької діяльності: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / О. В. Тихопой. – Луганськ, 2013. – 20 с.
542. Толстокорова А. В. Пенелопы постмодерна: модели активного ожидания в транснациональной семье украинских женщин-мигранток / А. В. Толстокорова // Социальные явления. – 2016. – № 2(5). – С.23–32.
543. Третьяченко В. О. Психологічні умови становлення життєвих домагань підлітків із неповної одностатевої сім'ї: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / В. О. Третьяченко. – Київ, 2009. – 20 с.
544. Ткачова В. О. Стан і перспективи розвитку сім'ї в сучасному українському суспільстві (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 09.00.03 / В. О. Ткачова. – Одеса, 2008. – 20 с.
545. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – Москва: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. – 784 с.
546. Трофимова Ю. В. Динамика ценностно-смысловых составляющих образа мира супругов в процессе становления семейных отношений: автореф. дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Ю. В. Трофимова. – Барнаул: Барнаул. гос. пед. ун-т, 2002. – 22 с.
547. Трофімов Ю. Л. Психологія / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук. – 6-те вид. – Київ: Либідь, 2008. – 558 с.

548. Турбан В. В. Проблема онтогенезу моралі та моральності в українській і світовій психології / В. В. Турбан // Становлення психологічної думки в Україні: провідні ідеї та історія розвитку: монографія / [за ред. В. В. Турбан]. – Київ–Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. – С. 9–31.
549. Уголовный кодекс РСФСР в редакции 1926 г. [Электронный ресурс]. – URL: <http://coollib.com/b/124310> (дата обращения: 20.12.2016). – .
550. Уманець Н. А. Людина та сім'я: навч. посібник / Н. А. Уманець, Т. Г. Тюріна; [за наук. ред. М. Б. Євтуха]; Нац. ун-т «Львів. політехніка». – Львів: вид-во Львів. політехніки, 2013. – 199 с.
551. Уманский С. В. Синергетические подходы в психологическом консультировании семьи / С. В. Уманский // Теория и практика общественного развития. – 2015. – № 9. – С. 229–231.
552. Уорден М. Основы семейной психотерапии / М. Уорден. – 4-е междунар. изд. – Санкт-Петербург: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2005. – 256 с.
553. Уотсон Дж. Б. Психология с точки зрения бихевиориста // История психологии (10–30-е гг. Период открытого кризиса): тексты / Дж. Б. Уотсон; [под ред. П. Я. Гальперина, Л. А. Ждан]. – 2-е изд. – Москва: изд-во Моск. ун-та, 1992. – С. 79–95.
554. Уотсон Дж. Б. Бихевиоризм Дж. Б. Уотсон // История психологии (10–30-е гг. Период открытого кризиса): тексты / [под ред. П. Я. Гальперина, Л. А. Ждан]. – 2-е изд. – Москва: изд-во Моск. ун-та, 1992. – С. 96–106.
555. Уотсон Дж. Психологический уход за ребенком / Дж. Б. Уотсон. – Москва: Мир, 1930. – 170 с.
556. Уотсон Дж. Б. Психологический уход за ребенком / Дж. Б. Уотсон; [пер. с англ.; ред. пер. В. Гурьянов]. – Москва: Работник просвещения, 1929. – 95 с.
557. Урланис Б. Ц. Рост населения в Европе / Б. Ц. Урланис. – Москва: ОГИЗ-Госполитиздат, 1941. – 436 с.
558. Успенская В. И. Радикальный проект женской эмансипации Александры Коллонтай / В. И. Успенская // Александра Коллонтай: теория женской эмансипации в контексте российской гендерной политики: материалы

международ. науч. конференции / [под ред. В. И. Успенской]. – Тверь: Золотая буква. – С. 11–29.

559. Федоренко Р. П. Психологические особенности протекания семейного кризиса у молодых супругов: дис. на соиск. уч. степени канд. психол. наук: 19.00.07 / Р. П. Федоренко. – Луцк, 1999. – 156 с.

560. Федоренко Р. П. Психологія сім'ї: навч. посібник / Р. П. Федоренко. – Луцьк: Вежа-Друк, 2015. – 364 с.

561. Федотов Д. Я. Переводя Бейтсона / Д. Я. Федотов, М. П. Папуш // Бейтсон Г. Экология разума: избр. ст. по антро-пологии, психиатрии и эпистемологии / [пер. с англ. Д. Я. Федотов, М. П. Папуш; авт. предисл. А. М. Эткинд]. – Москва: Смысл, 2000. – С. 4–8.

562. Фейерабенд П. Против метода. Очерк анархистской теории познания / П. Фейерабенд // Избранные труды по методологии науки / [пер. с англ. А. Л. Никифорова]. – Москва: Прогресс, 1986. – С. 125–467.

563. Ферри М. Феминизм и семейные исследования / М. Ферри // Гендерные тетради / [пер. Гурко Т. А.]. – Вып. 2. – Санкт-Петербург: филиал Института социологии РАН, 1999. – С. 71–96.

564. Филатов Ф. Р. З. Фрейд о психологии и психопатологии семьи [Электронный ресурс] / Ф. Р. Филатов // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2008. – № 1. – URL: <https://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=2978> (дата обращения: 07. 07.2015).

565. Филлипс Ч. Т. Феминизм и семья: историко-социологический анализ: монография / Ч. Т. Филлипс; [под ред. А. И. Ан-тонова]. – Москва: Грааль, 2002. – 176 с.

566. Философия XX века: учеб. пособие. – Москва: ЦИНО общества «Знание» России, 1997. – 288 с.

567. Філософія: посіб. для студентів ВНЗ / Є. М Причепій та ін. – Київ: Академія, 2001. – 576 с.

568. Философский словарь / [под ред. И. Т. Фролова]. – 7-е изд., перераб. и доп. – Москва: Республика, 2001. – 719 с.

569. Фихте И. Г. Сочинения: в 2 т. / И. Г. Фихте. – Санкт-Петербург: Мифрил, 1993. – 1485 с.
570. Фортунатов Г. А. Педология: учеб. для школ. отд. пед. техникумов / Г. А. Фортунатов, М. В. Соколов. – 2-е изд. – Москва: Гос. учеб.-пед. изд-во, 1936. – 247 с.
571. Франчук Ю. В. Особливості соціально-психологічної адаптації молодих сімей офіцерів-прикордонників: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.09 / Ю. В. Франчук. – Хмельницький, 2012. – 16 с.
572. Фрейденберг О. М. К изучению источников Энгельса. Баховен / О. М. Фрейденберг; [публ., предисл., примеч. Н. В. Брагинской] // Русская антропологическая школа. Труды. – 2004. – Вып. 1. – С. 295–301.
573. Фрейд З. Вступ до психоаналізу / З. Фрейд; [пер. з нім. П. Таращука]. – Київ: Основи, 1998. – 709 с.
574. Фрейд З. Гибель эдипова комплекса / З. Фрейд // Психоаналитические этюды / З. Фрейд. – Минск: Попурри, 1997. – С. 543–548.
575. Фрейд З. Знаменитые случаи из практики / З. Фрейд; [пер. с нем. В. И. Николаева, А. М. Боковинова; сост. В. И. Николаев]. – Москва: Когито-Центр, 2007. – 538 с.
576. Фрейд З. Недовольство культурой / З. Фрейд // Психоанализ. Религия. Культура / З. Фрейд / [сост. и вступ, ст. А. М. Руткевича]. – Москва: Ренессанс, 1991. – С. 65–134.
577. Фрейд З. Некоторые психические следствия анатомического различия полов / З. Фрейд // Психоаналитические этюды / З. Фрейд. – Минск: Попурри, 1997. – С. 549–558.
578. Фрейд З. Психоанализ и детские неврозы. – Санкт-Петербург: Алетейя СПб, 1997. – 320 с.
579. Фрейд З. Психология бессознательного: к изучению дисциплины / З. Фрейд. – 2-е изд. – Санкт-Петербург: Питер, 2008. – 400 с.
580. Фрейд З. Я и Оно / З. Фрейд // По ту сторону удовольствия. – Москва: Харвест, 2004. – С. 143–164.

581. Фрейджер Р. Теории личности и личностный рост / Р. Фрейджер, Дж. Фейдимен. – Москва: Олма Пресс, 2004. – 657 с.
582. Фридан Б. Загадка женственности / Б. Фридан. – Москва: Прогресс, 1994. – 496 с.
583. Фриман Э. Методы изучения истории / Э. Фриман. – 2-е изд. – Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 197 с.
584. Фримен Д. Техники семейной психотерапии / Д. Фримен. – Санкт-Петербург: Питер, 2001. – 384 с.
585. Фройд З. Три нариси з теорії сексуальності / З. Фройд; [пер.: Ю. Кузнецов, А. В. Фурман] // Психологія і суспільство. – 2008. – № 4. – С. 45–91.
586. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм; [под общ. ред. П. С. Гуревича]. – Москва: Прогресс, 1989. – 280 с.
587. Фромм Э. Искусство любить (Исследование природы любви) / Э. Фромм. – Санкт-Петербург: Азбука, 2005. – 224 с.
588. Фурман А. В. Методологічне обґрунтування багаторівневості парадигмальних досліджень у соціальній психології / А. В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2012. – № 4. – С. 78–125.
589. Фурман А. В. Парадигма як предмет методологічної рефлексії / А. В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2013. – № 3. – С. 72–85.
590. Фурман А. Світ методології / А. Фурман // Психологія і суспільство. – 2015. – № 2. – С. 47–60.
591. Хабайлюк В. Психологічні особливості амбівалентності як чинника розвитку особистості в ранньому юнацькому віці в умовах сім'ї: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / В. Хабайлюк. – Київ, 2007. – 20 с.
592. Хаїрова С. І. Етнопсихологічні особливості впливу батьків на адаптивну поведінку дітей: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / С. І. Хаїрова. – Київ, 2012. – 20 с.
593. Хаджнал Д. Европейский тип брачности в перспективе / Д. Хаджнал // Брачность, рождаемость, семья за три века: сб. статей / [под ред. А. Г. Вишневого и И. С. Кона]. – Москва: Статистика, 1979. – С. 14–70.

594. Хайдеггер М. Время и бытие: статьи и выступления / М. Хайдеггер; [пер. с нем.]. – Москва: Республика, 1993. – 447 с.
595. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер; [пер. с нем. В. В. Бибихина]. – 3-е изд. – Санкт-Петербург: Наука, 2006. – 452 с.
596. Хакен Г. Синергетика / Г. Хакен. – Москва: Мир, 1980. – 406 с.
597. Хамитова И. Ю. Диагностика семьи. Инструкция по применению [Электронный ресурс] / Ю. И. Хамитова // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2004. – № 4. – URL: <http://psyjournal.ru/j3p/par.php?id=20040406> (19.08.2015).
598. Хамитова И. Ю. Межпоколенные связи: влияние семейной истории на личную историю ребенка [Электронный ресурс] / Ю. И. Хамитова // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2003. – № 4 – URL: <http://psyjournal.ru/j3p/par.php?id=20030409> (дата обращения: 31.07.2016).
599. Харчев А. Г. Брак и семья в СССР [Электронный ресурс] / А. Г. Харчев. – Москва: Мысль, 1990. – 367 с. – URL: <http://www.detskiysad.ru/raznlit/brak02.html> (дата обращения: 11.08.2015).
600. Харчев А. Г. Брак и семья в СССР / А. Г. Харчев. – Москва: Мысль, 1979. – 367 с.
601. Харчев А. Г. Брак и семья в СССР: опыт социологического исследования / А. Г. Харчев. – Москва: Мысль, 1964. – 367 с.
602. Харчев А. Г. О путях дальнейшего укрепления семьи в СССР / А. Г. Харчев // Социальные исследования. – Москва: Наука. – 1965. – Вып. 1. – С. 162–169.
603. Харченко А. Історіографія купецького шлюбу українських губерній Російської імперії кінця XVIII – початку ХХ ст. в контексті «нової соціальної історії» / А. Харченко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2010. – Вип. 13. – С. 222–230.
604. Хасиева М. А. Гендерная проблематика и феминизм в творчестве Вирджинии Вулф / М. А. Хасиева // Исторические, философские, политические и

юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. В 2 ч. – Тамбов: Грамота, 2013. – № 1 (27). – Ч. II. – С. 202–207.

605. Хейли Дж. Дзен и искусство терапии / Дж. Хейли // Эволюция психотерапии. Т. 1: «Семейный портрет в интерьере»: семейная терапия / [пер. с англ. Т. К. Кругловой]. – Москва: Независимая фирма «Класс», 1998. – С. 8–101.

606. Хейли Дж. Необычная психотерапия. Психотерапевтические техники Милтона Эриксона / Дж. Хейли. – Санкт-Петербург: Белый кролик, 1995. – 384 с.

607. Хейли Дж. О Милтоне Эриксоне / Дж. Хейли. – Москва: Класс, 1998. – 240 с.

608. Хейли Дж. Психотерапия как новое явление / Дж. Хейли // Эволюция психотерапии: Т. 1: «Семейный портрет в интерьере»: семейная терапия / [пер. с англ. Т. К. Кругловой]. – Москва: Независимая фирма «Класс», 1998. – С. 57–77.

609. Херсонский Б. Г. Психология и психопрофилактика семейных конфликтов / Б. Г. Херсонский, С. В. Дворняк. – Киев: Здоровье, 1991. – 189 с.

610. Хилл Р. Семейные решения и социальная политика: социологический аспект / Р. Хилл // Изменение положения женщины и семья / АН СССР, Ин-т социол. исследований / [отв. ред. А. Г. Харчев]. – Москва: Наука, 1977. – С. 197–210.

611. Хлопоніна Н. Є. Вплив ролевих очікувань подружжя на характер сімейного спілкування: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / Н. Є. Хлопоніна. – Київ, 2007. – 16 с.

612. Холмогорова А. Б. Семейная психотерапия: история, основные школы, концептуальный аппарат [Электронный ресурс] / А. Б. Холмогорова // Трудный пациент. – 2007. – Август. – URL: <http://t-pacient.ru/articles/6176/> (дата обращения: 26.10.2015).

613. Холмогорова А. Б. Философско-методологические аспекты когнитивной психотерапии / А. Б. Холмогорова // Московский психотерапевтический журнал. – 1996. – № 3. – С. 7–28.

614. Хоманс Дж. Социальное поведение как обмен // Современная зарубежная социальная психология. Тексты / Дж. Хоманс; [под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской]. – Москва: изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 82–91.

615. Хорни К. Женская психология / К. Хорни. – Санкт-Петербург: Вост.-Европ. ин-т психоанализа, 1993. – 220 с.
616. Хорни К. Наши внутренние конфликты / К. Хорни. – Москва: Апрель-Пресс, изд-во Эксмо-Пресс, 2000. – 560 с.
617. Хорни К. Невротическая личность нашего времени / К. Хорни. – Москва: Академический Проект, 2009. – 208 с.
618. Хорни К. Невротическая потребность в любви / К. Хорни // Женская психология / К. Хорни / [под общ. ред. А. И. Белкина, М. М. Решетникова]. – Санкт-Петербург: Вост.-Европ. ин-т психоанализа, 1993. – Т. 1. – С. 209–221.
619. Хорни К. О происхождении комплекса кастрации у женщин / К. Хорни // Женская психология / К. Хорни / [под общ. ред. А. И. Белкина, М. М. Решетникова]. – Санкт-Петербург: Вост.-Европ. ин-т психоанализа, 1993. – Т. 1. – С. 6–26.
620. Хорни К. Проблема моногамного идеала / К. Хорни // Женская психология / К. Хорни / [под общ. ред. А. И. Белкина, М. М. Решетникова]. – Санкт-Петербург: Вост.-Европ. ин-т психоанализа, 1993. – Т. 1. – С. 54–68.
621. Хорни К. Проблеммы брака / К. Хорни // Женская психология / К. Хорни / [под общ. ред. А. И. Белкина, М. М. Решетникова]. – Санкт-Петербург: Вост.-Европ. ин-т психоанализа, 1993. – Т. 1. – С. 88–101.
622. Хорни К. Уход от женственности. Комплекс маскулинности у женщин глазами мужчин и женщин / К. Хорни // Женская психология / К. Хорни / [под общ. ред. А. И. Белкина, М. М. Решетникова]. – Санкт-Петербург: Вост.-Европ. ин-т психоанализа, 1993. – Т. 1. – С. 26–41.
623. Хьелл Л. Теории личности: Основные положения, исследования и применение: учеб. пособ. для студ. вузов по спец. психологии / Л. Хьелл, Д. Зиглер; [пер. с англ. С. Меленевская, Д. Викторова]. – 3-е междунар. изд. – Санкт-Петербург; Москва; Харьков; Минск: Питер, 2005. – 608 с.
624. Целуйко В. М. Психология современной семьи / В. М. Целуйко. – Москва: Владос, 2004. – 288 с.
625. Цеткин К. Воспоминания о Ленине / К. Цеткин. – Москва: Госполитиздат, 1955. – 72 с.

626. Цеткин К. Социализм придет к победе вместе с женщиной-пролетаркой / К. Цеткин. – Москва: Гос. изд-во полит. литературы, 1960. – 91 с.
627. Циннкайси Ф. В. Антропологический материализм Л. Фейербаха: философия как материалистическая антропология / Ф. В. Циннкайси // Исторические формы бытия философии. Введение в философию как теоретическое мировоззрение: курс лекций. – 2-е изд., доп. и перераб. – Владимир: ВГПУ, 2007. – 391 с.
628. Циба В. Т. Теоретичні засади соціальної психології: системний підхід: монографія / В. Т. Циба. – Київ: Університет «Україна», 2011. – 359 с.
629. Чернышевский Н. Г. Что делать? 6 из рассказов о новых людях / Н. Г. Чернышевский. – Москва: Художественная литература, 1984. – 479 с.
630. Чаусова Ю. А. Сімейний наратив як соціально-психологічний засіб конструювання подружніх стосунків: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Ю. А. Чаусова. – Київ, 2013. – 16 с.
631. Челпанов Г. И. Психология и марксизм / Г. И. Челпанов. – Москва: Рус. Книжник, 1924. – 32 с.
632. Черников А. В. Системная семейная терапия: интегративная модель диагностики / А. В. Черников. – 3-е изд., испр. и доп. – Москва: Независимая фирма «Класс», 2001. – 208 с.
633. Чернышова Л. А. Социально-психологическая адаптация ребенка в приемной семье и психокоррекционная помощь приемным семьям: дис. канд. психол. наук: 19.00.05 / Л. А. Чернышова. – Самара.: Самарск. гос. мед. ун-т, 2005. – 178 с.
634. Черниш Н. О. Соціологія: курс лекцій / Н. О. Черниш. – Львів: Кальварія, 2004. – 543 с.
635. Чепан М.-Л. А. Застосування психосинергетики для проектування закономірностей розвитку людини / М.-Л. А. Чепан // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії і практики: міжвуз. зб. наук. праць. – Одеса, 2002. – Вип. 19. – С. 128–131.
636. Чикалова И. Р. И. Арманд и А. Коллонтай: феминизм, коммунизм и женский вопрос в России / И. Р. Чикалова // Женщины в истории: возможность

быть увиденными: сб. науч. статей / [гл. ред. И. Р. Чикалова]. – Минск: БГПУ, 2002. – Вып. 2. – С. 241–250.

637. Чодороу Н. Воспроизводство материнства: психоанализ и социология гендера / Н. Чодороу; пер. с англ. – Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – 496 с.

638. Чхайдзе А. О. Духовні цінності особистості як мотив створення сім'ї: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / А. О. Чхайдзе. – Одеса, 2014. – 20 с.

639. Шевцова М. «Євросироти»: з чим стикаються діти українських трудових мігрантів / М. Шевцов // Українська правда. – 2017. – 14 травня.

640. Шевчишина О. В. Психологічні чинники виникнення та профілактика конфлікту у молодій сім'ї: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / О. В. Шевчишина. – Київ, 2009. – 20 с.

641. Шльонська О. О. Стиль сімейного виховання як чинник формування адаптивних можливостей дитини: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / О. О. Шльонська. – Хмельницький, 2012. – 16 с.

642. Шаповалов В. И. Общие вопросы управления синергетическими системами / В. И. Шаповалов // Системный синтез и прикладная синергетика ССПС: материалы междунар. науч. кон-ференции. – Пятигорск: РИА-КМВ, 2006. – С. 171–173.

643. Шаповаленко И. Возрастная психология / И. Шаповаленко. – Москва: Гардарики, 2005. – 349 с.

644. Шарапов О. Д. Економічна кібернетика: навч. посібник / О. Д. Шарапов, В. Д. Дербенцев, Д. Є. Семьонов. – Київ: КНЕУ, 2004. – 231 с.

645. Швырев В. С. Сциентизм [Электронный ресурс] / В. Швырев // Новая философская энциклопедия. – Москва: Мысль, 2000–2001. – URL: <http://iph.ras.ru/enc.htm> (дата обращения: 22.07.2016).

646. Шилов И. Ю. Фамилистика: психология и педагогика семьи: практикум / И. Ю. Шилов. – Санкт-Петербург: Петрополис, 2000. – 416 с.

647. Шимин Н. Д. Семья, брак, быт / Н. Д. Шимин. – Москва: Политиздат, 1964. – 46 с.

648. Шнейдер Л. Б. Основы семейной психологии / Л. Б. Шнейдер. – Москва: Пед. общество России, 2005. – 144 с.
649. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений / Л. Б. Шнейдер. – Москва: Апрель-Пресс, изд-во Эксмо-Пресс, 2000. – 512 с.
650. Шнейдер Л. Б. Семейная психология: учеб. пособ. для вузов / Л. Б. Шнейдер. – 2-е изд. – Москва: Академический проект, Екатеринбург «Деловая книга», 2006. – 768 с.
651. Шнейдер Л. Б. Семья: оглядываясь вперед / Л. Б. Шнейдер. – Москва: Питер, 2013. – 368 с.
652. Шукалова О. С. Сімейне виховання як чинник розвитку пізнавального інтересу молодших школярів: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / О. С. Шукалова. – Харків, 2010. – 21 с.
653. Шульц Д. П. История современной психологии / Д. П. Шульц, С. Э. Шульц; [пер. с англ. А. В. Говорунов, В. И. Кузин, Л. Л. Царук]. – Санкт-Петербург: Евразия, 2002. – 532 с.
654. Шутценбергер А. Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциограммы / А. Шутценбергер. – Москва: изд-во Института Психотерапии, 2001. – 240 с.
655. Эйдемиллер Э. Г. Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер, В. Юстицкис. – Санкт-Петербург: Питер, 1999. – 656 с.
656. Эйдемиллер Э. Г. Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер, В. Юстицкис. – 4-е изд. – Санкт-Петербург: Питер, 2008. – 672 с.
657. Эйдемиллер Э. Г. Семейная психотерапия / Э. Г. Эйдемиллер, В. Юстицкис. – Ленинград: Медицина, 1989. – 192 с.
658. Эйдемиллер Э. Г. Семейный диагноз и семейная психотерапия: учеб. пособ. для врачей и психологов / Э. Г. Эйдемиллер, И. В. Добряков, И. М. Никольская. – Санкт-Петербург: Речь, 2006. – 336 с.

659. Эллис А. Практика рационально-эмоциональной поведенческой терапии / А. Эллис, У. Драйден [пер. с англ. Т. Саушкиной]. – 2-е изд. – Санкт-Петербург: Речь, 2002. – 352 с.
660. Энгельс Ф. Принципы коммунизма / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Москва: Госполитиздат, 1955. – Т. 4. – С. 322–339.
661. Энгельс Ф. Проект коммунистического символа веры / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Москва: Политиздат, 1974. – Т. 42. – С. 354–360.
662. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства [Электронный ресурс] / Ф. Энгельс. – URL: <http://www.bibliotekar.ru/engels/3.htm> (дата обращения: 1.08.2015).
663. Этнос науки / [отв. ред. Л. П. Киященко и Е. З. Мирская]. – Москва: Academia, 2008. – 544 с.
664. Юнг К. Г. Архетип и символ / К. Юнг; пер. В. В. Зеленский. – Москва: Ренессанс, 1991. – 304 с.
665. Юнг К. Г. Брак как психологическое отношение / К. Юнг // Конфликты детской души / К. Г. Юнг. – Москва: Канон, 1997. – С. 209–225.
666. Юнг К. Г. Душа и миф: шесть архетипов / К. Юнг; [пер. с англ.]. – Киев: Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. – 384 с.
667. Юнг К. Г. О конфликтах детской души // Конфликты детской души / К. Г. Юнг / [пер. с нем.]. – Москва: Канон, 1997. – С. 5–41.
668. Юнг К. Г. Психологические типы / К. Юнг; [пер. с нем.; под общ. ред. В. В. Зеленского]. – Москва: ООО «Попурри», 1998. – 656 с.
669. Юркевич Н. Г. Семья в современном обществе / Н. Г. Юркевич. – Минск: изд-во БГУ, 1964. – 108 с.
670. Яблонська Т. М. Психологічні засади розвитку ідентичності дитини в системі сімейних взаємин: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Т. М. Яблонська. – Київ, 2014. – 46 с.
671. Язвинская Е. С. Влияние уровней притязаний супругов на семейные отношения: дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Е. С. Язвинская. – Одесса, 2000. – 172 л.

672. Ягнюк К. В. Вклад Генри Дикса в развитие супружеской терапии объектных отношений / К. В. Ягнюк // Ежегодник по психотерапии и психоанализу. – Москва: Когито-Центр, 2015. – С. 87–113.
673. Янковчук М. М. Психологічні особливості розвитку обдарованості дитини в сім'ї: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / М. М. Янковчук. – Київ, 2011. – 20 с.
674. Яремчук О. В. Історична психологія в Одеському національному університеті: можливості міждисциплінарних досліджень / О. В. Яремчук // Ювілейна збірка наукових праць, присвячена 150-річчю Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. – Одеса, 2015. – С. 284–292.
675. Яремчук О. В. Психологія етнокультурної міфотворчості особистості: монографія / О. В. Яремчук. – Одеса: Фенікс, 2013. – 432 с.
676. Ярошевский М. Г. История психологии от античности до середины XX в.: учеб. пособие / М. Г. Ярошевский. – Москва: Академия, 1996. – 416 с.
677. About Alfred Adler [Electronic resource]. – URL: <http://aainy.org/index.php/background/about-alfred-adler> (date of appeal: 26.08.2016).
678. About AAMFT. – URL: http://www.aamft.org/iMIS15/AAMFT/Content/about_aamft/aamft.aspx (date of appeal: 26.08.2016).
679. AAFT [Electronic resource]. – URL: <https://www.aaft.asn.au/aaft> (date of appeal: 07.02.2018).
680. About us [Electronic resource]. – URL: <http://www.iafponline.com/about-us> (date of appeal: 07.02.2018).
681. About us [Electronic resource]. – URL: <http://www.jafp-web.org/sub1.html> (date of appeal: 07.02.2018).
682. Accredited Training Centres [Electronic resource]. – URL: <https://www.aaft.asn.au/training/accredited-training/> (date of appeal: 07.02.2018).
683. Ackerman Institute for the Family. Mission. – URL: <https://www.ackerman.org/features/> (date of appeal: 2.11.2016).
684. Ackerman N. W. Psychodynamics of the Family Life. Diagnosis and treatment of family relationships / N. W. Ackerman. – New York: Basic Books, 1958. – 55 p.

685. Ackerman N. W. The family as a social and emotional unit / N. W. Ackerman // Bull of the Kansas Mental Hygiene Society. – 1937. – 12 (2). – P. 2–8.
686. Ackerman N. W. The unity of the family / N. W. Ackerman // Archives of Pediatrics. – 1938. – № 55. – P. 51–62.
687. Adler A. The Science of Living / A. Adler. – New York: Greenberg, Publisher Inc., 1929. – 264 p.
688. American Association for Marriage and Family Therapy. About AAMFT [Electronic resource]. – URL: http://www.aamft.org/iMIS15/AAMFT/Content/about_aamft/aamft.aspx (date of appeal: 29.11.2016).
689. Al-Darmaki F. Psychology and mental health services in the United Arab Emirates / F. Al-Darmaki, S. I. Yaaqeib // Psychology International Newsletter. – 2015. – Vol. 26, №2. – P. 1–4.
690. Analytical paper, prepared for the United Nations Expert Group Meeting, «Family policy development: achievements and challenges». – New York, May 14–15, 2015. – 41 p.
691. Amato P. R. Children of divorce in the 1990s: An update of the Amato and Keith (1991) meta-analysis / P. R. Amato // Journal of Family Psychology. – 2001. – №15(3). – P. 355–370.
692. Aponte H. Structural family therapy / H. Aponte, J. Van Deusen // Handbook of family therapy [eds. A. S. Gurman, D. Kniskern]. – New York: Brunner/ Mazel, 1981. – P. 310–360.
693. Arditti J. A. A family stress-proximal process model for understanding the effects of parental incarceration on children and their families / J. A. Arditti // Couple and Family Psychology: Research and Practice. – 2016. – № 5(2). – P. 65 – 88.
694. Association for Family Therapy and Systemic Practice [Electronic resource]. – URL: <http://www.aft.org.uk/view/index.html> (date of appeal: 07.02.2018).
695. Associazione Italiana di Psicologia [Electronic resource]. – URL: <http://www.aipass.org/> (date of appeal: 07.02.2018).
696. Atkins D. C. Understanding infidelity: Correlates in a national random sample / D. C. Atkins, D. H. Baucom, N. Jacobson // Journal of Family Psychology. – 2001. – № 15(4). – P. 735–749.

697. Bacigalupe G. Emerging Technologies and Family Communication: The Case of International Students / G. Bacigalupe, I. Bräuninger // *Contemporary Family Therapy*. – 2017. – № 39 (4). – P. 289–300.
698. Bacigalupe G. Transnational families and social technologies: Reassessing immigration psychology / G. Bacigalupe, M. Cámara // *Journal of Ethnic and Migration Studies*. – 2012. – № 38 (9). – P. 1425–1438.
699. Belgische Vereniging voor Relatie- en Gezinstherapie en Systemcounseling [Electronic resource]. – URL: <https://bvrgrs.be/> (date of appeal: 07.02.2018).
700. Biehle S. N. Provision and receipt of emotional spousal support: The impact of visibility on well-being / S. N. Biehle, K. D. Mickelson // *Couple and Family Psychology: Research and Practice*. 2012. – № 1(3). – P. 244 – 251.
701. Bryceson D. F. Transnational Families in the 21st Century / D. F. Bryceson, U. Vuorela // Bryceson D. F., Vuorela U. *The Transnational Family: New European Frontiers and Global Networks*. – Oxford: Berg Publishers, 2002. – P. 3–30
702. Bilan démographique 2016. À nouveau en baisse, la fécondité atteint 1,93 enfant par femme en 2016 [Electronic resource]. – URL: <https://www.insee.fr/fr/statistiques/2554860#tableau-Figure7> (date of appeal: 24.12.2017).
703. Bella L. Family Making [Electronic resource] / L. Bella. – URL: http://www.uccs.mun.ca/~lbella/family_making.html (date of appeal: 24.10.2015).
704. Belsky J. Early human experience: A family perspective / J. Belsky // *Developmental Psychology*. – 1981. – Vol. 17 (1). – P. 3–23.
705. Blume L. B. Making Connections: toward a Transdisciplinary Family Science / L. Blume // *Journal of Family Theory & Review*. – 2014. – Vol. 6, Iss. 1. – P. 1–4.
706. Bodenmann G. Positionsbestimmung in der Paar- und Familienpsychologie / G. Bodenmann // *Zeitschrift für Familienforschung*. – 2006. – № 2. – P. 148–170. – URL: http://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/5789/ssoar-zff-2006-h_2-bodenmann-positionsbestimmung_in_der_-paar-_und_.pdf?sequence=1 (date of appeal: 16.12.2016).

707. Boszormenyi-Nagy I. Invisible loyalties: Reciprocity in intergenerational family therapy / I. Boszormenyi-Nagy, G. Spark. – New York: Brunner/Mazel, 1984. – 408 p.
708. Bowen M. A Family Concept of Schizophrenia / M. Bowen [ed. D. D. Jackson] // Etiology of Schizophrenia. – New York: Basic Books, 1959. – P. 346–372.
709. Bowen M. Family therapy in clinical practice / M. Bowen. – New York: Jason Aronson, 1978. – 584 p.
710. Bowlby J. Attachment and Loss / J. Bowlby. – Vol. 1: Attachment. – 2-nd ed. – New York: Basic Books, 1982. – 399 p.
711. Bray J. Methodological Advances in Family Psychology Research / J. Bray // Journal of Family Psychology. – 1995. – № 9 (2). – P. 107–109.
712. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design / U. Bronfenbrenner. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. – 330 p.
713. Bronfenbrenner U. Ecological models of human development / U. Bronfenbrenner // Readings on the development of children / M. Gauvain (ed.). – 2-nd. – New York: Freeman, 1994. – P. 37–42.
714. Browse Journals [Electronic resource]. The American Psychological Association. Official website. – URL: <http://www.apa.org/pubs/journals/browse.aspx?query=subject&type=journal> (date of appeal: 23.08.2016).
715. Buss D. M. Strategic individual differences: The evolutionary psychology of selection, evocation, and manipulation / D. Buss // Twins as a tool of behavior genetics. – Chichester, UK: Wiley, 1993. – P. 128–131.
716. Chen Feng J. Addressing Culture, Gender, and Power with Asian American Couples: Application of Socio-Emotional Relationship Therapy / J. Chen Feng, L. Kim, Y. Wu, C. Knudson-Martin // Family Process. – Vol. 56, Iss. 3. – 2017. – P. 558–573.
717. Carlson A. The Natural Family Where it Belongs: New Agrarian Essay / A. Carlson. – Hardcover: Routledge, 2014. – 174 p.

718. Canário C. Partner relationship from early pregnancy to 30 months postpartum: Gender and parity effects / C. Canário, B. Figueiredo // *Couple and Family Psychology: Research and Practice*. – 2016. – № 5(4). – P. 226–239.
719. Carson D. K. Counseling and Family Therapy in India: Evolving Professions in a Rapidly Developing Nation / D. K. Carson, S. Jain, S. Ramirez // *International Journal for the Advancement of Counselling*. – 2009. – № 31(1). – P. 45–56.
720. Chadda R. K. Indian family systems, collectivistic society and psychotherapy // R. K. Chadda, K. S. Deb // *Indian Journal of Psychiatry*. – 2013. – № 55(Suppl 2). – P. 299–309.
721. Civil Partnership Act 2004 [Electronic resource]. – URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2004/33/contents> (date of appeal: 07.02.2018).
722. Clements M. L. Child and parent perceptions of interparental relationship conflict predict preschool children's adjustment / M. L. Clements, S. E. Martin, D. W. Randall, K. L. Kane // *Couple and Family Psychology: Research and Practice*. – 2014. – №3(2). – P. 110–125.
723. Commissione Intercentri [Electronic resource]. – URL: <http://users.libero.it/sitf/CommIntercentri.html> (date of appeal: 07.02.2018).
724. Coleman D. Immigration and ethnic change in lowfertility countries: A third demographic transition / D. Coleman // *Population and development review*. – 2006. – P. 401–446.
725. Contemporary Family Therapy [Electronic resource] // *International Journal. Official website*. – URL: <http://www.springer.com/psychology/journal/10591> (date of appeal: 23.08.2016).
726. Coulter K. Effects of an intervention designed to enhance romantic relationship excitement: A randomized-control trial / K. Coulter, J. M. Malouff // *Couple and Family Psychology: Research and Practice*. – 2013. – №2(1). – P. 34–44.
727. Chvala V. Family therapy in the Czech Republic / V. Chvala, L. Trapkova, T. Novak, Z. Lattova // *Int. Rev. Psychiatry*. – 2012. – № 24(2). – P. 157–161.

728. Clark S. I feel your pain: the influence of pain catastrophizing and fear priming on pain severity congruence in couples / S. Clark, A. Cano, L. Goubert.– Detroit, MI: Wayne State University, 2015.
729. Cyprus Society of Family Therapy (CySoFT) [Electronic resource]. – URL: <http://www.familytherapycy.com/en> (date of appeal: 07.02.2018).
730. Datchi C. C. Family services in adult detention centers: Systemic principles for prisoner reentry / C. C. Datchi, L. M. Barretti, C. M. Thompson // Couple and Family Psychology: Research and Practice. – 2016. – № 5(2). – P. 89–104.
731. De Nederlandse Vereniging voor Relatie- en Gezinstherapie [Electronic resource]. – URL: <https://www.nvrg.nl> (date of appeal: 07.02.2018).
732. Duncan P. Gay relationships are still criminalised in 72 countries, report finds [Electronic resource] / P. Duncan // The Guardian 2017. – 27 July. – URL: <https://www.theguardian.com/world/2017/jul/27/gay-relationships-still-criminalised-countries-report> (date of appeal: 07.02.2018).
733. Dollard J. Frustration and aggression / J. Dollard, L. W. Doob, N. E. Miller, O. H. Mowrer, R. Sears – New Haven, CT: Yale University Press, 1939. – 229 p.
734. Echeverria T. The Making of Capitalist Patriarchy: Interview with Silvia Federici / T. Echeverria, A. Sernatinger // The North Star [Electronic resource]. – 2014. – 24 February. – URL: <http://www.thenorthstar.info/?p=11947> (date of appeal: 29.07.2015).
735. Ελληνική Ομοσπονδία Εταιρειών Συστημικής Θεραπείας και Θεραπείας Οικογένειας [Electronic resource]. – URL: <https://www.omorfizoi.gr/event/9o-synedrio-tis-evropaikis-eterias-ikogeniakis-therapias> (date of appeal: 07.02.2018).
736. Esping-Andersen G. Families in the 21st Century. – Stockholm: SNS förlag, 2016. – 113 p.
737. Eesti Pereteraapia Ühing [Electronic resource]. – URL: <http://pereterapeutid.ee> (date of appeal: 07.02.2018).
738. Etusivu [Electronic resource]. – URL: <http://www.perheterapiayhdistys.fi> (date of appeal: 07.02.2018).

739. Familienwissenschaft. Grundlagen und Überblick / Ed.: A. Wonneberger, K. Weidtmann, S. Stelzig-Willutzki. – Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH, 2018. – 604 s.
740. Family Therapy Association of Ireland [Electronic resource]. – URL: <http://www.familytherapyireland.com> (date of appeal: 07.02.2018).
741. Family Relations: Interdisciplinary Journal of Applied Family Studies [Electronic resource]. – URL: <https://www.ncfr.org/fr> (date of appeal: 23.10.2016).
742. Family Therapy. An introduction to Theory and Technique / eds. G. D. Erickson, T. P. Hogan. – California: Brooks. Cole Publishing Company, 1972. – 408 p.
743. Familypsychology [Electronic resource]. – URL: <http://www.cpa.ca/aboutCPA/CPAsections/familypsychology> (date of appeal: 07.02.2018).
744. Family policies and diversity in Europe: The state-of-the-art regarding fertility, work, care, leave, laws and self-sufficiency / Ed. O. Thévenon, G. Neyer // Families and Societies Working Paper. – 2014. – № 7. – 67 p.
745. Farrell J. E. Humility and relationship outcomes in couples: The mediating role of commitment / J. E. Farrell etc. // Couple and Family Psychology: Research and Practice. – 2015. – №4(1). – P. 14–26.
746. Felker E. Raising Other People's Children: Successful Child Rearing in the Restructured Family. – Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company. – 1981. – 176 p.
747. Fincham F. D. Forgiveness and cardiovascular functioning in married couples / F. D. Fincham, R. W. May, M. A. Sanchez-Gonzalez // Couple and Family Psychology: Research and Practice. – 2015. – № 4(1). – P. 39–48.
748. Fink B. C. Coping mediates the association between marital instability and depression, but not marital satisfaction and depression / B. C. Fink, A. F. Shapiro // Couple and Family Psychology: Research and Practice. 2013. – № 2(1). – № 1–13.
749. Fisher S. D. Longitudinal contribution of maternal and paternal depression to toddler behaviors: Interparental conflict and later depression as mediators / S. D.

- Fisher etc. // *Couple and Family Psychology: Research and Practice*. – 2015. – № 4(2). – P. 61–73.
750. Firestone Sh. *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution* / Sh. Firestone. – New York: Morrow Quill Paperbacks, 1970. – 260 p.
751. Fromm-Reichmann F. Notes on the development of treatment of schizophrenics by psychoanalytic psychotherapy / F. Fromm-Reichmann // *Psychiatry*. – 1948. – № 11. – P. 263–273.
752. Fosco G. M. Interparental boundary problems, parent–adolescent hostility, and adolescent–parent hostility: A family process model for adolescent aggression problems / G. M. Fosco, M. Lippold, M. E. Feinberg // *Couple and Family Psychology: Research and Practice*. – 2014. – № 3(3). – P. 141 – 155.
753. Furman A. V. Volodymyr Romenets as the Àrchitect of the methodology of humanitarian cognition / A. V. Furman // *Психологія і суспільство*. – 2016. – № 2. – P. 10–24.
754. Gardner J. Is family therapy the most effective treatment for anorexia nervosa? / J. Gardner, P. Wilkinson // *Psychiatria Danubina*. – 2011. – № 23. – P. 175–177.
755. Goldberg A. E. Lesbian, gay, and heterosexual adoptive parents' perceptions of parental bonding during early parenthood / A. E. Goldberg, A. M. Moyer, L. A. Kinkler // *Couple and Family Psychology: Research and Practice*. – 2013. – № 2(2). – P. 146 – 162.
756. Goldstein B. The International Society for Bipolar Disorders Task Force report on pediatric bipolar disorder: Knowledge to date and directions for future research / B. Goldstein, B. Birmaher, M. Fristad and other // *Bipolar Disorders*. – 2017. – P. 1–20.
757. Gou L. H. Relationship dissatisfaction as a mediator for the link between attachment insecurity and psychological aggression over the transition to parenthood / L. H. Gou, E. M. Woodin // *Couple and Family Psychology: Research and Practice*. – 2017. – №6(1). – P. 1–17.

758. Goldenberg H. The Revolution and Evolution of Family Therapy and Family Psychology / H. Goldenberg, I. Goldenberg // *The Wiley-Blackwell Handbook of Family Psychology* / ed. by J. H. Bray, M. Stanton. – West Sussex, UK: Blackwell Publishing Ltd, 2009. – P. 21–36.
759. Goode W. J. World Revolution and Family Patterns / W. J. Goode. – New York: The Free Press of Glencoe, 1963. – XII, 432 p.
760. Green K. A. The Echo of Marital Conflict / K. A. Green // *Family Process*. – 1963. – Vol. 2. – Iss. 2. – P. 315–328.
761. Haley J. Problem-solving therapy / J. Haley. – San Francisco: Jossey-Bass. – 1987. – 288 c.
762. Hamilton W. D. The Genetical Theory of Social Behavior / W. D. Hamilton // *Journal of Theoretical Biology*. – 1964. – Vol. 7. – № 1. – P. 16.
763. Hannah Stone: The Madonna of the Clinic [Electronic resource] // *The Newsletter*. – URL: https://www.nyu.edu/projects/sanger/articles/hannah_stone.php (date of appeal: 25.08.2016).
764. Hareven T. K. The History of the Family and the Complexity of Social Change / T. K. Hareven // *The American Historical Review*. – 1991. – Vol. 96. – No 1. – P. 95–124.
765. Hawley A. H. Human ecology. A theory of community structure / A. H. Hawley. – New York: The Ronald Press company, 1950. – 425 p.
766. Hill R. Families Under Stress / R. Hill, D. Hansen // *Handbook on Marriage and the Family*. – Chicago: Rand McNally. – P. 782–822.
767. Hill R. Generic Features of Families under Stress / R. Hill // *Social Casework*. – 1958. – Vol. 39(2). – P. 139–150.
768. Hill R. An inventory of research in marriage and family behavior: A statement of objectives and progress / R. Hill, A. Katz, R. Simpson // *Marriage and Family Living*. – 1957. – Vol. 19. – P. 89–92.
769. History of the Society for Couple and Family Psychology [Electronic resource]. Official website. – URL: <http://www.apadi-visions.org/division-43/about/history.aspx> (date of appeal: 16.12.2016).

770. Hindman J. M. Contributions of executive, parent–child, and sibling subsystems to children’s psychological functioning / J. M. Hindman, S. A. Riggs, J. Hook // *Couple and Family Psychology: Research and Practice*. – 2013. – № 2(4). – P. 294 – 308.
771. Heintzelman A. Recovery from infidelity: Differentiation of self, trauma, forgiveness, and posttraumatic growth among couples in continuing relationships / A. Heintzelman, N. L. Murdock, R. C. Krycak, L. Seay // *Couple and Family Psychology: Research and Practice*. – 2014. – № 3(1). – P. 13–29.
772. History of the family psychotherapy in Latvia [Electronic resource]. – URL: www.gimenespsihoterapija.lv (date of appeal: 07.02.2018).
773. Huinink J. De-standardization or changing life course patterns? Transition to adulthood from a demographic perspective / J. Huinink // *The Demography of Europe*. – Dordrecht: Springer, 2013. – P. 99–118.
774. Homans G. C. Social behavior: Its elementary forms / G. C. Homans. – New York: Harcourt, Brace & World, 1961. – 404 p.
775. Homans G. C. The nature of social sciences / G. C. Homans. – New York: Harcourt, Brace & World, 1967. – 109 p.
776. Herscovici C. R. An Exploratory Evaluation of the Family Meal Intervention for Adolescent Anorexia Nervosa / C. R. Herscovici, I. Kovalskys, L. Orellana // *Family Process*. – Vol. 56, Iss. 2. – 2017. – P. 364–375.
777. Horney K. The Neurotic Personality of Our Time / K. Horney. – New York: W.W. Norton, Incorporated, 1937. – 287 p.
778. Horney K. The Problem of the Monogamous Ideal [Electronic resource] / K. Horney // *The International Journal of Psycho-Analysis*. – 1928. – №9. – P. 318–331. – URL: <https://www.pep-web.org/document.php?id=ijp.009.0318a> (date of appeal: 10.12.2016).
779. Horney K. Zur problematik der Ehe / K. Horney // *Psychoanalytische Bewegung*. – 1932. – № 4. – S. 212–223.
780. Hyman H. H. The psychology of status / H. H. Hyman // *Archives of Psychology*. – 1942. – № 38. – P. 5–94.

781. Intensive family therapy: theoretical and practical aspects / [ed. I. Boszormenyi-Nagy, J. Framo]. – New York: Brunner/Mazel, 1985. – 507 p.
782. Institut Gregory Bateson [Electronic resource]. – URL: <http://www.igb-mri.com/presentation.php> (date of appeal: 10.12.2016).
783. Institute of Family Therapy. About IFT [Electronic resource]. Official website. – URL: <http://www.ift.org.uk/aboutift/> (date of appeal: 16.12.2016).
784. Institut Gregory Bateson. [Electronic resource]. Official website. – URL: <http://www.igb-mri.com/presentation.php> (date of appeal: 16.12.2016).
785. International Association of Marriage and Family Counselors [Electronic resource]. – URL: <http://www.iamfconline.org> (date of appeal: 07.02.2018).
786. Internships in Family Psychology [Electronic resource]. – URL: <http://www.apadivisions.org/division-43/education-research/education/internships.aspx> (date of appeal: 07.02.2018).
787. Iwasaki M. Perceptions of societal microaggressions in Japanese American women married to White American men / M. Iwasaki, C. J.Thai, H. Z. Lyons // *Couple and Family Psychology: Research and Practice*. – 2016. – № 5(3). – P. 180–196.
788. Johnston C. *Sexual Power: Feminism and the Family in America* / C. Johnston – Tuscaloosa: University of Alabama Press, 1992. – 432 p.
789. Journal of Marriage and Family [Electronic resource]. Official website. – URL: <http://www.jstor.org/journal/jmarriagefamily> (date of appeal: 16.12.2016).
790. Journals in the 2016. Release of Journal Citation Reports [Electronic resource]. – URL: <http://scientific.thomsonreuters.com/imgblast/JCRFullCovlist-2016.pdf> (date of appeal: 16.12.2016).
791. Jewell T. Family Therapy for Child and Adolescent Eating Disorders: A Critical Review / T. Jewell, E. Blessitt, C. Stewart, M. Simic, I. Eisler // *Family Process*. – Vol. 55, Iss. 3. – 2016. – P. 577–594.
792. Józefik B. Family Therapy in Poland: Development and Current Perspectives / B. Józefik, B. Barbaro, G. Iniewicz, I. Namysłowska // *Contemporary Family Therapy*. – 2013. – №35(2). – P. 308–318.

793. Families and family psychology at the millennium: Intersecting crossroads / by F. Kaslow // *American Psychologist*. – 2001. – Vol. 56 (1). – P. 37–46.
794. Fromm-Reichmann F. Notes on the development of treatment of schizophrenics by psychoanalytic psychotherapy / F. Fromm-Reichmann // *Psychiatry*. – 1948. – № 11. – P. 263–273.
795. Furman A. V. Volodymyr Romenets as the Àrchitect of the methodology of humanitarian cognition / A. V. Furman // *Психологія і суспільство*. – 2016. – № 2. – С. 10–24.
796. Kameguchi K. Family psychology and family therapy in Japan / K. Kameguchi, S. Murphy-Shigematsu // *American Psychologist*. – 2001. – № 56(1). – P. 65–70.
797. Kamp Dush C. M. Commitment across the transition to parenthood among married and cohabiting couples / C. M. Kamp Dush, G. K. Rhoades, S. E. Sandberg-Thoma, S. J. Schoppe-Sullivan // *Couple and Family Psychology: Research and Practice*. – 2014. – № 3(2). – 126–136.
798. Kaslow F. W. International Family Psychology / F. W. Kaslow // *The Wiley-Blackwell Handbook of Family Psychology* / [ed. by J. H. Bray, M. Stanton]. – West Sussex, UK: Blackwell Publishing Ltd, 2009. – P. 684–701.
799. Kaslow F. W. Families and family psychology at the millennium: Intersecting crossroads / F. W. Kaslow // *American Psychologist*. – 2001. – Vol. 56 (1). – P. 37–46.
800. Kao T.-S. A. Family Efficacy within Ethnically Diverse Families: A Qualitative Study / T.-S. A. Kao, C. H. Caldwell // *Family Process*. – Vol. 56, Iss. 1. – 2017. – P. 217–233.
801. Kit S. *Global Perspectives in Family Therapy: Development, Practice, Trends* / S. Kit. – Routledge, 2013. – 240 p.
802. Kohler J. *Zur Urgeschichte der Ehe. Totemismus. Gruppenehe, Mutterrecht* / J. Kohler. – Stuttgart: Ferdinand Enke, 1897. – 167 s.
803. Last J. M. *Public health and Human ecology. 1926* / J. M. Last. – Ottawa: Appleton and Lange. Copyright, 1987. – 391 p.

804. La Società italiana di Psicologia e Psicoterapia Relazionale [Electronic resource]. – URL: <http://www.sippr.it> (date of appeal: 07.02.2018).
805. Liu L. Systemic family psychotherapy in China: a qualitative analysis of therapy process / L. Liu, J. K. Miller, X. Zhao, X. Ma, J. Wang, W. Li // *Psychology and Psychotherapy*. – 2013. – № 86(4). – P. 447–465.
806. Lebow J. L. Editorial: Family Research and the Practice of Family Therapy / J. L. Lebow // *Family Process*. – 2016. – Vol. 55, Iss. 1. – P. 3–6.
807. Lee Merrow S. MRI started before it began: A history of MRI [Electronic resource] / S. Lee Merrow // *Newsletter of the Mental Research Institute*. – 1979. – P. 3–4. – URL: <http://mri.org/mri-started-began/> (date of appeal: 25.12.2015).
808. Le Play F. Les Ouvriers européens. Études sur les travaux, la vie domestique et la condition morale des populations ouvrières de l'Europe, précédée d'un exposé de la méthode d'observations / F. Le Play. – Paris: Imprimerie impériale, 1855. – 648 p.
809. Lepore J. The rise of marriage therapy, and other dreams of human betterment [Electronic resource] / J. Lepore // *The New Yorker*. – 2010. – 29 March. – URL: <http://www.newyorker.com/magazine/2010/03/29/fixe> (date of appeal: 25.08.2016).
810. Levant R. A classification of the field of family therapy: A review of prior attempts and a new paradigmatic model [Electronic resource] / R. Levant // *The American Journal of Family Therapy*. – Vol. 8, № 1. – 1980. – P. 3–16. – URL: <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01926188008250343> (date of appeal: 29.07.2015).
811. Levy D. The hostile act / D. Levy // *Psychological Review*. – 1941. – Vol. 48. – P. 356–361.
812. Liddle H. A. Family psychology intervention science: An emerging area of science and practice / H. A. Liddle, D. A. Santisteban, R. F. Levant, J. H. Bray // *Family psychology: Science-based interventions* / ed. H. A. Liddle and others. – Washington, DC: American Psychological Association. – 2002. – P. 3–15.
813. Maccoby E. E. Patterns of child rearing / E. E. Maccoby, H. Levin, E. L. Lowell, P. S. Sears, J. W. Whiting, J. Berwick. – Stanford University Press, 1957. – 560 p.

814. Magnavita J. J. Advancing clinical science using system theory as the framework for expanding family psychology with unified psychotherapy / J. J. Magnavita // *Couple and Family Psychology: Research and Practice*. – 2012. – № 1. – P. 3–13.
815. Magyar Családterápiás Egyesület [Electronic resource]. – URL: <http://www.csaladterapia.hu> (date of appeal: 07.02.2018).
816. Mallon G. P. Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender (LGBT) Families and Parenting [Electronic resource] / G. P. Mallon // *Encyclopedia of Social Work*. – 2014. – URL: <http://socialwork.oxfordre.com/view/10.1093/acrefore/9780199975839.001.0001/acrefore-9780199975839-e-158> (date of appeal: 07.02.2018).
817. Marín R. A. Infidelity and behavioral couple therapy: Relationship outcomes over 5 years following therapy / R. A. Marín, A. Christensen, D. C. Atkins // *Couple and Family Psychology: Research and Practice*. – 2014. – № 3(1). – P. 1–12.
818. Markman H. J. A randomized clinical trial of the effectiveness of premarital intervention: Moderators of divorce outcomes / H. J. Markman, G. K. Rhoades, S. M. Stanley, K. M. Peterson // *Journal of Family Psychology*. – 2013. – №27(1). – P. 165–172.
819. Marriage in Canada [Electronic resource]. – URL: <http://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/article/marriage-and-divorce/> (date of appeal: 07.02.2018).
820. Mendez L. M. R. «Either come together or fall apart»: Coparenting young children with challenging behaviors / L. M. R. Mendez etc. // *Couple and Family Psychology: Research and Practice*. – 2015. – № 4(2). – P. 74–91.
821. McCubbin H. I. Family adaptation to crisis / H. I. McCubbin, J. M. Patterson // *Family Stress, Coping and Social Support* / [eds. H. I. McCubbin, A. Cauble, J. M. Patterson]. – Springfield, IL: Charles C. Thomas, 1982. – P. 26–47.
822. McLennon J. F. Primitive Marriage. An Inquiry, into the Origin of the Form of Capture in Marriage Ceremonies / J. F. McLennon. – Edinburgh: A. and C. Black, 1865. – 326 p.

823. Miller G. F. How mate choice shaped human nature: A review of sexual selection and human evolution / G. F. Miller // Handbook of evolutionary psychology: Ideas, issues, and applications / [ed. by Ch. Crawford, D. L. Krebs]. – New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1998. – P. 87–129.
824. Minuchin S. Families and Family Therapy / S. Minuchin. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – 268 p.
825. Mohamed W. Psychology in Egypt: Challenges and hopes [Electronic resource] / W. Mohamed // Psychology International. – 2012. – March. – URL: <http://www.apa.org/international/pi/2012/03/egypt.aspx> (date of appeal: 16.01.2018).
826. Mouzelis N. Modernity: a non-European conceptualization / N. Mouzelis // British Journal of Sociology. – 1999. – Vol. 50, № 1. – March 1999. – P. 141–159.
827. NCFR Founding Letters – August through October 1938 [Electronic resource] // The National Council on Family Relations is the premier professional association for the multidisciplinary understanding of families. Official website. – URL: <http://history.ncfr.org/wp-content/uploads/2012/12/NCFR-Founding-Letters-1938-08-10.pdf> (date of appeal: 23.08.2016).
828. NCFR History [Electronic resource] // The National Council on Family Relations is the premier professional association for the multidisciplinary understanding of families. Official website. – URL: <https://www.ncfr.org/history> (date of appeal: 23.08.2016).
829. Naud C. How attachment and excessive self-sacrificing depressive dynamics are related to couple relationship satisfaction over time / C. Naud etc. // Couple and Family Psychology: Research and Practice. – 2013. – № 2(1). – P. 14–33.
830. Ndjaleka H. The state of psychology in Namibia [Electronic resource] / H. Ndjaleka // Psychology International. – 2017. – June. – URL: <http://www.apa.org/international/pi/2017/06/psychology-namibia.aspx> (date of appeal: 02.02.2018).
831. Ogburn W. F. Social Change with Respect to Culture and Original Nature / W. F. Ogburn. – New York: B.W. Huebsch, Incorporated, 1922. – 363 p.

832. Ogburn W. F. Technology and the Changing Family Hardcover / W. F. Ogburn, M. F. Nimkoff. – Greenwood Press, 1977. – 339 p.
833. O'Neill N. Open Marriage: A New Life Style for Couples / N. O'Neill, G. O'Neill. – New York: M. Evans & Company, 1984. – 291 p.
834. O'Neill N. The marriage premise / N. O'Neill. – New York: M. Evans, 1977. – 229 p.
835. Osmond M. Feminist theories: The social construction of gender in families and society / M. Osmond, B. Thorne // Sourcebook of Family Theories and Methods. – New York: Plenum Press, 1993. – P. 591–622.
836. Österreichische Arbeitsgemeinschaft für systemische Therapie und Systemische Studien [Electronic resource]. – URL: <http://www.oemas.at/> (date of appeal: 07.02.2018).
837. Отто H. A. Criteria for Assessing Family Strength / H. A. Отто // Family Process. – 1963. – Vol. 2. – Iss. 2. – P. 329–338.
838. Our History [Electronic resource] // The Ackerman Institute for the Family. – URL: <https://www.ackerman.org/our-history/> (date of appeal: 25.08.2016).
839. Pardeck J. The Minuchin Family Stress Model: A Guide for Assessing and Treating the Impact of Marital Disruption on Children and Families / J. Pardeck // International Journal of Adolescence and Youth. – 1989. – № 1:4. – P. 367–377.
840. Parot F. Introduction à la psychologie. Histoire et methods / F. Parot, M. Richelle – Paris: PUF, 1992. – 432 p.
841. Parsons T. Family Socialization and Interaction Process / T. Parsons, R. Bales. – Psychology Press, 1956. – 422 p.
842. Partenariat avec le cts d'Arezzo [Electronic resource]. – URL: <http://www.igb-mri.com/presentation.php> (date of appeal: 16.12.16).
843. Papp L. M. Let's talk about sex: A diary investigation of couples' intimacy conflicts in the home / L. M. Papp, M. C. Goeke-Morey, E. M. Cummings // Couple and Family Psychology: Research and Practice. – 2013. – № 2(1). – P. 60–72.
844. Pukay-Martin N. D. Present- and trauma-focused cognitive-behavioral conjoint therapy for posttraumatic stress disorder: A case study / N. D. Pukay-

Martin // Couple and Family Psychology: Research and Practice. – 2017. – № 6(2). – P. 61–78.

845. Pincus W. M. Toward a Scientific Paradigm for Family Psychology: The Integrative Process Systems Perspective / W. M. Pincus // Journal of Family Psychology. – 1992. – № 5 (3–4). – P. 43–47.

846. Pincus W. M. A Scientific Paradigm for Family Psychology / W. M. Pincus, J. L. Lebow // Family psychology: The art of the science. – New York, US: Oxford University Press, 2005. – P. 3–19.

847. Popenoe P. First Marriage Counselor and Eugenicist [Electronic resource] / P. Popenoe // Forgottennewsmakers. – 2010. – 27 October. – URL: <https://forgottennewsmakers.com/2010/10/27/paul-popenoe-1888-1979-first-marriage-counselor-and-eugenicist/> (date of appeal: 25.08.2016).

848. Posvistak O. Stages of Formation of the Family Psychology as a Field of Scientific Knowledge / O. Posvistak // The Advanced Science Journal. – 2015. – № 6. – P. 112–115.

849. Posvistak O. The impact of the second world war on the formation of the Family Psychology in the USA / O. Posvistak // Scientific enquiry in the contemporary world: theoretical basics and innovative approach. – 6-th edition. – San Francisco: B&M Publishing, 2016. – P. 41–43.

850. Posvistak O. A. Formation of the Family Psychology as a branch of the scientific knowledge: external and internal context / O. Posvistak // American Journal of Fundamental, Applied & Experimental Research. – New York NY, USA, 2017. – Iss. 7 (4). – P. 56 – 61.

851. Regan P. C. What if you can't get what you want? Willingness to compromise ideal mate selection standards as a function of sex, mate value, and relationship context / P. C. Regan // Personality and Social Psychology Bulletin. – 1998. – № 24. – P. 1288–1297.

852. Richmond M. E. Social diagnosis / M. E. Richmond. – New York: Russell Sage Foundation, 1917. – 510 p.

853. Rowen J. Examining parental denigration behaviors of co-parents as reported by young adults and their association with parent–child closeness / J. Rowen, R. Emery // *Couple and Family Psychology: Research and Practice*. – 2014. – № 3(3). – P. 165–177.
854. Rhoades G. K. Family conflict and college-student social adjustment: The mediating role of emotional distress about the family / G. K. Rhoades, L. F. Wood // *Couple and Family Psychology: Research and Practice*. – 2014. – № 3(3). – P. 156–164.
855. Ripley J. S. Perceived partner humility predicts subjective stress during transition to parenthood / J. S. Ripley et al. // *Couple and Family Psychology: Research and Practice*. – 2016. – № 5(3). – P. 157–167.
856. Satir V. *The New Peoplemaking* // V. Satir. – Mountain View, CA: Science and Behavior Books. – 1988. – 198 p.
857. Schneewind K. A. The profile of family psychology in Germany: Taking stock of the last ten years / K. A. Schneewind // *Psychologie in Erziehung und Unterricht (PEU)*. – 1997. – № 44(4). – P. 243–255.
858. Schmitt D. Strategic self-promotion and competitor derogation: Sex and context effects on the perceived effectiveness of mate attraction tactics / D. Schmitt, D. Buss // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1996. – № 70 (6). – P. 1185–1204.
859. Sexton T. L. Science, practice and evidence-based treatments in the clinical practice of family psychology / T. L. Sexton, K. C. Gordon // *The Wiley-Blackwell handbook of family psychology* / [ed. J. Bray, M. Stanton]. – West Sussex, UK: Blackwell Publishing, 2009. – P. 314–326.
860. Shannon C. E. *The Mathematical Theory of Communication* / C. E. Shannon, W. Weaver. – Urbana: Univ. Illinois Press, 1949. – 117 p.
861. Skinner B. F. *Science and human behavior* / B. F. Skinner. – The B. F. Skinner Foundation, 2014. – 466 p.
862. Skinner B. F. *Walden Two* / B. F. Skinner. – Hackett Publishing Company, Inc., 2005. – 320 p.
863. Skinner P. Nathan Ward Ackerman – Pioneers field of family psychology, Founds institute to study the family [Electronic resource] / P. Skinner. – URL:

<http://psychology.jrank.org/pages/7/Nathan-Ward-Ackerman.html> (date of appeal: 25.08.2016).

864. Sluzki C. Donald A Bloch, M. D. [Electronic resource] / C. Sluzki. – URL: <http://www.ifta-familytherapy.org/docs/DonBloch.pdf> (date of appeal: 16.12.2016).

865. Sociobiological perspectives on human development / [ed. by K. R. MacDonald]. – New York: Springer Verlag, 1988. – 405 p.

866. Stanton M. The Revolution and Evolution of Family Therapy and Family Psychology / M. Stanton // The Wiley-Blackwell Handbook of Family Psychology / [ed. by J. Bray, M. Stanton]. – West Sussex, UK: Blackwell Publishing Ltd, 2009. – P. 21–36.

867. Stanton M. The Systemic Epistemology of the Specialty of Family Psychology / M. Stanton // The Wiley-Blackwell Handbook of Family Psychology / [ed. by J. H. Bray, M. Stanton]. – West Sussex, UK: Blackwell Publishing Ltd, 2009. – P. 5–21.

868. Statutes of EFTA [Electronic resource]. Official website. – URL: <http://www.europeanfamilytherapy.eu/statutes-of-efta/> (date of appeal: 16.12.2016).

869. Stone, Abraham, 1890. Personal and Professional Papers, 1916–1959: Finding Aid (Francis A. Countway Library of Medicine. Center for the History of Medicine) [Electronic resource]. – URL: <http://nrs.harvard.edu/urn-3:HMS.Count:med00053> (date of appeal: 23.08.2016).

870. Seivert N. P. Animal assisted therapy for incarcerated youth: A randomized controlled trial / N. P. Seivert, A. Cano, R. J. Casey, A. Johnson, D. K. May // Applied Developmental Science. – 2016. – P. 1–15.

871. Sexton T. L. Incarceration as a family affair: Thinking beyond the individual // T. L. Sexton. Couple and Family Psychology: Research and Practice. – 2016. – № 5(2). – P. 61–64.

872. Shapiro A. F. Short-term change in couples' conflict following a transition to parenthood intervention / A. F. Shapiro, J. M. Gottman, B. C. Fink // Couple and Family Psychology: Research and Practice. – 2015. – № 4(4). – P. 239–251.

873. Scott S. B. Reasons for divorce and recollections of premarital intervention: Implications for improving relationship education / S. B. Scott ect. // Couple and Family Psychology: Research and Practice. – 2013. – № 2(2). – P. 131–145.

874. Snyder D. K., Balderrama-Durbin C., Fissette C. L. Treating infidelity and comorbid depression: A case study involving military deployment / D. K. Snyder, C. Balderrama-Durbin, C. L. Fissette // *Couple and Family Psychology: Research and Practice*. – 2012. – № 1(3). – P. 213–225.
875. Spanish Federation of Family Therapy Associations [Electronic resource]. – URL: <https://www.featf.org/> (date of appeal: 07.02.2018).
876. Société française de thérapie familiale [Electronic resource]. – URL: <http://www.noos.fr/> (date of appeal: 07.02.2018).
877. Society for Couple and Family Psychology. Active Research Programs [Electronic resource]. – URL: <http://www.apadivisions.org/division-43/education-research/research/programs.aspx> (date of appeal: 07.02.2018).
878. Sones H. M. Evaluation of an educational group therapy program for female partners of veterans diagnosed with PTSD: A pilot study / H. M. Sones, J. Madsen, M. Jakupcak, S. R. Thorp // *Couple and Family Psychology: Research and Practice*. – 2015. – № 4(3). – P. 150–160.
879. Sociedade Portuguesa de Terapia Familiar (PFTS) [Electronic resource]. – URL: <http://sptf.pt/> (date of appeal: 07.02.2018).
880. Society for Couple and Family Psychology. Active Research Programs [Electronic resource]. – URL: <http://www.apadivisions.org/division-43/education-research/research/programs.aspx>. (date of appeal: 07.02.2018).
881. Statista GmbH [Electronic resource]. – URL: <https://de.statista.com/statistik/info/> (date of appeal: 07.02.2018).
882. STOK [Electronic resource]. – URL: <http://www.danskstok.dk/> (date of appeal: 07.02.2018).
883. Svenska föreningen för familjeterapi [Electronic resource]. – URL: <http://www.sfft.se/syfte.htm> (date of appeal: 07.02.2018).
884. Systemische Gesellschaft [Electronic resource]. – URL: <https://systemische-gesellschaft.de/> (date of appeal: 07.02.2018).
885. Systemische Familientherapie – über 30 Jahre Lehre [Electronic resource]. – URL: <http://www.lasf.at/geschichte/> (date of appeal: 07.02.2018).

886. The Family Therapy Institute of Washington [Electronic resource]. Official website. – URL: <http://www.familytherapyinstitute.net/> (date of appeal: 16.12.2016).
887. The Minuchin Center for the Family [Electronic resource]. Official website. – URL: http://www.minuchincenter.org/our_publications (date of appeal: 16.12.2016).
888. The Wiley-Blackwell Handbook of Family Psychology / [ed. by J. H. Bray, M. Stanton]. – West Sussex, UK: Blackwell Publishing Ltd, 2009. – 788 p.
889. The Art of Marriage and Family Therapy [Electronic resource]. – URL: <http://www.dr-amari.com/> (date of appeal: 12.01.2018).
890. The British Psychological Society. Our structural review [Electronic resource]. – URL: <https://www.bps.org.uk/about-us/our-structural-review> (date of appeal: 07.02.2018).
891. The History of Family Therapy in Norway. Vigdis Wie Torsteinsson and Astri Johnsen // Routine Outcome Monitoring in Couple and Family Therapy. – Springer International Publishing AG, 2017. – P. 17–43.
892. Thoburn J. W. Family psychology: theory, research, and practice / J. W. Thoburn, T. L. Sexton. – Praeger, 2016. – 260 p.
893. Thoburn J. A Message from the IAFP President [Electronic resource] / J. W. Thoburn // The International Academy of Family Psychology. Official website. – URL: <http://www.iafponline.com/> (date of appeal: 16.12.2016).
894. Thurnwald R. Die menschliche Gesellschaft in ihren ethnozoologischen Grundlagen / R. Thurnwald. – 5 Bänden. Band 2: Werden, Wandel und Gestaltung von Familie, Verwandtschaft und Bündnissen im Lichte der Völkerforschung. – Hardcover: Walter de Gruyter, 1932. – 360 s.
895. Tinbergen N. The Study of Instinct / N. Tinbergen. – New York: Oxford Univ. Press, 1951. – 228 p.
896. Tein J.-Y. Development of a brief parent-report risk index for children following parental divorce / J.-Y. Tein, I. N. Sandler, S. L. Braver, S. A. Wolchik // Journal of Family Psychology. – 2013. – № 27(6). – P. 925 – 936.

897. Torres H. Moving toward a new relationship with Latin American psychology [Electronic resource] / H. Torres , A. Consoli // Psychology International Newsletter. – 2015. – URL: <http://www.apa.org/international/pi/2015/06/latin-american-psychology.aspx> (date of appeal: 05.01.2018).
898. Tse S. Families and family therapy in Hong Kong / S. Tse, R. M. Ng, K. N. Tonsing, M. Ran // International Review of Psychiatry. – 2012. – № 24(2). – P. 115–120.
899. Todd E. Troisième planète: Structures familiales et systèmes idéologiques / E. Todd. – Paris: Seuil, 1983. – 252 p.
900. Toman W. Family Constellation as a Character and Marriage Determinant / W. Toman // The International Journal of Psychoanalysis. – 1959. – N 40. – P. 316–319.
901. Toman W. Family constellation: Its effects on personality and social behavior / W. Toman. – New York: Springer, 1976. – 320 p.
902. Trivers R. L. Parental investment and sexual selection / R. L. Trivers // Sexual Selection and the Descent of Man / [ed. by B. Campbell]. – Chicago: Aldine Publishing Company, 1972. – P. 136–179.
903. Trivers R. L. The Evolution of Reciprocal Altruism / R. L. Trivers // The Quarterly Review of Biology. – 1971. – Vol. 46. – No. 1. – P. 35–57.
904. Twins as a Tool of Behavioral Genetics / [ed. by T. J. Bouchard, P. Propping]. – UK: Wiley, 1993. – 326 p.
905. Tyrell H. Ehe und Familie – Institutionalisierung und Deinstitutionalisierung / H. Tyrell // Die «postmoderne» Familie: familiale Strategien und Familienpolitik in einer Übergangszeit. – Konstanz: UVK Verl.-Ges., 1988. – S. 145–156.
906. Thibaut J. The Social Psychology of Groups / J. Thibaut, H. Kelley. – New York: John Wiley & Sons, 1959. – 346 p.
907. Trub L. Discrimination, Internalized Homonegativity, and Attitudes Toward Children of Same-Sex Parents: Can Secure Attachment Buffer Against Stigma Internalization? / L. Trub, E. Quinlan, T. J. Starks, L. Rosenthal // Family Process. – Vol. 56, Iss. 3. – 2017. – P. 701–715.

908. Übersicht der Fachgruppen [Electronic resource]. – URL: <http://www.dgps.de/index.php?id=48> (date of appeal: 07.02.2018).
909. Unterschied Ehe und eingetragene Lebenspartnerschaft [Electronic resource]. – URL: <https://www.lebenspartnerschaft.de/unterschied-ehe-und-eingetragene-lebenspartnerschaft.html> (date of appeal: 07.02.2018).
910. Van de Kaa D. J. Europe's Second Demographic Transition / D. J. Van de Kaa // *Population Bulletin*. – 1987 – № 42 (1). – P. 1–59.
911. Vetere A. Structural Family Therapy / A. Vetere // *Child Psychology & Psychiatry Review*. – 2001. – Vol. 6, No. 3. – P. 133–140.
912. Volling B. L. Patterns of marital relationship change across the transition from one child to two / B. L. Volling, W. Oh, R. Gonzalez, P. X. Kuo, T. Yu // *Couple and Family Psychology: Research and Practice*. – 2015. – № 4(3). – P. 177–197.
913. Welcome to the International Academy of Family Psychology (IAFP) // *Newsletter of the International Academy of Family Psychology*. – 2014. – №29. – P. 2.
914. Whisman M. A. Genetic and environmental influences on the association between subjective well-being and marital adjustment / M. A. Whisman etc. // *Couple and Family Psychology: Research and Practice*. – 2014. – № 3(1). – P. 48–64.
915. Whitton S. W. Legal and social ceremonies to formalize same-sex relationships: Associations with commitment, social support, and relationship outcomes / S. W. Whitton, A. D. Kuryluk, A. M. Khaddouma // *Couple and Family Psychology: Research and Practice*. – 2015. – № 4(3). – P. 161–176.
916. Wonneberger A. Zur Geschichte der Familienwissenschaft Family Science in den USA / A. Wonneberger // *Familienwissenschaft. Grundlagen und Überblick* / Ed.: Astrid Wonneberger, Katja Weidtmann, Sabina Stelzig-Willutzki. – Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH, 2018. – S. 17–41.
917. World Fertility Report 2013: Fertility at the Extremes. – New York: United Nations, 2014. – 81 p.
918. Watson J. B. Behaviorism (revised edition) / J. Watson. – Chicago: University of Chicago Press, 1930. – 262 p.

919. Watson J. B. Psychology as the Behaviorist Views it / J. Watson // *Psychological Review*. – 1913. – Vol. 20. – Issue 2. – P. 158–177.
920. Whitaker C. A. Psychotherapy of chronic schizophrenic patients / C. A. Whitaker. – Boston: Little, Brown, 1958. – 219 p.
921. Whitaker C. A. The Roots of Psychotherapy / C. A. Whitaker, T. P. Malone. – New York: Blakiston, 1953. – 236 p.
922. Williams G. C. Kin selection and the paradox of sexuality / G. C. Williams // *Sociobiology: Beyond Nature/Nurture?* / [eds G. W. Barlow, J. Silverberg]. – Boulder: Westview Press, 1980. – P. 371–384.
923. Wilson E. O. Sociobiology: the new synthesis / E. O. Wilson. – Cambridge, MA: Belknap Press, 1975. – 697 p.
924. Wilson E. O. What is Sociobiology? / E. O. Wilson // *Sociobiology and Human Nature*. – San Francisco, CA: Jossey-Bass, 1978. – P. 1–12.
925. Woodall M. Marriage-counseling Pioneer Dies At Age 99 Emily Hartshorne Mudd, A Champion Of Women's Rights, Founded Pa.'s First Birthcontrol Facility [Electronic resource] / M. Woodall. – URL: http://articles.philly.com/1998-05-04/news/25740733_1_sexuality-rights-family-life (date of appeal: 23.08.2016).
926. Zarling A. A randomized controlled trial of acceptance and commitment therapy for aggressive behavior / A. Zarling, E. Lawrence, J. Marchman // *Journal of consulting and clinical psychology*. – 2015. – 83 (1). – P. 199 – 212.
927. Zill N. Long-term effects of parental divorce on parent-child relationships, adjustment, and achievement in young adulthood / N. Zill, D. R. Morrison, M. J. Coiro // *Journal of Family Psychology*. – 1993. – № 7(1). – P. 91–103.

ДОДАТКИ

Додаток А. Список публікацій здобувача за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографія:

1. Посвістак О. А. Теоретико-історичні основи психології сім'ї. – Хмельницький: ХНУ, 2017. – 402 с.

Статті у вітчизняних наукових фахових виданнях:

2. Посвістак О. А. Вплив революційних подій 1917 року на формування теоретичних уявлень про шлюбно-сімейні стосунки // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України: електрон. наук. фах. вид. – Вип. 1. Хмельницький: [б. в.], 2015. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadrn_2015_1_9.pdf (дата звернення: 10.01.2017).

3. Посвістак О. А. Еволюційний підхід до вивчення психології сім'ї // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – Вип. 1, т. 2. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. – С. 120–124.

4. Посвістак О. А. Функціональний підхід до вивчення психології сім'ї // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України: електрон. наук. фах. вид. – Вип. 2. – Хмельницький: [б. в.], 2015. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadrn_2015_2_16 (дата звернення: 10.01.2017).

5. Посвістак О. А. Причини та основні етапи становлення психології сім'ї як наукової сфери // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: психологічні науки. – № 2. – Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2015. – С. 172–182.

6. Посвістак О. А. Психодинамічний підхід до психології сім'ї // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – Вип. 3. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. – С. 142–148.

7. Посвістак О. А. Теоретико-методологічні основи психології сім'ї // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – Вип. 5. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. – С. 157–162.

8. Посвістак О. А. Теоретичні основи експерієнціального підходу до сімейної психотерапії та його внесок у становлення психології сім'ї як наукової галузі // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – Вип. 6. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. – С. 164–169.

9. Посвістак О. А., Потапчук Є. М. Вплив постмодернізму на психологічні підходи до вивчення сім'ї // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – Вип. 1, т. 2. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – С. 90–95.

10. Посвістак О. А. Психологія сім'ї в контексті синергетичного підходу // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України: електрон. наук. фах. вид. / Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Богдана Хмельницького. – Вип. 1. – Хмельницький: [б. в.], 2016. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadrpn_2016_1_9 (дата звернення: 10.01.2017).

11. Посвістак О. А. Роль та місце психології сім'ї як галузі наукового знання в науково-освітньому просторі // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – Вип. 2, т. 2. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – С. 159–163.

12. Посвістак О. А. Проблема визначення предмета психології сім'ї: трансдисциплінарний підхід // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – Вип. 3, т. 1. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – С. 149–153.

13. Посвістак О. А. Психологічні концепції представників основних шкіл психології та напрямів системної сімейної психотерапії як підґрунтя становлення психології сім'ї // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – Вип. 4. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – С. 162–167.

14. Посвістак О. А. Біхевіористський підхід до сім'ї: специфіка та основні концепції // Наука і освіта. – № 7. – Одеса: Південноукраїнський

національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, 2016. – С. 111–117.

15. Посвістак О. До проблеми дослідження становлення психології сім'ї // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України: електрон. наук. фах. вид. – Хмельницький: [б. в.], 2016. – Вип. 4. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadrpn_2016_4_9 (дата звернення: 13.01.2017).

16. Посвістак О. А. Інституціонування психології сім'ї як галузі наукових знань // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – Вип. 5, т. 2. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – С. 140–144.

17. Посвістак О. А. Соціально-політичні та економічні передумови становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у ХІХ–ХХ ст. // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: психологічні науки. – № 2 (4). – Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2016. – С. 216–227.

18. Посвістак О. А. Аналіз взаємозв'язків психології сім'ї з іншими сферами наукових знань // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – 2016. – Т. ІХ. Загальна психологія. Етнічна психологія. Історична психологія. – Вип. 9. – С. 399–408.

19. Посвістак О., Русин О. Проблеми та переваги сучасної студентської сім'ї // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України: електрон. наук. фах. вид. – Вип. 2. – Хмельницький: [б. в.], 2016. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadrpn_2016_2_10 (дата звернення: 10.01.2017).

Статті у вітчизняних наукових фахових виданнях, що входять до наукометричних баз даних:

20. Посвістак О. А. Використання методології акмеології в дослідженнях психології сім'ї // Психологічні перспективи. – Вип. 27. – Луцьк:

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2016. – С. 195–204.

21. Посвістак О. А. Вплив Другої світової війни на шлюбно-сімейні стосунки та розвиток психологічних знань про сім'ю // Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Серія: Психологія. – Т. 21, вип. 1 (39). – Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2016. – С. 206–215.

22. Посвістак О. А. Становлення психології сім'ї як науки // Проблеми сучасної психології: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Вип. 30. – Кам'янець-Подільський: «Аксиома», 2015. – С. 564–574.

23. Посвістак О. А. Комунікативна парадигма психології сім'ї // Проблеми сучасної психології: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Вип. 31. – Кам'янець-Подільський: «Аксиома», 2016. – С. 367–376.

24. Посвістак О. А. Аналіз внеску представників системної сімейної психотерапії у становлення психології сім'ї як наукової галузі // Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип. 22. – Київ: [б. в.], 2016. – С. 179–183.

25. Посвістак О. А. Проблеми психології сім'ї в науковому дискурсі США ХХІ ст. // Український психологічний журнал: збірник наукових праць / головн.ред. І. В. Данилюк: КНУ імені Тараса Шевченка. – Київ, 2017. – № 4 (6). – С. 88–98.

Статті у зарубіжних періодичних наукових виданнях, що входять до наукометричних баз даних:

26. Posvistak O. A. Formation of the Family Psychology as a branch of the scientific knowledge: external and internal context // American Journal of Fundamental, Applied & Experimental Research. – New York NY, USA, 2017. – Iss. 7 (4). – P. 56–61.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

Тези наукових доповідей:

27. Посвістак О. А. Проблеми шлюбу та сім'ї в сучасних феміністичних концепціях // Зб. матеріалів міжнародної наук.-практ. конференції «Актуальні дослідження в соціальній сфері» (м. Одеса, 17 листопада 2015 р.) / гол. ред. В. В. Корнещук. – Одеса: Видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2015. – С. 24–26.

28. Посвістак О. А. Комунікативний підхід до психології сім'ї // Зб. тез міжнародної наук.-практ. конференції «Роль і місце психології та педагогіки у формуванні сучасної особистості» (м. Харків, 15 – 16 січня 2016 р.). – Харків: Східноукраїнська організація «центр педагогічних досліджень». – С. 68–72.

29. Посвістак О. А. Становлення психології сім'ї як галузі наукових знань: причини та основні етапи // Зб. статей учасників тридцять шостої Всеукр. наук.-практ. конференції «Інноваційний потенціал світової науки – XXI сторіччя» (29 грудня 2015 – 05 січня 2016). – Том 1: Науки гуманітарного циклу; Соціально-економічні науки. – Запоріжжя: [б. в.], 2016. – С. 12–14.

30. Посвістак О. А. Внесок представників функціонального підходу у становлення психології сім'ї як сфери наукових знань // Зб. матеріалів міжнародної наук.-практ. конференції «Психологія в Україні та за кордоном» (м. Київ, 18 – 19 березня 2016 р.). – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – С. 20–22.

31. Посвістак О. А. Внесок представників системної сімейної психотерапії у становлення психології сім'ї як наукової галузі // Зб. тез доповідей IV Всеукраїнської наук.-практ. конференції «Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців» (Хмельницький, 20 – 21 квітня 2016 р.). – Хмельницький: ХНУ, 2016. – С. 123–125.

32. Посвістак О. А. Проблема міждисциплінарного підходу у психології сім'ї // Зб. матеріалів міжнародної наук.-практ. конференції «Людина, суспільство і наука в умовах сучасних цивілізаційних змін» (Дніпропетровськ, 15 квітня 2016 р.) / Відп.ред. О. В. Добридень. – Дніпропетровськ: ДЗ «ДМА», 2016. – С. 86–91.

33. Посвістак О. А. Теоретичні уявлення про сім'ю під впливом реалій постмодернізму і соціального конструктивізму // Зб. матеріалів міжнародної наук.-практ. конференції «Особистість у соціальному, віковому та клінічному вимірі сучасного життя» (7 квітня 2016 р.) / гол. ред. Ж. П. Вірна. – Луцьк: Вежа-Друк, 2016. – С. 297–302.

34. Посвістак О. А. Внесок представників психодинамічного підходу у становлення психології сім'ї як наукової галузі // Зб. матеріалів міжнародної наук.-практ. конференції «Актуальні дослідження в соціальній сфері» (м. Одеса, 16 травня 2016 р.) / гол. ред. В. В. Корнещук. – Одеса: видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2016. – С. 20–21.

35. Посвістак О. А. Перспективи використання методології акмеології в дослідженнях психології сім'ї // Зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конференції «Психологія: сучасні методика та інновації у досвіді діяльності практичного застосування» (Умань, 13-14 квітня 2016 р.) / ред. кол.: Сафін О. Д. (гол. ред.) та ін. – Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2016. – С. 104–106.

36. Посвістак О. А. Психологія сім'ї крізь призму соціально-екологічного підходу // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Дод. 3 до вип. 36; т. 1 (17): Тематичний випуск: «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». – Київ: Гнозис, 2016. – С. 232–239.

37. Посвістак О. А. Трансформація уявлень про шлюбно-сімейні стосунки в добу постмодерну // Зб. матеріалів міжнародної наук.-практ. конференції «International Stientific-Practical Conference questions and problems of development of social scienses: Conference Proceedings» (June 28 – 30, 2016). – Kielce: Holy Cross University. – P. 102–105.

38. Посвістак О. А. Проблеми трансформації шлюбно-сімейних стосунків на тлі суспільних перетворень у працях представників структурного функціоналізму // Зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конференції

(Хмельницький, 9–10 вересня 2016 р.) «Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень». – Хмельницький: ХНУ, 2016. – С. 79–81.

39. Посвистак О. А. Философские основы психологии семьи // Materials of the VII international scientific conference «Family in a context of pedagogical, psychological and sociological researches» (Prague, October 5 – 6, 2016). – Prague: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ», 2016. – P. 5–7.

40. Посвістак О. А. Становлення психології сім'ї як галузі наукових знань у XIX–XX столітті: соціально-політичний аспект // Medzinárodná vedecko-practická konferencia «Realita a perspektívy vývoja spoločnosti: sociálne, psychologické a politické aspekty» (Sládkovičovo, Slovak Republic, 28 – 29 októbra 2016). – Sládkovičovo, Slovenska republica [б. в.]. – P. 113–116.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

Статті в іноземних наукових виданнях:

41. Posvistak O. Stages of Formation of Psychology of the Family as a Field of Scientific Knowledge // The Advanced Science Journal Volume. – Iss. 6. – Torrance, California, USA: Scireps Corporations, 2015. – P. 112–115.

42. Posvistak O. The impact of the second world war on the formation of psychology of the family in the USA // Scientific enquiry in the contemporary world: theoretical basics and innovative approach. – 6-th edition. – San Francisco, California, USA: B&M Publishing, 2016. – P. 41–43.

Додаток Б. Відомості про апробацію результатів дисертації

Матеріали дослідження апробовані на міжнародних зарубіжних конференціях:

1. «International Scientific-Practical Conference questions and problems of development of social sciences» (Kielce, 2016), форма участі – заочна: публікація тез.
2. «Family in a context of pedagogical, psychological and sociological researches» (Prague, 2016), форма участі – заочна: публікація тез.
3. «Realita a perspektívy vývoja spoločnosti: sociálne, psychologické a politické aspekty» (Sládkovičovo, 2016), форма участі – заочна: публікація тез.

На міжнародних конференціях в Україні:

4. «Актуальні дослідження в соціальній сфері» (Одеса, 2015), форма участі – заочна: публікація тез.
5. «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання» (Київ, 2016), форма участі – заочна: публікація статті.
6. «Роль і місце психології та педагогіки у формуванні сучасної особистості» (Харків, 2016), форма участі – заочна: публікація тез.
7. «Особистість у соціальному віковому та клінічному вимірі сучасного життя» (Луцьк, 2016), форма участі – очна: повідомлення на секційному засіданні, публікація тез.
8. «Психологія: сучасні методики та інновації у досвіді діяльності практичного застосування» (Умань, 2016), форма участі – очна: повідомлення на секційному засіданні, публікація тез.
9. «Актуальні дослідження в соціальній сфері» (Одеса, 2016), форма участі – заочна: публікація тез.
10. «Психологія в Україні та за кордоном» (Київ, 2016), форма участі – заочна: публікація тез.

На всеукраїнських науково-практичних конференціях та семінарах:

11. «Інноваційний потенціал світової науки – XXI сторіччя» (Запоріжжя, 2015–2016), форма участі – заочна: публікація тез.
12. «Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців» (Хмельницький, 2016), форма участі – очна: повідомлення на

секційному засіданні, публікація тез.

13. «Філософсько-гуманітарні читання» (Дніпропетровськ, 2016), форма участі – очна: повідомлення на секційному засіданні, публікація тез.

14. «Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень» (Хмельницький, 2016), форма участі – очна: повідомлення на секційному засіданні, публікація тез.

Основні положення і результати дослідження обговорювалися на засіданнях наукового семінару кафедр психології і педагогіки та філософії і політології Хмельницького національного університету (Хмельницький, 2016–2017), форма участі – очна: повідомлення на семінарі.

Додаток В. Етапи становлення психології сім'ї як галузі наукових знань

<i>Етапи</i>	<i>Предмет</i>	<i>Метод отримання психологічних знань про сім'ю</i>	<i>Тип джерел, які фіксують психологічні знання про сім'ю</i>	<i>Основні досягнення</i>
<i>1. Донауковий (до середини XIX століття)</i>	Роль сім'ї у розвитку суспільства; сімейні ролі; моральні аспекти сімейного життя	Спостереження, порівняльно-історичний аналіз, аналіз літератури	Письмові джерела: матеріали творчої діяльності вчених (праці філософів), нормативно-правові документи, позанауковий досвід: етнографічні джерела, міфологія, релігія	Формування загальних уявлень про сімейні стосунки
<i>2. Міждисциплінарний (з середини XIX століття)</i>	Еволюція сім'ї як форми загально-людського життя; сім'я як соціальний інститут і соціально-психологічна група	Включене спостереження, аналіз літератури, перші емпіричні дослідження сім'ї: монографічний метод	Письмові джерела: матеріали творчої діяльності вчених (праці філософів, антропологів, істориків, юристів, соціологів та ін.); нормативно-правові документи; матеріали, що характеризують службову діяльність вчених та наукових співтовариств (протоколи конференцій, плани роботи)	Розробка теорій історичної зміни шлюбу і сім'ї; аналіз структурних та функціональних змін сім'ї та дослідження причин цих процесів; початок емпіричних досліджень сім'ї; розробка категоріально-понятійного апарату

Продовження дод. В

<i>Етапи</i>	<i>Предмет</i>	<i>Метод отримання психологічних знань про сім'ю</i>	<i>Тип джерел, які фіксують психологічні знання про сім'ю</i>	<i>Основні досягнення</i>
<i>3. Психологічний (з 1920-х рр.)</i>	Роль несвідомого в сімейних стосунках, взаємини в сім'ї як процес навчіння; сім'я як середовище самоактуалізації особистості; вплив процесів мислення на сімейні стосунки	Метод психоаналізу, експериментальне дослідження процесів навчіння	Письмові джерела: матеріали творчої діяльності вчених (праці представників різних психологічних шкіл: психоаналізу, біхевіоризму і т.д.); письмові документи особистого характеру (спогади); нормативно-правові документи; матеріали, що характеризують службову діяльність вчених та наукових співтовариств (протоколи конференцій, плани роботи); наукова періодика	Дослідження сім'ї крізь призму аналізу психології індивіда
<i>4. Початок інституціонування психології сім'ї та формування уявлень про сім'ю як систему (з 1950-х рр.)</i>	Порушення сімейної взаємодії; системні властивості сім'ї	Розробка опитувальників, діагностичних методик	Письмові джерела: матеріали творчої діяльності вчених (праці психологів, психотерапевтів, психіатрів); письмові документи особистого характеру (спогади); нормативно-правові документи; матеріали, що характеризують службову діяльність вчених та наукових співтовариств (протоколи конференцій, плани роботи); наукова періодика	Обґрунтування в психології уявлень про сім'ю як систему

Додаток Г. Становлення підсистем психології сім'ї як галузі наукових знань

<i>Етап</i>	<i>Підсистема</i>			
	<i>Соціальна</i>	<i>Інформаційно-комунікативна</i>	<i>Методологічно-інструментальна</i>	<i>Гносеологічна або емпірико-теоретична</i>
<i>1. Донауковий (до середини XIX століття)</i>	Не сформована	Не сформована	Не сформована, сімейні стосунки досліджуються філософськими методами: емпіричними, сенсуалістичними, раціоналістичними	Формування гіпотетичних знань про сімейні стосунки: гіпотез, ідей, загальних уявлень
<i>2. Міждисциплінарний (з середини XIX століття)</i>	Не сформована; окремі вчені з різних галузей науки цілеспрямовано досліджують сім'ю; в т.ч. звертається увага на психологічні аспекти впливу сім'ї на людину	Початок формування підсистеми: поява перших окремих наукових досліджень сімейних стосунків	Власна методологія відсутня; проведення систематичних досліджень сім'ї в руслі методології еволюціонізму, структурного функціоналізму; розробка методології та методики теоретичного та емпіричного дослідження сім'ї	Початок становлення підсистеми внаслідок накопичення емпіричного матеріалу та його теоретичного опрацювання
<i>3. Психологічний (з 1920-х рр.)</i>	Поява перших сімейних консультацій, в яких спільно працюють групи фахівців з різних галузей	Започаткування щорічних міждисциплінарних конференцій з проблем сім'ї (1938); вихід перших наукових робіт з психології, присвячених дослідженню сімейних стосунків	Використання методології психології	Розробка перших наукових психологічних теорій сімейних стосунків; закладання основи для розуміння психодинамічних процесів, що відбуваються в сім'ї

Продовження дод. Г

<i>Етап</i>	<i>Підсистема</i>			
	<i>Соціальна</i>	<i>Інформаційно-комунікативна</i>	<i>Методологічно-інструментальна</i>	<i>Гносеологічна або емпірико-теоретична</i>
<i>4. Початок інституціо-вання психології сім'ї та формування уявлень про сім'ю як систему (з 1950-х рр)</i>	Заснування першої асоціації подружньої і сімейної психотерапії (1942); відкриття першого навчального закладу для підготовки сімейних психологів та терапевтів (Family Institute, Нью-Йорк, 1960)	Започаткування в США загальнонаціональних конференцій з проблем психології і психотерапії сім'ї (1957); заснування журналу «Сімейний процес» (1962)	Використання методології психології та системної методології	Розробка системної теорії психології сім'ї

Додаток Д. Психологія сім'ї в контексті міждисциплінарних досліджень

Представники	Внесок у становлення психології сім'ї
<i>Еволюціонізм</i>	
Й. Бахофен, Дж. Мак-Леннан, Г. Морган, Ф. Енгельс	Еволюція форм сімейних стосунків. Розробка категоріального апарату психології сім'ї
<i>Емпіризм</i>	
Ф. Ле Пле	Розробка методології вивчення сім'ї
<i>Структурний функціоналізм</i>	
Е. Дюркгайм, Е. Берджесс, Дж. Мердок, В. Огборн, Т. Парсонс	Структурні зміни сім'ї та її функціональні трансформації
<i>Соціально-біологічний підхід</i>	
Р. Тріверс, Д. Басс, В. Гамільтон	Роль біологічних чинників у сімейних стосунках
<i>Соціально-екологічний</i>	
У. Бронфенбреннер	Обумовленість сімейних стосунків середовищем існування

**Додаток Е. Консультаційні, навчальні та науково-дослідні центри
з проблем психології сім'ї**

<i>Рік</i>	<i>Фундатор</i>	<i>Інституція</i>
1930	П. Поппену	Американський інститут сімейних стосунків
1931	А. Стоун, Х. Стоун	Початок надання медичних консультацій подружжю в медичному центрі М. Сенджер
1933	Е. Х. Мад	Центр шлюбного консультування
1938	Е. Берджесс, П. Сейер, С. Е. Гольдштейн	Національна рада з питань сімейних стосунків
1942	Л. Дерборн, Е. Грейвс	Американська асоціація подружньої і сімейної психотерапії
1959	Г. Бейтсон	Інститут дослідження психіки
1960	Н. Аккерман	Інститут сім'ї імені Аккермана
1968	Ч. Крамер	Інститут сім'ї (колишній Чиказький)
1969	Г. Бейтсон, Д. Джексон	Інститут психічних досліджень
1973	Ф. Горін	Центр вивчення сім'ї
1975	М. Боуен	Джорджтаунський центр сім'ї. З 1990 р. – Центр вивчення сім'ї імені Боуена
1976	–	Кембриджський інститут сім'ї
	Дж. Хейлі, К. Маденас	Інститут сімейної терапії у Вашингтоні
1977	Б. Картер та ін.	Вестчестерський інститут сім'ї
	Х. Андерсон, Г. Гулішан	Х'юстонський Галвестонський інститут

Продовження дод. Е

Рік	Фундатор	Інституція
1978	Стів Де Шазер, Інсо Кім Берг	Центр короткострокової сімейної терапії в Мілуоці
1979	У. Кемплер	Інститут Кемплера у м. Оддер
1980	М. Уолтерс	Центр навчання сімейній терапії у Вашингтоні
	Д. Кантор	Інститут сім'ї Кантора
1983	Дж. Ландау-Стентон, М. Д. Стентон	Навчальна програма сімейної терапії у Рочестерському університеті
1981	С. Мінухін	Центр сім'ї імені Мінухіна
1991	М. Мак-Голдрік	Інститут сім'ї в Нью-Джерсі
	Дж. Роланд, Ф. Уолш	Чиказький центр сімейного здоров'я

Додаток Є. Нормативні акти регулювання сімейних стосунків на території України

Рік	Назва нормативного акту
1917	Декрет про цивільний шлюб, про дітей і про ведення книг актів стану
1917	Декрет про розірвання шлюбу
1918	Кодекс Законів про акти громадянського стану, про сім'ю та опіку
1926	Кодекс законів про шлюб, сім'ю та опіку
1969	Кодекс про шлюб та сім'ю України
1992	Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»
1999	Постанова ВР України «Про Концепцію державної сімейної політики»
1999	Постанова ВР України «Про Декларацію про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок»
2000	Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям»
2000	Закон України «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам»
2001	Закон України «Про охорону дитинства»
2001	Закон України «Про попередження насильства в сім'ї»
2002	Сімейний кодекс України
2002	Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»
2005	Закон України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей»
2010	Закон України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану»

Додаток Ж. Внесок у становлення психології сім'ї представників основних психологічних шкіл

Школа психології			
Психоаналіз	Біхевіоризм	Гуманістична психологія	Когнітивна психологія
<i>Представники</i>			
А. Адлер, З. Фройд, Е. Фромм, К. Юнг, К. Хорні.	А. Бандура, Дж. Доллард, Н. Міллер, Р. Сірс, Б. Ф. Скіннер, Дж. Уотсон	А. Маслоу, К. Роджерс	А. Елліс, Дж. Брунер, Дж. Міллер, У. Найссер
<i>Період</i>			
З 20-х років ХХ століття		З 1970-х років ХХ століття	З 50 – 60-х років ХХ століття
<i>Теоретичні припущення</i>			
Подружні і дитячо-батьківські стосунки обумовлені процесами, які протікають в глибинних шарах психічної активності індивіда	Сім'я є сукупністю індивідів, які здійснюють певні взаємообумовлені вчинки по відношенню один до одного	Сім'я є вузьким інтимним коло міжособистісного спілкування, в якому індивід отримує можливості для самоактуалізації	Особливості шлюбно-сімейних стосунків обумовлені процесами психіки як системи когнітивних реакцій (відчуття, сприйняття, увага, пам'ять, мислення, уява тощо)
<i>Фокус аналізу</i>			
Минуле	Теперішнє	Теперішнє і майбутнє	Теперішнє

Школа психології			
Психоаналіз	Біхевіоризм	Гуманістична психологія	Когнітивна психологія
Основні концепції психології сім'ї			
<p>1. Вплив несвідомого на шлюбно-сімейні стосунки (З. Фройд, К. Г. Юнг, К. Хорні).</p> <p>2. Перенесення досвіду життя в батьківській сім'ї на власні шлюбно-сімейні стосунки (Г. Дікс, В.Томан).</p> <p>3. Концепція психосексуальних стадій розвитку (З. Фройд).</p> <p>4. Дитячо-батьківські стосунки як структуротворні чинники розвитку особистості (К. Хорні).</p> <p>5. Впливом колективного несвідомого (архетипів) на вибір шлюбного партнера (К. Г. Юнг).</p> <p>6. Концепції відмінності психології чоловіків і жінок (А. Адлер, К. Хорні).</p>	<p>1. Дитячо-батьківські стосунки: вироблення техніки поведінки і дисципліни дитини з метою виховання (Дж. Уотсон).</p> <p>2. Соціальне навчіння як основа сімейних стосунків (Дж. Уотсон, Ф. Б. Скіннер).</p> <p>3. Концепція стосунків у діадах (Дж. Тібо, Г. Келлі та Дж. Хоманс).</p> <p>4. Матриця результатів як спосіб прогнозування поведінки шлюбних партнерів (Дж. Тібо і Г. Келлі).</p> <p>5. Теорія обміну (Дж. Тібо і Г. Келлі)</p>	<p>1. Концепція партнерських стосунків (К. Роджерс).</p> <p>2. Залежність дитячо-батьківських взаємин від Я-концепцій батьків (К. Роджерс).</p> <p>3. Теорія безумовного позитивного ставлення батьків до дитини (К. Роджерс).</p>	<p>1. Виникнення емоційних розладів у сім'ї (АВС) (А. Елліс).</p> <p>2. Сімейні міфи та способи роботи з ними (А. Елліс).</p> <p>3. Виникнення сімейного конфлікту на основі сімейних міфів (А. Елліс).</p> <p>4. Розробка поняття «прийняття» в психології сім'ї (А. Елліс).</p>

Додаток 3. Внесок у психологію сім'ї представників системної сімейної психотерапії

Підхід			
Трансгенераційний	Структурний	Стратегічний	Експірієнціальний
<i>Представники</i>			
М. Боуен І. Бошормени-Надь	С. Мінухін, Б. Монтальво, Б. Розман	П. Вацлавік, Дж. Вікленд, К. Маденас, М. Сельвіні Палацолі, Р. Фіш, Дж. Хейлі	К. Вітакер, В. Сатір
<i>Період</i>			
З 1960-х років	З 1960-х років	З 1980-х років	З 1970-х років
<i>Теоретична основа</i>			
1. Психоаналіз. 2. Біологічні теорії еволюції. 3. Результати досліджень сімей хворих на шизофренію	ЗТС Л. фон Берталанфі	Кібернетика; теорії Г. Бейтсона і М. Еріксона	Гештальт-терапія Ф. Перлза; екзистенціальна філософія М. Хайдеггера, Ж.-П. Сартра, П. Тілліха, М. Бубера; клієнт-центрована терапія К. Роджерса
<i>Предмет аналізу</i>			
Вплив минулого на теперішнє сім'ї	Дослідження теперішнього. Залежність специфіки функціонування сімейної системи від її структури	Дослідження теперішнього	Безпосередні переживання «тут і зараз», емоційний бік стосунків

Підхід			
Трансгенераційний	Структурний	Стратегічний	Експірієнціальний
Концепції			
<p>1. Диференціації «Я».</p> <p>2. Триангуляції: трикутник як елементарна одиниця емоційної системи сім'ї .</p> <p>3. Емоційний сімейний процес: залежність характеру сімейного взаємодії від патернів емоційної взаємодії попередніх поколінь.</p> <p>4. Концепція сімейної проекції.</p> <p>5. Процес трансмісії багатьох поколінь родини</p> <p>6. Недиференційованість сімейних стосунків. Емоційний розрив.</p> <p>7. Вплив сиблінгових позицій на особистісні характеристики і спосіб взаємодії подружжя.</p> <p>8. Емоційні зв'язки в суспільстві</p>	<p>1. Сім'я як складна система, диференційована на ієрархічно розташовані підсистеми.</p> <p>2. Дисфункція в одній із підсистем впливає на іншу підсистему.</p> <p>3. Життєвий цикл сім'ї як системи (Дж. Хейлі (1973)).</p>		<p>1. Особистісне зростання членів сім'ї як спосіб зміни дисфункційної сімейної системи.</p> <p>2. «Здорова сім'я» як працююча система.</p> <p>3. Стадії розвитку «здорової сім'ї»</p>
	<p>4. Специфіка функціонування сімейної системи залежить від її структури.</p> <p>5. Підсистеми сімейної системи або холони: – індивідуальний; – подружній; – батьківський; – холон сиблінгів.</p> <p>6. Кордони сімейної системи: а) зовнішні та внутрішні; б) ригідні та дифузні.</p> <p>7. Еволюція трансакційних патернів.</p> <p>8. Дисфункційна сімейна система.</p> <p>9. Зміна дисфункційної системи через зміну її структури</p>	<p>4. Симптом як спосіб підтримки гомеостазу системи.</p> <p>5. Симптом як метафоричне відображення стану системи.</p> <p>6. Симптом як вираження проблеми в ієрархії.</p> <p>7. Симптом як можливість перерозподілу влади в сімейній системі.</p> <p>8. Зміна дисфункційної системи через зміну дисфункційних способів взаємодії всередині сім'ї</p>	

Додаток Й. Теоретична основа системного підходу до психології сім'ї

Кібернетика	ЗТС	Комунікативний підхід до сім'ї	Теорії групової динаміки
<i>Представники</i>			
Н. Вінер	Л. фон Берталанфі	Група з Поло-Альто: Г. Бейтсон, Д. Джексон, Дж. Хейлі, Л. Вінн	К. Левін, В. Біон та їхні послідовники
<i>Основні ідеї</i>			
<p>1. Зворотний зв'язок як основа телеологічної поведінки машин, живих організмів і соціальних систем.</p> <p>2. Гомеостаз як стан динамічної рівноваги складних саморегульованих систем.</p> <p>3. «Чорна скринька» як об'єкт чи система, про принципи дії яких відомо лише те, що певному вхідному сигналу відповідає певний вихідний сигнал</p>	<p>1. Відкриті системи – це системи, які постійно обмінюються речовиною і енергією із зовнішнім середовищем.</p> <p>2. Цілісність системи: система – це щось більше, ніж сума частин.</p> <p>3. Зворотні зв'язки як складна система причинної залежності.</p> <p>3. Гомеостаз як прагнення системи до відновлення рівноваги.</p> <p>4. Еквіфінальність як можливість досягти кінцевої точки різними шляхами</p>	<p>1. Сім'я як гомеостатичний організм, який опирається змінам і прагне до стабільності системи.</p> <p>2. Стосунки в сім'ї залежать від циркуляції інформації: ефективної чи дисфункційної.</p> <p>3. Вплив стилю спілкування на психічне здоров'я сім'ї.</p> <p>4. Концепція подвійного послання чи подвійного затиску.</p> <p>5. Вплив специфіки метакомунікаційних процесів на</p>	<p>К. Левін, теорія поля:</p> <p>1. Група як ціле не дорівнює сумі її частин або її членів.</p> <p>2. Концепція зворотного зв'язку між індивідом і групою: людина потребує відчуття групової ідентифікації, щоб зберегти відчуття внутрішнього благополуччя.</p> <p>В. Біон: розробка теорії групової динаміки. Вивчення дисфункцій малих груп (використання</p>

Продовження дод.Й.

Кібернетика	ЗТС	Комунікативний підхід до сім'ї	Теорії групової динаміки
		<p>сімейні стосунки.</p> <p>6. Розвиток теорії комплементарності ролей в її застосуванні до сім'ї.</p> <p>7. Важливість проговорених правил (прихованих, відкритих і метаправил) для необхідних змін</p>	<p>основних патернів: «боротьба–втеча»; «залежність»; «розподіл на пари»)</p>

Додаток К. Середній вік першого вступу у шлюб для жінок [690, р. 26; 819]

Регіон	Рік						
	1960	1972	1980	1990	2000	2008	2012
Південа Європа	25	24	23	25	27	29	30
Західна Європа	23	23	23	25	27	29	30
Центрально-Східна Європа	22	22	22	23	25	27	28
Канада	-	23	-	-	-	29	-

Додаток Л. Сукупні показники народжуваності (на одну жінку) в основних регіонах [334, с. 8]

Регіон	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2014
	<i>Кількість дітей</i>									
Увесь світ	4.8	4.5	4.0	3.6	3.5	3.0	2.7	2.6	2.6	2.6
Латинська Америка і країни Карибського басейну	5.5	5.0	4.5	3.9	3.5	3.0	2.8	2.5	2.2	2.1
Європа	2.3	2.1	2.0	1.9	1.9	1.6	1.4	1.4	1.5	1.6
Північна Америка	2.5	2.0	1.8	1.9	1.9	2.0	2.0	2.0	2.0	1.9
Азія	5.4	5.0	4.0	3.7	3.6	3.0	2.6	2.5	2.3	2.2
Африка	6.7	6.7	6.6	6.4	6.1	5.7	5.4	5.1	4.9	4.7
Океанія	3.2	2.8	2.7	2.6	2.5	2.5	2.5	2.5	2.6	2.5

Додаток М. Відсоток народжених поза шлюбом в регіонах світу станом на 1994 та 2013 роки [917, р. 16]

Регіон	Країна	Відсоток дітей, народжених поза шлюбом	
		1994 р.	2013 р.
Азія	Японія	2 %	3%
	Китай	5%	8%
	Грузія	29%	34%
	Вірменія	15%	35%
Західна Європа	Швейцарія	7%	20%
	Німеччина	15%	25%
	Австрія	27%	30%
	Нідерланди	15%	36%
	Бельгія	13%	49%
	Франція	38%	56%
Південна Європа	Греція	3%	8%
	Хорватія	7%	15%
	Іспанія	11%	39%
	Італія	8%	20%
	Португалія	19%	46%
	Словенія	30%	57%
Північна Європа	Латвія	12%	19%
	Ірландія	22%	34%
	Великобританія, Фінляндія, Латвія	28%	28%
	Данія	46%	51%
	Швеція	52%	54%
	Норвегія	47%	55%
	Естонія	44%	58%
Східна Європа	Білорусь	15%	18%
	Україна	14%	22%
	Польща	10%	20%
	Молдова	13%	20%
	Росія	20%	20%
	Румунія	20%	22%
	Чехія	15%	43%
	Болгарія	21%	45%
Лат. Америка та Карибський басейн	Пуерто Ріко, Багами, Коста Ріка	42%	42%
	Чилі	41%	68%
Пн.Америка	Канада	30%	28%
Австралія	Австралія	27%	56%

